

ISBN 978-86-7587-058-6

Првослав Радић

КОПАОНИЧКИ ГОВОР

Етногеографски и културолошки приступ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY

SPECIAL EDITIONS

Volume 70

Prvoslav Radić

THE KOPAONIK SPEECH

ETHNOGEOGRAPHICAL AND CULTURAL APPROACHES

Editor

Dragana Radojičić

BELGRADE 2010

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књига 70

Првослав Радић

КОПАОНИЧКИ ГОВОР

ЕТНОГЕОГРАФСКИ И КУЛТУРОЛОШКИ ПРИСТУП

Уредник
Драгана Радојичић

БЕОГРАД 2010

Издавач
ЕНТОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михайлова 36/IV, Београд, тел. 011 26 36 804
eisanu@ei.sanu.ac.rs, www.etno-institut.co.rs

За издавача
Драгана Радојичић

Рецензенти
дописни члан САНУ Александар Лома
др Софија Милорадовић

Секретар редакције
Марија Ђокић

Лектор српског текста
Аутор

Лектор енглеског текста
Сергеј Маџура

Коректор
Аутор

Корице
Борис Радић
(карта: Marco V. Coronelli, 1689 - детаљ)

Техничка припрема
Борис Радић и Давор Палчић

Штампа
Академска издања, Земун

Тираж
500 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије

Примљено на V седници Одељења друштвених наука САНУ,
одржаној 30. јуна 2009. године, на основу реферата дописног
члана САНУ Александра Ломе

„...Али реци, ти чудни труђинче, колико је овај народ морао да претпали да би могао постапати овако леј! А сад ме прати на предсјаву трагедије и принеси заједно са мном жртву у храму оба божансства!“ (Ф. Ниче, Рођење трагедије).

САДРЖАЈ

Предговор	9
I. УВОД	11
II. ПОГЛЕД НА КОПАОНИЧКУ ОБЛАСТ	24
1. Копаоник кроз векове	24
2. Етничка и етномиграциона скица (XIX и XX век)	29
III. ОСНОВНЕ ОДЛИКЕ КОПАОНИЧКОГ ГОВОРА	39
1. Акценат	39
2. Фонетика	56
3. Морфологија	71
4. Синтакса	80
5. Творба речи	88
6. Лексика и фразеологија	103
7. Разведеност копаоничког дијалекатског типа	139
IV. СТАЊЕ НА КОПАОНИЧКИМ ОБОДИМА	144
1. Северни и североисточни правац	146
2. Источни правац	156
3. Југоисточни и јужни правац	163
4. Западни правац	172
5. Разведеност на копаоничким ободима	174
V. КОПАОНИЧКИ ГОВОР И СУСЕДНИ ДИЈАЛЕКТИ	181
1. Западни утицаји	181
2. Југоисточни утицаји	190
VI. КОПАОНИЧКИ ГОВОР ИЗМЕЂУ АРХАИЗАМА И ИНОВАЦИЈА	205
1. Копаонички архаизми	205
2. Ка језичким иновацијама	209
VII. О ЕТНО-ЛИНГВИСТИЧКИМ СУПСТРАТИМА И КУЛТУРОЛОШКИМ СЛОЈЕВИМА	221
1. Из словенских старина	221
2. На путу миксоглотије	226

VIII. КОПАОНИК У КУЛТУРОЛОШКОМ ОГЛЕДАЛУ СРПСКОГ НАРОДА	
1. Језик о народном животу	239
2. Трагом народне поезије	265
IX. ДИЈАЛЕКАТСКИ ТЕКСТОВИ	
1. Брзеће	287
2. Кнежево	290
3. Судимља	293
4. Блажево	297
5. Луковска Бања	300
6. Мрче	305
7. Требиња	308
8. Земаница	312
9. Горње Граничане	318
X. ЗАКЉУЧАК	328
XI. ЛИТЕРАТУРА, ИЗВОРИ, СКРАЋЕНИЦЕ	338
1. Библиографски радови	338
2. Дијалектолошки извори	353
XII. THE KOPAONIK SPEECH – Ethnogeographical and cultural approaches	357
Индекс цитираних аутора	362

Предговор

У настајању ове књиге, како је то уобичајено са књигама ове врсте, учествовали су многи, посредно или непосредно. Неки од учесника, моји професори и колеге, који су ми дали прве подстицаје за рад у области лингвистичке географије, поменути су већ на првим страницама књиге. Други се налазе међу мојим бројним испитаницима (казивачима и приповедачима), којих се увек радо сетим и чији ме сати изговорених (и забележених) речи и даље обавезују. Трећи су они бројни претрагаоци, наведени у XI поглављу, без чијег богатог сакупљачког и стваралачког опуса такође не би било овог рада, или би он имао сасвим другачију форму.

Наравно, у последњој фази рада на књизи моје употребиште свело се на неколицину људи – рецензенте, читаче и издаваче. У завршном делу рада били су ми значајни коментари мојих рецензената, проф. др Александра Ломе (Филозофски факултет, Београд) и научног саветника др Софије Милорадовић (Институт за српски језик, Београд). Рукопис су, такође, у деловима или у целини, прочитали проф. др Радоје Симић (Филолошки факултет, Београд) и виши научни сарадник др Јованка Радић (Институт за српски језик, Београд), и задужили ме својим примедбама и опаскама.

Најзад, али не на последњем mestу, захвалност дугујем Етнографском институту САНУ у Београду и његовом директору, научном саветнику др Драгани Радојичић, који су овај рукопис уврстили у издавачки план Института.

I. УВОД

1.

Копаоничка област је у бројним територијалним метаморфозама српске државе често имала судбину српске крајине, једног од обода српске државне територије. Западне падине Копаоника припадале су још преднемањићкој Србији, заједно са Расом, Метохијом, Босном и другим крајевима, а у време Стефана Немање читава копаоничка област улази у састав Србије. Ова област је својим рудним богатствима, посебно налазиштима сребра, значила драгоцену економску потпору средњовековној Србији. Пад војне моћи српске државе 1389. године у бици на Косову најавио је вишевековно робовање под Турцима, да би српски народ тек у освит XIX века повео борбу за ослобођење, најпре у Београдском пашалуку. У Српско-турском рату 1876–1878. год. ослобођен је већи део јужне Србије, укључујући и делове Копаоника (нпр. топлички крај), али је знатан његов део, заједно са Косовом и Метохијом, остао под турском влашћу. Ове територије српска војска ће ослободити у Балканским ратовима (1912–1913), када ће се и читава копаоничка област поново наћи у Србији. Она ће у следећим деценијама делити судбину српске државе, али ће стварањем комунистичке Југославије (1945) готово исти они јужни делови копаоничке области, са Косовом и Метохијом, у административном смислу бити издвојени у јужну србијанску покрајину, тзв. косовскометохијску аутономну област (доцније САП Косово и Метохија). Након грађанског рата у СФР Југославији, њеног распада, те потоње окупације јужне србијанске покрајине Косова и Метохије у НАТО-агресији (1999), део међународне заједнице, у оквиру својих пројеката о новом територијално-политичком устројству западног Балкана, намерио је да ова унутарња граница између централног дела Србије и њене покрајине постане државна и етничка граница између српског и шиптарског народа, између Србије и новоименоване државе Косово, односно Албаније. На то је указало

и убрзано смањивање српског живља у косовскометохијској области. Овом поновном окупацијом дела србијанске територије снажније су наставиле да живе етничке супротности на овом делу Балкана, а пре свега својеврсни „фронт према Арбанасима“ који је, како је писао још Ј. Цвијић, – „најслабија страна српског народа и у опште Словена Балканскога Полуострва“ (Цвијић 2000-IV: 112). Тиме су поново постале свеже Панчићеве мисли и његови са копаоничких висова пружени „тужни погледи од овуд Шаре над пространом заравни, кроз коју тече Лаба и Ситница, где се са пустога славољубља људског пролила толика јуначка, и данас не покајана крв“ (Панчић 1893: 37).

Тако, Копаоничанима судбина намеће да поново постану јужни српски крајишници, везани за живот на крајини, на граници, на својеврсном „бедему и попришту осуђеном на ратнички живот“, како је то у једном свом есеју о крајишким Србима забележио Иво Андрић. При том је, у новонасталим условима, будућност ове српске етничке гране јужно од новоуспостављене границе прилично неизвесна. О томе нам говоре бројне српске миграције са косовскометохијског подручја према централној Србији, као и са србијанског пограничног дела Копаоника према низним, питомијим и безбеднијим теренима централне Србије. Ипак, оно што још одолева на Копаонику, и са једне и са друге стране овакве границе, говори нам о једном архаичном свету, тачније о паралелном свету који догорева и гасне пред нама, али који још добро сведочи о духу једног народа, исказаном у осећању за заједништво и у оданости народној традицији. Том духу, наравно, припада и његов језик у различитим својим видовима, рачунајући и његову епску или лирску димензију кроз коју се фабуле поједињих приповедача представљају као права уметничка остварења. По својим језичким особеностима овај говор припада тзв. косовско-ресавском дијалекту, вероватно „најсрбијанскијем“ дијалекатском идиому, а управо се у копаоничкој области чувају његове најтипичније црте. Логично је онда што тај корпус особина прати и знатан број архаизама, не случајно сачуваних управо у овој планинској зони.

2.

Крајем XIX века, када су отпочела различита истраживања копаоничке области, говор овдашњег становништва није изазивао посебну пажњу, а делови овог говора, на пример то-плички, доводили су се без њиховог дубљег познавања у везу са причом о вавилонској кули (Милићевић 1884: 405). Тиме се желело казати да у овој области влада својеврсно дијалекатско, па и етничко шаренило. Додуше, на то су указивали претежно етнографски извори, полазећи углавном од историјских дешавања и чињенице да су се управо на делу копаоничке области одиграли одсудни догађаји у ратовима између Србије и Турске, започетим 1876. године. Ови ратови су, наиме, у својој завршници, након потискивања Турака и помеђања србијанско-турске границе према југу, узроковали битне етничке промене у овој пограничној области (в. II.2). Оне су подразумевале опсежне смене становништва, – повлачење овдашњих турских поданика (најчешће колонизованог шиптарског живља) према Лабу и Косову, на тада још увек турској страни, и, у исто време, насељавање српског становништва из крајева под турском управом (из Метохије, Косова, Лаба, Пештера, Сјенице, Горњег Ибра, околине Новог Пазара) у новоослобођене, претходним миграцијама проређене копаоничке крајеве (Павловић 1957: 87).

Овакви историографски подаци као да су успели наметнути предоцу бу о мешовитом карактеру ове дијалекатске зоне, те су резултовали и смањеним лингвистичким интересовањем за ову област, посебно на почецима српске дијалектологије, када се тежило истраживању компактнијих дијалекатских зона. Отуда је са лингвогеографског аспекта копаоничка област дugo била непознаница у српској науци. Прошао је готово читав век од ослобођења већег дела копаоничке области (1878) пре него што су забележени први прецизнији лингвистички подаци са Копаоника и његовог непосредног залеђа (нпр. Алексић / Вукомановић 1966, Грковић 1968, Вукићевић 1993 [1971]), чemu се придржио и један број објављених дијалекатских текстова и фолклористичких прилога (Грковић

1971, Јанићијевић 1987/88 и др.). У следећем периоду повећао се број прилога посвећених копаоничком говору (исп. Радић 1990, Радић 1997, Божовић 1993, Ивић 1994, Radojičić 1996), чemu се прикључио и интерес за ономастичка питања (Грковић 1970, Марјановић 1980, Јашовић 2007). Иако без тежње да ова област буде целовитије истражена, ови прилози су показали да већи део копаоничке области припада косовско-ресавском дијалекту,¹ те да са лингвогеографског аспекта она, ипак, не показује онакву унутарњу неуједначеност на коју су упућивала прва етномиграциона и етнографска истраживања. Отуда би се појам дијалекатске „измешаности“ о којем говори М. Ђ. Милићевић (1884) морао најпре везати за поједине области на ободима копаоничког комплекса. Јер, управо у тим зонама, због своје сложеније миграционе структуре, ови говори и данас унеколико одступају од дијалекатске основе косовско-ресавског типа.

У другој половини XX века организовано се приступило опису српских говора у оквиру делатности Одбора за дијалектологију Српске академије наука и уметности, са акад. Павлом Ивићем на челу. У ово испитивање је укључен и низ пунктора из копаоничке области, а резултат тога је знатан број попуњених дијалектолошких упитника са овог терена од стране низа испитивача (Р. Алексић, Д. Јовић, М. Вукићевић, Ј. Арсовић, П. Радић, И. Радојчић и др.).² У упитницима се обрађују како

¹ У досадашњим истраживањима типичним представником косовско-ресавског дијалекта сматран је управо жупски говорни тип, у односу на друге дијалекатске типове (косовски, ресавски, левачки, трстенички, ђердански и смедеревско-вршачки, исп. Ресо 1978: 31, Ивић 2002). Новија истраживања су питање распрострањености косовско-ресавског дијалекта усредсредила на три главне зоне: јужну (тј. југозападну), средишњу и северну (тј. севериоисточну), при чemu средишња зона захвата управо „област око Копаоника, пределе источно од њега иoko Западне Мораве на сектору од Краљева до њеног сусрета са Јужном Моравом код Сталаћа“ (Ивић 1999: 317).

² Главни редактор ове грађе био је П. Ивић, који је својим напоменама на маргинама упитника указивао на потребу провере поједињих језичких црта. Овде, отуда, бележимо и вредне лингвистичке напомене, као оне везане за акценатске позиције где „долази у обзир [метатонијски] акут“ (нпр. за Блаце и околне пунктове).

насеља из непосредне копаоничке области (нпр. Војмиловићи, Б. Брдо, Мрче, Д. Репа, Г. Лопаштица), тако она из шире копаоничке зоне (Кобиље, Блаце, Б. Поље, Батлава и др., в. XI.2). Поједини упитници, посебно они који обрађују насеља на косовскометохијској страни Копаоника, поред богатог лингвистичког материјала садрже и драгоцене податке о тадашњим миграцијама српског становништва, остављајући, тако, вредна сведочанства о животу српског живља у областима које више не настањује. Такви су, на пример, упитници које је попуњавао приштевски универзитетски професор Милосав Вукићевић. Захваљујући помоћи др Софије Милорадовић (Институт за српски језик, Београд), имао сам непосредан увид у овај дијалекатски материјал. С обзиром на то да је он сакупљан више деценија, било је за ову прилику понегде потребно приступити његовом техничком уједначавању (нпр. у погледу начина представљања вокалске елизије, вокалске отворености / затворености, начина писања удвојених предлога и др.).³

Драгоцен дијалекатски материјал из ове области садржан је у једном броју аудио-записа.⁴ Знатан део ових записа снимио сам током мојих дијалектолошких истраживања, али су вредни записи са овог терена прављени и приликом других научних истраживања, етнографских, музиколошких и др. Једно такво, етнографско истраживање у Г. Граничану и Земаници, са ибарске стране Копаоника, спроведено је 2001. године у организацији Балканолошког института САНУ. Истраживањем је руководила др Биљана Сикимић, која

³ Разумљиви су и поједини пропусти у оваквом материјалу, као што је један број незабележених одговора или облика без забележеног акцента. Осим тога, записивачи не доносе увек шири морфосинтаксички контекст, нпр. предлог који се употребљава уз именску реч, а чини се да и у постављању питања није узимано увек у обзир да предлошка релација коју испитивачи употребе може утицати на испитаников „избор“ падежног облика (исп. уобичајено *по ливада*, али *на њивама* у појединим пунктовима). Таква ситуација може се претпоставити и за један број акценатских ликова, синтагматски условљених (исп. фус. 41).

⁴ Одбор за дијалектологију САНУ формирао је и дијалектолошку фонотеку са аудио-записима, али ми она није била доступна.

ми је овај материјал свесрдно ставила на располагање.⁵ Љубазношћу доц. др Михаила Шћепановића, имао сам увид и у поједине аудио-записе које су у овој и суседним областима последњих година сачинили студенти Филолошког факултета у Београду,⁶ а захваљујући др Јованки Радић упознао сам се и са аудио-записима са овог терена које су сачинили студенти Учитељског факултета у Јагодини.⁷ Радећи на овом материјалу и задирући често у граничне науке и дисциплине, имао сам потребе и за појединим музиколошким коментарима. Њих ми је љубазно стављала на располагање мр Јелена Јовановић са Музиколошког института у Београду.

3.

Копаоничку област походио сам први пут 1987. године, када сам на предлог акад. Павла Ивића и др Слободана Реметића из Одбора за дијалектологију САНУ кренуо да попуним дијалектолошки упитник у неком од горњотопличких насеља. Мој избор је пао на село Mrче код Луковске Бање, где сам већ у првом сусрету са мештанима уочио низ занимљивих језичких одлика. Иако говор овог краја, према ономе што је наша наука тада знала о њему, није требало да ми представља посебно изненађење, – он је, ипак, то био, почевши од акценатског система, преко низа морфолошких карактеристика, до лексике, чија ми осебујност на мањове није дозвољавала да разумем међусобни разговор старијих мештана, посебно жене. То ме је нагнало да поред попуњеног упитника,

⁵ У овом истраживању учествовале су и мр Марија Илић (Балканолошки институт САНУ) и Јелена Мартиновић (Музиколошки институт САНУ). Села Земаница и Граничане укључена су као испитивачки пунктови и у дијалектолошкој монографији М. Божовића (1993), а Земаницу и неколико суседних села у свој прилог је укључила и И. Радоичић (1996). Из фонотеке Балканолошког института користио сам и аудио-записе из Судимље, које је сачинила Драгана Исаиловић.

⁶ Такви су записи из Блажева, Јасмине Мијајловић, као и из Крњиграда, Снежане Словић и Виткова, Драгане Арсић.

⁷ Реч је о записима из Блажева, Јасмине Несторовић, те записима из Ратаја, Љубише Стевановића.

обишивши ово село и следеће године, напишао је студију о говору села Мрче која је објављена у Српском дијалектолошком зборнику (Радић 1990). Она је донела низ података о овом делу копаоничког говора, начинивши, између остalog, корак даље у сагледавању копаоничког прозодијског система. То је убрзо подстакло и ширу дискусију у вези са једним акцентатским архаизмом, тзв. метатонијским акутом у србијанским говорима (исп. III.1.1.4.).

Од тада моја интересовања за Копаоник и копаонички говор нису престајала. Године 1995, поново на подстрек П. Ивића, обишао сам неколико села у непосредној близини Куршумлије (Вршевац, Мачковац, Пљаково), а за средишњи испитивачки пункт изабрао сам Бело Поље, где сам попунио упитник и сакупио део лексичке грађе за потребе лексикографских фондова САНУ. Део ових резултата изнео сам на научном склопу посвећеном српским народним говорима, у оквиру Дана српскога духовног преображења (Радић 1997). У међувремену је мој рад на копаоничком говору ушао у састав научног пројекта „Дијалектолошка истраживања српског етничког простора“ (2002–2005), чији је носилац био Институт за српски језик САНУ (руководилац др Слободан Реметић).⁸ Године 2003. поново сам обишао горњотопличку зону, задржавши се овог пута у Требињи и околним селима. У жељи да упозnam ситуацију на северном комплексу, 2007. године посетио сам Гокчаницу, задржавши се у селима Међурече и Равни, одакле сам током Ибра и Јошанице кренуо у обилазак северних копаоничких падина. Овде сам се, у јошаничком крају, задржао у Ковачима, Дрењу и Јелакцима. Исте године, у следећој екскурзији, преко Брзећа сам обишао Криву Реку, Лисине и Кнежево, да бих се затим током Горње Топлице усредсредио на низ овдашњих насеља, до села Жуч у непосредној близини Куршумлије. Следеће, 2008. године посетио сам Куршумлију.

⁸ Са овом и сличним темама учествовао сам и у пројектима „Етнолингвистичка и социолингвистичка истраживања избеглица и мултиетничких заједница на Балкану“ и „Етничка и социјална стратификација Балкана“ (2002–2005, 2006–2010), у организацији Балканолошког института САНУ (руководилац др Биљана Сикимић).

ску Бању, Љушу, Врело, Баћоглаву и Жегрову, насеља која се налазе југоисточно од Копаоника, у области Бањске реке.

Копаоничка насеља су, наравно, у већини случајева висинска те су често тешко приступачна, осим ако се не путује запрегом или теренским возилом. Такво је село Требиња које се налази на надморској висини од око 900 метара, а надморска висина сеоског атара достиже 1200 метара. У свим овим истраживањима за испитанике сам узимао углавном старије особе, обично жене, које су, што је познато још од антике, бољи чувари традиције и језика. То и није било посебно тешко јер у овим крајевима доминира старачко становништво. У овим дијалектолошким екскурзијама по копаоничким пределима, углавном удаљеним од саобраћајница и мотела, често сам остајао као гост у некој од сеоских кућа, на пример, у Брзећу код Загорке и Драгише Костића, у Мрчу код Добросава Милановића, у Лукову код Лепосаве и Миломира Савића, у Б. Пољу код Мице и Миодрага Димића, у Жегрови код Радојке и Милутина Живовића итд. То је имало и своју добру страну јер сам тако међу домаћинима често налазио, односно стицао, поуздане испитанике и(ли) верификаторе забележене грађе. Може домаћине је одликовала срдачност и предусретљивост, али и одмереност и разборитост у разговору о многим питањима. Мушкарце је посебно одликовала национална свест и добро познавање стања у земљи, о чему су увек били расположени за разговор. Наравно, о појединим темама везаним за обичаје и веровања моји испитаници, пре свега жене, нису увек радо говорили (обично уз: „Штăти га јâ знâm! Имâло, брê, свакојако...“), бар у почетку разговора. Разлог томе је свакако затвореност старог начина живота, можда неповерење према испитивачу (тј. записсивачу) који долази из једне друге културолошке средине, па и нелагодност пред чињеницом да испитивач у те локалне приче и веровања („А-да, свâшта јâ... свë тô причам, а нîшта не вेरуем!“) можда није спреман да поверије. Ипак, усамљеност ових старих људи и њихова загледаност у ону страну животног хоризонта често им је наметала потребу да својом причом, или песмом, задрже испитивача и оставе нешто за собом, нешто чему можда ни они сами нису

знали име. То су ретки тренуци када је и сам записивач добијао пуно, а његови упитници и граматичка питања остајали на маргинама.

4.

У српској науци дошло је до измештања интереса за тзв. руралну дијалектологију према другим дијалектолошким темама, што је, углавном, резултат снажних социјалних преслопљавања на релацији село – град која су српској култури наменила нешто другачије значајке од оних које су обележавале прошле векове (исп. фус. 173). (У последње време то се, можда не случајно, подударило и са слабљењем позиције српске националне науке, па и променама у етничким и националним границама српског народа.) Но, иако и сама у извесном застоју, српска дијалектологија није ни изблизу рекла оно што може рећи о српском народу и његовом лингвистичком окружењу, нити је у методолошком смислу стигла да се довољно посвети модернизацији својих приступа. У сваком случају, пре него што село као друштвена заједница нестане, у средишту пажње треба да остане дијалекатска грађа, како је то у свом филолошком завештању забележио Ст. Новаковић (1888). Тиме би се на најбољи начин оповргли ставови да на многим језичким нивоима, као у области синтаксе, семантике, или стила, – „književni jezik pruža naučniku građu od većeg interesa nego bilo koji dijalekt“ (Jespersen 1970: 74). Но, тај приступ дијалекту не би смео имати тек фактографски и формалистички признак. Он би се још више морао развијати у оквиру једног интердисциплинарног приступа, и то од самих припрема за одлазак на терен до обраде и тумачења грађе. Тиме би се могло показати да то што је у дијалектологији „psihološka strana jezika bila donekle zanemarivana“ (Исто) није недостатак који се тиче народних говора, већ методологије којом им приступамо.

Овај рад о копаоничком говору није замишљен као класична дијалектолошка монографија. Он нема циљ да детаљније представи различите језичке нивое (акценат, фонетика, морфологија, синтакса итд.) одређеног говорног типа, иако,

истини за вольу, такву структуру нема ни већина српских дијалектолошких монографија, рађених по усташтвима принципија и усмерених, пре свега, на анализу акценатског, фонетског и морфолошког система. Ова монографија, у ствари, тежи да представи и мање и више од онога што пружа већина дијалектолошких монографија. Мање, јер јој је циљ да синтетички изнесе основне језичке особине које обједињују један говорни тип, а више, јер поред овога она трага за типовима језичке варијантности и слојевитости у светлу етногеографске и етномиграционе структуре ове области, полазећи од тога да „svi stupnjevi u razvoju jezika ili dijalekta predstavljaju rezultat preplitanja različitih uticaja, te stoga sadrže elemente različitog porekla“ (Malmberg 1979: 71). То су, у основи, оне две добро познате, супротстављене тежње у животу језика, исказане у непрестаним процесима уједињавања и разједињавања, о којима говори лингвистика (исп. Jespersen 1970: 42). Основа овог рада је, dakле, опис копаоничког говора сагледан кроз ужу и ширу копаоничку област, где се с обзиром на овдашњу дијалекатску структуру укључује више питања – основне изоглосе, дијалекатска разведеност, утицај суседних дијалеката, дијалекат и миграције, питање етно-лингвистичког супстрата и др. При овоме нису могла бити заобиђена ни поједина феноменолошка питања која се налазе на рубовима лингвистичким, у доменима тзв. народне лингвистике, односно „дијалектолошког импресионизма“ (Белић 2000: 404) који треба да покаже и како се једна језичка одлика одмерава „језичким осећањем претставника даног дијалекта“ (Исто). Томе се прикључују и питања везана за различите културолошке слојеве која произилазе из дијалекатске грађе, али се дијалектологије директно не морају тицати. Та упућеност дијалектологије на етнографију, фолклористику и народну културу уопште одавно је прихваћена као неопходност (исп. Новаковић 1888, Malmberg 1979: 79–80), а када је о српској дијалектологији реч, овакви приступи и даље чекају своје време.

5.

По основи анализе дијалекатског материјала, углавном аудио и(ли) упитничког, у овај рад сам укључио четрдесетак дијалекатских пунккова из копаоничке области, односно из једног броја тамошњих и суседних општина (Александровац, Брус, Рашка, Куршумлија, Прокупље, Лепосавић, Подујево и др.).⁹ Они су представљени на карти која прати уводни део монографије и захватају како ужи тако и шири план копаоничке области. Ова мрежа села представљена је на карти скраћеница. Поједина села, углавном са јужне територије, која су кроз језичку анализу или дијалекатске текстове заступљена у дијалектолошким публикацијама, – представљена су пуним именом и курентом.¹⁰

Треба, најзад, истаћи да су општине са југоисточне копаоничке стране (Подујево, Вучитрн, Приштина) етнички данас готово потпуно шиптарске (в. II.2), те је српски језички материјал из ових области, мање-више, историјско-документационог карактера.

Истражени дијалекатски пунктови (исп. XI.2) могу се, dakле, условно сврстати у две области:

⁹ Посебну пажњу посветио сам дијалекатским текстовима, тј. извornom дијалекатском материјалу, сниманом углавном у форми спонтаног, слободног говора и пренетом са магнетофонских трака (в. IX). Тад материјал може бити вредан за различите врсте лингвистичких (нпр. синтакса, стилистика), или неких других истраживања. Но, због обима овог материјала, његово целовито објављивање ће овог пута изостати.

¹⁰ Исп. Сочаница, Ибар. Слатина (М. Божовић), Србовац (П. Ивић – С. Реметић), Гојбуља, Вучитрн, Расник (Гл. Елезовић), Вучитрн, Д. Брњица (М. Вукићевић). Пуним именом, али верзалом, представљена су на карти већа насеља, обично градови, која треба да послуже као општи географски оријентири. Неколико насеља из рубних области, која тек спорадично помињем у раду (Витково, Ратаје, Крњиград), нису заступљена у скраћеницима, као ни на карти.

а) ужа копаоничка област:

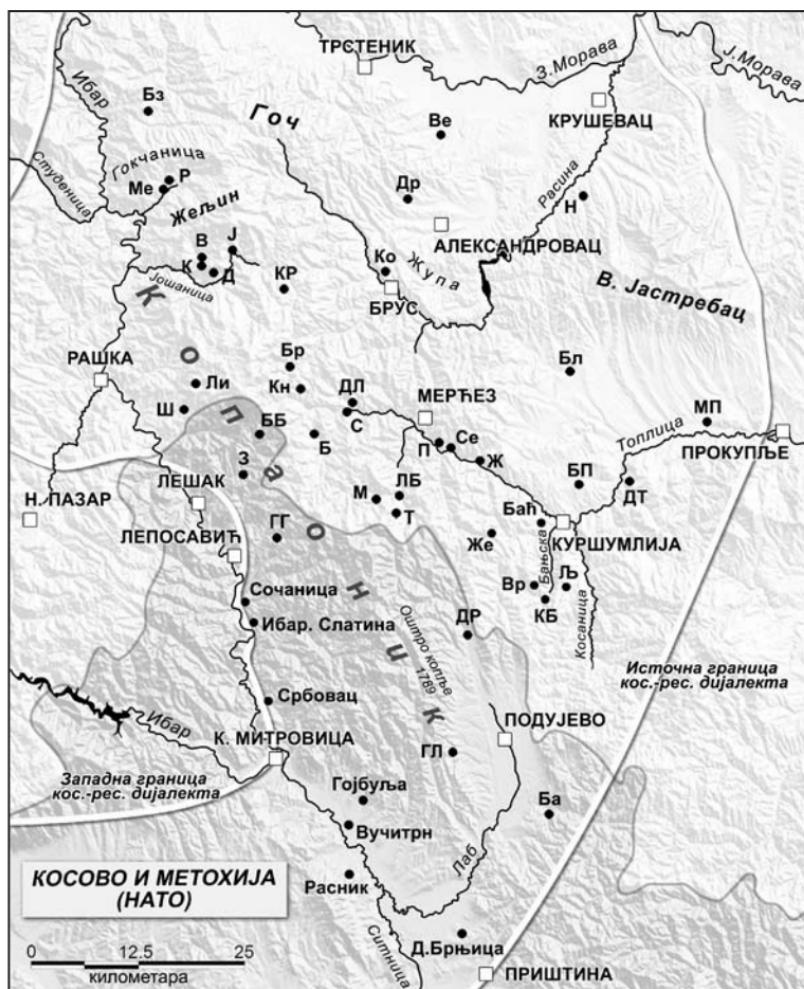
Б(ело) Б(рдо)	Кн(ежево)
Б(лажево)	К(овачи)
Бр(зеће)	К(рива) Р(ека)
В(ојмиловићи)	Ли(сине)
Г(орња) Л(опаштица)	Л(уковска) Б(ања)
Г(орње) Г(раничане)	М(рче)
Д(оња) Р(епа)	П(ачарађа)
Д(оње) Л(евиће)	Се(лова)
Д(рење)	С(удимља)
Ж(уч)	Т(ребиња)
З(еманица)	Ш(ипачина)
Ј(елакци)	

б) шира копаоничка област:

Ба(тлава)	Же(гррова)
Баћ(оглава)	Ко(билье)
Б(ело) П(олье)	К(уршумлијска) Б(ања)
Бл(аце)	Љ(уша)
Б(ре)з(на)	М(ала) П(лана)
Ве(луће)	Ме(ђурече)
Вр(ело)	Н(аупаре)
Д(оње) Т(очане)	Р(авни)
Др(енча)	

КОПАОНИЧКА ОБЛАСТ

Карта дијалекатских пунктоva

II. ПОГЛЕД НА КОПАОНИЧКУ ОБЛАСТ

1. Копаоник кроз векове

1.1. Копаоник је највећа и највиша планина у Србији. Налази се у јужном делу Србије, између Ибра, Александровачке Жупе и косовске котлине, и простире се на правцу север-југ, у дужини од готово сто километара, ширине до четрдесет километара. Највишу његову коту чини Панчићев врх (2017, раније Суво рудиште), назван по првом истраживачу ове планине, Јосифу Панчићу. Копаонички висови (Гобеља, Оштро копље, Шаторица и др.) представљају развође између Расине и Топлице на истоку, и Ибра на западу. На југу подно Копаоника извире река Лаб. На северу се налази Жељин, главно чвориште копаоничке „горске групе“, у ком се „стичу све косе, што састављају Копаониково подгорје“ (Панчић 1893: 33–34). Копаоничка област представља драгоцен и шаролик природни ресурс, од његовог геолошког и хидролошког до ботаничког и зоолошког инвентара. Овај „српски Урал“ богат је разноврсним рудама (олово, цинк, сребро, гвожђе, бакар и др.), на шта указује и његово име (Исто: 37–41, Marković 1988, Geografija 1969, исп. Енциклопедија 2008). Поједини аутори указују на то да се Копаоником назива „*планински предео* као *покрајина* а не планина“ (Елезовић 1932–1935: Копаник).¹¹ Ипак, до пре једног века, о Копаонику се мало знало у научци. Са етнографског аспекта, на пример, у Цвијићевом списку неиспитаних насеља својевремено су се нашле и простране копаоничке области. Са изузетком Жупе, овде су укључени тадашњи Копаонички срез, са центром у Брусу, и Косанички срез, са центром у Куршумлији (Цвијић 2000-IV: 295, 297).

1.2. У таквој ситуацији, неминовно се намеће низ питања везаних за некадашњи етнички и дијалекатски профил ко-

¹¹ Код овдашњег српског становништва име ове планине се јавља у различитим фонетско-прозодијским ликовима, међу којима су најчешћи *Kööpanik*, *Koöpanik* и *Koöpavnik* (в. VII.1.2).

паоничке зоне, укључујући и њене рубне области. За горњотоплички део Копаоника, на пример, јасне потврде о присуству српског живља имамо од XII века, тј. од Немањине владавине, када и Топлица улази у састав српске државе, па све до XVII века, дакле и у првим вековима турске владавине (Николић-Стојанчевић 1985: 15). Немања је у Г. Топлици подигао два манастира, где се, изгледа, налазила и његова престоница. Урош II је на ибарској страни подигао манастир Бањску, као своју задужбину (Јиречек 1981-I: 297). У његовом дворцу под Копаоником, на извору Лаба, потписан је 1302. године мир између Србије и Дубровника (Исто: 195). Град Звечан код Митровице, са дворском палатом и црквом, помиње се као Драгутиново седиште (Исто: 256), а век касније Ђурађ Бранковић издаје своје повеље у престоницама Вучитрну и Приштини. Северније, на Доњем Ибру познат је добро очувани Маглич, старо римско утврђење, „који је некада припадао српском архиепископу“ (Исто: 273). Многа копаоничка насеља, као Гранничане и Сочаница, помињу се већ у повељама из XIV века (Божовић 1993: 22). На другој страни, несумњиво је и да се копаоничка област нашла на снажном и постојаном етномиграционом правцу који је моравској Србији вековима доносио српско становништво из Метохије и са Косова. Већ је пресудан ударац српској држави на Косову 1389. године морао утицати на етномиграциона померања према северним српским крајевима, а копаоничка област са својим висинским теренима морала је представљати погодну етномиграциону одступницу.¹² Зато је тек 1439. године Топлица пала под турску

¹² На Копаонику сам забележио низ предања о досељавању поједињих родова после Косовске битке. Р. Павловић бележи и поједина предања о досељавању пре овог периода. Тако је род Кулиза (Кулизића) из Штаве, старином из северне Албаније (слава Св. Мина, в. VIII.1.2.1), дошао „пре Косова (Косовске битке 1389) из Штавице“ на Горњем Ибру (Павловић 1957: 65, исп. Рудић 1978: 47). Из Штаве (заселак Трешница) је била родом Султанана-Сутка Савић (1903, рођ. Милићевић), моја испитаница из Мрча (исп. Радић 1990). Ј. Цвијић бележи да је српски народ у знатној мери насељавао области северне Албаније. До турских освајања већим делом северне Албаније владала је српска династија Балшића, а у околини Скадра Цвијић бележи остатке српских средњовековних градова и утврђења, као и рушевине цркава које су

власт, уз снажан отпор поробљивачу, да би закратко, 1444. године, била поново враћена под власт деспота Ђурђа Бранковића (Рудић 1978: 27).

Изгледа да је у првим деценијама турске владавине ово и даље била многолудна српска област. И у првој половини XVI века, у Прокупачком кадилуку, Прокупље и Куршумлија су забележени са чак 323 села (Стојановић 2000: 58, исп. Трајановић 1889: 249–250), па се већа исељавања према северу морају везати тек за каснија времена. Но, и у тим процесима потоњих великих српских сеоба према северу тешко је претпоставити да су оне опустеле копаоничку област, утолико пре што се ни за ниже пределе, управо за поједине делове Топлице, за један дужи период не констатује потпуни губитак Срба староседелаца, већ се указује на опстајање стариначког, иако „већ знатно проређеног“ слоја (Николић-Стојанчевић 1985: 30, исп. Стојановић 2000: 62). На то као да указује и развијена хајдучија на јужним и југоисточним прилазима Копаонику (у вези са саобраћајном трасом Дубровник – Нови Пазар – Куршумлија – Ниш – Софија – Цариград), која се у турско време није могла обуздати (Рудић 1978: 12). У турским пописима характичких обvezника за део Крушевачког санџака било је пописано „мање од једне трећине прећашњих хришћанских поданика“, док се за остale извештава да су били „некуд побегли“ (Николић-Стојанчевић 1985: 31). Податке о развијеној хајдучији у топличком крају, која је била претња дубровачким караванима, налазимо у првој половини XVII века (Stojanović 1997: 202), а слично стање је карактерисало и северне прилазе Копаонику (Павловић 1948: 294).¹³ Успомене на некадашњу хајдучију у овим областима и данас бележимо у различитим фолклористичким записима (исп. Јанићевић 1987/88). Чини се да овакав менталитет становништва упућује и на одређени континуитет са старобалканским периодом. И пре опсежнијег везивања Срба за Балкан овде налазимо на сличан, сто-

градили српски краљеви (Цвијић 2000-III: 215–216).

¹³ Строге казнене мере против разбојништва прописивао је већ Душанов законик, будући да су се тиме, као и у тадашњој Европи, бавили различити друштвени слојеви, укључујући и властелу (исп. Шаркић 1995: 104).

чарско-ратнички етнопсихолошки профил оличен у илирском племену Дарданци и келтским Скордисцима (Рудић 1978: 32), а овакве етнопсихолошке црте могли су доносити Копаонику и доцнији балкански номади, различити по свом етничком пореклу (исп. Антонијевић 1982: 52, 41, 43). Све ово ће, помало симболично, налазити своје одразе и много доцније, у бројним ослободилачким ратовима и покретима у овој области. Само током XX века, поред учешћа у два балканска и два светска рата, овдашње српско становништво истаћи ће се и јуначком борбом у чувеном Топличком устанку 1917. године (исп. Костић 2000: 154), као и свеопштим отпором НАТО-заштитним крајем истог века.

1.3. У вези са овдашњим средњовековним метанастазичким покретима издваја се питање судбине копаоничког становништва од XV века (исп. Цвијић 2000-IV: 219), а посебно у време Велике сеобе Срба (1690). У научној литератури се за пример опсежних исељавања приликом Велике сеобе наводи низ опустошених српских градова и области, углавном на јужном и југозападном правцу – Призрен, Приштина, Пећ, Вучитрн, Митровица, Јањево и околни крајеви (исп. Самарџић 1990: 60). Према британским историографским подацима, из ових области се у то време иселило између 30 и 40 хиљада породица. Оне су напустиле „област око Пећи, Призрена и северне Македоније и албански муслимани раширили су се ка северу и истоку у празне земље које су биле словенске (још) од седмог века“ (према Томашевић 1992: 527).¹⁴ У сваком случају, експлицитних помена уже копаоничке зоне, изгледа, нема, иако се међу тадашњим бројним избеглицама помињу и српске породице из Трепча и Вучитрна (Исто: 528, исп. Ивић

¹⁴ У научној литератури, међутим, има мишљења да су ставови о опсежном исељавању српског становништва из области Призрена, Ђаковице и Пећи „историјска заблуда која се недовољно проучавана, могла одржати све до данас“ (Томић 1992: 518). Осим тога, недовољно је уважена чињеница да је у појединим областима део српског становништва опстао прелазећи, углавном по нужди, на ислам (мада је касније део овог становништво примио и шиптарски језик, в. 2.1), чега није било поштеђено ни шиптарско католичко становништво.

1929: 289), са јужних прилаза Копаонику, у које су убрзо стигли Шиптари из скадарског краја, али и Срби из Херцеговине и Црне Горе (Урошевић 1965: 92). У ово се уклапају тумачења да се тада део стариначког становништва склонио у оближње планине и више пределе (Цвијић 1922: 29), за шта је копаоничка област морала посебно бити податна. Нека предања са терена посредно говоре у прилог томе. Верује се да је управо у време Велике сеобе досељен у горњотопличко село Требињу један род из Никшића (Павловић 1957: 65).¹⁵ У становништвом проређене крајеве турска власт насељава потом друге народе који јој у следећим вековима постају главни ослонац у овој области. Тако је овде, у ствари, било мало насељених Турака (Анадолаца), а много више „Бошњака, Арбанаса и Черкеза“ (Стојановић 2000: 65). Ово становништво, међутим, тада насељава претежно ниже, питомије пределе (в. 2).

Наравно, присуство турског освајача морало је имати одраза на етничке и језичке прилике у овој области. На другој страни, косовскометохијска миграциона струја, једна од најстаријих и најснажнијих, која је у моравску Србију улазила управо преко Лаба и Г. Топлице, а касније преко подножја Пилатовице и Блажева на Копаонику (Цвијић 1922: 7–8, исп. Лутовац 1980: 20–21), овде је морала оставити део старих, метохијских и косовских језичких наноса, на које су се касније наслојавале и језичке одлике досељеника из других крајева. Сведочења бројних српских устаничких породица из ослободилачких ратова вођених од 1876. до 1878. године (в. 2) указују на очуваност предања о правцима досељавања дела овдашњег становништва из јужнијих области. Њихова предања говоре да су својим, обично даљим пореклом везани за северну Албанију (преко Горњег Ибра), Косово, Пећ, Лаб, али и за Куче, Морачу, Бјелопавлиће (преко Ибар. Колашина), Рожаје, Никшић, Херцеговину и др. (Павловић 1957: 64–70). Отуда уз

¹⁵ Зато, када је реч о горњотопличким областима, треба имати резерву према ставу о „коренитој измени етничке структуре Топлице“ у вези са турском колонизацијом „расељених топличких насеља инородним, етнички и конфесионално хетерогеним становништвом из даљих и ближих провинција турске царевине“ (Николић-Стојанчевић 1985: 16).

поједине родове истраживачи и експлицитно наглашавају да је реч о „старим досељеницима“ (Исто).

2. Етничка и етномиграциона скица (XIX и XX век)

2.1. Територијалним разграничењем између Србије и Турске из 1833. године (Ибар – Б. Брдо – Брзећ – Мерћез), Копаоник се својим северним делом нашао у српској држави, што је изазвало шиптарско нездовољство и бројне упаде шиптарских оружаника на србијанску територију у намери да поврате ову област (Љушић 1986: 42, 311). Но, и средишња и јужна копаоничка област, која је остала у турској држави, свакако је и даље чувала српско стариначко становништво, чији се говор није могао битније разликовати од говора становништва тадашњег косовског и, посебно, метохијског дијалекатског типа. У прилог томе као да говоре и поједина етнографска истраживања из друге половине XIX века, непосредно пре Српско-турских ратова. Истраживања М. С. Милојевића, спровођена од 1871. до 1877. године у косовскометохијској области и њеном северном, копаоничком залеђу, тада делу турске империје, показала су да овај део поткопаоничке зоне углавном настањују Срби, православни или „исламизирани“, а у мањем броју и „Арнаути“ (према Вемић 2005). При том, судећи по Милојевићевој карти, јужне и југоисточне прилазе Копаонику, тј. Косаницу, насељавају искључиво „Арнаути“, док су насеља поред Топлице у већини мешовита, – састављена од „Арнаута“ и „исламизираних Срба“. Овакав тип мешовитих насеља иде уз Г. Топлицу до Селове, док су надаље, према вишим копаоничким пределима, насеља искључиво српска, и то „неисламизирана“, дакле православна. Када је реч о Куршумлији као градском насељу, карта показује да је она у већини настањена „исламизираним“ Србима, а мање и „Арнаутима“ (Исто). Политичка и етничка карта коју прилаže Р. Павловић (1957) уз свој рад и која говори о сеобама Срба и „Арбанаса“ у ратовима 1876–1878, представљајући само „српска“ и „арбанашка“, те ретко мешовита насеља (где живе „измешани Срби и Арбанаси“), – на јужном сектору искљу-

чиво „арбанашка“ насеља бележи поред реке Бањске и Г. Топлице до топличког села Пачарађе. Не улазећи у питање шта овде тачно представља појам „арбанашко насеље“, очито је да је и у овом случају становништво виших копаоничких крајева, почевши од Мерћеза, српско.

Отуда је и у вези са овдашњим Српско-турским ратовима из друге половине XIX века, велиkim страдањима и последратним сменама становништва, нужна резерва према тези о испражњености ове области, посебно када је реч о висинским копаоничким пределима. Већ је истакнуто да је по завршетку рата, 1878. године, када је Србија своју границу померила према југу, те у копаоничкој области ослободила Топлицу, – „у пределима на обема странама нове границе, с изузетком Копаоника (курз. П.Р.), извршена потпуна етничка смена становништва“ (Павловић 1957: 53).¹⁶ Из пописа устаничких породица из Копаоника видимо да су поједини родови, на пример Делићи / Делећани из Штаве („кумују целој Штави“, исп. и име мрчког засеока Делиће), Мијаиловићи из Борчана, или Ђорђевићи из Копорића (Исто: 64–70) и тада представљани као старинци. Ова „потпуна етничка смена становништва“, о којој пише Р. Павловић, односила се, dakле, тек на делове копаоничких, посебно нижих предела. Но, ускоро су на делу јужног сектора, након доласка мухацира, таласом терора подстакнута снажна исељавања српског становништва из пограничних планинских крајева на другу страну србијанско-турске границе, махом у новоослобођену Топлицу. Турска власт, нарочито у планинском залеђу, није могла обезбедити никаква права српском становништву (Урошевић 1965: 93–94).¹⁷

Када је о северном комплексу реч, ове етничке промене везане за прилив становништва одразиле су се на разлику

¹⁶ У Митровици, нпр., у којој је било живља муслиманске вероисповести још у првим вековима турске владавине (Урошевић 1957: 197), након Српско-турских ратова (1876–1878) и аустроугарске окупације Босне и Херцеговине (1878) стекао се велики број муслиманских избеглица (Исто: 193).

¹⁷ Тежак положај овог дела српског народа углавном је обележио и следећи век, иако у нешто изменјеним историјским околностима. Резултати таквог стања на косовскометохијској страни данас су очигледни.

између говора висинских села и села у копаоничким подножјима изложеним различитим утицајима. Овакву разлику, на пример, илуструје однос између куршумлијских села Mrча и Требиње, на једној, и Б. Поља и Мачковца, на другој страни (исп. Радић 1997). У том смислу је илустративно запажање једног мог испитаника и домаћина, Миодрага-Мидета Димића, чији су преци из Блажева на Копаонику сишли у Б. Поље код Куршумлије, да се говор висинских села разликује од белопољског онолико колико се белопољски разликује од говора „Шопадије“, тј. говора прокупачког и нишког краја, дакле говора призренско-јужноморавског дијалекатског типа.

Испитаници неретко данас износе и антрополошке судове о овој разлици између висинских и долинских насеља. У горњотопличком крају, у Требињи, забележио сам веровање да се народ од Мерћеза према Копаонику разликује од оног са нижих терена, при чему се истичу, пре свега, разлике по стасу и лепоти. Радунка Вучковић (1941) из Д. Левића верује да је народ од Мерћеза навише лепши и стаситији. Сматра да у нижим пределима „више јма мала лјуди, а жене су грубе“, због чега су се планинске девојке „слабо удавале према доле“. У све ово се, изгледа, прилично добро уклапају подаци о етничком карактеру топличких насеља на анализираним картама. Можда, отуда, није небитан податак да је србијанско-турска граница из 1833. године ишла управо преко Мерћеза (исп. тур. *merkez* 'центар, средиште; централа', Škaljić 1979). Етнографска истраживања су већ указала на то да „између равничарског и брдског дела Топлице постоје битне разлике“ (Рудић 1978: 7). Но, извесна неуједначеност између виших и нижих предела бележи се и на другим копаоничким ободима.

2.2. Све ово налази потврде и у високом степену постојаности говорног типа који данас налазимо на Копаонику и његовим североисточним падинама. Већ за почетак XIX века констатовано је како је „Од 1807. до 1810. године прешло [...] више хиљада Топличана у избеглиштво и они су смештени у крушевачки и јагодински крај“ (Стојановић 2000: 63). Отуда се миграције везане за ово становништво могу добрим делом

свести на модел локалног, инверсног типа сеоба унутар једног релативно ограниченог копаоничког терена на коме се није могла извршити темељна смена становништва. Локални карактер миграција везаних за србијанско-турску границу у копаоничкој области потврђују управо дешавања за време Српско-турских ратова. Већ након објаве рата Турској (1876), коју је карактерисао снажан одзив српског народа, укључујући и добровољце из царске Русије (нпр. грофа Николаја Николајевича Рајевског, погинулог у овом рату), на српској су се страни нашли и бројни српски „усташа“ из турских пограничних области. Они су и сами претходно устајали против Турака, а сада су прешли на српску страну и стали уз српску војску. У једном тадашњем извештају моравске војне формације наводи се да се око 1000 добровољца из заграничне области придружило српској војсци (Павловић 1957: 55). Ова војска је у борбеним операцијама ослобађала и села из којих су били њени припадници, омогућујући цивилном становништву да привремено пређе у Србију, у пограничне области, те тако избегне ратна страдања.¹⁸ Ово је, очито, само део традиционално живе комуникације Копаоничана са крушевачком облашћу, односно Срба са једне и друге стране тадашње србијанско-турске границе. Из 34 копаоничка насеља, за која има података,¹⁹ избегло је тада 216 породица (са 1.808 становника, односно са више од 53 становника по насељу), које су заједно са својим сточним иметком прешли границу (Павловић 1957: 56, 59). Подаци указују и на многолјудност избеглих породица. Из Лукова су, на пример, пребегле 22 породице са 225 чланова, из Штаве 19 породица са 147 чланова, из Мрча 9 са 66, из Граничана 8 са 51, из Судимље 6 са 65 чланова итд. (Исто: 58). Забележено је тешко преживљавање избеглих породица и њихови губици услед лоших услова у избегличким логорима.

¹⁸ Вредан је, у том смислу, пажње податак да је „у поређењу са пописом из 1876. године, само за две године у Београду прираштај становника износио 10%, а у пограничном крушевачком округу 13%“ (Николић-Стојанчевић 1985: 38).

¹⁹ Велики број ових насеља смештен је у горњотопличком и ибарском сливу, као Штава, Мрче, Луково, Судимља, Јелакце, Граничане, Требиња, Бело Поље (горње) и др. (Павловић 1957: 56).

Важно је, међутим, истаћи да се већи део овог становништва после ратних операција и ослобођења знатног дела копаоничке области, укључујући и Г. Топлицу, вратио у своја ослобођена села, о чему нам говоре, на пример, управо подаци за Штаву, Mrче, Луково, Бело Поље (горње) и многа друга насеља (исп. Павловић 1957: 64–70, Стојановић 2000: 65). То можда говори и о елементима горштачког менталитета који су ово становништво, очито, одржавали на овим теренима и у претходним вековима, али и о његовој етнокултуролошкој везаности за ову област. Слично се дешавало и на другим правцима. Део становништва са копаоничких падина према Ибру, тада на турској страни, прешао је на другу страну Копаоника и наставио према Топлици (исп. Павловић 1957: 64–71), настанивши се у српској држави. То значи да у овој фази нема ни битнијег нарушавања етничке и дијалекатске слике у средишњој копаоничкој зони.

2.3. Знатније етничке промене у топличком делу копаоничке области наступиће тек у следећем периоду, обележеном организованим насељавањем села опустелих након повлачења Шиптара заједно са турском границом,²⁰ или је, чини се, овде поново реч о претежно низним копаоничким теренима (Николић-Стојанчевић 1985: 92). Када је реч о продору других миграционих струја у новоослобођене крајеве, за област Топлице је констатован велики притисак колониста из црногорских области, као и пограничних округа, који је у почетку обухватао „углавном равније пределе Топлице“ (Исто).²¹ Закон о насељавању (1880) омогућио је да се у Топлицу насе-

²⁰ И данас се у многим горњотопличким селима или махалама, пре свега у оним које су настањивали Шиптари, јасно разазнају остаци старе, оријенталне архитектуре (нпр. густо насељене махале са уским сокацима и високим зидовима око авлија). Овај тип насеља може се препознати у Б. Полју код Куршумлије, а једна од „турских кућа“ налази се и у Пачарађи, у фамилији Брадића.

²¹ Исп. и ауторове ставове о насељавању Црногораца у брдским и планинским областима Топлице (Исто: 132, 137). Пратећи косовскометохијску струју око Куршумлије, и Цвијић запажа да су њени досељеници по правилу заузимали „дна и стране долина, док су се Црногорци населили на вишим местима“ (Цвијић 1922: 49).

ли становништво из Црне Горе, Косова, Санџака, Војводине, јужног Поморавља, источне Србије и Бугарске (Рудић 1978: 28, 35). То је био и један од стратешких потеза који је налажао економско јачање запустелих, обично географски повољнијих терена, као и снажење нове пограничне области у људству, за шта су посебно коришћени црногорски присељеници (исп. Рудић 1978: 36, 68, Николић-Стојанчевић 1985: 85). И овде се, међутим, најпре спуштају овдашњи брђани,²² а затим стижу досељеници из Метохије, са Косова и Лаба, „разочарани што им завичај није ослобођен или због арбанашких насиља“ (Павловић 1957: 87–88). Непотпуни подаци говоре да је само у периоду од 1876. до 1897. год. из вучитрнског краја расељено преко 400 породица, од којих су многе нашле уточиште у ослобођеним топличким селима (Николић-Стојанчевић 1985: 80), а ови процеси су настављени и у каснијим временима. На другој страни, после 1878. године, Шиптари се из својих етничких оаза (лесковачки, врањски крај) исељавају у долину Лаба, на Косово и у Метохију, етнички снажећи тамошњи шиптарски живаљ (Цвијић 2000-II: 189). То је и период појачаног страдања тамошњег српског становништва, о чему говоре бројни и различити извори (исп. Елезовић 1911: 465, Урошевић 1965: 93–94). Бројна историјска сведочанства (исп. Павловић 1957: 77, 85) говоре да је у XIX веку у Лабу још увек било много српских села.²³

Насељавање хришћанског живља из крајева под турском управом у ослобођене области посебно је подстицала србијанска управа, забранивши чак у једном периоду живљу из Србије да се досељава у ослобођену Топлицу. Изузетак је поново представљала горњотопличка област, тј. куршумлијски срез (Николић-Стојанчевић 1985: 92), вероватно због своје висинске, пасивне конфигурације. Зато се за јужну копаоничку област и у овом случају мора претпоставити чврста веза са

²² В. Рудић (1978: 36) издваја више зона досељеничког становништва, констатујући да су се „Досељеници са Копаоника, затим са Косова, Жупе и Расине населили [...] у западном и северозападном делу Топлице“.

²³ Више породица из Мрча указивало ми је на Лаб као место свог ближег порекла (исп. фус. 103).

копаоничким залеђем на србијанској страни, што је етнокомуникациони правац који је опстајао и у претходним вековима. Па и на појединим нижим, поткопаоничким теренима, где је дошло до укрштања различитих миграционих струја, неретко је превагу односило староседелачко становништво, тј. становништво са Копаоника, које је разносило или учвршћивало свој дијалекатски тип на теренима даље од Копаоника (исп. Арсовић 1973, Радић 2000). Тек су поједине оазе, каква је, на пример, било рударско насеље Бело Брдо, досељавањем становништва са различитих страна, нарочито после Другог светског рата, унеколико измениле своју дијалекатску структуру (исп. Божовић 1993: 84).

2.4. Миграциона изукрштаност на појединим деловима копаоничке области, посебно испољена у XIX и XX веку, оставила је, ипак, трагове на многим плановима, укључујући језички (в. V). С обзиром на етномиграциону структуру, разумљиво је што ће се у топонимији куршумлијског краја спорадично јављати и ијекавизми, исп. *Ждријело* (/ *Ждрело*), *Јасиков бријег* (149) у данас опустелом селу Растелици, насељеном некада Црногорцима, или *Криви бријег* (156) у Селишту, насељеном једним делом такође Црногорцима (Јашовић 2007). То добро илуструју и поједини топономастички модели који се, према савременој дијалектолошкој консталацији, претежно везују за динарске области, као што су синтагме са присвојним приједом на -ов од личних имена мушких рода на -о (исп. III.3.5): *Матіова кућа* (199), *Ђоков йошток* (201) (Грковић 1970), *Јевићово брдо* (Прекопуце, 178), *Ђуров вис* (Матарова, 178), *Срећов лаз* (Вукојевац, 178) (Марјановић 1980), *Новов грабљак* (Љутова, 117), *Љубова вода*, *Матіова чука* (Селиште, 156), *Јевићов бунар*, *Томова њива* (Спанце, 160) (Јашовић 2007). Овде припадају и топономастички синтагматски модели са генитивним обликом посесивног значења, обично у препозицији: *Ковачевића јућ*, *Нешковића јућ* (Грковић 1970: 184), *Стошевића брдо* (Блаце, 177), *Павловића чука* (Ђуревац, 178), *Брдо Шћепановића* (Мачја Стена, 178) (Марјановић 1980), *Савовића раван* (Селиште, 157) (Јашовић 2007). Ових топо-

номастичких модела има и у северном поткопаоничком комплексу, у Подијбу и Гокчаници, где су наноси динарске струје посебно дошли до изражaja (Павловић 1948: 278, 315–390). Мушки хипокористици на -о бележе се спорадично и у Жупи (исп. Лутовац 1980: 65–98), и то, чини се, већ у турским дефтерима с почетка XVI века (Исто: 19).

Чини се да се овакав однос може пратити и на патронимијском плану, на шта указују примери множинских образовања на -ћи (за називе места у атарима села), насупрот обра зовањима на -ци (за називе села, вероватно старијих насеља) (исп. Марјановић 1980: 180–181). Будућа ономастичка истраживања треба јасније да покажу какво је место копаоничке патронимије у оквиру подвојености јужнословенских области на ова два јасно исказана творбена модела.

2.5. Суседни језички утицаји, у којима су, ипак, доминирали индигени дијалекатски наноси (из области Лаба, Метохије, Жупе), вероватно нису могли битније нарушити дијалекатску основу копаоничког говора. За источне копаоничке падине, на пример, и касније је, у процесима етномиграционе и дијалекатске стабилизације између два светска рата, констатовано присуство различитих етничких компоненти, али је примат и тада припадао косовским, метохијским, копаоничким (жупским) и западноморавским миграционим наносима, који су, заједно са старијачким становништвом, етнички обележили Г. Топлицу и њено копаоничко залеђе (Николић-Стојанчевић 1985: 119–120, в. IV.2). Ту основу озбиљније нарушају тек досељеници са Пештера и Сјенице, као и из околине Новог Пазара, а нешто касније, почетком XX века, и становништво из Црне Горе и Херцеговине, о чијој хронологији досељавања постоје већ много поузданiji подаци (исп. Павловић 1957: 87–88, Николић-Стојанчевић 1985: 87). Јужно од Куршумлије, у сливу реке Бањске, тада се формира релативно компактан досељенички дијалекатски тип који се издваја од староседелачког. Његова територијална рас прострањеност у оквиру копаоничког комплекса (в. IV.3) још увек није прецизно идентификована у науци (исп. Вукићевић 1993).

Асимилациони процеси од стране староседелачког становништва очито су морали бити снажни, посебно у средишњој копаоничкој области. Јер, и у случајевима када се становништво другачијег дијалекатског типа у претходним вековима, пре Српско-турских ратова, настањивало у копаоничким висинским пределима, оно се лако укључивало у домаћи дијалекатски миље. Говор горњотопличког села Лукова, „црногорске етнички компактне оазе“ (Павловић 1957: 66, Николић-Стојанчевић 1985: 140), чији знатан део становништва припада стариим досељеницима из Лукова код Никшића, одавно се не разликује од говора околних копаоничких села, тј. села косовско-ресавског дијалекатског типа (исп. Грковић 1968: 121).²⁴ Од овдашњег дијалекатског миљеа не разликује се ни говор суседне Требиње, за коју важи предање да јој је становништво досељено из Требиња у Херцеговини (Рудић 1978: 47). На нижим копаоничким теренима миграционе структура се јасније очituје у дијалекатској слици, што сасвим добро препознаје и локално становништво. Моји испитаници из села Тиовца, са јужних прилаза Куршумлији, јасно су ми представили низ „црногорских“ језичких црта (ијекавизми, јекавско јотовање и др.) које су одлика оближњег Самокова, што одговара његовој миграционој структури (исп. Исто: 45). Испитаници из Г. Границана, са ибарске стране Копаоника, овакве језичке црте приписују оближњем Кијевчићу, као и селу Дрен (/ „Дријен“, исп. Божовић 1993: 46), а оваква миксодијалекатска обележја уочавају се и у другим поткопаоничким областима (в. IV и V).

Асимилациона моћ стариначког становништва давно је уочена у науци. Истражујући косовскометохијски етногеографски варијетет, који запљускује копаоничку област с југа, и смештајући га на средокраји између тзв. централног и динарског типа становништва, Ј. Цвијић бележи: „Иако косовски старици не чине, како изгледа, више од петине данашњег

²⁴ За оближње село Растелицу, у међувремену расељено, констатовано је, међутим, „да су досељени Црногорци сачували свој говор“ (Грковић 1968: 121, исп. Рудић 1978: 47).

становништва – остало су досељеници са разних страна, нарочито из динарских области – ипак је свеколико становништво усвојило косовски дијалекат“ (Цвијић 2000-II: 433–434, исп. антрополошке анализе према Урошевић 1965: 118–119). Тако ће Гл. Елезовић констатовати како се у области Мокра гора – Жљеб – Паклена говори помешано, екавски и ијекавски, истичући и следеће: „Али вальа и то напоменути да се ови јекавци врло брзо губе чим се са својих брда спусте у питому равницу дукађинску и пећску, остављајући врло мало трагова од свога говора у говору староседелаца“ (Елезовић 1911: 466). Ваљда ће отуда старији етнографи и на плану невербалног изражавања становништва уочавати поједине особености које су ову област („цело Косово и свуд око по Пештеру, па и залазећи у северну копаоничку зону“) својевремено издвајале од северозападног српског етнографског типа, везујући је за југоисточни тип (Тројановић 1935: 15).

III. ОСНОВНЕ ОДЛИКЕ КОПАОНИЧКОГ ГОВОРА

Да је средишња копаоничка област у основи сачувала свој старији дијалекатски профил, сведочи данас њена прилично изражена језичка компактност, као и заступљеност низа типичних, неретко архаичних језичких црта које су овде, у односу на друге косовско-ресавске дијалекатске зоне, најизразитије. Дијалекатска грађа показује да је језичка разведеност овде сведена на најмању меру. Низ чинилаца могло је учествовати у процесима језичког уједначавања у средишњој копаоничкој области. Најпре је географски фактор (станица на висинским теренима, повољни прелази који повезују планинске стране) могао утицати на једну врсту дијалекатске стабилизације, али и језичке конзервације на овим теренима. Уједначен тип привредне делатности у овој области (сточарство и пољопривреда), који је неретко и законски обликован у прошлним временима, са циљем да се становништво веже за територију којој припада (исп. Шаркић 1995: 32), – такође је морао имати одраза на процесе језичког уједначавања. У томе је могао учествовати и јединствен религиозно-митолошки миље, са својим традиционалним формама, верским свечаностима и саборима, али и развијена усмена књижевност у чијој основи су се нашли и општи језички елементи, својеврсни фолклорни *koičē*. Реч је о чиниоцима који могу имати значајног удела у језичком профилисању једне области (исп. Jespersen 1970: 38–51).

За већину копаоничких села се, тако, као доминантан и прилично уједначен, може узети већи број особености на различитим језичким плановима.

1. Акценат

1.1.1. Присутан је стабилан троакценатски систем, са два силазна и дугим узлазним акцентом, чему се приклjuчује ме-

татонијски акут (в. 1.1.4): звёзде (84), ѡак (88), једном (109), дугмийчи (31), лисица (64), видае (3); мольак (68), убилац (91), разумено (1) В, божур, гркљан, по коба, ладник, мало шећера, рабошили смо; кадива, каймак, кажи К, с дёверима, презивау се, меси се, црепуља, мешаша ('врста посуде'), ласно; дванес, по реке, Бикчиhi (заселак) Д, подруг, дёвер, безмийни прањници, чкла, тбоња ('патина која се хвата на грожђу'), посечеши; родимња, у стамаку, Крвани J, око ноге, отрошћен, роди, с моном, јефтиине; брианац, пресно, рођевали КР, комитир, распиршале се ('скину пртљаг'), соли се, шандараш ('прича глупости, лупета'), деџама, држава, оцијује; народ, шудена, несам, прдавала Бр, извбр, стоменик, свањива се, Койавник, бачица, селекче, набреши; сугарче, лойари, несмо Кн, дёвери, мунье, најлон, у пошоку, код очију, помијкне, изедаше; шешка, било, оде (прил.) ДЛ, шићер, љубјна, закитева, понативу се, кокчица, макасе, с рукама, позову; снаша, стакленце, крила, тикемо С, свирјака, са свекрем, не вешти се, засићи, преборавили, поштапале, исичеши, из Београда; мольба, грања, лена (прил.), веселимо се, Енгелези Б, девојка, мотиа се, Ливаде, чичијца, доручак, Копаник; вишир, стеена, рођевало Ли, дёвер (29), коњем (54), једнём (107), отицбу (16), бурчи (39), ложица (43), чистија (33); шљањак ('зглоб', 8), нисам (114), налагаш ('ложити', 35) Ш, жсљка ('корњача', 65), иглом (77), идеш (15), деџама (21), прасићи (58), осушавамо (19); богасио (26), славель (60), шворак (65), свезда (84) ББ, пошићи ('врста инсекта'), до зоре, гуслам, весели се, пењо, полажаоник, кобила ('deo гусала'), Вајскрс; сабор, свештак, вучари, мрэзга ('средишњи део стабла') З, младић, кућеник (фолк.), обичај, илински месец, певају, у пошоку, од шећера, помоћнијца ('кућна змија'), пресенац ('зимски месец'), друкчије; ловци, сандук, крстимо се, не даду ГГ, зуб, шишарка, врсник, извбр, разговару, гуре, очима, ложица, пци, играш; чељаде, инђа, бројмо, носаше М, орање, отицдје, с оцем, сењак, умран, косидба, грабуљаште, црешњово, секиром; послатак, грања, овас, кумсито, на видоку ('у видокругу') ЛБ, моравке ('врста шљива'), котлић, зимње, роди, смешту, унuka, калуђерке ('врста крушака'), ноктићма, долазио; комири, јанцик, од сестара, ложимо, одена

Т, селѣ се, брсїѣ, Натїалија, Вукадїн, љðсо, са извѣра, тїакши, вёлик; брана, боримо се, спрема Блажеву П, мирадз, тїаман, дарива, кажуе, овамо, Селова; светшак, йолена, скрени Се, бакрач, бусене, брсїѣ, рукама, кошашо, говедима, овема, имали; човечак (дем.), мостийем, несмо Ж, шљивак (15), бивен (12), идем (15), не уйотребльавау (61), Огњан (117), вельушка (43), говећина (45), Јевросима (116); по шљиваку (30), коштирак (71), урадиш (2) ДР, до међе (67), изаћ, да идем (15), да се селим (64), Душан (118), молићва (94), воловима (56), носио (96); друстио (93), греоћа (96), окоћаваи (50) ГЛ.²⁵

1.1.2. Овде се укључује прилично стабилан предакценатски квантитет у случајевима када није дошло до превлачења акцената на претходни слог: затијок (7), јаровници ('искра', 36), даривавау (28); засунчић (84), сврбї (3) В, краљева гарада ('врста цвећа'), Цвјетовићи (заселак), у Равнима; код вojскë, шес земаља К, на зејтићу, чубавау, свирео; сићенà (јд.), о вамићија Ј, засеоци, Лазаревићи; млечњајка ('врста печурке'), сабор, са чорбом КР, саксиа, певала, нагрдила; пешакем, Досе (дат.) Бр, ножнице, одмаравау; ради глате Кн, морадо, гајели, шунак; срећом, омиљање, тамонија С, предујасио, вукоме ме, од Мерћеза; комишика, на нога, лечкада ДЛ, причала, прорадио; кућање, пушем Ли, најсљујак (13), разговарау (6); с којачем (51), Перов (97) Ш, лек пензије, йолубила; преко глате, од свиње, удвори Б, о зубима (6), мустаћија (7), кључеви (35); момакада (ген. мн., 29) ББ, брао, нема разлога, Блажево; из вojскë, пе-шес бака, дваес жејварт, муземо З, по вашарима, на самости ('у самоћи'), штукада, Свиленкобвић; дожевница ('завршетак жетве'), свакојаке душада (ген. мн.) ГГ, брлови, разговараи; дваес косача,

²⁵ Спорадично се бележи кратак акценат узлазне интонације, исп. вода, језик, сесира Бр, може, око шебе Кн, жена С, сеали Т, ђогањ, вода, лонац, ини ГГ, сесира Ли, лейотпа (5) ДР, рамена (10), високи (100) ГЛ. И на југоисточном правцу, у Батлави, на копаоничкој периферији, М. Вукићевић бележи да „Ретко“ оставља утисак као да се ради о ‘акценту’ (115). Факултативни, „мање-више узлазни изговор кратког акцента“ познат је широј области косовско-ресавских говора (Ивић: 1999: 321, исп. Ивић 1994: 243–245), што говори о овдашњој фонолошкој ирелевантности тона код кратког акцента.

жмӯрим М, һинђуси, радѝла, угасио, Врлेटнѝца (топон.); од женâ, дваес їласиâ ЛБ, по сабора, кривала сам, бдена; код дечâ, од унукâ, с ногâ Т, гађали, їлашли; күйање, їутем, једу П, слейцима, закућарили се; по земаља, до гла ве Се, пеңсийа, Пейковица (празник); низаљка ('врста сукње'), стварински, не даду Ж, ловија (64), додомо (15), оцедили (18); на рука (13), да кисни (46), Бране (дат., 23) ДР, причашути (91), не иштâ га (63); һутела на ногâ, нишкем аутобусом (63) ГЛ.

У једном броју примера предакценатски квантитет се губи: то е се завршило Б, са сви сирана Ли, свињама П, ка Реке Се, лончешем (49) ГЛ.

1.1.3. Акценти немају посебних дистрибутивних ограничења, што се нарочито односи на дугосилазни акценат. Краткосилазни ће се на отвореној ултими јавити у ограниченом броју случајева, обично у 1.л.јд. аориста и имперфекта: ја лежа Бр, најиса М, односно у енклизи: дали смо, ако сиће јели Бр, лечка ми боље, лани га подби д-иде ДЛ, прећута се, чије је ЛБ, нека га Т, дали ју тајмо стај ГГ, доти Ѯу (15) ББ, клеламе (7), одмени ме (52) ДР, не иштâ га (63) ГЛ, исп. штâ тије д-ураде П. Чини се да у појединим случајевима синтагматски оквири омогућују и већу стабилност дугосилазног на отвореној ултими, што је можда подстакнуто и говорном експресивизацијом, исп.: кога јма, чија мајка К, кога би увјали, коме смееће Бр, коме јма Кн, дё кога нађоше ЛБ, кога ће да појђе ГГ, и ако сам! М, Б. Дугоузлазни акценат, настао преношењем силазних акцената на претходни дуги слог, неће се јављати на последњем слогу, односно једносложним речима, уколико није реч о обличким краћењима типа: обуц се м. обуци се, од м. овде М, лен м. лена („само се лен прокува“) Бр, или о тонској варијацији сачуваног старог акута (в. 1.1.5).²⁶

²⁶ Иако ретки, вредни су пажње примери са дугоузлазним акцентом на слоговима на којима је у косовско-речавским говорима уобичајен кратки акценат, исп. ѹокосе се, ст҃ојже К, ѿшац Д, једну попије, кревеї, не гледа на сат Бр, саңдук Б, већна се, ѡорган, лонац, невен, сирће, шаван, шемељ, једу М, за момка ЛБ, до момка ГГ, кајмак, двâ момка З, добро е П, дивље Ж. Иако се овде препознају и примери са акценатским дужењем кановачког типа, у делу косовских говора је бележен код појединих оваквих облика дугосилазни ак-

Ипак, непреврели процеси акценатског преношења стварају велики број дублета, који су често присутни и код истог испитаника: *бацâ / ба̄ца* (13), *ваљâ / ва̄ља* (41), *једнôг / јéдног* (108) В, *шићер С / шéћер* ДЛ, *бакrâč / ба̄крач* Ж, *ноћâс / но̄ћас* (113) ДР, *рођâк / рóђак* (30), *јелéн / јéлен* (64) ГЛ; у *војскê / у вóјске* КР, ради *глâвê* Кн / по *глáве* Бр, *шудéнâ* Кн / *шудéна* Бр, о *брâнê / себет бráне* П, по *земâљâ / по земáља* Се, од *Мîлê / од Мíле* Ж, *жéнâ / жéна* (ген. мн., 26) ГЛ; од *Мéрћèза / до Мéрћеза* ДЛ, *љûдимa / лûдимa* М, исп. *овденâкê / обденâкê* Се, напûне га *сламê* ГГ / напûне га *слâмë* З (в. 1.1.4). При том, ова „прелазна“ фаза понекад ствара нове, наизглед вансистемске појаве које се спорадично јављају и у лицу двоакценатских речи, као у примерима: *љûдимa, у кárлиçамa, извîнîтиe, јéдû, шréсé* Бр, *найýсâли, нóгâ* (ген. мн.) Кн, *Зáдûшини* пётак, од трî *ћéркê, свéмâ* рёко С, *мóраo* сам, из *тартизáнâ* Б, *тишишâльka*, од *врбê* З, *укráдû*, *чарâпе вéзéне, ráзлîкуемо* ГГ. Такве појаве у копаоничком крају бележе П. Ивић (1994: 242–245) и Р. Ђуровић (1996: 23, исп. Букумирић 2003: 71), а запажене су и у рубним областима (Драгин 1997: 100). Разумљиво је, отуда, што овај процес унеколико иде и у правцу развоја акцентуације новијег типа, исп. по *кафиýћâ, шрежíвû, дáјû* Бр, *седам-ösam чабróвâ, по лекáрâ* Кн, *дваестîну дáнâ, оволîко љûдû, жáрењe, дáдû* С, *мâло комйíрâ, оскубêш* Б, из друѓих *сéлâ, да се извûчê* З, *сéдам дáнâ, код бûлâ ђшли* ГГ, *шојéдû* П; *донèсêm, зòвû* ме Ли, како се *зòвë* З.

1.1.4. Копаонички говор чува трагове метатонијског акута, тј. прасловенског неоакута насталог процесима метатоније. У науци се донедавно сматрало да је у тзв. штокавским (српским) прогресивним говорима овај акут нестао из прозодијског система око VII и VIII века (Белић 1958: 6). Када је реч о штокавском дијалекту, истицано је да се овај акут „једино [...] још јавља у посавским говорима“ (Ресо 1971: 131, исп. 146, Ресо 1987). Међутим, поред кајкавских, чакавских,

ценат (исп. *вéнчам, јôрган*, Елезовић 1932–1935). На другој страни, у једном броју примера јавља се дугосилазни акценат у позицији где је у косовско-ретавским говорима уобичајен дугоузлазни, нпр. *куйôвne* печурке Бр, *шéгле, бандéре* Кн, *мôлба* Ли, *чáришав* П (исп. Ивић 1999: 326).

посавских икавских и архаичних говора јужне и средње Босне, овај акценат је сачуван и на делу србијанских, косовско-ресавских говора, са центром у копаоничкој области. А. Белић и М. Московљевић уочили су пре читавих сто година (1907) у говору Александровачке Жупе акценатску посебност, не улазећи (подробније) у питања физиолошких и дистрибутивних својстава овог акцента, те ни његовог порекла (исп. Московљевић 1960: 83).²⁷ Прилог Р. Алексића и С. Вукомановића из Александровачког и бруског краја, као и истраживања Д. Јовића (Трстеник), С. Реметића (Александровац), затим М. Вукићевића, П. Радића (Куршумлија), Р. Ђуровића (Александровац), И. Радоичић (Лепосавић) потврдила су у овом правцу акценатску посебност ове дијалекатске зоне, а у појединим радовима (нпр. Радић 1990: 9) јасно се указало на могућност присуства метатонијског акута.²⁸ Основна физиолошка одлика овог старог српског акута је тонски дисконтинуитет, односно изразито изломљена интонација и битно нижи тон следећег слога, који поједини истраживачи виде као једино релевантну тонску одлику овог акцента (исп. Ивић 1994, Ивић 1999: 323).²⁹ Ову акутску интонацију прати спектар различитих варијација које се у појединим случајевима, посебно у једносложницама, лако поистовећују са експресивно обележеном интонацијом.

²⁷ Прве анализе овог акцента давале су предност аналошком тумачењу његове узлазности (Белић 2000: 282, Ивић 1985: 102, Remetić 1981: 570). Но, и након уочавања фонолошке вредности овог акцента, остаје чињеница да је у одређеној мери његова дистрибуција у акценатском систему данас и аналошки условљена (исп. Ивић 1999: 320–323). О присуству аналошких процеса у чакавској акцентуацији в. Белић 2000: 53–57.

²⁸ Преглед овог питања даје још А. Пецо (1971: 143–146), али се на идентификацији овог акцента посебно задржао П. Ивић (1994), дајући и кратак преглед историјата овог проблема. Његова анализа је спроведена на материјалу снимљеном у Ливађу и Кривој Реци код Брзећа, као и Кобиљу код Бруса.

²⁹ Описујући овај акценат (тзв. чакавски акут) у чакавским говорима, А. Белић истиче да је он „у почетку раван, па затим скочи“ (Белић 2000: 371). На физиолошкој анализи овог акцента задржавају се касније и други аутори (исп. Ресо 1971: 131, Радић 1990: 9). Овакву акценатску вредност, поред копаоничког краја, бележио сам 1991. год. у макарском приморју (Заострог), код старијих мештана.

Још је А. Белић 1909. године забележио да су мештани Цреса, када би „желели да изговоре неку реч јасније и разумљивије, изговарали [...] је увек са ' [тј. ~, П.Р.]“ (Белић 2000: 124).

Овај акценат се обично јавља у вишесложним речима, ретко на последњем слогу и још ређе на отвореној ултими: *колач*, *ласуль*, *бокал* Бр, *колач*, *отбоч*, *шако* Т, *ласуль*, *тигаш* Ж, *нейлић* М, *младић* Б, *улар* З, напуне га *сламе* (ген.) ГГ. Врло су ретки примери овог акцента у позицији иза дугог слога (нпр. *руком* ГГ). Препознајемо га посебно на оним медијалним слоговима за које се у већини косовско-ресавских говора везао дугосилазни акценат, са изузетком оних слогова који следе неакцентовани квантитет. То све указује на његове широке дистрибутивне могућности: *тичам*, *не мешам се*, *тиштим*, *бациши*, *сіава*, *издарива*, *новејже*, *тиолаже се*, *куши*, *тирајси*, *сүши*, *ради*, *мләши*, *угаси*, *тиреливамо*, *ричу*, *баци*, *неште*, *облєху*; у *тирућу*; *застава*, *бачија* К,³⁰ да се *врати*, да ми се *осуши*, *месе*, *тиромене се*; *Дрење* Д, *тирскаш*, *чуваш*, *радиши*, *каже*, *баци*, *ради*, *тийали*, *уйали*, *сними*, *риља*, *истирча*, *кутие*; *тириџ*; *грозје*; *тиумиа*, *вамийр*, *шишијрке* Ј, *тичам*, *тиштам*, *тилајтим*, *радиши*, *откушиши*, *меси*, *куши*, што се *тиче*, *тироћу*; у *Плеше*; *зјено* КР, *тиштам*, *радим*, *јавим*, *тиосадим*, *кажем*, *тиокажем*, *налићем*, *тинаши*, *тилаши*, *зјимиши*, *тиомамиши*, *тиева*, *тира* се, *тиориџа*, *тиодјебава*, *тиромеша*, *сними*, *дружи* се, *љуби* се, *сиаву*, *неште* да *раде*, *варе*, *свртие*; *оболео*; *сено*, из *града*, *швалерку*, *људе*; *мала*, *стара*, *тире*, *сељачки*, *крмнићки* Бр, *вратитим*, ја *с-окадим*, *умесиши*, *тиосакрива*, *гради*, *сүши*, *окойили* се, *разболи* се, *дође* се, *тиче*, *тише*, *љуљамо*, *ручамо*, *раде*; *тијајсе* Кн, *усијавам*, *тишем*, *д-изићем*, *ујкључим*, *догураши*, *тиольубиши*, *тишта*, *скића*, *смешта* ме, *замастиши*, *неште*, *тиовејжу*; *девојче* ДЛ, *тиомеша*, *шешта*, *излечи*, *дође* се, *сиремамо*, *замесе*, *осуше* се; *деввер*, *сүша*; *мало* С, *кажем*; *девејтио* Ли, *наредим* се, *тиокажем*, *дођем*, *замесиши*, *сирёми*, *свиру*; *камење* Б, *санијам* (4), *тиантиим* (1), *вабимо* (63); *лишће*, *цвеће* (69), *грожђе* (71), *здрање* (89);

³⁰ Упитник из суседних Војмиловића доноси тек неколико примера у којима се овај акценат може претпоставити, исп. *тиче* (60), или *шишијрка* (51), од стране испитивача преправљено у *шишијрка*.

мали (100) Ш, рăди, дëлимо (40), лûбе (25); гвôзје (36), клâсје (49), лîсје, цвëће, ўрûће (69), грôзје (71), здрâвље (89), корёње (72), камёње (78); колëвка (37), гâрван (61), сûша (74); четвртиши (111) ББ, ўишеш, ўричаш, кûши; грâње; шëстио; камичак мали З, кâжем, да ви ўокâжем, немô се млâтиши, свирши, ўричаш, мëси, оштлâтиши, дариваш, закâжеш, замëнеш; девојка, сенка, кота, дëвер; излечен ГГ, мòрам, ўрибаш, ўресвлачим, ўдјем, котрълаши се, штûжши, вâбнеш, ўлâха, сїава, ўпиринча, кûши, рăди, одраши, оцеди, ўтракши, сûши, млâтиши, ўлâтиши, штитиши, мëсе, сїаде, одбаше, нãђу; лîсје, дрвëће; млâда ('невеста'); сїварно, рâбан, девеши, ўрâва бâба, свакојако ЛБ, кûшиши, нêћеш, ўишеш, ричеш, мôра, ўомага, рăди, мëси, дôђу; ўлâсје, рûсје (: рûс), клâсје, ўрнje, грâње, камёње, орање; ўонеделјкем, Ѯерка, сено, зâдруга, ждрëбе, ракија; врëдан, гладна, малo, нагрђено, јунâчки, крâдом, ўеши, четвртиша (бр.) М, измëшам, омëшиши, ўричаш, кâже, дôђe, развије, лûби ме, сûшиши, сûшиши, лëгамо, намëсимо; шишаш; колье Т, ноћева, ћеди, ўпашайаш не, дôђу, врাটне П, рăди, ўштапаше (през.) Се, кûшим, мëси, ўомаже; шëстио, ракија Ж.

У мањем обиму, акценат овакве интонације вредности бележи се и у једносложним речима, рачунајући и енклизу, иако уз чешће присуство експресивне фонационе компоненте: ўањ, млин, цећ, смëј, јë ('једе'), но штâ! Ј, нôж КР, знâи, јë, исп. не смëм Бр, за чай Кн, Брус ДЛ, нôжс, мûжс, да ти дâm, знâm, не знам ни јâ, сїпраште, кључ ЛБ, мûжс, снег, дâр, смë, знâm М, не дâm Т, сâm си, клâс Се, зûб (5), кoњ (54) ББ, знâи Ли, знâm, да ми даш, не смëши, гôс си, сô, штâ знâm јâ ГГ. Битно смањену заступљеност овог акцента на једносложницама констатују и други истраживачи (исп. Ивић 1999: 323).

Вишесложне речи, као нêсам, њëва, дëвер, Ѯерка, зрñца, лâдно М, показују да се овај акценат јавља и на оним слоговима у којима се у косовско-ресавским говорима обично не јавља дугосилазни акценат. Додуше, стање на јужнијим теренима показује да дугосилазни акценат ни на овим слоговима није редак, а на делу косовскометохијских говора је и уобичајен (исп. нêсам, дëвер, Ѯерка, Елезовић 1932–1935). У вези са

дистрибуцијом овог копаоничког акута,³¹ прикупљена грађа показује да се копаоничко стање не разликује битније од оног забележеног у говору села Mrче (Радић 1990: 10).

Отуда је и на широј копаоничкој територији овај акценат најчешће присутан у следећим граматичким категоријама:

1.1.4.1. У облицима презента који (у оквиру Белићеве морфолошке класификације) припадају:

а) петој врсти: „доћи“ – *дођем* Б, *дође* Кн, С, Т, *дођу* М, П, исп. *дођем* ЛБ, *изиђем* ДЛ, *прођу* КР, *нађу* ЛБ; „казати“ – *кајсем* Бр, ГГ, *кајсе* Ј, Т, Ли, *покажем* Бр, ГГ, исп. *закажу* ГГ; „писати“ – *пишием* ДЛ, *пишиши* З, М, *пишие* Кн; „рикати“ – *ричеш* М, *ричу* Кн, *ричу* К; „повезати“ – *повежже* К, *повежжу* ДЛ, као и: *помаже се, облешу* К, што се *пиче* КР, *виче*, *преокреће* Бр, *помаже* Ж, исп. *налијем* Бр, *развије* Т; *вабнеш* ЛБ;

б) шестој врсти: „причати“ – *причам* К, КР, *прича* Т, З, ГГ, *исприча* Ј, *поприча* Бр, ЛБ; „мешати (се)“ – *не мешам се* К, *помеша* С, *промеша* Бр, *измешам* Т; „питати“ – *питам* Бр, *пита* ДЛ, *питаше* Се; „спавати“ – *спава* К, ЛБ, *спаву* Бр, *успавам* ДЛ; „плаћати“ – *плажам* КР, *плажа* ЛБ; „даривати“ – *дарива* ГГ, *издарива* К; „свирати“ – *свираш* ГГ, *свиру* Б; „(–) јебавати“: *подјебава* Бр, *заебава* ЛБ; „морати“ – *мограм* ЛБ, *мора* М; „снимати“ – *снима* Ј, Бр, као и: *преливамо* К, *прескаши*, *чуваш*, *риља*, *пумпа* Ј, *рилаши*, *ићева*, *прља* Бр, *љубљамо*, *ручамо* Кн, *шепта*, *сиремамо* С, *догурши*, *скрши*, *смешта* ДЛ, *санијам* (4) Ш, *прибрам*, *којирљаш се* ЛБ, *омештиши*, *легамо* Т, *попашају* П, исп. *помага* М;

в) седмој врсти: „радити“ – *радим* Бр, *радиши* Ј, КР, *ради* К, Ј, (40) ББ, ЛБ, М, Се, *раде* Кн, *одради* ЛБ; „месити“ – *меси* КР, М, ГГ, Ж, *месимо* З, *месе* Д, ЛБ, *замесиши* Б, *замесе* С, *умеси*

³¹ Термин копаонички акут у овом значењу, колико је мени познато, први је употребио Р. Ђуровић (1996: 16, 27). Анализирајући дијалектолошку литературу о овом питању аутор констатује и следеће: „Само је Р. Симић, на основу грађе П. Радића и М. Вукићевића са југоисточног поткопаоничког сектора, написао да овај акценат 'и тоналношћу и репартицијом у *доброј мери* (подвукao Р. Ђ.) одговара метатонијском акуту““ (Исто: 13). Објективнији приступ историјату овог питања може се наћи у радовима П. Ивића (1994: 239–241; 1999: 320–324).

сии Кн, намѣсимо Т; „сушити“ – сӯши К, Кн, ЛБ, Т, сӯшимо Т, да ми се осӯши Д, осӯше се С; „бацити“ – баџиши К, баџи Ј, баџе К, одбаџе ЛБ; „купити“ – кӯйши М, кӯйи К, КР, ЛБ, З, кӯйимо Ж, кӯје Ј, оїкӯйши КР; „платити“ – йлайши К, КР, йлайши Бр, йлайши ЛБ, оїйлайши ГГ; „љубити“ – љуби Т, љубе (25) ББ, йолуѓиши ДЛ; „вратити“ – вратиши Кн, вратиши Д, вратиши П; „цедити“ – цёди П, оцёди ЛБ; „млатити“ – немо се млатиши ГГ, млатиши К, ЛБ; „гасити“ – гаѓи Бр, угаѓи К; „променити (се)“ – йромене се Д, исп. замене ГГ; „палити“ – йојали Ј, ујали Ј; „тражити“ – трајжиши К, ЛБ, као и: јавим, йосадим, зажмиши, йомамиши, брањи, слѹши, изрѹчи, одјурни, љуѓиши се, дрѹжиши се, варе, свраташи Бр, укључим, замасиши ДЛ, окадим, гради, окойлиши се, разболиши се Кн, пресвлачим, түжисиши, штаниши, йодвалиши, жсуре се ЛБ, излечи С, наредим се, сирёми Б, йанитим (1), вабимо (63) Ш, дёлимо (40) ББ.³²

1.1.4.2. Код именица, углавном вишесложних: колач Бр, кролач Т, пасуљ Бр, Ж, сено Бр, М, суша С, (74) ББ, дёвер С, ГГ, шестио З, Ж, као и – засијава, бачија К, вамишр, шишарке Ј, из града, швалерку, људе Бр, младић Б, гаѓван (61), колевка (37) ББ, девојка, сенка, којаша, руќом, напуне га сламе ГГ, улар З, девојче ДЛ, ћерка, ждребе, задруга, ракија, шешићи, йонедељакем М, млада (‘невеста’, исп. 1.1.4.3) ЛБ, тигањ Ж.

Посебно је видно присуство овог акцента код збирних именица на -је, -ње, -ље и -ће: гроздје Ј, (71) ББ / грожђе (71) Ш, гвоздје (36) ББ, класје М, (49) ББ, лисје ЛБ, (69) ББ / лишће (69) Ш, пласје М / плаже Кн, руѓје М, шумарје ЛБ, цвеће (69) ББ, Ш, пруће (69) ББ, у прући К, ћеруће, дрвениће ЛБ, камење Б, М, (78) ББ, корење (72) ББ, грање З, М, прње, орање М, кобе Т, здравље (89) Ш, ББ. Исп. и ојкониме Дрење Д, Велуће Ве, Плеше КР, као и Ливадје, у Брзену (Ивић 1994: 243).

1.1.4.3. У придевским и прилошким речима (посебно у одређеном придевском виду), као и код редних бројева: маљо С, М, маља Бр, маљи (100) Ш, З, крмнички, сељачки Бр, ју-

³² Глаголском корпусу придржују се облици негираног помоћног глагола хтиети: нेहеши М, нेहе Бр, нेहе К, Бр, ДЛ и сл. Овакав акценат се може забележити у императиву: прычай Ј, йо прычай З, ишијај Т.

нăчки, врёдан, глăдна, нагрђено, краđом М, рăбан, сївăрно, ўрâва бâба ЛБ, сїара Бр, таќо, ойоч Т, излечен ГГ, зажно КР, девећи ЛБ, девећио Ли, чеївртии (111) ББ, чеївртиа, пëтии М, ўрве гôдине Бр.

Овај копаонички акценат, и поред његовог ширег аналошког и експресивног радијуса кретања, указује на непосредну везу са метатонијским акутом. На то указује и то што чакавски, односно посавски материјал (исп. Белић 2000: 370–393) нуде пуно подударности са стањем у области дистрибуције копаоничког акута. Уочљиво је, ипак, да су поједини модели са овим акцентом у копаоничком говору ређи, односно нису уобичајени. Тако ће се, на пример, у односу на чакавско стање, овај акут ређе везивати за једносложнице. Затим, он се у појединим падежним облицима, где би се могао очекивати, не јавља, или се јавља ређе, као што је позиција отворене ултиме у ген. јд. именица а-парадигме: напûне га *сламë* ГГ (исп. Ивић 1994: 242).

1.1.5. По својој фонационој природи копаонички акут се често приближава дугоузлазном акценту, односно поистовећује се са њим (исп. Радић 1990: 11–12). Његова интонација је у овом случају равнија, понекад се приближавајући вредности неакцентованог квантитета, а стиче се утисак да код вишесложних речи потоњи слог није битно, или чак нимало нижи.³³ У погледу дистрибуције, међутим, не бележе се никакве разлике (презент, именице, посебно збирне, прилевске и прилошке речи), а једносложнице су и у овом случају ретки носиоци овог акцента (знám, сóк М, нόж ЛБ, исп. срѣ, рѣ ГГ). То само говори о томе да је реч о фонолошки истој акценатској вредности, исп. узвáрии, умéсиши, чúва, jáви, ráди, ищéди, сїéгне; обзóвка; глéдни (прид.), исп. чúва К, клајсе Ј, ўрýшке; вештиáчка трáва; ўрво КР, ўрска, jéду, ўојéду; загráђена, се-

³³ Ослањајући се на материјал из Ливађа (Брзеће), П. Ивић истиче да је у појединим случајевима „тешко перципирати ту разлику“ у тоналитету слога који следи копаонички акут, на једној, и дугоузлазни акценат, на другој страни (Ивић 1994: 241, исп. 243, 245). Разумљиво је, отуда, што низ истраживача овај акценат и обележава знаком за дугоузлазни акценат, тј. не прави разлику међу овим акцентима.

љачка Бр, чува, ради, свари, окадимо; кромийр, насуљ; мала (акуз.) Кн, свира, йоиласии, ради, ураде (/ ураде); црква Ли, да ме награде; у мали събе ДЛ, йлапи; цвеће Б, исричам, нема, ради, царамо, љубе се; йоирчиј; цвеће; месо, шестио, колач З, йомешам, избегавам, осушим, йлапи, ћеди, кади се, облачи се, значи, умесимо, дођу; йрАЗник; сељачка, исп. стой ('стоји'), младић, колач ГГ, йлажам, угуши, зајалиши, заградиши, сијавамо; гвојзде, лисје, йласје, йрүће; шањир, одрада, исп. нареду се ЛБ, чувам, зајоведам, пребаџим, йоишеши, ручи, йрича, разговара, ради, ујали, обали, нарани, зајраши се, навали, јоће, мешамо, йолагамо, изљубимо, љутимо се, вејсемо, да ми делиште, йораде; ојкоје, йрүће; сено, црква, џоз заспаву; йозлаћена Т, јевам, врјаса, зајоведа, ради, рањи, меши, нему; гроздје, йрүће, волење; йраке, море; девети М, куши, ћедиши, нема, ојкуја́ва, осуши се, йракже; свакојако П.

Пошто се копаонички акут, дакле, јавља са унеколико различитим тонским вредностима, којима је као факултативан углавном супротстављен дугосилазни акценат као његова „иновација“, то је све заједно у овдашњем говору повећало број паралелизама типа: *ради / ради // ради* М, *камење / камење // камење* Б (исп. Радић 1990: 9–12).³⁴

1.1.6. Како се види из наведених примера, трагови метатонијског акута обележавају читаву копаоничку зону, при чему се, наравно, може претпоставити да је у овој, некада многољудној области он био присутнији. Иако су досадашња истраживања претежно била усмерена према североисточним копаоничким падинама, сливовима Расине и горњем току Топлице, тј. према копаоничко-западноморавској зони (исп. Ивић 1999: 322–323), потоња истраживања су забележила овај акценат и на ибарској страни Копаоника. Већ су примери са забележеним дугоузлазним акцентом у примерима *нађу* и *лојзе* (Божовић 1993: 313, 317 – текстови),³⁵ указали на могуће

³⁴ Спорадични примери појаве дугосилазног на месту дугоузлазног (в. фус. 26) можда се, као део аналошких процеса, такође могу посматрати у светлу оваквих акценатских односа.

³⁵ Уз други пример, који је забележен на левој страни Ибра, у Придворици, аутор је у загради ставио знак питања. Занимљиво је да се и у окви-

присуство копаоничког акута у ибарској зони, што је убрзо потврдио материјал из лепосавићког краја (Radoičić 1996). Северније, у студеничком крају, овај акценат је, изгледа, такође присутан, о чему говори прилог Г. Драгин (2005). Но, иако се он овде чува „у несигурним траговима“, опис ове акценатске вредности („виши тон на следећем слогу“; Исто: 90), у односу на ону забележену у копаоничком крају (исп. Ивић 1994: 241, 245), оставља отвореним питање њене идентификације.³⁶

И на југоисточним падинама Копаоника, у лапском крају, има показатеља да је овај акут донедавно постојао у акценатском систему тамошњих српских говора. На то као да наводе примери из Д. Репе и Г. Лопаштице, исп.: *сéно* (5), *мáло* кашíкче (9), *сüáшен* (89), *брáле* (110) ДР, *грóјзе* (64, 71), *кóń* (54), *йíсама* (11) ГЛ. Скромни, али вредни дијалектолошки подаци забележени пре готово читавог века, чини се да потврђују тадашње присуство овог акцента у косовскометохијској области. Гл. Елезовић ће се, наиме, у једном свом дијалектолошком извештају из 1911. године, задржати на односу између дугоузлазног и дугосилазног акцента на овом терену, где ће поред познатих и очекиваних њихових позиција (нпр. *вráнац*, *свéштак*, *постíмо* : *ўсїма*, *бélце*, *ченíмо*), у пећком крају (?) забележити и примере *мнáдица* (/ *мнáдица*), *дође* (З.л.ј.д. през.), исп. *даће* („ни у *даће* ни у *седéће*“) (Елезовић 1911: 469–470). Иако аутор не наводи довољан број релевантних примера, он изгледа у свом језичком осећању, будући да је из вучитрнског краја (исп. фус. 194), носи управо копаонички акут, макар његову појаву приклучивао „мешању“ дугоузлазног и дугосилазног акцента: „За сада не знам како је дошло до овога мешања ова два тако различна акцента. Центар је те

ру антрополошких истраживања ибарске зоне рано почело указивати на овдашњи „особит“ акценат, и на чињеницу да се речи овде „нешто више отегнуто изговарају“ (Илић 1905: 553). У сваком случају, домети овог акцента у ибарском крају, посебно на левој страни Ибра, нису довољно истражени.

³⁶ У једном ауторовом ранијем дијалектолошком прилогу из ове области (Драгин 1997: 99–101), нема потврда ове акценатске вредности, а њу не бележе ни други истраживачи горњостуденичког говора (исп. Николић 2001: 254).

неправилне употребе та два акцента Вучитрн“ (Исто: 469). Може се претпоставити, дакле, да се под вучитрнском пот-капаоничком облашћу, као „центром те неправилне употребе“ дугосилазног и дугоузлазног акцента, крије, у ствари, још једна зона овог акута, чврсто ослоњена на капаоничко залеђе. Вероватноћа да је Елезовића овде, у ствари, збуњивао управо капаонички акут је велика (исп. облик *dōđe*, за који подвлачи да је презентски). Занимљиво је да у свом речнику косовско-метохијског дијалекта, тачније речнику „метохиско-капаоничког дијалекта“ (Елезовић 1932: XV), објављеном после две деценије, аутор више не проблематизује ово стање у акценатском систему. Овде нема дугоузлазног акцента, па ни оних акценатских ликова из његовог некадашњег дијалектолошког извештаја, те се сада у Речнику бележи *mnâdića, dôđem, dôđe* (: *dôđi*), *dâđe* и сл.³⁷ Ипак, ни за ову област, као ни за југозападне крајеве и тамошње већ проређене српске говоре, не може се одбити претпоставка о могућим траговима овог акцента. Можда се они крију и у оној акценатској вредности „нетипичног, скраћеног дугосилазног акцента“ (исп. *brođ, lôv, lój, májka, rádim, slámka*), забележеној пре више деценија у говору приштевских Срба староседелаца (Барјактаревић 1977: 190), односно тзв. „нетипичног дугог акцента“ (исп. *bóř, lôv, sénka, ťúrka, devójka*) (Исто: 60–61). Можда се трагови овог акцента могу назрети и у појави акценатског „дуљења у зависности од фонационог тока“ (Павловић 1970: 50), која је бележена у појединим косовско-метохијским говорима. Утолико пре што

³⁷ Можда се одговор на ово питање указује кроз податак да је редактор овог речника био А. Белић, који у Предговору пише да речник нуди ко-ристан материјал истраживачима косовско-метохијског говора и „нарочито, његове акцентуације“, указујући и на своју кључну улогу у препознавању, одн. редиговању акцената: „Г. Елезовић је у моме присуству читao речи обележене акцентима и ја сам се уверио да је акценте према своме изговору тачно стављао“ (Елезовић 1932: VI). Оваква констатација отвара низ питања, али се све ово необично добро подудара са Белићевим „неуочавањем“ метатонијског акута у жупском крају, на дијалектолошкој екскурзији из 1907. године (в. 1.1.4.), дакле, неколико година пре него што је Гл. Елезовић објавио свој дијалектолошки извештај. Но, Белићево место у српској филологији још увек очекује потпунија и јаснија одређења.

су трагови овог акута недавно потврђени и на крајњем југоистоку ове области, у говору Летнице, макар њу карактерисало мешовито становништво (Ђуровић 2000: 28).

То вероватно нису крајњи територијални домети овог акцента на србијанској територији, али се због његове фонационе разводњености и смањене учесталости, те повећане факултативности, он свакако све теже препознаје. Његово регистровање отежава и чињеница да је узлазност у интонацији, на пример у упитним формама, уобичајено средство експресивизације. Ипак, полазећи од Копаоника као важне србијанске миграционе раскрснице, свакако треба очекивати више трагова овог акцента на североисточном правцу. Ретке облике са овим акцентом, сада већ готово типичним дугоузлазним, бележио сам у северном подјастребачком залеђу (Радић 2000: 387), а судећи по фолклористичким прилозима М. Ивковића, има показатеља да су овакви примери можда били познати и левачком говору (исп. Ресо 1971: 144, Ивић 1994: 239).³⁸ Примери са дугоузлазним уместо дугосилазног акцента нису непознати ни северније, у говору јагодинског краја (Радић 2004: 255–256), или у говору Лепенице (Станишић 1998: 538), али ови подаци изискују шира истраживања. Ипак, чињеница да је недавно овај акценат забележен још северније, у рудничком крају (Петровић / Гудурић 2008), додатно актуализује ово значајно дијалектолошко питање.

Подробније фонационе карактеристике овог акцента, његова фонолошка индивидуалност и дистрибуција у акценатском систему, као и сам територијални опсег, још увек нису довољно проучени у српској дијалектологији и та питања остају у домену њених главних задатака. Када је реч о његовој територијалној заступљености на копаоничком терену, за сада се уочава његова разведеност и у оквиру самог копаоничког дијалекатског комплекса. Његова учесталост се, изгледа, јавља по критерију географске конфигурације терена, бар када је реч о појединим копаоничким зонама (в. IV). Можда је управо у вези са стањем у акценатском систему утисак сеља-

³⁸ П. Ивић, ипак, у напомени истиче да „Ти примери свакако захтевају посебна објашњења“ (Ивић 1994: 239).

ка у Г. Граничану, са ибарске стране, да у вишим пределима (нпр. у Мрчу, Штави, Блажеву) „мало више отёжу кад говоре“ (исп. фус. 35). Моји испитаници из Кнежева говорили су ми да „више Брзéћани отёжу“ него мештани Блажева. Исти став о „одуговлачењу“ у говору у вишим пределима имао је мој испитаник Радивоје Радисављевић из Б. Поља код Куршумлије. То се подудара са мишљењем планинаца, на пример Султане Савић, моје испитанице из села Мрче, која је поредећи два моја изговорена облика, *йрїчам* и *йрїчам*, нагласила да је то „исто, али је готово лепше *йрїчам*, јер је *йрїчам* више ѩизбрзна реч“, – и није „право по српски“ (Радић 1990: 10–11).³⁹

1.2. У акценатском систему бележи се уобичајена појава преношења акцената на предлоге, у оквиру које се издвајају:

1.2.1. Преношења на једносложне предлоге: *нà главу*, *зà моном К*, *од смеја*, *нà очи* Бр, *ùјесен*, *од сїра*, *ѝз ѡаметї* Кн, *ù руку*, *ù ѡаметї* С, *од глађи* ДЛ, *ù главу*, *ù чело*, *нà дно*, *иòд сїпарос* Б, *од глади* (48) Ш, ББ, *ùјесен* Ли, *ù руку*, *ù чело*, *нà дно* З, *ù ѡролећи*, *ù врага*, *нà вр*, *нà зем / нà земњу*, *нà ноге*, *нà руке*, *нà ум*, *нà ѡрси*, *иòд главу*, *иòд руку* ГГ, *ù сїрану*, *ù очи*, *јёдно нà друго*, *нà ум*, *зà ѡавола*, *зà другем*, *од смеа* ЛБ, *ù сїпарос*, *ù ѡрси*, *нà зло*, *нà век*, *зà главу*, *иòд дну* М, *од смеа* (90) ГЛ.

1.2.2. Преношења на двосложне (и вишесложне) предлоге: *окò вратиा*, *йокрај љега* К, *окò ћебе* Кн, *окò вратиа*, *вишиè мене*, *йрекò нас*, *наирећи* себе Б, *окò вратиа*, *међу* њи ГГ, *окò мене*, *окò љега*, *миђу* вас, *йомећи* себе ЛБ, *вишиè мене*, *йрекò љега* М, *окò љега*, *изà мене*, *међу* њи Т, *вишиè село* Се.

У појединим случајевима преношење акцента је у појачаној функцији адвербизације и фразеологизације, као у примерима: *нà очи*, *нà ноге*, *нà ум*, *ù ѡаметї*, *ù чело*, *зà ѡавола*, *иòд руку*. Исп. *нà руку* (за прстен) : *нà руке* (за паре у готовини).

1.3. И на плану других, ситнијих акценатских појава присутна је знатна уједначеност у говору копаоничких села.

³⁹ Испитаници из средишње копаоничке области чешће су ми за свој дијалекат истицали да је то „прави српски говор“.

Ту, на пример, спадају:⁴⁰

1.3.1. Чести придевско-именички и именичко-придевски синтагматски модели (делом петрифицирани) са дугосилазним акцентом на отвореној ултими придевске речи у одређеном виду, на пример у вези са придевом „старински“: *вёнац старинский* (тј. невестински), *старинский квасац, грне старинской обвце, сукье старинской, старинской свадбе, старинской йесме; „божији“: божиј дан, божак сода, боже давање, боже јуши* (фолк.); „земљани“: земљани лонац, *каленница земљанा, земљано грне; „вилски“: вилскай стойжа, вилско коло; „свињски“: свињски језик* (‘врста лековите траве’), *свињско мясо*, – као и: *венчани пристен, срчани болесник, чистый мак, речная воденица, святло ћаволе, сватовской йесме, ливадије пчечурке, Тойлий йоток* (хидр.), исп. *ћаволски пролази*. Овај акценат је присутан и у синтагматским склоповима црквених термина и реалија, на пример – *Чистый понедеоник, святая Богородица, божићни колач* З, као и: *чиста, святла, цветы, за неделю ускршњег поста. Исп. од свињской коже* (Божовић 1993: 175), *старинский обычай, планинский чај* (Букумирић 2003: 64).

Уобичајена синтагматска условљеност ових модела указује на остatak архаичне акцентуације, на шта упућују и честа етнографска обележја ових денотата.⁴¹

1.3.2. Уобичајени парадигматско-акценатски модели:

1.3.2.1. Дугосилазни акценат на ултими именица а-парадигме у генитиву једнине: *двѣ кѣфе водѣ, лѣк водѣ, двѣста сно́па шалѣ, брѣме сламѣ, дѣсет єктара земљѣ, без кожѣ, до*

⁴⁰ У деловима поглавља у којима се набрајају остале, тзв. ситније језичке особине не наводим изворе. То чиним само у случајевима када се такав податак разликује од уобичајеног стања на терену, тј. када наведени облик завређује виши степен документованости.

⁴¹ То не значи да се овакав акценат код придева не може наћи и ван непосредних синтагматских оквира, нпр. *дан је сватовскай виш* (о млади) С, исп. *старинский Кн, ГГ, Ж, земљано Кн*. Упитничка грађа из Војмиловића доноси облике одређеног придевског вида типа *горки, горкѣ* (46), из чега се, ипак, не може видети да ли су ови облици припадали синтагматским целинама.

међе, трѣ сесїрѣ, двѣ кравѣ.

1.3.2.2. Дугосилазни акценат на ултими и предакценатски квантитет у ген.-лок. множине именица: имаљо Ѯака, два-ес косача, од голуба, пуно звезды, код која, преко небеса; по нога, по овѣ боровњака.

1.3.2.3. Уобичајено померање кратког акцента на претходни слог у ген. мн. именица: колиба (: колиба), йланина (: йланіна), нёдеља (: недеља); ўнучића (: унѹчићи); прасића (: прасићи); колени (: колено), говеди (: говѣдо).

1.3.2.4. Дугоузлазни акценат у облицима презента 1. (и 2.) л. множине: читамо, чешљамо; веселимо се, боримо се, учимо, бројимо, ломимо, седимо, часитимо; йечемо, йлешимо (према јд.: читам, веселим се, йечем и сл.).

1.3.2.5. Често присуство дугог акцента или дужине на основи код старог атематског глагола *јести*: једе, једемо, једу / једу, изеду, йоједу / йоједу и сл.

2. Фонетика

2.1. Спорадична отвореност или затвореност вокала, пре свега вокала *e* и *o*:

2.1.1. Повећана отвореност вокала *e* и *o*, при чему она доминира у неакцентованом слогу: девојка; йролази К, хар-мона, виор, наводаџија, заборавила, долазе, йорасиће, йор-сташавиши Д, донесе, борави, најорље Бр, Ђерекаре; йолако Кн, честићамо; йорасице, разговарамо С, девојка; доручкујемо, нујсдровала Б, Земањица; босиљак, стволица, воденица, йола-зник, йосмайра, долазе, зајослијо се, Койорић З, наводаџија, родиштељи, божњачко, јашнадне, заборавила, заболела га, др-лашибе ГГ, јелче, свиљена, честићиша, йрелоши, забележио, ребећу се; стомак, цврленејка, звонара (овца), заборавна, на-врдаџијише, йолако, губерица йомириница (фолк.) ЛБ, девојка, честићишка, Јашеновићи, календар, зајореш; родиштељи, борави, заборавио, йојео М, йомињемо; колач, родиштељи, йошчара, йосадио, свакојако Т, ложица Ж, јумрела (20) ГЛ. Отвореност ових вокала често значи њихово поистовећење са вокалом *a*:

Бे̄ракаре Кн, Зама̄ница; крс̄тано̄ша З, с̄тама̄к, ма̄ти́ка, оӣкарачи, йа̄лако̄ ЛБ, варӯна ('форуна') Д, у с̄тама̄ку Ј, бака̄л ГГ, йашано̄зи (30); ба̄анија (12) ДР, с̄тама̄к (9) ГЛ.

Однос *e/a*, *o/a* прати и процес адаптације страних речи, исп. новије облике: тараса З, айерисана, најалишанке ГГ.

2.1.2. Спорадична појава отвореног вокала *i*, и овде пре-тејко ван акценатске позиције: сирома, мицрâз, ђиљми, с ру-кавцима, йоча̄стцимо се, месцимо С, сирома̄шиан, демобцилсан, ликвицидрамо Б, сиротиња, ђиљим, йерчнићи, чињи ми се ЛБ, биљц, узнемицрау М, гддицнама Т, са тим звонцима, найрâцм З, сиротиња, чињи ми се ГГ, исп. и крznарцма М, којиљи Ж, було З. Оваква отвореност у појединим случајевима резултује вокалом *e*: ченија В, ћелим С, Б, посебно – чени ми се Бр, Кн, ЛБ, чени ми се ДЛ, шта чениши Т, наченио Ж, шта е ченела (33) ДР (исп. 2.2.1).

2.1.3. Појава затворене артикулације вокала *e* и *o*, у различитим позицијама у речи: смeo; овамо Ј, ћeo дан КР, кудеља, јeзик, један, лејше, йојeo, сејm се, оӣреши, чекаш, обеše, за-греalo, оболeo; обула, говоре Бр, недеља, смeo, љегdво, шећer, жењејer ('инжињер'); ёвце Кн, цвећe, веnaц, йешилови, йовeде, угрејеш, одвеo; обуha, коиља, коиљица С, грeје се ДЛ, јем-тиp, шарeн, вејеш, йрeбили, седeо, йрe Б, шићer (46), рeчима (6), сакривeн (22); крoв (34), дoђомо (15) ББ, йреjерано Ли, дeца, жењe, један, недeљом, дeвер, нe знам, од Дрена, намењe; двoe З, йешиак, свешило, цвећe, код водe, не смe, седe, йромeним, йобeгне, йeвaло сe, смeшино, йоседe, једиno; гđина, до мoм-ка, дoдбpo, коиљица, договорe сe, йомoгne ГГ, нeћe, йобeгла, довeо, љегdvo; кокшика, довuчe М, девoјка, говeда ЛБ, свeћa; довuчeмо T, љегdв P. (Природа ових вокала, посебно вокала *e*, љегова гласовна и можда трагови фонолошке вредности у појединим категоријама, изискују додатна истраживања.) Затворена артикулација ових вокала често се своди на вокале *i* и *u*: ђиљиле К, С, М, ББ, шићer Кн, С, Ш, ЛБ, М, миђу колeни ДЛ, йrima раниe сад бољe P, цимeнић ('цемент') Се; руба ЛБ, М, дoкштирица ГГ, куј С, ДЛ, исп. йreгруши (14) Ш.

2.1.4. Помереност артикулације ненаглашеног вокала *a* ка предњој позицији, исп. ракeша, йайричaна чорба Кн, йријa-

ићељ С, З, чёшаљ, сас њом (/ сас грудњаце) С, ђитац, бројало, скидаш, дањас М, као и појава затвореног а: ђавезно Бр, М, даљко Кн, Т, асйал Кн, бубањ З, које се остварује и као вокал о (нпр. ђавезно, долјко, осйал, бубоњ).

2.2. Прилично доследан екавизам који се, поред тога што се бележи у коренским деловима речи (нпр. секира, сено, корење, цéo, вёалица, йосёали, смёjем сe), јавља у већем броју граматичких и творбених морфема, укључујући и оне у којима је екавизам успостављен по основи аналогије:

2.2.1. У одричним облицима глагола *јесам*: нéсаm, нéсу Br, нéсмо мёгли, нéсу Kn, нéсмо, нéсу знали С, нéсаm ДЛ, нéсаm, нéсмо, нéсу Б, нéсаm (7, 114) ББ, нéсаm рáдила, нéсмо разбóтили З, нéсаm, нéси елёргична, нéсмо имàли, нéсу ГГ, нéсаm, нéси, нéсу ЛБ, нéсаm бýла, нéси, нéстие M, нéсаm мёгла, нéсмо, нéсу T, нéсаm, нéсу П, нéсаm Ce, нéсаm, нéсмо Ж, нéсмо стїгли (94) ДР, нéсаm (36), нéсу (64) ГЛ.

Иако се екавизам у облику З.л.јд., пред сонантом j, углавном не чува (исп. Грковић 1968: 122), бележе се примери сачуваног екавизма и у овом облику: нёје (/ није, 114) ББ, нёе долјко ЛБ, нёе бýло T, исп. нёје покривёна (Божовић 1993: 311 – текстови, исп. 81, 83).

2.2.2. У наставцима за компарацију придева (и прилога): *стареи*, *старёja* (100) В, *старéj*, *најстарéj* К, *најстареа* J, *старéj*, *најстарёа*, прё гаднёје бýло, *јефшинёje*, за болеснёје ћособе КР, *старёa*, *тойлёje*, *чистиёja*, *кулишурнёja*, *ладнёje*, *круйнёje* Br, *старéj*, *најстарёa* Kn, онé *старёje* (мн.), *најстарéj*, ja волим сеју млађеју (фолк.) С, *старéj*, *старёe*, *најстареа*, *ладнёje* ДЛ, *старéj* Б, Ли, *стареи*, *старёja* (100) Ш, *чистиёja* (33), *старёja* (100) ББ, *старéj* лјуди, *најстарёja*, главнёје З, *старéj* син, *најстарéj* ГГ, *јефшинёje*, *ситинёje*, *старёa*, *ладнёj* ЛБ, згоднёје, *круйнёje*, *таметинёje*, *равнёje*, *старёje*, *чистиёe*, *сигурнёje*, *најважнёje* M, по *старёa* имёна, по *каснёje*, *тойлёje*, на млађеје свёт остा�је (фолк.) Т, *најтаметинёja* П, *старёja* Ce, *старéj*, *најстарёja*, *ситинёje* Ж, *старёj* (6), *старёja* (7), *најстарéj* (9) ДР, *чистиёja* (34), беснёј лјуди (36), *ладнёje* (102) ГЛ. И на ибарској страни су забележени примери овог типа,

исп. *јаднēј, комоīнēј, мирнēја, бисīррēје, ладнēје, најсиīнēја, најгладнēји* (Божовић 1993: 82).

Копаонички материјал садржи облике са вокалском контракцијом као последицом губљења интервокалног *j* (*eje* → ē): од *ранē* ('од раније') Ј, *гаднē* КР, *мирнē* ЛБ, *згоднē* Т, *досаднē* (66), *тойлē* (104) ГЛ. Облици са јотованим консонантом пред наставком за компаратив, који су у севернијим областима косовско-ресавског дијалекта уобичајенији (исп. Радић 2004: 266), у копаоничком говору су у ређој употреби: *лаšиње* (15) ДР, исп. *рањије* М, као и: *вредњē*, *ладњē*, *йошићењē* (Грковић 1968: 127). Овде се бележе и контаминацијоне компаративне форме *здравшēј / здравиšēј* К, *ирљавшēа* (32) ГЛ.

2.2.3. У наставцима за датив и локатив једнине именица а-парадигме: *їди ка кӯћe*; у *Дōброј бӯкве* К, по *Криве Рeке* Д, *полёгaу* по *сламe*, у *овoj ðоколинe*, у *Срёмске Мийировиџe* Ј, у *вoјске*, у *врўћe водe*, у *мoe вamilie* КР, *овeм мoем* *Dосe*, прoдо се *Америкe*; *їдри* по *глaвe*, на *кайшe*, у *дрѹгe држaвe*, на *кaр-лишe*, у *влaдe* (полит.), у *Штиавe* Бр, *дoђoмо* ка *колиbe*, *носе* ка *кӯћe*; у *фaбриke* *радилa*, у *јeднe шумe*, у *кrљe*, *кaд* смо на *coliбe* ('код колибе') Кн, *овe ѫеркe*, ка *Рашке*, *ближе* *Kruy-млиe*; у *јeднe ъиvе*, у *глaвe*, *радио* у *Pусијe* ДЛ, *бiло* у *вeдришe*, у *средиñne*, по *мeсечинe*, *види* по *чашe* С, *свeкrвe* и *зaвe* дaла, *рeко* *сnашe*; по *онe водe*, *бiо* у *бoлнице*, у *продaвнице*, на *средиñne*, по *Бoсne*, у *близиñne* *бiли*, *чuо* на *радио-сiшанице*, *жivи* у *бaрапe*, *мoс* на *Морaвe*, *радио* у *Трeйче* Б, *стiоkе* да *дamo*, *тeрамo* ка *кӯћe*; у *овe ðоколинe*, у *пaртийe*, у *Rуднице* (: *Rудница*) Ли, *ѡеркe* (23), *дeвojkе* (29); о *дaсke* (38) Ш, *кокoшиke* (62), *гуске* (63); о *ногe* (14), о *дaсke* (38) ББ, *налик* *тиjkve*, *слично* *цpeиуљe*, *Земaница* припадала *Србијe*; на *границe*, у *шумe*, на *средиñne*, по *сламe*, по *рeкe* З (исп. Божовић 1993: 82), прекрeне *пaмет* *дeвojkе*, *кравe* око *ногa*, *дa* *свoјиe*, *тeм* *аgе*, *бaбe* и *дeде*, *кaо* *мoe* *ѡerкe*; по *вoљe*, *зарeди* по *сöбе*, у *вoјскe*, у *нoшињe*, у *цpниñne*, на *вериđbe* ГГ, *онe* *мaјke* *рeko*, ка *Дoњe* *водe*; *бiо* у *аpмlie*, у *гoле* *водe*, *тeлевизoр* у *бoje*, по *шириñne*, по *земљe*, по *мoem* *дијагнозe*, *види* по *каfе* (о врачању) ЛБ, *мoe* *мaјke* *причa*, *ћe* *продa* *држaвe*; *лeжi* у *тoпле сöбе*, *жivи* у *Луковске Bањe*

М, відо према *ламје*, дао онѣ наше девојке, сваки к своје кѹће, груваница слична ћрође, реко *Биљане*; у руке му било, у шарбет, гласку се ('оглашавају се, довикују') по *ланине*, пиринач на воде (кулин.) Т, ка кѹће, к Црне Гора; о бране, по сортире П, ка Реке; по Селове Се, донесе стоке; по *ланине*, по ливаде Ж, једно ћерке (7), том *Бране* (23); по главе (8), по средине (9), иду по штите (16), ради на грађевине (46), по шмуше ('по мраку', 112), у Приштине (8) ДР, главе (1), дали државе, Мике (6), *Миле* (36); по членке (1), по земље, коса на главе (6), по рече (8), у вангле (86), учијо у Троче (8) ГЛ.

2.2.4. У наставцима за датив и локатив личних заменица 1. и 2. лица једнине и заменице себе, као и у наставцима за датив и локатив једнине женског рода заменичко-придевске деклинације: *мёне, шебе* (дат.-лок., 104) В, ка *мёе* кѹће, *овё* жене К, *шебе* реко; по *Криве* Реке Д, узо сёбе; у *Сремске* Мијровице Ј, у врѹће воде, у *мёе* вамилие КР, у друге државе, у *његове* општине Бр, нёма (за) *шебе*; у једне шуме Кн, *овё* ћерке, *мёе* снажке; у једне њиве, у 'вё сёбе ДЛ, дај *мёне*; *овё* средње, *овё* Мире; родила се у *шебе* кошљици С, дао *шебе*; био сам у *којаonicke* бригаде, у *наше* бригаде било, у *мёе* младости, у једне кошљаре, на *шебе* сламе, у *шебе* колевке, у *Врњачке* Бање Б, у *овё* околине, у *његове* кѹће Ли, *мёне, шебе* (дат.-лок., 104); *добра* (99), једнe, *мёе, шебе* (107); о *врѹће* (101) Ш, *мёне, шебе* (дат.-лок., 104); *добра* (99), *мёје* (107), *шебе* (108); о *белё* (103) ББ, ние *мёне* прићао; био кум *мёе* бање, налик једне шајкаче, *сваке* овце на леђа, према *шебе* воденици; на *овё* кутје З (исп. Божовић 1993: 220, 222; 206, 209, 229), сама сёбе; једна друге разменимо, приђу *младине* кѹће; у *овё* *наше* околине, рођена у кошљици беле, у црне пелене (фолк.) ГГ, пригути се ('припије се') *мёне*; дао онѣ мајке, ка *Доње* воде; по *шебе* *ударничке* карте добиеш (намирнице), по *шебе* воде, у *своје* земље, у *голе* воде, у *Црне* Гора ЛБ, дај *мёне, шебе* обећали; ћута на *мёне*, седи на *шебе*,⁴² реко *мёе* жене; зна о *мёе* мајке, било у *шебе* кѹће, био у *овё* ливаде М, сваки сёбе коси; реко онѣ *наше* девојке, сваки к *своје* кѹће; у *онё* *стваре* кѹће Т, дао *мёне*; к *Црне*

⁴² У заменичким облицима овог типа присутна је обличка подударност између локатива и општег падежа (в. V.2).

Г̄оре П, једно м̄ене (7); на м̄ене (104), *т̄ебе* (дат.-лок., 104); *т̄е* (дат., 108), *м̄ое* секр̄ве (9) ДР, *т̄ебе* (дат., 36, 66); р̄еко он̄е чорē (28), дай той *сīларе* б̄абе (36); у он̄е ъйве (35), у *сīларе* күће (63), по ов̄е тм̄уше (80), у *свâке* недёље (83) ГЛ.

2.2.5. У наставцима за датив, инструментал и локатив једнине мушког и средњег рода заменичко-придевске деклинације: *моём* (инстр.-лок., 107), *његовем* (дат.-лок., 107), *т̄ем* (дат.-инстр., 108), *једнём* (дат.-инстр., 109), *четвртим* (дат., 111), *сесирињем* (дат., 24); по *вёликем* снёгу (82) В, *јёднем* ѡаку, ка *рёднем* крају; са *сīларем* нारодем, снаја за *млâђем* унукем, он̄ем крстем, гôрњем пûтем; на *т̄ем* прâгу, по он̄ем брdu, у *рӯшнем* (оделу) К, са *једнём* детёtem J, на *т̄ем* (остало), у *никакем* КР, *овём* *мёем* Дбсё; (иде) за он̄ем, грли се с он̄ем; на он̄ем мосту, по бёлем свёту, на *Нôвем* Бёграду Бр, с *овём* шофéрем; у он̄ем брёгу, у *Нôвем* Пазару Кн, *мâлем*; с *овём* *млâђем*; о *т̄ем* жîвî ДЛ, побëгли ка *њôjnem* двóру; ѹди *т̄вдем* пûтём, свâки кâmен *т̄ем* цвëћем да удâриш, *гвôзденем* кôльем загрâђено, штâ тёла с *овём*; на свâком кôлшу, у он̄ем јëзеру, у дрûгем стáњу С, *њенем* мûжу; са *сīларем* свâтем, с *т̄ем* се пекљâj, да се *т̄ем* замеш्यе, барабâr с он̄ем кûj е дôшо; по *т̄ем* народу, на *т̄ем* *шакем* (начину), о дрûгем живôту, по он̄ем грнету, у *свакојакем* провёла жîвот Б, *једнём*, дрûгем Ли, *сесирињем* (дат., 24), *једнём* (дат., 108), дôбрем (дат.-инстр.-лок., 99), с *т̄ем*, о *т̄ем* (107) Ш, *сесирињем* (дат., 24), дôбрем (дат.-лок., 99), *једнём* (дат.-инстр.-лок., 108), с *т̄ем*, о *т̄ем* (107) ББ, *нашем* *мîлем* двóру (фолк.); с *овём* дрûгим З (исп. Божовић 1993: 204, 205, 228–229), *т̄ем* братанцу, *једнём* човëку, детёту *мâлем*; дрûгем послêм дôшо, *т̄ем* се не бâвим, *овём* прстом, *црнём* пôвòем завïло (фолк.); дôже у бёлём, на *нëкем* скûпу, по *Сīларем* Сёлу ГГ, према *овём* лêвем, злô мîсли *свâкemu*; са *т̄ем* рâди, *овём* глâвнем (путем), с он̄ем сîнem, с бёлем лûкem, с *йокôjnem* оцêm, поклôпи он̄ем *његовем* постољем, јёдан за другем, за дôбрем кôњем прашîна бîje (фолк.); у *йрвem* рâту ЛБ, *овём* дôбрем човëку; сас дôбрем човëком, кâkem дôбрем ѹдеш; прича о *нëкем* човëку, на лéйем мёсту бîjo M, јёдан за дрûгем, *црвёнem* кôнцem, *овём* *мёбилнem* звao T, *овём* глâвнем пûтём П, *њенем* мûжу, *нëкем* човëку; *т̄ем* мо-

стићем Ж, *такем* болеснику (4), *мөем* старчиње (67), *његовем* (46); с *овем* (5), са *тим* орао (48), *добрим* (99) ДР, каже *овем* (7), *сестринем* (24), *онем* једнем (56); са *малем* (7), *какем* *добрим* (56); у *церовем* пању (7), по *онем* *старем* (8), на *йсичем* мёсту (49), по *српском* (62), на *онем* *малем* брёкчути (78) ГЛ.

2.2.6. У наставцима за генитив и локатив множине свих родова заменичко-придевске деклинације: плете *неке* прслука, ѡма *дивље* свиња, код *старе* күха, из *тим* страны, *ове* година; на *мое* *оваке* *мршве* лежа К, у *твое* година, по *друге* држава Ј, од *неке* ђека, ѡма *старийе* жена; у *таке* опанака, у *мое* година КР, од *оне* извора, *ове* младића, од *твое* дече, из *његове* уста, од *старе* наши Бр, *ове* дана, код *тим* оваца, десет *мале* пилића; по *ове* хотела, по *ове* боровњака, по *тим* њива, по *ове* брда Кн, од *тим* кредита, пе-шес *младе* леје жена, (има) више *мале* људи; на *своје* нога, по Гёрье Лёвића ДЛ, од *тим* камене, од *тим* браса, *тим* дваес коза С, од *тим* лекара, цео дан код *оне* оваца, из *друге* села, од *мое* дече; по разне *тим* планина Б, за *тим* седам дана, од *тим* змија, без *тим* пусте дече Ли, код *твое* оваца, знао *свадбарске* песама; на *друге* мёста, на *неке* мёста З, *дивне* момака ѡма, *тим* дана, ћие дошла *празне* рука, због мушке дече, од зле очију ГГ, од озбиљне људи, *йре* дана, *неке* пута повратао, *све* дваес ноката пружила (фолк.), од *старе* жена, од *дивље* крүшака, од црне оваца, ѡма-л *каке* трава, од *своје* усти, колико жишака – толико мушке главе, женске стране (фолк.); по *тим* јелака, у *оне* виррова, у *срдиње* година, по *своје* времена ЛБ, ѡма *стареје* људи, *свакојаке* траве се јело, из *ове* села М, од *тим* унуке; по *тим* траве Т, по *старане* земаља Се, од *добре* људи; у *тим* пре сне опанака Ж, *тим* дана (84), од *јаке* људи (97), пуно било *тим* *српске* күха (117) ДР, код *ове* паса (1), из *оне* костију (8) ГЛ.⁴³

2.2.7. У наставцима за датив, инструментал и локатив множине свих родова заменичко-придевске деклинације: *моем* (дат.-инстр., 107), *старем* (дат.-инстр., 100), с *њенема*, са *свема* (93) В, *старема* људима, *овема* *некема*; *онема* јабучи-

⁴³ У говорима косовско-ресавског типа који се простиру на ибарској страни, М. Божовић не бележи наставак -е у генитиву (и локативу) множине (Божовић 1993: 206, 208, 229). На постојање овог наставка, ипак, указује пример забележен у Ибар. Слатини: по *слатинске* брда (Исто: 311 – текстови).

цема К, овёма мा�лема КР, млáдема, нáшема, йоедíнема, овём децáма; овём дáнима; по тóм склоништима Бр, овёма мр̄твема, свéма Кн, свéмâ рéко, попáлимо свéће јáднема мр̄твема, жут цвёт за мр̄твема, а бéли да се врнe за жíвема (фолк.); с тóма свáтовима, безобрáзнема рéчима, онёма брдилима С, младожёњскема момцима, онёма мálëма, чувао другема, и зáвинема свéмâ; за тóма бвцáма, са свéма; по тóм брёговима Б, трáвáма нéкема, мáлема децáма, овёма, свéма Ли, стáрема (дат.-инстр., 100), мёдема (дат.-лок., 107) Ш, стáрема (дат.-инстр., 100), мёдема (дат.-инстр.-лок., 107) ББ, он кúпи марáме тóма, двоицема; са тóм Муслимáнима З (исп. Божовић 1993: 206, 230–231), свéма дáш; мёдем^a очýма, са њéнема се здрáви, с другема дáхема; по тóм мáлема (: махала) ГГ, мёдема унúкема, исп. сасвём маљ ЛБ, тёшко стáрема; с млáдема; у тóм рéчима М, овёма децáма, тóм свéм сéдам децáма; тóм рéчима Т, овёма, свéма П, овёма Ж, нáма свéма (24), тóм момцима (28), нóси тó осстáлема (89), моёма (дат.-инстр.-лок., 107), бéлëма (лок., 103) ДР, са лéйема рéчима (6), овём рéчима (56) ГЛ.

2.2.8. У префиксу тре- (м. три-): тремећуе, трéméтио, тренућена, трестáља, треближáва се, тратићнеш, тréчес, што укључује и примере у којима се ове сложенице јављају као хомонимне сложеницама код којих префикс тре- значи и шире радијус просторног или временског кретања, исп. трећеш ('приђеш', „да прeђеш к њé“) Бр, трабира се ('прибира се') Кн, тредрёмаши ('придремаш') ДЛ, трезићва ('призива'), трећућим ('приђутим', „прeђута се“) ЛБ, тревуће ('привуче') М, тревиди се ('привиди се', „нешто да се превиди“, о утвари, привиђењу) ГГ. Појава се аналошки проширује и на образовања са префиксом тро-: тредућио ДЛ, тречићао Т, тресећем, трёвре М, али и: тракућва Т, тракућам П, тракувáва ДЛ, треџени ЛБ.

2.3. На консонантском плану су сачуване групе зj и cј на морфемском споју, уз уобичајену појаву метатезе:

2.3.1. У збирним именицама: грóјзе (71) В, грóзје, клáјсе Ј, лóјзе Бр, тлáјсе Кн, тлásје ЛБ, лíсје М, гвóзје (36), грóзје

(71), *клѣсје* (49), *лѣсје* (69) ББ, *грѣзје / грѣжє* (71), *лѣсје* (69) ДР, *грѣжє* (64), *клѣјсе* (25) ГЛ.

2.3.2. У присвојним придевима: *кѣјзи* (54), *їајси* (59) В, *їајса* вѣра Бр, *їајси* (59) ДР, *кѣјзи* (54), *їајса* прескакала (58) ГЛ, исп. *кѣјзно* (’од козје коже’) Ли.

Процеси метатезе укључују шири опсег појава, пре свега код једног броја именица, исп. *гѣрван*, *намасиїр* М, ЛБ, *Крушимилїа* Б, Ж, придева *цирнѣва* (’црвена’) ЛБ, као и код глагола *сванутии* (*се*): *сѣвне* (84) В, *сѣвне се* Ј. Уз консонантску асимилацију овај глагол се јавља и у облику *сѣмне* (*се*) Б, С, ГГ, (84) ББ, Ш, *самнѹли* (98) ГЛ, здраво *самнѹо!* ЛБ.⁴⁴

2.4. Међу другим фонетским особинама које одликују копаонички говор истичу се:

2.4.1. Постојаност вокала *a* у деклинацији именице *сан*: из *сѧна*, у *сѧну*, рўжни *сѧнови*, али спорадично и код других именица, на пример у множинским облицима: *ловáци* (: ловац) С, *їучачи* (: тучац, ’незналица’) З, исп. *наши прѣдѣци* (Барјактаревић 1979: 321 – текстови), као и код деминутивне изведенице *чанќакче* („чанќакче в сак“) ГГ. Иста појава је забележена и у придеву *м сано* („ништа м сано не ј де“) ГГ. Сличну особину, но далеко распострањенију, бележимо у финалној позицији код низа предлога када то налаже природа следећег консонанта: *їода д скема*, *їода др ен*, *їода тр мку*, *їода ст *, *їода ч сму*, *їреда т бом*, *їреда сл ву*, *нада с ч*; *низа ш му*, *низа стр ну*, *низа ц лу с вру*, *уза с вру*, *уза ст бе*, *кроза с ло*, али и: *їреда ов  сл ву* Кн, без непосредне условљености следећом фонемом. Исп. и *їреда Тр јце* (Грковић 1971: 160, Б. Полье), укључујући и топониме *Пода д бље* (Грковић 1970: 184, Блажево), *Пода ч ку* (Исто: 193, Домишевина). Појава се

⁴⁴ Консонантска асимилација овог типа јавља се и у примерима *д мино*, *Д мна*, *Рамнишїе* Кн, *з мња* С, ГГ, *гр мна* ЛБ, *кrmn ччи* Бр, *мн до* ГГ, исп. *Ђурхемд н* С, *ѹнem* Кн, *безн ини* (’безмитни, неподмитљиви’) ЛБ. У примерима *обр вњача* (’обрамњача, обрамица’) С, *г вно* Кн, Т, *м ого*, *м зїна* (’много људи’) М, *к ниша* Кн, *чакм ра* (’врста куће направљене од чатме’) Ли, *їракъча* (: прати) Бр, *чему ка* (: чемуњати), *гл то* (’длето’) М – јављају се други модели консонантских упрошћавања.

бележи и на морфемском споју, између префикса и основинске речи (нпр. маљо *из^аздрѣвил*а ГГ).

2.4.2. Широк спектар вокалских контракција:

2.4.2.1. У корист првог вокала (однос *ao* → *a*) у лексички ограниченим примерима у медијалној позицији: *зâва*, *зâвић*, *сâне*, исп. *Койїаник* (/ *Койїоник*) – али и у финалној, у примерима: *коїâ* (/ *коїâо*), *сврðа* ('сврдао, сврдло'), *вîшà* ('витао, витло; врста дечијег дупка'). Овоме се прикључује поредбено *кâ* (/ *кâо*, *кô*): *кâ рûком* (са иновацијом *кай*: *кай* сâд) ГГ.

2.4.2.2. У корист другог вокала (*ao*, *eo* → *o*) код низа именица, приdeva и глагола у финалној позицији: *йðсо*, *йੇ-йо*, *óро* („Йшш – дабоѓда т^е бро диго!“, Кн); *кîсо* кûпус; *шио*, *глëдо*, *чëшъо*, *рёко*, *кôво*, *мôго*, *прôдо се*, *ўзо*, *вîдо*, – као и поредбеног везника *кô* ('као'). Исп. *Койїник* (Божовић 1993: 312, Сочаница – текстови), са контракцијом у медијалној позицији. Овде се пријружују и бројни примери са *a(j)y* → *у* у 3. л. мн. презента код VI Белићеве глаголске врсте: *йму*, *нêму*, *мëњу се*, *чëку*, *цëйу*, *разговâру*, *зајебâву*, *рûчу*, *сêву*, *слûшу*, исп. *бëг^ау*, *скîш^ау*, *слûш^ау* (в. 2.4.9.1).

2.4.2.3. Вокалске контракције се јављају и у вези са другим фонетским појавама, на пример губљењем интервокалног *м* у појединим примерима, исп. *йм* ('имам') флаша Ли, *нêм* *кâд* П, или губљењем интервокалног *г* у везнику *но* ('него', исп. „лëпше дíвље но питомо“) Ж. У прилогу *зâјно* ('заједно') Бр, поред групе *дн*, упрошћена је секвенца *a(j)e*.

2.4.3. Широко заступљене вокалске елизије: *д-исйричам*, *д-искôчим*, *д-ўмре*, *д-ўзнем*, *д-извîнеш*, *д-ойрðсiiши*, *д-исёле*, *д-йдемо*, да *г-увайти*, да *с-учим*, да *с-искїдаши*, *н-умêм*, *з-инâй*, *н-овакем* *дáну*, исп. поредбено *ки* (веров. од: *као и*). Елизије се понекад јављају заједно са другим, паралелним фонетским појавама, на пример са губљењем интервокалног *д*: исп. *д-йм* ('да идем') ёпет К, Ли, Бр.⁴⁵

⁴⁵ Овакве појаве, често фонетски недоведене до краја, карактерисаће широк круг примера у различитим позицијама, исп. *са "нêм* Ли, *шe "йânце* КР, *у "вë* сôбе ДЛ.

2.4.4. Губљење, односно супституција фонеме *x* (/ø, κ, j, ϰ) у различитим позицијама у речи:

2.4.4.1. У иницијалној, где се међу супституентима јављају *ø* и *κ*: *ēлда*, *ӯка*, *pāc*, *lēб(a)*, *lād*, *rāna*, *ð̄he*, *т̄elo*; *к̄дник*, *кēмиа*, *кrāбра*, *кrāниш ce*, по *кладōва*, београцка *кrōника*, *к̄шēо*, *к̄т̄eli*, *кајдӯци* (фолк.), *Крváти*.

2.4.4.2. У медијалној, где у интервокалној позицији доминира супституент *ø*: *в̄ipor* / *в̄iар*, *mēovi*, *й̄ua* ('пуше'), *rūo*, *snâ*, *сiрреа*, *māom* ('махом, углавном'), *mála* ('махала'), пот *йazúa*, *греóша* / *греđша*, *meûnka*, *mâhiua*, *mûa*, *grûaniça* ('врста јела'), ѡд *смеа*, двē *сđе*, *њiов*, *наодиљи*, *доодиљи*, *бēу*, *ћay*. Овај супституент је присутан и ван интервокалне позиције, исп.: *узjāneši*, по *в̄ru*, а посебно у 1.л.мн. аориста и имперфекта: *dū-gomo*, *й̄адомо*, *усiјадомо*, *озéбомо*, *гледáмо*.

У овој позицији присутни су и супституенти *k*, *j* и *v*: *зâлика*, *йâзуке*, *mâkom*, *йрокôda*, *накrâni*, *сâкрана*, *зактêва*, *жсивâкную*; *сnâja*, *сnâjka*, од *сmёja*, *сiрреа*; *mûva*, *скûva*, *йрокуva ce*, *чевûra*, *су"ôша*, *отку"áva* (в. 2.4.5), исп. *сiправовâла* ДЛ. Фонема *x* се губи и из поједињих консонантских група како на морфемском споју, тако ван њега: *довâтила* Бр, *обувâтиши* Б, *пovâлила ce* ДЛ, *излâиља* ЛБ, *кâва* Бр, Ли.

2.4.4.3. У финалној, где бележимо супституент *ø*: *сiррâ*, *сирðомa*, *йâрбу*, *вr*, *йû* ('врста глодара'), од *њiû*. Овде се посебно истиче одсуство консонанта *x* у 1.л.јд. аориста и имперфекта: *jâ ce йoчüdi*, *jâ bë скûvala*, *jâ лeжâ*. Међу супституентима овде се јавља и *κ*: *йlëk*, *ӯciek*, *вâzduk*, *ђînђuk* ('бисер, перла'), исп. и: *imáјak* (40) ББ, *dôjok* (Radoičić 1996: 42), ређе и *j*: *smêj*.

2.4.5. Нестабилност сонанта *v* у интервокалној позицији: *чđek*, *dûar*, *дуарâча*, *тioâp*, *сiтâim*, *найrâim*, исп. *чđeк*, *ђâo*, *зđem*, *оtijêam*, *слâimo*, *стiâimo*, *борrâimo*, *Mîloan*. Као фонационо редукован глас може се јавити и сонант *v* који води порекло од *x* (в. 2.4.4.2). При томе се овде, можда и као посебан супституент фонеме *x* у интервокалној позицији, поред редукованог може уочити и билабијално *v*: *скûway*, *кûwamo*, *кûwarića*, *dûwa*, *ӯwo*, *jôwova* кôра. Нестабилност сонанта *v* видна је и у оквиру иницијалне групе *cw*-: *cë* / *cđe*, *сekrva*, *cojâk*, од

сейш Илије, а спорадично и код других консонантских група, исп. *óde* ('овде') ДЛ, *céne / cév^{ue}e* ('севне') Бр (в. 2.4.17).

2.4.6. Уобичајена појава *v* м. *ф* у речима страног порекла: *vláša, věbruar, vamílija, varúna* ('фуруна'), *vistšíán* ('сукња'), *vříško, vilčáni* (фолк.), *mariévěř* ('умеће, вештина'), *sővra* ('трпеза, сто'), исп. топон. *Vilišiovač* (В 118). На широки распон колебања у употреби лабио-денталних *ф/в* указују примери *ħeъв* Ж (тур. *keyif*) и *fiķenidiča* К (исп. енгл. *weekend*). Учешће консонанта *v* у супституцији фонема *ф* и *х* понекад резултује новим консонантским заменама код страних речи, исп. *mákiya* ('мафија') БП.

2.4.7. Сачуван консонант *л* на крају речи или слога у једном броју лексички ограничених примера: *stíol* (често за црквену намену, нпр. причешће), *štíjal*, *okrúgal* („округал колач“, 3), исп. *osítál*, *mísal* ('мисао', М); *mólba / mólba* ('моба'), *kotýlče, stíólče, stíólňak, stíólna lámpa, bélče* ('беланце'), на *kólyu* (исп. ген. јд. *kóča*), *mildéver* (хипок.), *sélski, zásélići, stíélna, zréliši, bélši, vesélcze* (дем.), *vílskô kôlo, dobelkôrka* ('врста тикве', 3), исп. *célu-çéličišu* сланину Т. То, наравно, укључује и један број страних речи, као: *amréł, kanál, generálni*. Трагове овог *л* бележимо у дисимилационом *v* у оквиру групе *vn* (\leftarrow *li*): *Kotávnik, cábne* ('саоне', исп. Skok III: *sâni*), можда и у примеру *dôjšévniča* ('завршетак жетве') Кн.

На другој страни, вокал *o*, као континуант сонанта *л* из финалне позиције слога, аналошки се јавља у ном. јд. и ген. мн. именица м.р.: онде је један *záséok*, био *руковodíoc*, ђаш *rázne rukovöðioča* М. Облик *štělači* (: тел) Кн чува сонант *л* вероватно по основи процеса морфологизације завршетка *-ači* (исп. *jágaci*, 3.8.4) у номинативу множине. Тиме се овај тип алтернације уклања из именичке деклинације.

2.4.8. Честа замена *n* са *ń*, посебно у медијалној позицији: *gráňa, srňa, bŕaňo, chúňak, ūrošeňňa, fiňo, rachuňámo, izraчуňám*. Суфикс *-ina* се у категорији апстрактних именица најчешће јавља у форми *-iňa*: *ladovíňa, milíňa, ūtovíňa, vrelíňa* (в. 5.1.10). На колебања у односима *n/ń*

указује пример *тāнāр* (’тањир’) К, Бр, исп. *тāнāр* (/ лойāр) Кн, *распāни се* тέсто С, *оітāним* (тесто) З.

2.4.9. Нестабилност фонеме *j*, што се, осим у коренском делу речи (исп. *сёали*, *вёалица*, *загрёе се*), показује у низу других позиција у речи:

2.4.9.1. У интервокалној позицији, на пример у 3. л. мн. презента: *йосёдау*, *сёсай*, *тёрау*, *требау*, *навијау*, *ймау* / *имау*, *искойау*, *обећау*, *мёрау*, *тиччау* / *тиччау*, *презивау се*, *йомешау*, *чувау*, *даривау*, *ийтиау*, *иёвау*, *разговаряу*, *чувау*, *скокяу* (’упропасте; потроше’); *йосёу*, *не смёу*.

2.4.9.2. На морфемском споју иза палаталних консонаната код једног броја именица и придева: *наручје* (’наручје’), *ծвчи* сїра, у *божу* мјтер, *божё* ѿши (изр.), *сила* *божса* (изр.), тё *врা�жје* лёкќове (исп. *Плёшье* КР), – као и у 2. л. мн. императива: *закъучай* врата, *пробай* слободно Бр (исп. 2.4.9.3).

2.4.9.3. У финалној позицији, код показних заменица за мушки род: *овâ* дёвер, *тâ* лёба, *тâ* дâр, *онâ* босиљак, *онâ* плот, *онâ* лёвак, као и у 2. л. јд. императива: *глëда*, *истёра*, *чёка*, *сачûва*, *скûва*, исп. *немô* у перифрастичкој императивној конструкцији са *да* + презент.⁴⁶

2.4.10. Факултативно учешће африката *ħ* и *ħ* са ослањеном фрикацијом: *нoħk*, *oħru*, *odēħk*a, *цвeħk*e, *куħk*a, *младiħk*; *изáħe*e, *нáħe*e, *dōħe*, *gāħa*, *тиrħiħ*u, *надокнаħħava*, *наħħi*убри.

2.4.11. Консонант *ħ* м. д у низу лексички и морфолошки ограничених примера: *pâħ*, *глâħ*, *рûковеħ*; *говеħина*; *oħniħe*, *оскуħħeva*; *довeħjena*, исп. *зайовеħju*.⁴⁷ Уместо партикуле *год* уобичајено је *гоħ*, ређе *гоj*: као *għoħ*, кој *għoħ*, кад *għoħ*, док(ле) *għoħ*, што *għoħ* *рâдио*, како *għoħ*; што *għoħ* *оħe*.

2.4.12. Спорадично учешће африката *s*, посебно у иницијалној позицији пред вокалима и сонантом *v*: *sŷjê*, на *sôp*, *svézda*, *svôno*, *svôni*, *svônapa*, *svûk*, *svîska*, *svêri* / *свериње*, *све-*

⁴⁶ На другој страни, у низу примера сонант *j* се врло добро чује, или је чак и накнадно успостављен у појединим облицима, исп. *тиj* ДЛ, *jđieti* ДЛ, М (исп. фус. 172).

⁴⁷ Овде је уобичајен глагол *свади* се: *свадим се*, *свадии се* КР, Бр.

ровићи, свали (! „мî смо свали“, Б), исп. *ñéhſu'ia / ñéhſu'a*, *na-súsaíi* („по деведесет година насилали“, Т).

2.4.13. Губљење дентала из консонантских група *cī*, *zđ*, *šī* у финалној позицији: *līc*, *břc* (‘врста бильке’), *glýos*, *boł-lęs*, *cīāros*, *þréčes* (‘причест’), *gōc*, *brēc*, *křc*, *þrc*, *mâc*, *kōc*, *czvřc*, *þrđc*, *czrvěnkas*, *czrnok'ôras*, *cěc*, *izécs*, *dôves*, *þrëc*; *grôz*, *gvôz*; *þrîši*, *věši*, *þrëgrishi* / *þrëgroši*.

2.4.14. Консонантска група *sh* (: *shī*) као резултат тзв. подновљеног јотовања: *þýšiħaíi*, *þýšiħam*, *cíyáħha*, *þúħiħen*, *naméħiħena*, *naméħiħao*, *namriħiħen*, *unħiħiħeno*, *oħproħiħen*, *kriħiħeňe*, исп. *kriħenħiħiħa* (‘крштеница’) Т. У приеву *þrinħużxħiħen* („били смо принуждени“, Ли) јавља се група *żħi* према основном облику *нужда*.

2.4.15. Уобичајено одсуство асимилације код консонантских група *cħ*, *sħ*, *sč* на морфемском споју, као у примерима: *máčħom*, *čēčħe*, *čiċħej*, *čvṛċħi*, *učāċħeno*, *þrečiċħeno*, *čaċħeva*, *jēċċħemo*, *ħiċċħemo*; *vrscňák*, *objaśňuem*; *rasčiħne*, *rasčiħtii* (исп. 2.4.16, 2.4.20).

2.4.16. Одсуство консонантске групе *ich* на морфемском споју и појава дисимилативног *k(ч)* (← *x-ч*) код низа именичких деминутивних облика: *gükče* (: гуска), *kokðkchiże* (: кокотшка), *kokčiħa* (: кост), *dàkchiża* (: даска), *oràkchihi* (: орах). У оквирима процеса морфологизације појава се шири, исп. *br-dákče* (‘мало брдо’, 79) В. Можда се, у том смислу, појава може везати и за страну лексему *bákcha* (72) В (тур. *bahçe*), уколико није реч о процесу непосредне супституције консонанта *x*, исп. *bâjča* ЛБ, М, Се. (У примеру *vraħħajja* ГГ бележи се сонант *j* на морфемском споју пред деминутивним суфиксом *-qe.*)

Група *ich* показује нестабилност и код глагола, углавном са нешто другачијим резултатима: *ichuħā*, *račiħtīmo*, *rača-ħaliħiħ* (‘разапети, ращепити’) М, *račerøči* ДЛ (исп. *izvekk-ħala* ГЛ 98). Сличну судбину има и консонантска група *cč*: *icčenħħao* Бр, *icčuħa* М.

2.4.17. Нестабилност сонанта *v* на морфемском споју у оквиру консонантске групе *vč* код несвршених глагола: *þre-*

праља, стаљамо, остаљамо, исп. састаљено. Сонант *в* је нестабилан и у оквиру групе *сив* у суфиксу *-стиво*: *самоубиство*, *задовољство*, *иностријансство*, *кумство*, *познањство*, *челарство*, *рударство*, *царство*, *богаство*, *ройство* (*/ роство*), *нобранијство*, *тријестиво* (исп. 5.1.14.5). Пример *девојаство* показује да се ова творбена морфема шири на друге творбене моделе, тј. изведенице на *-шиво*.

2.4.18. Африкатизација фрикатива у контакту са експлизивима у низу консонантских група: *ши* (→ *иц*): *ићеница*, *полићчу*; *ис* (→ *иц*): *ици*, *иџују*, *лициала*; *шк* (→ *чк*): *чкола*; *жб* (→ *цб*): *вћуба*. Исп. *оцијавати* / *остајавати* М. Примери *ишела* (66) В, *ишела* Кн указују на могућност развоја повратних аналошких процеса.

Појава африкатизације фрикатива спорадично се бележи и пред сонантима: *увизди*, *“ве* С, П, *уваже*, *“Миља* ЛБ, исп. *Цмиловац* (Божовић 1993: 313, Б. Брдо – текстови).

2.4.19. Асимилација консонантских група *ћн*, *ћњ* → *ћињ* на морфемском споју: *божићњи* (*/ божићићњи*), *ноћњи*, *ноћњик*, *могућињос* (*/ могућићнос*); *востињак*, *востињи* сокови. Исп. за *срестиња* *ћујиа* (изр.) ЛБ.

2.4.20. Факултативна асимилација предлошког *с* према палаталном сонанту *њ* у сандхију. Поред форми типа *сас њим* Бр, бележи се, тако, и *ши њом* К, *ши њим* В, исп. *саш њим* *ишла* ЛБ, д-идем *саш њим* (Radoičić 1996: 49, Б. Брдо – текстови).⁴⁸

⁴⁸ У оквиру осталих фонетских појава вредне су пажње редукције вокала *и*: *има л-кољко, шурла* Бр, *изљуби*мо се Б, *шукоти*на, *годи*на ЛБ, *сјнови*ма ДЛ, *ради*ла Ли, П, *другаји*ца З, исп. императивне форме *жён* се ДЛ, Ли, *суните*, *јётие* ('једите') КР (исп. 2.4.9). Редукције се бележе и код других вокала, нпр. вокала *а*: *којмо, рачунам* Бр, *рањије, раќеши*а, *Дрѓослав* Кн, *крљица*, *тијери* С, *чињарићи*ма, *тијак* З, *рекија* Т; вокала *е*: *дестийну* дјане ДЛ, *можеши* С; вокала *о*: *ирџеди* С, *иромбоza* Т, *брјаници*, *рођила* се ГГ, *ирођа* П, и др., посебно у вези са појединим консонантима (нпр. *р*). Поред примера делимичног обезвучавања звучних консонаната у финалној позицији (нпр. *Xâz* Бр, *ономади* Кн, *ђуќ*, *рђа* З), говор познаје палатализованост сонаната *и* и *лу* у оквиру једног броја консонантских група: *гњездо*, *кљешти*, *шљеме*, *жљеб*, иницијалну групу *ир у*: *ирешња*, *ирешњоб*, групу *здр*: *здрак*, *здраци*, – као и секвенцу *ст(a)р у*: *остар*, *наострила* (исп. *устройиш* 'уштројити'). Бележи се непостојаност консонантске групе *шиш* у примерима: *диџина*, *дишишина*

3. Морфологија

3.1. Низ именичким наставака који се укључују у даље процесе „екавизације“, као:

3.1.1. Наставак *-ем* у инструменталу једнине именица мушкиог и средњег рода: *зубем* (5), *човекем* (26), *момкем* (29), *зежийнем* (47); *дейшешем* (21) В, с *момкем*, за једним *човекем* била, за *осишалем* посёдау, са *старем народем*, с *комбајем*, *кутивайшорем*; *звонешем* звонимо, *винем* прелие, с *млекем*, с *кучетем* К, са *бураззрем*, с *лебем*; са једнём *дейшешем* Ј, с *лебем* јено, са *мужем*, с *коњем* КР, с *таракшорем*, *језикем*, *шешкем*; *шесперешем* Бр, *каменем*, са *камионем*, с *унукем*, с *овем шоферем*, *србем*, *мёдем*, *шећерем* Кн, с *овем синем*, *аутообусем* ДЛ, *удри ћглавем*, са *момкем*, *иде љеткем*, да га *удари босилькем*, с *деверем*, под *брегем* С, са *брашем*, са *свекрём*, са *кумем*, за *оцем*, покрио *црејем*, за *народем*; са тём *дейшешем*, *ћебешем*, *брдем* Б, под *Койанникем* Ли, с *тликем* (3), *зубем* (5), *момкем* (29), *зежийнем* (47); *дейшешем* (21) Ш, *човекем* (26), *зежийнем* (47), *чобанинem* (54); *именем* (20) ББ, са *србем*, *иде трајникем* З, *оде љослём*, *веже канайем*, *је с лебем*; са онём *жийшем*, *дрвешем* ГГ, *брусем* оштрй, снама за *брашем*, са све *илекем*, са *кисеоникем*, све *ладем* (иде), с бёлем лукем, другем *живошем* *живела*, *иди с милим бёгем*; с *дейшешем*, са *винем* ЛБ, ради *будакем*, онём *тарагем*, *секо ножем*; *ћупови* са *златшем* М, са *зешем*, сас *йолазникем*, *њиве с берићешем*, шта ти е са *рддем*, *телефонем*, са *таракшорем* Т, с *камионем* Се, *тијукем* (13), *насишем* (32), *зежийнем* (47), орали с *илугем* (48); *дрвешем* (9), са *вимем* (13) ДР, *ирсшем* (5), *сокакем* (6), под *јајашем* (34), *будакем*, *насишем* (48), са *синем* (50), са *јунакем* (89); *лончешем* (49) ГЛ. Исп. *шишайем*, с *Гедеонем* (Грковић 1971: 160–161, Б. Полье), за *брегем*; с *ралем дрвенем* (Ивић 1994: 243–244, Ливађе), као и примере из шире зоне ибарске стране Копаоника: *кундашем*, с *народем*, с *управникем*; *увешем*, *дкешем* (Божовић 1993: 169, 180).

3.1.2. Наставак *-ема*, углавном када није под акцентом (исп. са *Швабема* ГГ), у дативу, инструменталу и локативу

М, *диштина* (87) ББ, као и групе *шти* у *Шифтира* М, Б.

множине именица а-парадигме (исп. 3.3): онёма *јâбучицема* К, с *фâбрикема*; по *ливâдема* Бр, са *рукавицема* Кн, дâли *кràвема*; са *звâницема* С, *снáшема* ДЛ, рâдујemo сe *зâвема*, *тîшткема* тâмo *њôjnemа*; бîе тêma *môшкема* по *глâвема*, *лойâшема* овёју, с тêma *вâшкема*, са *вîлема* гa *кûпили*, са *кràвема* Б, о *чарайкема* (31) ББ, *снаема* да *кâже*; са *вîлема* разговâру, *макâсема* пресечемо, с другема *dâћема*; по тêma *мâлема* (махалама) сe и зôве, по *кућема*, по *Цветиницема*, о *задушницема* ГГ, мёема *унукема*, *девојкема*; *нôгема*, с *гôдинема*, са *чийкема*; свë по *грûтрема*, штркаљ ђde по *бâррема*, по разни *бôема*, у свим *приликема* ЛБ, бâцам мёема *кокôшкема*; ђшли овёма висôкема *йланинема*, ђе побôре *грабуљема*; рâде по *смёнема* М, *вîлема* направимо, с *брâћема* сe *шâли*, са *сâонема*; бîло о *задушнициема* Т, с *девојкема* П, *кашикема* Ж, *кокôшкема* (62), *кràвема* (98); о *девојкема* (104) ГЛ, – као и у селима сa ибарске стране Копаоника, исп.: *девојкема*, *шûмема*, с *тîесницема* (Божовић 1993: 191–192). Овде сe укључују и тзв. бројне именице: *обойцема* унûцима ЛБ, *тройцема* сам дâвала ГГ, *двоицема* (109) ДР.

Овако широка заступљеност наставка *-ема* одражава сe на његово спорадично задирање у парадигму именица мушког и средњег рода, исп. са *зûбема*, са *муслимáнема* ЛБ, *конôйцема* („вёже сe кôнь конôпцема“) Б, овёма *каменема* М, *зîдовема* (лок., 35) ББ, *сиромâсема* (96) ГЛ; свë брđема ђdu Б, – што указује на елементе морфолошког колебања (в. VI.2.2).⁴⁹

3.2. Акузатив множине именица мушког рода сa аналoшки пренетим алтернатима (сибилантима *ц*, *з*, *с*) из номинатива множине: *оїânце* (32), *ђáце* (88), *бâрјâце* (90); *орâсе* (70), *сиромâсце* (96) В, *пrслûце*, *бâрјâце* К, *унûце*, прëсне *оїânце* Ј, *оїânце*, *пrâзнице*; *бисâзе* КР, *дечâце*, *оїânце* Бр, *војnîце*, *дîмњаце* Кн, стâља *олûце* ДЛ, кр҃ца *лêшинице*, *оїânце*, *обойце*,

⁴⁹ На морфолошком плану овде сe издавају и други наставци овог типа, као наставак *-e* у дат.-лок. ѡд. именица а-парадигме (в. 2.2.3), исти наставак у дат.-лок. ѡд. ж.р. заменичко-придевске деклинације (в. 2.2.4), наставак *-em* у дат.-инстр.-лок. ѡд. м. и с. р. исте деклинације (в. 2.2.5), наставак *-e* у ген.-лок. мн. свих родова исте деклинације (в. 2.2.6), наставак *-em(a)* у дат.-инстр.-лок. мн. свих родова исте деклинације (в. 2.2.7) и др.

сұнце на зарânце (фолк.) С, на шиљце, наше сávezнице, нашо рâднице, на душéце гázили, бîо у војнице, угárце гûра, йодáце, кôднице, качамâце смо прâвили; орâсе Б, бárjaце; орâсе Ли, ойânце (32), бárjaце (90); орâсе (70), сиромâсе (96) Ш, мômце (28), ойânце (32), барjaце (90); сиромâсе (96) ББ, мômце, со-каце, йôзўвце ('врста обуће'), ўзо ойânце, изâтке за зâкönице, растëрали Бошњáце; бисâзе ГГ, ѫму сêњаце, брала лîснице (: лîсник), онê ѕрслûче, йослáце (: послáтак), шљивáце, йотôвце, лêшице, чвáре, кораце ЛБ, држо груđњаце, чувао бárjaце, вîдо ајдúце; вôлим бубрëзе; знâо нêке Влâсе М, вîдо војнице, плâћали рâднице, дáла ясñуце, грудњаце, тê нâдимце; бисâзе понесу; ки орâсе Т, војнице, ясñуце П, унûце Се, рâњенице Ж, ойânце да напрâви (1), ѫма близнаце (7), йараунûче ѫмам (23), бéле чорбалûче (42), ѿчи ѡáце (86); орâсе (70) ДР, ѫашњаце (6), ойânце (32), за дирёце (74), ѡáце (88), бárjaце (90); сиромâсе (96) ГЛ. Исп. ойânце, шљивáце (Ивић 1994: 243–244, Ливађе). Појава карактерише и ширу област ибарске стране Копаоника, исп. ѕосу бárjaце, зâстîруze (Божовић 1993: 175).

Учвршћивање овог алтернацијоног резултата у акузативу множине, као значајном морфосинтаксичком чворишту, утицало је на аналошко појављивање ових сибиланата и у другим множинским падежима, на пример у генитиву множине: за врéме Тûраца, из тî рûдница ЛБ, двëста кîла ѩраса К, ѩраса (70) В, Ш, ББ, ДР, исп. из бîсаза БП (в. VI.2.3).

3.3. Уобичајено учешће наставка *-a* у генитиву (в. прим. под 2.2.6) и локативу множине именица свих родова, исп. лок.: нокâтâ (14), зидôвâ (35); јури по жêнâ (93), рûкâ (10), нôгâ (14), грëдâ (34), чàраиа (31), ѫайуча (32); ребâрâ (9), врâ-тâ (35), брđâ (79) В, у овâа ойânака; турâу по кôфа, по ѹлица, у сôбâ; на мое овâке мртве лêђâ К, по кладôва, о вамирâ; у твöе гđдина, по дрûге држсава, по њîвâ, по брđijâ J, у такê ойânака, у бисâгâ; по гđдина сам најстареа КР, по зглобôвâ, по кафићa; у ѫанитâлона, ѹде у ѿйела, по нôгâ Бр, на лêкова жîви, по овê боровњакâ, по овê хoштêлâ, у Жîльака (: Жильци), кûха у Ђेरекара, мoj ѩтац у Рибара; по тê љîва, ѹде на мачу-га, по сiпalâжâ, о змијâ; по овê брđâ Kn, по Гôрње Лёвићa, у

Грѓура (: Гргуре); на своје нога ДЛ, по кујха, по бродија Ли, у тे ровова, био по чејника, по тошкота, по онем бункера, раде по приватника; у разне Јанушалона, у те муга, по босанске Јанине, по веденица, по колиба, по онем кошуља Б, на неке месета, на друге месета З, по сабора Јашла; коњи по ливада, биеш по онем Јанка, по болница, по школа, по банија ГГ, у онем вирова, по те Јелака, у кафана; дошли у Јанела, у Јанама, у средње градина, у верига, на рука да истера, по те банија, цара по главања ЛБ, причам о коња; д-јем у Јанайа, стропали по река; пасли по брда, ошино га по ребара М, људи у градина, пита на Јанакава, по те Јарава, по Јанва и ливада, имавали по Јанине Т, у пресне Јанака, по овий крајева; ја сам у Јанва, по брдија П, по стране земаља Се, у те пресне Јанака Ж, били смо по слава (20), по Јанва, по ливада (78), ските по жена (92) ДР, по Јанунела (16), пита на кримире (69), у Јанова (96); на Јанешака (9), на рука (13), по нога (14), по банија (91); по ребара (9) ГЛ. Исп. по онем клека (Грковић 1971: 161, Б. Полье), по судова (Исто: 163, Равниште), у Јанашта (Ивић 1994: 244, Ливађе), као и на ибарској страни Копаоника: по сокака, по срезова, по Јаринзане; по кујха, по Јанва (Божовић 1993: 177, 191).⁵⁰

Облички синкретизам у генитиву и локативу множине бележи се и у парадигми именица женског рода на консонант, исп. лок. ноти (86) В, у костију (8) ГЛ, односно код појединих именица које у генитиву множине имају наставак -и (в. 3.4.): лок. по овем кревети ДЛ, чека на врати Б, саби (83) ГЛ.

3.4. Наставак -и у генитиву множине сва три рода код једног броја именица: зуби (6), црви (65), мрави (67); рамен (10), колени (19), јаји (62) В, колко Јути К, код говеди КР, јма-л колко гости Бр, седам говеди Кн, до врати, мију колени ДЛ, до колени С, дваес говеди Б, испод сени Ли, мрави (67);

⁵⁰ Чини се да је доминација овог морфолошког модела утицала на то да се локативни (-генитивни) облик у појединим случајевима наметне као општи, номинативни облик. Облик наћева забележен је као номинатив (и генитив) у Ш 44 (али лок. о наћевима), као и у ББ 44 (ген. наћеве), а могуће је да ова појава продире и у друге падеже (в. VI.2.8.1). Слична појава је забележена у топонимији метохијских говора (Стијовић 1982), а на њу можда указују и горњотоплички топоними Црёшања (Грковић 1970: 192) и Лојзаж (Јашовић 2007: 62).

коленû (18) Ш, *jājū* (62) ББ, колико *gōsīñū*, на ўлазу *vrātīñū*, двоє *vrātīñi* З, колико *cāñū*, кôлко *snōñū*, чётрес *ñári* чâрапа; тресне с *ramēñū*, бâци с *léñi*, с *vrātīñi* поглëдала, из вâше *ÿstīñi* у бôже ўши (фолк.) ГГ, дваес *gōsīñi*; двоје *vrātīñi*, десет *gôvedi*, од своје *ÿstīñi*, ђде по *jājū* ЛБ, стô *brávi*, пéшес *rêdi* црêп; седамдесет *ñeleneñi*; до *kôleni* М, код *gôvedi*, седам-осам *gôvedi* Т, пёт *cāñū*, дваес *ékteri*; колико *gôvedi* П, пёт *minyúñū* (16), дôста *gôsīñū* (27), *írviñ*, *mrâvîñ* (65), *meséñi* (86); *kôñchi* (31), *bâkñi* (72); иза *lêñū* (27), *ramēñū* (10), до *vrâtīñū* (/ до *vrâtīñi*, 35), *kôli* (55) ДР, осамнаес *gôsīñū* (56), колико е *cāñū* (84); *koléni* (18) ГЛ. Исп. и *kôli* (Грковић 1968:126), стô четрёс *jājū* (Грковић 1971: 160, Б. Полье), до *kôleni* (Исто: 162), као и на ибарској страни Копаоника: десет *rêðû*, *brâvîñ*, *zûbîñ*, *mrâviñ*, колико *ñûñûñ* (Божовић 1993: 174).⁵¹

3.5. Различити антропонимски парадигматски модели код именица мушког рода, при чему се поред широко распрострањеног модела типа *Jóva*, ген.-дат. *Jôvê*, акуз. *Jóvu*, присв. прид. *Jôbîñ*, *Pérîñ* М, (97) ГЛ, *Pérîna* (20) ДР – јавља и: *Pé-ro*, *Bójxo*, *Míle*, акуз. *Péra*, *Bójxa*, *Míla*, *Ráda* (97) В; *Míjo*, *Rádo*, *Bójo* (исп. ген. жао ме *Bója*) Ли, *Tíco* З, присв. прид. *Pérôb* (97) Ш, *Bûdôb*, *Slâbôb* ГГ (исп. ћâлов З), *Mîlôb* дëда (: *Míle*), *Râdôva* кûћа (: *Râde*) ЛБ, *Râdôb* (84) ГЛ, *Drâgôvo* (9), *Mômôva* (20), ка *Љûbôve* кûће (116), исп. *Љûbôb* брëг (117) ДР (в. II.2.4). Често се бележи напоредно присуство ових модела, понекад у истом селу, па и код истог испитаника. Тако се поред ном. *Rádo* Ли јавља и *Râde* М, ГГ, Ж (исп. ген. *Râda*, дат. *Râdu*, присв. прид. *Râdôb* М), а поред ген. *Míla* (: *Míle*), бележи се и ген. (-дат.) *Mîlê* / *Míle* ЛБ. Генитив *Râda* М, бе-

⁵¹ Овај наставак је уобичајен код именица женског рода на консонант: ћма ли *kokóshi*, од *kokðishî* ЛБ, дванес *čëľăadi* Т, од *váši* Б, *vâšiñ* (68) ДР. Именице мушког рода у ген. мн. учествују без множинског -ови (пéшес *rêdi* црêп М, кôлко *snōñū* ГГ, кôлко *ñûñûñ* К, исп. фус. 54), што је можда у вези са опстањем краћег наставка у ген. мн. и код једног броја именица које не познају наставак -и у овом падежу, исп. себет *mîšiñ* ГГ, *vûka* (68), *mîša* (али и *írva*, 69), *gôluba* (66) МП, посёдамо наâс више *drûgâ* (Алексић / Вукомановић 1966: 318 – текстови). У једном броју облика уобичајен је ген. наставак -цују: *ochîju* (3), *kosîñju* (8) В, из *ochîju* Ј, *nokîñju* (14) Ш, *nokîñju* (14) ДР, из онê *kosîñju* (8) ГЛ.

лежи се и у облику *Rádeῖta* (али присв. прид. *Rádovo*) Ж. При-
својни придев *Mīlōv*, *Mīlōvo* јавља се и у облику *Mīlîn*, *Mī-
lîno* / *Mîlino* ЛБ.

3.6. Помоћни глагол *xīteῖti* у облицима *ōtē*, *nētē* (/ *nē-
tē*) у 3. л. множине презента: *ōtē* Срби Бр, *ōtē* да ђду ЛБ,
нētē да рâде Ј, нētē Бр, Кн, ДЛ, П, *n̄ētē* Ѹни Г – односно у
краћој форми *tē*, углавном у облицима футура (са презент-
ским или инфинитивним обликом): коју *tē* да ўзну Кн, гости
tē да дôђу Ли, жёне коё *tē* да ти кӯвају ГГ, штâ *tē* д-ураде,
наc *tē* д-исёле П, тû *tē* да дôђу Се; сâd *tē* ме трâжит, *ozētē*
ми рûке М, *dōtē* Ѹни Т, *dāvātē* њему ГГ. Исп. дê *tē* дёца Бр,
ѹни *tē* тô после ДЛ. Глагол *xīteῖti* у радном придеву, поред об-
лика типа *tēo* / *kītēo*, -ла, -ло, познаје и облике *hāo*, -ла, -ло.

3.7. Употреба аориста: *jâ ūolējšâ* Бр, *jâ uzē*, *usē* да ўз-
нем, кûј можёде, *oغاј* се ўгаси Кн, *uородû* *jâ* овё мœ, *ôдреши*
се врёха (изр.), *nê kīe* (он), *imâdomo* ДЛ, *izgorе*, *nâhōše* ЛБ,
бî мe срамôта З, међу којима сe бележе облици од несвршених
глагола: што сe *smēja* Ѹн кад му тô рéкоше М, нîти онê врёхе
(он) *ôдрешива* Б. Међу имперфекатским облицима присутни су
и они сa *ha*-секвенцом: *imâhamo* (40) В, *zvâhây* Бр, Кн, *dâvâhây*
/ *dâvâhây* Бр, *mogâhâ* бôлье д-йдем ДЛ, *znâhây* (1) Ш, ББ, *imâhâk*
(40) ББ, *jâ imâhâ*, *uêvahây*, *chûvahây*, кâко сe *zvâhây* ГГ, *imâhâ* *jâ*
тô, кâко гa *ono zvâhây* ЛБ, *imâhâ* *jâ* лёба, Ѹни тô *znâhây*, тô лâсно
hôcahây, лáни *mirovâhây* М, *chûvahây* ѿвце (53) ДР. Исп. *ûrêcâhâ-
she* – *ûrêcâhây*, *ûleitâhâshe* – *ûleitâhây* (Вукићевић 1993: 33).
Док је за ибарску страну Копаоника констатована ретка упо-
треба овог модела имперфекта (Божовић 1993: 246–247), на се-
вероисточном правцу он је чест (в. IV.1.1.26).

3.8. Поред ових, бележи сe и низ других морфолошких
особености:

3.8.1. Појава маскулинизације именица женског рода на
консонант: *ûrvi nôhî*, *cîlavъen cô*, *mřivvi kôsîni*, *têški glâd*,
ни јёдан *kâî*, *oštêko* му *жćuč*, *ûm e t d  bar*, *ûr  ilos   d  jan*,
*ût  eli*¹⁶ *mlâh*, иако процес не захвата подједнако свe облике
(бôлес *t  ška* ДЛ, јёдне *ûr  le  hi* Б, исп. ўжас је бýла код наc
Т). Вероватно је у вези с тим формирање уобичајеног облика

инструментала типа *кѣвљом*, са *сόљом* (/ *сольом*), са *машћом*.

3.8.2. Проширење основе са *-еј* у зависним падежима код једног броја именица средњег рода: са *челёта*, из *дкејта*, по *коленёту*, код *говедётта*, двâ *вретенётта*, од *рунётта*, кора од *деблётта*, седамн^аес *иерётта* (воденичких), *крилёттем*, звонёттем звонимо; код *чельадётта*, *виметта*. Пример двâ *кेरетта* (: кер) ЛБ можда указује на аналошко ширење ове појаве.

3.8.3. Разлагање консонантске групе из финалне основинске позиције у генитиву (-локативу) множине именица а-парадигме: од *ламайта*, из *шрмака*, *колевака*, *девојака*, *илевака*, *вашака*, *ирешања*, *бачава*, по *бајача*, *којача*, *ћерака*, *даасака*, у *конзера*ва.

3.8.4. Развијена употреба множинских облика на *-ићи* код именица средњег рода, како у категорији бића, тако у категорији предмета: *шарнићи*, *прасићи*, *гурићи*, *кучићи*; *грнићи*, *дугмићи*, *ћебићи*, *гнездићи* / *гњездићи*, *зрнићи*, *колићи*, *рунићи*, *сићићи*, *свонићи*. У категорији бића уобичајени су и множински облици *јагаци*, *шелаци*.

3.8.5. Инструментал личне заменице 1. л. једнине – *мёном*, као и дат.-лок. облик личне заменице за женски род у једнини *ње*: *ње* рѣко, *ње* нїе пријатно; на *ње* ћутî. Овом се приклучује и енклитика *ју* у дативу: *казао* *ју*, па *ју* мїло, тêm *ју* пребио рўку.

3.8.6. Енклитике личне заменице 1. и 2. л. множине у дативу и акузативу – *ни*, *ви* и *не*, *ве*: рѣко *ни/ви*; *відо не/ве*, као и енклитика *и* у дативу и акузативу личне заменице *они*, *-е*, *-а*: рѣко *и* / *відо и*. Уобичајен облик присвојне заменице за 3. л. једнине ж. р. гласи: *њојан*, *-јна -јно*, а за 3. л. множине: *њин*, *-а*, *-о*.

3.8.7. Показне заменице *овѣ*, *шѣ*, *онѣ* у конструкцијама са бројевима уз именице сва три рода, исп. *шѣ* трї братѧ, *овѣ* трї ёктара, *шѣ* трї бадњака, *шѣ* двâ мѡе братанчёта, *овѣ* двâ лбнчёта, *шѣ* двâ говеда, као и општа заменица *свёшишта*: *свёшишта* ради, бивало *свёчега* (исп. „загађено свечим“, Radoičić 1996: 51, Црнатово – текстови).

3.8.8. Уобичајена употреба дужих заменичко-придевских облика, са покретним вокалима: од *мёгега* брата, поред *ти́ога* пúта, од *њёнога* човéка; злó мíсли *свáкemu*, *ти́вдему* сýну, *мёдему* Мíлê, *мёдему* брátu кўха, у *мёдему* рóду, исп. *мојéму* сýну (Елезовић 1935: 553, Гојбуља);⁵² *мёдема* ћерíма, *нашема* льúдима, децáма *млáдема*, с *њёнема*, с *њинема* льúдима, са лéтема рéчима, *мёдема* ногáма.

3.8.9. Поред примера са очуваном дистинкцијом између одређеног и неодређеног придевског вида у номинативу једнине мушких рода (нпр. неки *жéй* : онá *жéйши* Ли), присутна је појава морфолошког неутралисања ове разлике: тå *стáр* човек, *йокóјан* Милорад, *дёсан* кўк, *дёсан* рóг, *срéћањ* прéс, вéлик лýс, исп. *Средањ брег* (76), *Тесан йошок* (165) (Јашовић 2007). У устаљеним изразима, као *блáги дáн*, *стáри свáти*, бéли лўк, слéйти мíши, безнýтини свéтица, *кðсни алáти* (исп. 1.3.1), одређени придевски вид је морфолошки стабилнији.

3.8.10. Петрифицирани остаци парадигме придева неодређеног вида, углавном фразеолошки или фолклористички обележени: до *сýдња* дáна, бéла *дáна* (да види), за *срéћиња* пúта, на *йобáчену* гýвну, исп. нðсите ли *дðбра* гláса, *мíла* кўма – *стáра* свáта (folk., в. VIII.2.4.5). Овакви примери могу се забележити и у топонимији, исп. из *Кðсти*"на потóка ГГ.⁵³

3.8.11. Појачано учешће компаративног наставка *-ши*: *бёлши*, *висёкши*, *врёћши*, *дáльши*, *здрáвши*, *зрёлши*, *млáдши*, *нòвши*, *йрáвши*, *рáнши*, *сùвши*, *ти́врðши* (исп. слайшá, лўччи). Присутни су аналитички модели глаголске компарације са *боље* (позит.) и *грђе* (негат.): *вðли* и *боље* него сíнове, кога *најбоље* волёла, лўди су се *боље* цéнili; *јá грђе* њёму не мðгу *нишина* (тj. још мање му могу ја помоћи), овí млађи *грђe* кўку нег овí старéј, он *грђе* није умёо и сл., што се бележи и у придевској компарацији, исп. бíо нёзгодан *грђе* но жёна Т.

⁵² Покретно у јавља се и у новопазарско-сјеничким говорима (исп. Барјактаревић 1966: 91).

⁵³ Осим у говорима који се простиру западно од Ибра (исп. Барјактаревић 1966: 94, 123), овакве примере срећемо и у низим поткопаоничким насељима, нпр. на источном правцу, исп. Сачúвај ме, бóже, вéдра Божића и Ѱлачног Ђурђевдана, Причa од Јанкова конáка, Нéма му ráвна БП.

Заступљен је и модел перифрастичког суперлатива исказан конструкцијама са негацијом и компаративом: *н̄ишћа л̄еше од њёга н̄ема Т*, чemu се придржују и други модели са негацијом, исп. *н̄ема га овудек* што су му њему синови спомен ударили М.

3.8.12. Инфинитивни облик без финалног *-и*: *б̄шти*, *знайти*, *брা�ти*, *трапати*, *видеати*, *гледати*, *преснити*, *одморити*, *причати*, *трапажити*, *казати*, *райдити*, *изади*, *доди*, *сиди*, односно са упрошћеном финалном консонантском групом *сти*: *јес*, *дөвес*, *йомус* (в. 2.4.13). Међу инфинитивним облицима факултативно се учвршћују поједини морфолошки типови, као: *йтс* (/ *ић*), *отийс* (/ *отићи*), *ийс* (/ *ийти*), успостављени аналошки према *јес(ти)*, *лас(ти)*, или облици типа *седнити*, *таднити*, учвршћени према презентским облицима *седне*, *тадне* (в. 5.3.1.8).

3.8.13. Ширги удео презентског наставка *-у* у 3. л. множине, не само код глагола VI Белићеве врсте, исп. *йму*, *тадеру*, *чеку*, *враћу*, *цети*, *разговару*, *зајебаву*, *мешу се*, *речу*, *сіаву*, где је овај наставак резултат вокалске контракције (в. 2.4.9.1), већ и код глагола VII врсте: *возду*, *гдену*, *траву*, *седу*, *збору*, *личу*, *оћину*, *поречу*, *зарши*, *грешу*. Поред уобичајених *даду С, П, не даду Ж, знаду*, *тродади Т, не смеду Бр, ГГ*, спорадично се бележе и облици типа *бореду се ДЛ, лежеду Б*.

3.8.14. Облици 1. л. множине аориста и имперфекта без старог *х* (→ *θ*): *дигомо*, *доручковамо*, *не умёдомо*, *окойамо*, *тадомо*, *тобегомо*, *тойпровамо се*, *снабдемо се*, *додомо*, *озебомо*; *имаћамо*, *ћамо* (в. 2.4.4.2).

3.8.15. Глагол *јести* (*јес^{ти}*, *јес*) са старом парадигмом: *јем*, *јеш*, *је* (/ *једе*); *јемо* (/ *једемо*), *јеште*, *једу* (/ *једи*, в. 1.3.2.5). Уобичајен је и стари императивни облик *јеђи* М, Бр, *изеђи* Бр, исп. *јећте* КР.

3.8.16. Разгранат систем партикула, *-е*, *-к*, *-ек*, *-еке*; *-н*, *-на*, *-нак*, *-наке*; *-ена*, *-енак*, *-енаке* итд.: *саде* / *садек* / *садеке* (/ *садек*); *тадек*, *овудек*, *свудек*; *ондак*; *тунак* / *тунак* (/ *тунаке*); *туде* / *тудена* (/ *тудена*) / *туденаке*; *ондек*, *ондена*

/ *ōндёнак / ōдёнаке* (/ *ōденâкe*) / *овденâкê* (/ *ōвденâкe*); *гôреке / гôрёна; ѫðс(л)ен.*⁵⁴

4. Синтакса

4.1. Појачан удео партитивног генитива: тûрим *мâсîи* Бр, набôреш *кôприва*, ўзне тô мëда, тô ѫара да ўзнем Кн, знаô *свадбâрске ѫесама* З, зрно *шамњаna*, јâ сам имала *јâбука* ГГ, црпкући *шê водê*, ѫма *онê сîлачина* ЛБ, – посебно у вези са глаголима који указују на испуњење радње: тô се натûра *сламê* (тј. 'сламом') Кн, налиу *водê* ДЛ, напûним тôрбе *колáчâ* Б, напûнимо се *водê* ЛБ, напûне онôга вûка *сламê* З, напûниш рûпу *онê ӱређê*, напûне га *сламê* ГГ. Дистрибутивна компонента препознаје се у примерима: плетê *нёке ӱрслука* К, *нёке ӱýїa* поврâхао ЛБ, ѫмаш *разне руковоðдиоца, свакојâке ӱрâвâ* се јело М.

4.2. Облик датива у посесивној функцији: камион *мðем* сîну ДЛ, стрîц *мðем* човëку, исп. ўзнемо *онðме домâхину* кашику (тј. 'домаћинову', исп. фус. 122) ГГ, *мðему брâшу* кûха, ој-дабôгда и тî отишо кûд *мðему дëде* прâва пâра (фолк.) ЛБ, сестра *овëм човëку*, штâп *мðем* Ѱу, говëда *швðем* дëверу, кûм *мðем* *Милê* М, *овëма* *децâма* дëда Т, *њенем* *мûжсу* мâхиâ Ж, ѫме *моëм* Ѱу (6), *Зðрану Паѹновићу* жёна (69), стân *шðме* учî-шельу (86), жёна *Райшñном брâшу* (115) ДР, *Милѹшину Пойðвићу* сîн (3), *Стојању* ѹнук (4) ГЛ, исп. откидо двé-три длâкe на *глáву* кôњу Б. Код именица женског рода јавља се обличка

⁵⁴ На морфолошком плану издваја се и низ других одлика, нпр. мно-жински дублети именица м.р.: *мîши / мîшиеви, гôлуби / гôлубови, кôптури / кôптурови* М (в. VI.2.5.1), именица *стîрана* са нултим наставком у зависним падежима (свî на јëдну *стîран* М, с Ѳбе *стîран*, на овû *стîран* Ѹваци С), промена именице *дëца* у оквиру множинске а-парарадигме (ген. *дëца / дëçâ*, дат. *децâма* итд.), промена именице *цирðома* у оквиру а-парарадигме у једнини (ген. *цирðоме*), именица с.р. *мôро* (м. *мôре*), остати двојине у именици *месîти* (на двë *месîти* М, на нëзгодне *мëсîти* Бр, али и: на јëдну *мëсîту* ДЛ, на другу *мëсîту* Б), ограничена употреба заменице *себе* (исп. скîну *њemu* кошљу С), спорадична појава заменице *си* (исп. мî *си* *їмамо* де зôвемо тâван М, в. IV.2.3), презент типа *їломâга, слâга* Бр, *вîка* Б, *стîза* Ли, али и: *мôжсу* Бр, ДЛ, П, *испëчу*, *вûчу* ДЛ), глаголи *свирип, райпий* (исп. *свирип, райпино* КР) итд.

подударност између генитива и датива: брдо бýло ('припадало') Србије Б, мðе мајке ѩац, јуста онé цевчице З, рођена сестра Ацé (56) ДР, исп. налик шикве, слично црејуље З.

Бележи се посебна улога енклитика у моделима посесивног значења уз фамилијарну лексику, исп.: син му ил нéко, држáла е после ѡерку ми и сина (о кумовању) З, одвèдоше га зéй ми и ѡерка, син ми тâ и снâ, ѡеркê ми ѡерка ГГ.

4.3. Предлог *к(а)* у конструкцијама са дативом циља: ѹди ка күће, да бëгам ка мðе күће, ѹјде ка шаши, ѹјде к стóки, долазе к нàма, дошла к мёне К, отићем ка күћи КР, тëрамо ка күће, свратае ка нàма Бр, нòсе ка күће, дôђомо ка колибе Кн, д-идемо ка љима, ка Рашике отишо ДЛ, одвèо је ка бâбе С, ѹди ка күће, мôра ка лекáру Ли, сваки ка свðе күће нòси цвëће З, обе рûке ка љим пружило ГГ, сваки к свðе күће Т, да те вòдим ка күће М (исто: ББ, 34) / ка күћи (34) Ш, ѹде ка күће П.⁵⁵

У оквиру овог значења конструкција тежи да развије шири семантички дијапазон, исп.: нè јави се к мёне, да прეћеш к љé ('да јој прићеш') Бр, нéсам ѹзо капитál ка мёне (тј. 'за себе') ЛБ, нека му прeћe к срцу (м. 'на срце', о болести, 40) ГЛ.⁵⁶

4.4. Неутрализација граматичког односа између акузатива, као падежа правца, и локатива и инструментала, као падежа локације, исп. лок.: бýло у шéгле Кн, нéгде (је) у Бруç ДЛ, купила у Крушумлиш Б, он је у Лейосавић З, живим у Мрчe, пасу у ѹолье, бïо сам у Нîши М, у Нîши (је) она, остала у дрðго стáње ЛБ, тô стой на шидрети Т, остане на ѹбалу, ѹма у мðе сёло П, ѹјдан (је) у Ёусириш Се, спâва се на слâму, (лежи) ки пас на ѹоздер (изр.) Ж; инстр.: кљûч под ѡйлу борâви, под брdo седео Бр, ѹде бïо под күћи ДЛ, погача се ломî над љéну

⁵⁵ Предлога *к(а)* чува се и у значењу правца кретања, исп. прe Мрамора (је) – к нàма Бр, овâмо к нàма Кн, к Црне Гòре П, ка Рекê Се. (У овом значењу јавља се и предлог ѹрем / сїрема: ѹрем Којдануци Бр, сїрема Блáжеву П). У другим косовско-ресавским говорима овај предлог се ређе употребљава у функцији циља, тј. има доминантно значење правца (исп. Милорадовић 2003: 156–159).

⁵⁶ У функцији циља (/ намене) може се јавити и предлог за са дативом, исп. жûт цвëт за мртвема, а бëли да се врне за ѡивема (фолк.) С.

глáву С, ђима д оле под водени у З, м  за сїп оку ђдемо ('за стоком') Б (исп. V.2.1.1).

Нарушеност ових падежних односа нашла је одраза у супротној појави, спорадичном учешћу локатива у служби акузатива, исп. ћи та  полазио у в јске М.

4.5. Спорадична (хипер)употреба предлога уз инструментал средства: *'ore с тир актиорем, с к омбајем* (управља) К, *са сламом* покривена КР, *секо сас н ожем, с иглом* шил, *т ру с тир актиорем* Бр, *в до с очима*, исп. *ради са рукавицема* Кн, *с рукама* єзо, дрмају *с рукама С,* (покривен) *са ћебићима* Ли, *са машком* (45) Ш, *с м счом* (45) ББ, *п цам с онем* (о оружју), чукаву *са звонима З,* (додолу) *са в дом* испљускамо ГГ, *радио сас срѣмом, копа с мошком,* з акачи ме *с мачугом* ЛБ, *'ore с тилугем, секо сас н ожем, в зано га сас єзицема М, са крвљом* (2), *са л пема р чима* (6) ГЛ, исп. *ради с камионем* Се.

4.6. Појачана употреба конструкције *то + локатив* (са општим значењем размештености) која се, у зависности од семантике глагола уз који стоји или ширег дискурса, јавља у више међусобно блиских значења:

4.6.1. Значење дистрибуције, тј. позиције (обично неодређене): турау *то к фа* К, крие *то ћетова* Бр, св  т  што сам имала *то сїталажа* Кн; ск иће *то йуту* Бр, ћи *то школе* ('на школовању') Кн, б о *то ч тиника,* раде *то приватника,* м ж ми *радио то р днику* Б, ћи живе *то Лабу* М.⁵⁷

4.6.2. Значење намере (интенционалност): *иду то в чи*^a *школа* К, трч  *то с ени,* отоше *то д вљака,* *то л ву* кад сам ђиша М, *иде то јају* (о псу) ЛБ, ишли *то л ву,* ђиша т  лептиր *то д ш * (о злом демону), исп. немо в ше *то т мем* ('ради тога') да долазите ГГ, *иду то шт еши* (16), ск иће *то ж нан* (92) ДР.

4.6.3. Конструкција се јавља и у другим значењима, на пример у значењу путање којом се врши кретање (просеку-

⁵⁷ Дистрибутивна вредност предлога *то* уобичајена је и са акузативом какве бројне конструкције уз подразумевану поновљивост радње: *то једну тибриту* понесу (кад пођу на славље) С, уп алимо *то ћедан гасин* (кад падне мрак), зак лу *то едно  р це* (кад дође празник) Б, исп. св дбју се *то д н* и *то н х* (Radoji i 1996: 48, Б. Брдо – текстови).

тивност): „иде све̄ *ио крају* (‘крајем’) М, или у значењу средства: дёца се љуљаја *ио љуљашке* З (исп. VI.2.8.1). У примеру (иде) *ио гđеди* (‘за говедима’, тј. напаса говеда, чува их) ЛБ фокусирено је значење кретања за нечим (исп. фразеол. *иошло му ио руке* (102) ГЛ, *није и иошло ио руке* БП). (Оваква структурна разлика према књижевном језику може се констатовати и за употребу других предлога који се везују за локатив, исп. *он о тим живи* (‘од тога’) ДЛ.)

4.7. Заступљеност различитих темпоралних конструкција, као:

4.7.1. Конструкција *за + генитив*: *йте за виđела* Бр, порეдимо *за тамнине* Кн, однесемо *за дана* Б, *иди за леђошће* (‘док је време лепо’), д-јемо *за дана*, друঁкше бýло *за мое младе дани*, тাম бýо *за бивше Југославије* М, *за сунца, за мое старости* ЛБ, несмо мoggli да чuvamo *за лешта* (о месу) Т.

4.7.2. Конструкција *о + локатив*: бýло *о задушницема / о задушницама* Т, З, *о задушницама* се виђамо ЛБ, исп. *о славема, о свадбема, купимо се тó* (Божовић 1993: 314, Б. Брдо – текстови).

4.7.3. Конструкција *к + датив*: да бýдне *к јесени* (тј. ‘пред јесен’, в. 4.3) К, исп. прилошке изразе *к зíме* (‘пред зиму’), *к ноћи* (‘увече’) М.

4.8. Конструкција *за + инструментал* за исказивање удаџеног односа: *за једним човеком* бýла (удата), снаја *за млађем унуком, за овем старијем* (удата) К, боравила *за њим* (тј. била удата) Д, снâ ми *за братом* ЛБ, водила снаја што ју *за синем, моя снâ што ми за тим пасиоркем* М.

4.9. Појачано учешће повратних глагола у различитим значењима, исп. *она се сиђе* доле С, једаред сам *се јâ закаснila* бýла са стôку Б, да *с' уснâјем, прећута се* (‘прићутах’), *цїда се ногама, оболео се* ЛБ, *сврну се* код наšе кûће Т; па *се зајевамо, па се зашалимо* С, да *се испrijчамо, да се ишалимо* ЛБ; *они се личе њи* двојица (8) ДР. Повратни глаголи су посебно присутни у пасивним конструкцијама: *иокосе се ливаде* К, *некако ће се прими* (на посао) Б, девојка да *се иоштейти* Ли,

кад се нāђе убīе се, да се загорū тāј бāдњак З, нīе се ни мō-
мак Ȉовео (у просидбу) ГГ, да се Ȉушīе кa кӯће М, овā жīца
се Ȉронāшила ћвде ЛБ, као и – нē би се остāло живо КР, нēма
се пāре П, сīава се на слāму Ж. Исп. кад би се Ȉусīшила струја
(Грковић 1971: 163, Ђерекаре), Јā сам се истросīла за Бориво-
ја Ковачевића (Исто: 159, Блажево).

Појачан удео пасивних рефлексивних конструкција потврђују и примери: 'ко те тўжи те се увāтиши (тј. 'будеш ухваћен') М, па се сāда зaїvāraju прoфесори Сe, исп. па се увāти, па се убī (Божовић 1993: 312 – текстови).⁵⁸

4.10. Безлична конструкција са глаголом *имаиши* ('бити, постојати') у средњем роду глаголског радног придева и именничком јединицом у номинативу: *сiо̄ка нiе има́ло* КР, тад *нiе има́ло шiрakтиор* Кн, *нiе има́ло шiйдреӣ* С, *има́ло слaītiko вíno* и *гро́же* (64) ГЛ, – ређе генитиву: *има́ло јe Ѯака* ДЛ. Исп. и примере са глаголом *бiти*: *лeīотa бíло* нēкад Бр, *цироīти-њa бíло* Б, ћвде бíло *сiо̄чарски краj* Ли. Насупрот овом, овакве конструкције може одликовати конгруенција глагола са именичким конституентом: *има́ле су вришалице* К, *има́ли тāд шамеīни дечáци* Бр, *рaдници има́ли шумски* Кн, *нiе има́о прē да се купи квáсац*, *нiе "мaо лoнац* С, *имају још двē кӯће*, *има́ли ми дёвери* (о укућанима) ДЛ, *колiбa има́ла*, *има́ле цреīгуљe*, *иму кoднице* (! 'има ходника') Б, *има́о младожeњски мoмак*, *нiе има́ла бaрена Ȉайрика*, онда нiсу има́ле кrаvе З, свéма *иму грoбovi*, *лойaтица дрvena имaла*, *нiе имaла чесma ГГ*, *јeдан Црнogóрац има́о*, *тчёле имају дoле*, *има́ле дoсtна кӯћe* ЛБ, ћвде двa-тр̄ бaрa *има́ле*, *имaли koњи* прē М, *кoшнице нeсу имaле* П, *шeрpe имaле* Ж. Исп. *нiе шiйдреӣ бiо* ГГ, шта *курjaka бeу* на Белем камену (66) ГЛ.

4.11. Имперфекатски облици глагола *хiтeиши* у модалној употреби за неизвршену (тј. умало извршену) радњу, у конструкцији са презентом: *ћaше да сiаnе* на ъй двē (Ђерке, али му се родио и син) КР, *ићaше вoда да однeсе* свe, *ћaу мuвe*

⁵⁸ У пасивним конструкцијама су, наравно, присутни и облици трпног глаголског придева с.р. у једнини, нпр. *сeјанo коноpљe*, *нiе рaђено*, исп. *нiе јeђено* мрс КР.

да не ыоједу Бр, *ћау* још да не ыљешиш түнâ Б, исп. *ћаше да ме убије* (160) / *ћа* ме убије (161) (Грковић 1971, Б. Полье). У примеру ка(д) *ћаше да ўмре* (Radoičić 1996: 45, Јелакце – текстови), бележимо и релативну употребу имперфекта ('кад ће да умре', тј. 'пре него што ће умрети').

Ове синтаксичке моделе срећемо и са партиципом глагола *хїеши*: *ћали да* ве *ыокольу* (за неизвршену, тј. умало извршену радњу) Б; кад је *ћала да* ыде, ёна е ќазала мёне ('кад ће да иде, пре него што ће отићи') Б, кад је *ыело* овô дёте *д-умре* ('пре него што ће умрети') ГГ.

4.12. Учешће плусквамперфекта: јâ сам бîо знàо, бੋ јâ скûвала пасûль Бр, једаред *сам се* јâ закâснла бýла са стôку, бੋу и врнûли Б, јâ сам се од мёчке бîо ыресиträвио, бîо сам на- јчио, како онô бੋу рёкли З, бîо кûйио и фал, бýла дôшла Т.

4.13. Приповедачки императив: јâ ылачи түнâ, и такô ыâдни (он) Бр, (вук) ѻбе ыоједи нòђу, ён ыогїни са камибнêm Кн, ён ёнда *расйали*, ёна се сиђе дôле и ыојеђи зêца С, ја оїшћи па ўзми ДЛ, партизáни *ойкôли* и *иришѹај*, имâдни једну ћерку – ёна ўмири, ёна се разбôли – лëти ўмири Б, а јâ викни па ыокрî тô, а ён ёнда ўдри рёдом М.

4.14. Доминација семантичке конгруенције у роду и броју: *свї кônшие*, *двâ му* (сина) бýли *ојсёњени* С, *јёдан ыи- јаница*, *његðви* *двâ мёмка* З, *браћа* *ыогїнули*, *нёки* *кôмишие* ГГ, *јачи гázде* ЛБ, кад *се дёлили* *браћа* Т, *двâ вôла* *увâћени*, по *ишес* *кräва* *се ошёле* М, исп. *занайлије* *јёдни* (Божовић 1993: 314, Б. Брдо – текстови). Овај модел јавља се и у примерима типа *ѹши оволики* М, ёчи *издали* Се, *двâ жёнски* *дейшëта* П (исп. и: *мî* *двоицা* П, *обоицা* М, ЛБ, што је у употреби и за полно мешовит скуп, тј. за мушку и женску особу).

На плану конгруенције присутно је парадигматско приближавање збирних именица са суфиксом *-je* / *'e* женском роду, исп.: *неке* *грâње* Б, *овê* *лîсје*, *шакê* *лîсје*, *неке* *шумâрје* ЛБ, *онê* *грâње* З, *бéле* *цвëће*, *вёлике* *ирûћe*, *онê* *сâћe*, *овê* *стомёнье* ГГ.

4.15. Спорадична употреба везника *иши* у изричним реченицама: чўла сам *иши* мушкáрац бачјује, осёти *иши* лёбац

јима у јанцик М, нисам знала што пушиш, видиш што не моти-
гу, видим што се не бой, видим ја што (је) Прле, знао сам
што знам ЛБ, несам знала што јутре Макевеја Т, исп. А он,
грдан, видо што говеда истерана по улици (Radoičić 1996: 45,
Јелакце – текстови).⁵⁹ Везник показује шири распон употребе,
као у примерима: друга година што нисам ишла тамо, узиму
се што (да, иако) они једну славу дају ЛБ.

Везник што је посебно заступљен у односној функцији:
Јока што у Лисине живела Бр, онако што уноси Кн, ти робови
после што су радили ЛБ, овако што јму ливаде горе М.

4.16. Низ особености у области реда речи у реченици:

4.16.1. Аналитички модели негације типа: у никакем ста-
њу КР, од никога није узо Бр, за нишића није Кн, нем поверење
у никога, за нишића ме не пита М, исп. двадесета без нишића
(Грковић 1971: 161, Б. Полье).

4.16.2. Позиција помоћног глагола испред повратног се,
односно заменичке енклитике, у конструкцијама са перфек-
том: знало е се то, знао е га добро Бр, то е се завршило; видо е
га лепо Б, кад је се јдала, млого е се радило Ли, она е се сјетила,
да е се вампиро ГГ, свако е се измакло; како е га прешо ЛБ,
бранио је се, знало је се то прем М, црква е се била срушила Т.

Интерполирање помоћног глагола бележи се и у кон-
струкцијама са компаративом, исп. најје паметна П.

4.16.3. Факултативност у вези са местом повратног се
у односу на глаголску реч, односно његовом (непосредном)
препозицијом: дад сте ми живи и здрави се вратили, бог по-
мага де кућа се слага Бр, тад није се штурало у тегле, и то на
коње се шупра Кн, ми ћома се шустимо Б, како ко се умива З,
сад ми се бунимо, да нико се не чуди ГГ, – или постпозицијом:
не дам му да врати се у кућу, никад не плаши се, сине Бр, ја
зарича се Кн, напишеш и онд избрши се Б, пшеница баца се

⁵⁹ Моја истраживања поједињих насеља у горњотопличком крају, по-
себно у Л. Бањи, уверила су ме, супротно мом пређашњем мишљењу (исп.
Радић 1997: 65), да је овај везник заступљен и на вишим копаоничким тер-
енима. Његова фреквенција, иако ређа, и на овим је теренима, међутим, неу-
једначена.

тӯ на тō мёсто З, заставе скîну се, кад чûва се као мртвац, сâд не вâља се, кâжу Србија уништиâва се, дë смо нёкад врли па сâд не вршиê се ГГ.

У овакав поредак се укључују и друге врсте клитика, исп. стожар по прâвилу мî смо звâли З, кад бâка би кликнула јëдну ГГ; мôj мûж шîo гa ЛБ, тåmo имâla сам једну тëтку ГГ.

4.16.4. Конструкције са директном негацијом у перфекту код једног броја глагола: кад ми брат не мёго (да дође) Бр, кад не мёгла оном үздом С, не мёгли да чёкау Т, не "шëла и пожалила се, не кїшëла ни кâфи, она не смëла да стої, вîше не смëо никo, не мёгла да потрёви да се врати, не умёле ГГ, исп. нёмâло тû нîшта ЛБ, нёмâо тáван ГГ.

4.17. Различити модели редупликације, на пример, предлога *од* (м. 'до ... од'): *од* поља күће лежë говëда и кöњи, а *од* поља күће (...) седë гости (Грковић 1971: 165, Равништа); прилога *ошуд* (м. 'одовуд – одонуд'): ђма лîстове овâко – *ошуд* и *ошуд*, *ошуд* гроб и *ошуд* ГГ. Исп. сâда, за сâда браћа се слажу дôбро (Божовић 1993: 311, Ибар. Слатина – текстови). Пријутно је и уклањање опозиције *један – други*: јëдни спрëмају – јëдни сед"ê тåmo ГГ, Јëдне лјубиш, јëдне прегрешујеш (фолк.) Б. Појава редупликације захвата и стилистички план, исп.: и он *сëо* те *седû* (Грковић 1971: 166).

Уочљива је редупликација поредбене речце *ки* ('као') у исказивању сличности или истоветности (објекти, ситуације и сл.): *ки* тû кад чуваш говëда *ки* jâ М, па ђисто *ки* тåmo *ки* óде Т, фрûле ђисте – *ки* мёја *ки* његôва, ђисти ёбичај – *ки* гòре код наc *ки* óде З, поље *ки* тåmo *ки* овåмо Се, исп. *Кî* да спâвам óде, *ки* код ћоваца, свë ми јëдно (Radoičić 1996: 48, Б. Брдо – текстови).⁶⁰

⁶⁰ На синтаксичком плану присутан је саставни везник *тие*: нîје мёго *тие* напуштио М, сёднемо *тие* се одмôримо З, дôђу *тие* ўзну младу ГГ; везник *а* у темпоралној функцији ('чим'): рîчу ђне, *а* ме вîде К, *а* ја унúтра – он наpолье ЛБ; за *тио* м. због *тиога*: за *тио* се најгоре појëдо Бр, за *тио* дôшла З; због м. *ради*: због мûшке дëцâ (о магијском лечењу) ГГ; но м. *него*: дрûкше не глëдам но да су моја фамиља Бр. Пажњу завређују конструкције са предлогом *на* у вези са простором различите врсте: а кад смо *на колибе* дрûкше, покûпила њî двë (кокошке) и тûрила *на сôбу* Кн, исп. заболî *на срце*, *на сâмосити* ('сам, у самоћи') ГГ.

5. Творба речи⁶¹

5.1. Више продуктивних именичкима суфиксама у оквиру различитих творбено-семантичких категорија:

5.1.1. Суфкси *-ак* / *-'ак* и *-(а)к*: *тисмењак* ('писмен човек') Кн, *својак* З, *врсњак*, *својак* / *сојак* ЛБ, *рођак*, *досељак*, *одељак*, *крићењак* М, *доводак*, *изгашак* Т (особе); *тврорак* (61), *мольак* (68) В, *дивљак*, *леширак*, *изгашак* / *разак* ('неуштрожен вепар') М, *мольак* ЛБ, *тврорак* (65), *бурњак* ('даждевњак', 65) Ш, *леширак* (67) ББ, *кишињак* ('даждевњак', 66) ГЛ (животиње), исп.: *уйорак*, *трећак*, *чешваршак*, *коишљак* З, ГГ (пчелињи ројеви); *кривак* Бр, *најсулњак* М, *гледењак* ('зеница', 3), *шљањак* ('зглоб, чланак', 8) ББ, *чайак* / *чайоњак* (54) ДР (делови тела); *коишљурак* (71) Ш, ДР, *водењак*, *доловак*, *коишљињак*, *медунак* ЛБ, *твролјак* М, *срчевак* З, *окотурак* ('цвет сунцокрета') П (бильни свет); *столњак*, *навиљак*, *наглавак*, *посланик* ЛБ, *замётак*, *помольак*, *йтормачак* ('мотка') М, *изновак* ('нов предмет који се унесе у кућу') С, *чуњак* (77) Ш, *завезак*, *сновућак*, *срасак* ГГ (предмети и њихови делови); *јабучњак*, *шљивак* Бр, *јелак*, *трењак*, *боровињак*, *шљивак*, *сеньак* ЛБ, *вршљак*, *шеснак*, *трењак* / *трењак*, *шљивак* М, *сењак* Т, ЛБ, *кочак* ('свињац'), *надвраник* З, *мравињак*, *трасијранак*, *трењак* ГГ, *шљивак*, *вршињак* (15) ДР (место); *лисњак* („здёнемо лисњак“) ЛБ, П, *шовељак* ('опало и сасушен шумско лишће') М (збирност); *найрёдак* С, *одишак* ЛБ, *йтласак* ЛБ, М, З, *свештак* (95) ББ, Кн, З, С, М, ЛБ (апстректне и глаг. именице); изврорак Бр, *изврорак* („дојке на прозорке“, фолк.) С, *камичак* З, *калатак* ЛБ, *голубак*, *соколак*, *гребак* ('стари, незнани гроб'), *заравањак* ГГ, *човечак* Ж, исп. *Ливадак* (топон.) ЛБ, *Гордиџак* (: Гордана, 91) ДР (деминутиви и хипокористици); *мечак*, *срн-*

⁶¹ Представљање материјала није посебно оптерећивано значењима (исп. 6), а унеколико је упрошћено и његово представљање по творбено-семантичким категоријама. Класификација према творбеним морфемама није укључивала детаљнији инвентар суфиксних деривата. У циљу што ширег лексичко-семантичког представљања примера, у грађи је заступљен и један број лексикализованих облика, непрозирних са синхроног творбеног аспекта.

дâк (64) В, *тѣшак*, *кѣмак*, *мѣчак*, *срндаќ* М, *ждребаќ* (59) ГЛ (моција рода).

5.1.2. Суфикс *-ка*: *sviška* (54) ББ, *жѣљка*, *стѣнајка* ('шева'), *sviška* М (животиње); *слезенка* М, *дôјка* („дôјке на прозорке“, фолк.) С, *жѹчка*, *слезенка* (10), *челенка* ('чело', 2) ГЛ (делови тела); *млѣчњајка* КР, *кайарионка* С, *сїльке* (50) Ш, ББ, М, *јечмѣнка* ЛБ, *дôловка*, *калѹђерка*, *мораќка*, *тилошка*, *шаромка* Т, *бельјка*, *ирнојка*, *дебелкорка* (тиква) З, *лисичаќка* ('врста печурке') ГГ (бильни свет); *свирајка* (92) В, *тирониќика* ('врста столице') Кн, *рукатка* ('врста чаше') ДЛ, *васиљка* ('обредни колач'), *шаралъка* ('прутити за шарање, тј. писање по колачу') С, *љуљашка*, *низалъка*, *тирајка* Б, *везиљка*, *остиавка*, *тиќвка* ('врста чаше'), *тиокривка*, *тирикачинка*, *ручка*, *тиргаќка* ('сукња од тергала'), *мешалъка* ('врста кутлаче'), *зрнка* ('врста чаше') ЛБ, *врућаќка*, *љуска* ('јаје'), *тиашенка* ('копча') М, *тицалъка*, *тирмка* З, *тирајка*, *тишитиљка*, *тийка* ('папуча'), *тисиќка* ГГ, *мелеска*, *низалъка* ('врста сукње') Ж, *цедиљајка* (43) / *цедиљка* (57), *Гарванка* ('једна од звезда', 83) ГЛ, *вељушка* (43) ДР (предмети и објекти); *тиљешка* ('лопатица', 9), *шишијаќка* ('кукурузни клип без зревља', 51) В, *обзóвка* К, *минђушка* Бр, *коминка* С, *тиљешка* (9), *тилка* (51) ББ, *љуска*, *сламка* З, *цейанка* ЛБ, *градушка* / *градушка*, *жишка*, *тилска*, *тилка*, *тијска* ('стабло кукуруза пре сече'), *чемуњка* ('део белог лука, чешањ') М, *тираќка*, *чемуљка* ГГ, *тиреќка* / *цейлиќка* (41), *тиашка*, *шишијаќка* (51), *вашка* (68), *обзóвка* (69) ДР, *иверка* (40) ГЛ (сингулативност); *меунка* (72) В, *тиородиљка* С, *нишка*, *унѹчка* ЛБ, исп. *Милевка* (: Милева, 117) В (деминутиви и хипокористици); *игранка*, *тиеванка*, *смёшка* ('смејање; смешан догађај') С, *тиќвка* / *тијанка*, *смётика* М, *гонетика* ЛБ, *вриќка* ГГ (апстрактне и глаг. именице); *комишка* К, *тиланинка* ('бачица') Д, *угљеварка*, *мѣчка* С, *лежаќка*, исп. *Шоїка* ЛБ, *двизаќка* М, *учишиљка* (87) ДР, *брзозбôрка* (6) ГЛ (моција).

Суфикс је продуктиван у моцији рода код личних имена, исп. *Милунка* (117) В, *Велимирка* К, *Милисавка* Д, *Миланка* Ј, М, *Златиборка*, *Здрка*, *Радомирка*, *Стојанка* М, *Живка* Ли,

*Мîлка, Недêлька, Ра̄шомирка Ж.*⁶² Овде се придружују обра-
зовања типа: *Блâжêвка* (‘блажевска река’), *Берекâрка* ДЛ
(‘ђерекарска река’), исп. *ђûрђêвка* (‘врста игре’) Б.

5.1.3. Суфикс *-(a)ц*: *оїкûңац* КР, *звáнац* (‘звáнци’, тј.
‘званице’), *морнáрац* (‘војник морнарице’) ДЛ, *róнац* (‘рони-
лац’) Ли, *јамомéрац* (из рударске терминологије), *свëтovrâ-
чевац* ЛБ, *пунорóкац* (‘који служи пуни војни рок’), *скраћено-
рóкац* (‘који служи скраћени војни рок’) М, *доњокráјац* (из
доње махале) ГГ, *убýлац* (91) В, ББ, исп. *једногđоци* (‘истогоди-
шњаци’, 23) ГЛ (особе); *свëтлац* (67) В, *свëтлâвац / свíтица*
(67) ДР (животиње); *коштýрац* (71) В, ГЛ, *млáдац* (‘млáди-
цице’), (бильни свет) Ли; *йокрòвац* (‘покривач за коње,
одн. за самар’), Кн, *шùлац* (‘шупља направа од дрвета којом се
хватају лисице’) М, *þrekòвац* Ј, *зûбац*, *стóнац* ЛБ (предмети и
објекти). Исп. *гойòвац* (‘врста јела’, 42) ДР, *лëбац* (87) ГЛ, Ј,
þросёнац (‘зимски месец’) ГГ.

5.1.4. Суфикс *-ача / -'ача*: *грûдњача* (57) В, М, ББ, *þrà-
кљача* Бр, *јакуљâча*, *обрâвњача* С, *брвњâча* (‘врста куће’),
сиñача Б, *дрљâча* З, *йоклоñача*, *шавањâча* (греде), *натикâче*
(‘врста папуче’), ГГ, *брзовâча*, *брûшињâча*, *козињâча*, *йове-
зâча* ЛБ, *обрâmњâча*, *þрскâча* (‘врста канте’) М, *йоñиасâча*
(‘врста подсукње’), Ж, *дуарâча* (‘врста клупе’, 37) ДР, *сиñача*
/ *куñлача* (43), *цедињâча* (57) ГЛ (предмети и објекти); *јако-
вâча*, *шуршијâча / говеђâча* ЛБ (бильни свет); *развужâча* ЛБ,
к'ошурâча ГГ (јела); *женшурâча* Кн, *кoйиñâча* С (аугментати-
ви и пејоративи); *наводâча* ГГ, *гôјнача* ЛБ, *гурâча* М / *кrmâ-
ча* (58) ДР (моција). Исп. *Никольâча*, *Пейтровâча* (‘пркве’) ЛБ,
крстâча (‘врста пчеле која укршта саће’) З.

5.1.5. Суфикс *-ар*: *гуслâр*, *стоменâр* М, *шñâлар* ЛБ,
жсëтвâр Кн, С, З, *колачâр* С, *йчелâр* Т, *врачâр*, *вучâр*, *гледâр*
(‘врста врачара’) ГГ, *женскâр / курвâр* (93) ДР (особе); *бо-
жиñâр* (‘божићни жртвени брав’) С, *јагањâр / јагачâр* (‘вр-

⁶² У овој вредности присутан је и низ других суфикса, као *-а*: *Сиñе-
вâна* (117) В, *Видосава* Б, *-ица*: *Мîлица*, *Дрâгица* М, *-ика*: *Павлика*, *Станî-
ка* (117) В, *Радîка* К, *Велика* (117) ГЛ, *-ија*: *Дрâгија*, *Мîлица* М, *Танасија* Ж
и др.

ста орла’) (животиње) М; *шљивâр* К, *чукâр* (‘увишење’), *коћар* (‘свињац’) М, *јабукâр*, *крушикар* (70) ДР, топон. *Крушкар*, *Кућињар* (Јашовић 2007: 91, Д. Точане) (места и објекти). Исп. *Пошочâр* Кн, *Пољеничар* ДЛ (етноними), *зрнчâр*, *оћанчâр* (‘врсте снега’) М.

5.1.6. Суфикс *-ара*: *клијâра* (‘скитница’) Бр, ЛБ, *йоженâра* (‘мушкарац који јури за женама’, 92) ДР (особе); *звоћâра* (‘овца која носи звоно’), *јајчâра* (‘пас који једе јаја’) ЛБ (животиње); *грудâра* (‘дрвена посуда за сир’) Кн, *врућâра* З, *вришкâра*, *дугмейâра*, *љутићâра* (‘врсте чаша’) ЛБ, *брусâра* (49) ДР, ГЛ (предмети); *блатâра* ЛБ, *кошâра*, *сламâра* М, *йоћорчâра* (воденица), *сламâра*, *свонâра* Т, *сигругâра* Б, *чакмâра* (‘врста куће’) Ли, *бачвâра* (39), *кујусâра* (71), *клокотâра* (‘затвор’, 92) ГЛ (места и објекти).

5.1.7. Суфикс *-(н)ик*: *чёшник*, *крвнîк* Б, *врснîк* М, *йолâзник* ЛБ, *јаднîк*, *смрдâвник* Т, *йрошеник* (‘просилац’, 24) ГЛ, С, *йолâзник* / *йолажаённик* (митол.) З, *суђенîк*, *куђенîк* (фолк.), *обећеник*, *йрошеник* ГГ, *међенîк* (‘сусед’) П, *рањеник* Ж, *врснîк* (24) ГЛ (особе); *бельîк* (‘врста церовог дрвета’), *рёмик* (‘каиш’) М, *колесник* (‘примитивно пољопривредно возило’) (предмети) ГГ; *йилâрник* ЛБ, *йчеланик* / *йтромчаник* М, ГГ, *ладнîк* („ладнîк за млéко“, 41) ГЛ, К (места и објекти). Исп. *йонедеонник*, *йôрник* (имена дана, 84) ББ, *лисник* (‘зденуто грање’) Ж, *бûрник* (‘даждевњак’, 66) ГЛ, *ноћињик* (‘врста ветра’, 86) ББ, *кујûсник* (‘врста јела’) ГГ.

Овај суфикс је у посебно конкурентном односу са суфиксом -*ак*, исп. *врснîк* / *врсњâк*, *лисник* / *лисњак*, *бûрник* / *бûрњак*.

5.1.8. Суфикс *-ица*: *звâницица* (‘звâнице’*) ДЛ, *чињарица* З, *йоседељица* (‘неудата девојка’) ГГ (особе); *дебељица* ЛБ, *дивљица* Т, *кокчица* (‘коштица’), *кадивица* М (бильни свет); *йиронðжица* (‘врста столице’) Б, *каленцица*, *ложица*, *канцица*, *нôжцице* / *нôжнице* (мн.), *йолобвницица* М, *ведрица*, *губерница* (‘губерница – помирица’, фолк.), *йерјашица*, *желёзница* (мн. ‘ланац за припињање коња’) ЛБ, *кадионица*, *дималица* / *димилица* (‘справа за димљење пчела’) ГГ, *йолобвницица* (38), *нô-*

жснице (71) ГЛ (предмети); *продавница*, *чекаоница* Бр, ЛБ, *сушница* Т (места и објекти); *голомразица* М, *повођница* (‘обред посвећен тек рођеном детету’) ЛБ, *испраћница* (‘испраћај’) Б, ГГ (апстрактне и глаг. именице); *чорица*, *девојчица* М, Т, *овчича*, *рукчица* ЛБ, *собица*, *штаплица* Т, *сврица* Б, *кокодчица* (‘млада кокошка’) Ли, *свећица*, *узичица* ГГ (деминутиви); *ку^wарица*, *бадњачица* (‘женски бадњак’*) ЛБ, *докторица* ГГ, *прошењица / испрошенница* (24) ГЛ, исп. *потомињица* (‘кућна змија’) ГГ (моција). Исп. *крстенице* (мн. ‘леђни део тела’), *грђаница* (‘врста јела’) М.

5.1.9. Суфикс *-ина*: *пуштиљина* (‘напуштена, одбачена ствар’) Бр, *бачёвина* (‘бачија’), *крстіна* (‘гомила унакрсно сложених спопова’) М (предмети и објекти); *виріна* (‘врста вира’), *црквіна* ГГ, *льошиїна* М, *водотічина*, *жлебіна* З, *пукотіна* ЛБ (место, врста терена); *зелењавина* (‘зеленило’) Кн, *костирюїна* (‘оно што је изаткано од кострети’) Б, *омладина*, *оїадина* (‘башка повесма, башка онâ опадина’*) С, *врањевина* (‘црнина’), *дивљина* (‘дивљач, дивље животиње’), *живіна* (‘животиње; живи свет’), *мрсіїна* (‘масноћа’), *срчевина* (‘храстовина’), *шамніна*, *шорине* (мн. ‘отпад од сена, шљам’), *чекуїїна* (‘чекиња у дивље свиње’) М, *бабіне* (мн. ‘обред посвећен тек рођеном детету’), *домовина* (‘девојка дѣ отиже за мөмка’*), *јарина* (‘вұна од јагањаца’), *неосейшіїна* (‘утвара, приказа’), *шлізбина* ГГ, *скүшіїна* (‘скуп’) ЛБ (збирност и апстрактност); *женеїїна* Кн, *совєлїна* (‘велика змија’) ЛБ, *кућеїїна* М, ГГ, *кобилчина* ГГ, *шежінчина* Ж (аугментативи). Исп. *бауљина* (‘змија’) Ли, *грбіна* (‘леђа’) Бр, *мёдовина* (‘врста пића од меда’), *чешљиковина* (‘врста траве’).

Посебно место овај суфикс има у изведенницама са бројном вредношћу: *петїна* (‘петоро’) М, *шестїна* (‘шесторо’) С, као и: *вишина* С, З, ЛБ, *млозїна* М, Т, *мнозїна* (29) ДР, *колицина* ЛБ, ГГ, исп. *првина* (‘први пут’) ЛБ.

5.1.10. Суфикс *-иња*, који творбено и семантички у знатној мери прати суфикс *-ина*, као: *ладовиња* (‘хладовина; хладноћа’), *правдїња*, *самоїїња*, *сировиња* (‘влажност, влага’), *штоїїња*, *чистїїња* (‘чистоћа’) М, *ройшїїња* (‘неслога, омраза

у породици’), *сироӣиња* Т, *врелиња* Ли, *милиња* П, Се (апстрактност). У примерима *женскадиња*, *младиња* М појачано је значење збирности.⁶³ Суфикс се јавља и у једном броју лексикализованих облика са значењем конкретног, исп. *нициња* (’оток на телу’), *мрциња* (’лењшина’) М, а у форми -киња јавља се у мотионај функцији: *мираскиња* С, *йосойкиња* Т, исп. *шайркиња* (’нероткиња’) М.

5.1.11. Суфикс *-je / -'e* превасходно у категорији збирних именица: *балёжје*, *оїкдсје*, *йлásје*, *лёмэзје*, *сíлье*, *йерү́ће* / *йе-рү́ће* (’пера младог црног лука’), *шумárје* ЛБ, *ивéрје*, *лемэзје*, *лýсје*, *шумárје* М, *оїкдсје*, *смréчје* Т, *угљёвље* ГГ, *стомéње* П, *бусéње* Ж, исп. *йлásје* Кн.

У изведенницама *бýће*, *убýће* (’туча, батинање’), *умрéће* (’смрт’) М овај суфикс се везује за глаголске основе, а изведеннице носе апстрактно значење.

5.1.12. Суфикс *-ија* (са дериватом *-адија*) у категорији збирности: *дечија*, *женскадија*, *јунадија*, *мушкадија*, *сточија* М, *брдија* Ј, М, П, *мушкадија* Ј, *цицурија* (’ситнице’) ГГ, исп. *дерлетија* (’слаба, неплодна њива или ливада’) М.

По својим творбеним и семантичким одликама овај суфикс може бити конкурентан суфиксу *-иња*, исп. *женскадија* / *женскадиња* М.

5.1.13. Деминутивни суфикси *-че* и *-це* и њихови деривати:

5.1.13.1. Суфикс *-че*: *браїаńче* С, *сíнче* ЛБ, *дечáкче* М, *врснíче* Т, *девóјче* ДЛ, *мрївáче* ГГ, исп. *бóкче* („бóкче јој њóјно!“, изр., 99) ГЛ, хипок. *Гóрче* (: Загорка) Бр (особе); *младуńче*, *старуńче*, *сугáрче*, *коийлче* (јагњад) Кн, *лисíче* С, *селéкче* (’још младо, нејако јагње’) ЛБ, *вúче*, *магáрче*, *озíмче*, *селéкче* / *селéче* (’мушко јагње или јаре након навршене године’) М, *двíиچе* / *svíиچе*, *коийлче* Т, *минíкче* (’врста малог пса’, 58) ДР, *гўкче* (63), *нейроїбóјче* (’пиле које није пропевало’, 27), *магáрéнче* (58) ГЛ (животиње); *йуńче* С, *глáвче* М (делови тела);

⁶³ Исп. ретке изведеннице са суфиксом *-иње*: *сíриње* (’сир’), *шайкиње* (’шипов жбуњ’). М.

брдáкче (‘брдашце’, 79) В, грачe (‘зрно града’) Кн, марамчe, яглúче С, гу́чe, калéнчe, со́йчe Б, кáнтичe, стóлчe ЛБ, ко-мáчe, лóнчe Т, сламáрчe (‘врста старе сеоске кућe’), исп. бе-ðчe / беоče (‘беланце’), жу́чe / жу́че (‘жуманце’) М, косéнчe (алатка), остáлчe Ли, авиончe, брёкчe З, крýчe, чанáкчe ГГ, кашикчe (9), грабу́льчe, рогу́льчe (50) ДР, яглúкчe (63), мостий-чe (79) ГЛ (предмети и објекти).

Продуктивност суфикса -чe представљена је његовим везивањем за основе различитих врста речи (вúчe, беоče, озимчe), а код именица за основе различитих родова, укључујући и средњи род (брдáкчe, магáрчe / магарéнчe, исп. беоče / бéлце, жу́чe / жу́јце, 5.1.13.2). Уочљиво је присуство суфиксних деривата -ичe и -енчe: кáнтичe, мостийчe; косéнчe, магарéнчe. На морфемском споју су видљиви подновљени процеси мор-фологизације, како код основа турског порекла (нпр. чанáкчe, кашикчe, яглúкчe), тако код домаћих основа (дечáкчe). У том светлу се можда може посматрати и аналошко успостављање овог завршетка код именице брдáкчe (: брдо, в. III.2.4.16).

5.1.13.2. Суфикс -це: дeтéнце, ждребéнце, кучéнце ГГ (бића); ѳкце, гледéњце (‘зеница’) М (делови тела); звóнце С, брдáнце ЛБ, бéлце (‘беланце’), жу́јце (‘жуманце’) М, брдáњ-це / брдáшице (79) ДР, као и: тисмéнце, флашиéнце ГГ, исп. ѳкце (‘камен у прстену’) ЛБ (предмети и објекти). У примеру ве-сељце (: весеље) З, овај суфикс се јавља у категорији апстракт-них именица.

5.1.14. Овим именичким суфиксима се придржују:

5.1.14.1. Суфикс -ач: вришáч (‘који врше’) С, косáч (49), ловáч (64) ДР, ГЛ (особе); оїварáч, кукáч М, завијáч (‘једна сарма’) С, глоговáч (трн) З, исп. бáкрак КР / бакráч Ж (пред-мети).

5.1.14.2. Суфикс -(и)ло: чекeйáло Б, врийáло, мoшави́ло С, брдило, шийáло (‘врста шипке’) З, їлáшило ГГ, косíло, орáло, мoшови́ло ЛБ, исп. реkло М (предмети); вїдело (‘све-тло, обично дневно’) Бр, сїправи́ло (‘страви́ло божие’) З (ап-страктност). Исп. мочíло М.

5.1.14.3. Суфикс *-ишиће*: склоњенишиће Бр, заклоњенишиће Б, дебелишиће ('плодна земља'), завејтишиће, курүзишиће, пећелишиће ('огњиште'), сметлишиће М, црквишиће ЛБ, тетеллишиће С (место); дућишиће Бр, брёмишиће Кн, дейтишиће ЛБ (аугментативи).

5.1.14.4. Суфикс *-(ч)ић*: грнћић, коћилћић, овнићић, старчћић, торбћић Б, петлћић М, заспиручић, чабрћић Т, класићић (: клас), мишићић, нојсћић, шућкић, шућић, ражсњић, русићић, шочкић С, гробићић, шутићић, синчићић ГГ, кружсћићић, исп. љоћић ('врста цврчка') З (деминтиви).

5.1.14.5. Суфикси *-сї(в)o* и *-ос(и)о*: кўмсїо, юбрїашиим-сїо ЛБ, мѡмасїо, юриусїо, самоубїсїо ГГ, богасїо (26) ББ (апстрактност), рударсїо ('рудари') ЛБ юријатељсїо ('пријатељи') ГГ, дрѹсїо (93) ГЛ (збирност); сїарос Бр, глѹйос ЛБ, ГГ, могућињос Ж, могућићнос ГГ, исп. на сїамости ('сам, у самоћи') ГГ (апстрактност).

5.1.14.6. Суфикси *-оћа* и *-оћа*: грећоћа М, лећоћа, спрамоћа Б, М (апстрактност), благоћа („што роди, што дао бог“) ЛБ (ГГ) (збирност); скудоћа, чистоћа ЛБ, гладноћа (48) ГЛ (апстрактност). Исп. конкретизацију у примеру *сувоћа* ('објекат под кровом, обично пољопривредни') ЛБ.

5.1.14.7. Суфикс *-ба* са својим дериватима: молба ('сеоска моба') Б, грдоћба, свадба, сираћба М, косидба ЛБ, веридба, делидбе (гробљанске) ГГ (апстрактне и глаг. именице).

5.1.14.8. Бележе се и поједине творбене морфеме страног порекла, пре свега турски суфикси, као *-ција*: муштулугција ГГ, юситаџија З, наводација Д, ловција (64) ДР; *-лија*: мусићаћија (7) ББ (особе); *-лук* / *-лак*: газдаљук ('имање; братство') М, комшиљак ЛБ, ГГ / комшиљак, комшиљук М, исп. юартиџанлук (Грковић 1971: 164, Б. Полье) (збирност и апстрактност). Исп. совраљук ('трепеза, сто') М.

5.1.15. Низ суфикса припада данас увекико лексикализованим облицима, као суфикс *-(а)љ* / *-ељ(а)*, *-аља*, *-ља*: шијркаљ ('рода'), шкрайља ('врста гусенице') М, сөвељ ('врста змије') ДЛ, слáвељ (60), сїршёль (67) ББ, исп. богёль ('богаљ') П (бића);

кӯжаль ('клип'), грёдель ('руда на плугу'), наковеља ('наковањ') М, кукаља ГГ, штакља ('штака') М (предмети). Изведеница мисаљ ('мисао') М припада групи апстрактних именица.⁶⁴

5.2. Један број продуктивнијих суфикса у оквиру придевских изведеница, као:

5.2.1. Суфикс -(а)н: мілосан („мілосно дёте“) К, безмітшан („безмітни праїзници“) Ј, жуїдан („ніє жудна міє каве“), безнішани ('тежак', о цркв. празнику, тј. свецу) Бр, мігуїтан ('имуїтан, доброствоєхи'), рâботшан („рâботна девоїка“), умôран Б, гломоран („рûке ми гломорне“), гôjan, сїроїтан, асûлан ('здрав, вальян, исправан'), илобаzzан ('похлепан, завидъив'), рâбан ('себичан, грабльив') ЛБ, глêдан ('леп'), грðан, дêран ('јадан'), дðоколан, злoёшан, лачан ('гладан', за животињу), марївєїтан, йûсан ('јадан; сиромашан'), рûшан, ўсулан ('куражан') М, баксуїзан („баксуїзне жёне“) ГГ, дêран („брстё дёрне“) Ж, јeшина (ж.р., 41) ДР (за бића); рâстїрван („рâстїрвно сёло“), кôстїрушан („кôструшне тóрбе“) КР, сôфїтан, кâфан (о боји) Бр, йайричан („папричана чорба“) Кн, куїован ('који је купљен, који се купује'), тїёжан ('тежињав'), Ѱбложан ('раван', геогр.) Б, ўгасан ('загасит, таман') Ли, среїhan („срëхан прс“, 14) ББ, костїруїтан, рâстїрўан („рâстїрвно сёло“), слâман („сламно мёсто“, геогр.), исп. зáсеон („зáсеено мёсто“) ЛБ, вршан, ѡмужсан, рûсан, тїёжан ('тежињав') М, лёвачан ('лёвачно мёсто'), нїзни (о ђилиму), Ѳроїjan ('од проје') Т, неосебан (за сеновито, утварно место) ГГ, Ѳréсан („прéсни

⁶⁴ Међу осталим именичким суфиксима бележи се -аи: устїаи („Устáши су Брзéхáни“), чутїураи („Чутураши из Кнéжева“) Кн (особе); штолумбáши (предмет) М, -(ч)анин: Куриумлїчанин Б, Јелакчанин ГГ, светїоилїнчанин ЛБ (особе), -иво: пêчivo ('печење') С, йлëтиво З, ГГ, вâриво ГГ (предмети), хипокористичко -ле: бâле, мâле, снâле, док се у категорији изведеница апстрактног и збирног значења јављају и суфикси -'а и -њава: богоомоља М, кукњава, йуцњава Бр, исп. йушњава (Грковић 1971: 165, Равништа). Примери сложено-суфиксалне творбе су такође присутни, посебно образовања са спојним вокалом, нпр.: јамомेрац, свеїтovвrачевац ЛБ, йунорóкац, скраћенорóкац М, доњокрајац ГГ, једногöди (23) ГЛ; брзозбôрка (6) ГЛ, Ѳронöшка Кн; Ѳронöжница Б, голомрâзица М; гочобиia ГГ; вôдоїщöчина З; свеїтouлїнчанин ЛБ.

опânци“), *мелёзан* („мелёзне чâршаве“) П, *кôсни* (о алату, 113) ДР (за предмете и објекте).

У оквиру префиксално-суфиксалне творбе ова творбена морфема се бележи код облика који значе биће које у себи носи плод: *сîмлна* (59) Ш, ББ, ГЛ / *сîмлна* (59) ДР, *скôзна*, *сîрûдна* М, *ждрéбна* (59) ДР, исп. *шегôбна* (‘трудна’, 27) ББ.

5.2.2. Суфикси *-и* и *-ињи*: *брđињи*, *зîмињи* М, Т, *ливадњи* („ливадње печûрке“) ГГ / *ливадњи* КР, исп. *вîље* коло С; *де-тийњи* (22) ГЛ. Према моделу *вучëхи* М, *мачëхи* (60) ДР, издвојио се суфикс *-ећи*: *волећи* М, исп. *Голубећи рас* (80), *Голубећа рућа* (167) (Јашовић 2007).

5.2.3. Суфикс *-ав*: *ишûлав* (‘сакат’) Бр, *чурûчав* С, *ишиав* Б, *иуљав* З, *гûнђав*, *кёнкав*, *ћутљав* (‘ћутљив; мутав’) ЛБ, *иљ-трав* (89) ГЛ. Исп. *белуњав* („белуњаве пчеле“) З, *слабуњав* (‘сад слабуњава дëца’) П, *модрикав* (‘модрикава трава‘) ГГ.

5.2.4. Међу осталим приdevским суфиксима издавају се:

5.2.4.1. Суфикс *-ен*: *овсëн* (‘овсени лëбац‘), *заклáћен* (‘заклăћена кућа‘, ‘вштећена кућа‘) Бр, *вûнен* С, *крëйен*, *сîрмени*, *сукнëн* ЛБ, *сîудëн* М.

5.2.4.2. Суфикс *-љив*: *бâрљив*, *ценљîв* (‘на цени’) ЛБ, *грожсљив*, *коштарурљив*, *пrimейљив*, *црвљив* М, *йоздëрљив* Б.

5.2.4.3. Суфикс *-аћи*: *ватлâћи* (‘ватлâће кräвë‘, ‘краве које се хватају у јарам, које раде‘) Бр, *пrimâћи* (‘примâћа сôбा‘) Кн, *шивâћи* (‘шивâћа ѫгла‘) М.⁶⁵

5.3. Неколико значајних творбених појава у глаголском систему, које укључују како различите творбено-семантичке категорије, тако граматичке моделе глаголске имперфектизације.

⁶⁵ Бележе се и суфикси *-(ов)иї* / *-(ев)иї*: *гласовиї*, *йољевиї*, *сîрапновиї* М, *зверовиї* ЛБ, *снежсовиї* (82) ДР, *нёосебиї* (за сеновито, утварно место), исп. *Видовиї* вода ГГ; *-ас(иї)*: *бâльас*, *црвенiкас* М, *иrnок'драс* (за нож), *ишиас* (‘дроњав, слабо одевен’) ГГ, *чайталас* (‘рачваст’) П; *-ати*: *кр-сîтии* (нпр. за колачић) З; *-ећи*: *срамêхи* (‘срамêча бîла‘) Б; *-(а)к*: *шолићак*, *онолићак* ГГ. Овоме се придружије и један број прилошких суфикса, исп. *-ачки*: *главачкî* (‘главом‘) Бр, *шоколенâчки* (‘на коленима‘) ЛБ, *снашâчки* (‘како доликује снаши‘) ГГ.

5.3.1. Појачана продуктивност низа глаголских префикса и суфиксa:⁶⁶

5.3.1.1. Префикс *йо-* са доминантним дистрибутивним и(ли) квантитативним значењем: *йошишамо* („пошишамо ћве“, *йораниш* („неко и порани“) Кн, *йоборави* („ја поборави тамо мало“), *йочуди* се („ја се почуди“) КР, *йошумоглави* се („дјеца се пошумоглавила“) ДЛ, *йојагни* се, *йотели* се, *йорди* се („ћврце појагњиле, краве потелиле, пчеле породиле“, фолк.), *йойрец*⁶⁷ („све попреде“) С, *йовезаш* („кучићи повезани“), *йојласи* си, *йојрскаш* (польопр.) Ли, *йојружи* („попружит нешто децама“), *йордиш* („породише се дјеца“), *йовозиш* („повозиши мало“) ЛБ, *йобранаш* („побрани сено док не дђем“), *йокашљаш* („чујем како понеде покашље“), *йојрљушаш* (за снег који мало падне, тек обели) М, *йослабеш*, *йостареш*, *йочекаш* („почекали и“, дистриб.) Т, *йодвораш* („подврбји гости“), *йокрсташ* („покрстим дјецу“, дистриб.) З, *йогореш* („погоре помало“, о свећама), *йостијаш* („камен постоји на ону црнину“) ГГ.

Често преовлађује резултативно, тј. значење крајње испуњености глаголске радње: *йомеси* („колаче помесимо“), *йойрец*⁶⁷ („све попреде“) С, *йојричай* („нумем да ви попричам“) Т, *йобрукаш* („побрука тату“) Бр, исп. *йоблеш* се („тодјете се преко ноћи поболјело и до јутра умрло“) ГГ. Бележи се присуство фразеолошке компоненте, као у примерима: *йобаци* („побаце кумсто“, „побацили тај обичај“, „славу није требало да побаци“) ЛБ, Т, М (исп. „побачено гувно“ ГГ), *йошибешаш* се („девојка да се поштети“) Ли, *йогубаш* („погубе дјете“, о абортусу) М, *йоклаш* („покљемо свињу“) Т, исп. *йордиш* („шта сам ја породила“) ДЛ, *йорушаш* се (: рушити се) ЛБ, *йореди* (‘уредити, средити, удесити’) Б, ДЛ.

Узајамно-повратно значење бележи се у примерима *йозамејашаш* се (‘посвајати се међусобно’) С, *йосудиши* се („посудили се“) ЛБ, *йољушаш* се („польутили се један на другога“) М, *йограбиши* се („после се пограбе за тај колач“) ГГ, исп. *йомрсиш* („мас и кјамак помрсиш“) Т.

⁶⁶ У једном броју примера инфинитивни облици су реконструисани.

5.3.1.2. Префикс *у-* у изведеницама са семантичком релацијом према каквом унутрашњем садржају: *ӯмлетӣ* („ни тόрбу жїта да ум еље“) К, *ӯкриӣ* *се* („укрили се“) З (М), *ӯбраӣ* („ӯбрана сўкња“), *умёкнуӣ* („умёкла крўшка“) ЛБ, *удвóриӣ* („да га удвóрӣ“) Б, *убáздиӣ* *се* („убáзди се“) Ж, *ӯбраӣ* (‘сазнати, дознати’) М, *укриватӣ* (‘прикривати’), *увré-дииӣ* („уврёдио н гу“), *ујаловиӣ* (‘ушкопити, уштројити’), *уйишт омиӣ* (‘т ешко га упит омит‘), исп. *ӯбиӣ* сви у (‘заклати сви у’) М, *укáниӣ* *се* („не м огу да с-укáним /да идем“) Т, *уболéстийӣ* *се* („уболести се б рзо“) Т (ЛБ), *уб јаӣ* *се* („убо-ј ле се“) ГГ, *устївáриӣ* (‘удесити, организовати’, нпр. око наводацилука) ЛБ, исп. *ӯгасан* (‘таман, загасит’) Ли, *укїћен* (‘окићен’) ГГ, *угр баӣ* („угр бо ц елу р ку“) (Грковић 1971: 158, Блажево).

У низу изведеница присутна је супротна, аблативна семантичка компонента, исп. *ук инуӣ* *се* („ук ину се кон опци и т  п днє“) ЛБ, *уїр тииӣ* („б н те т бе уп тио“), *уч астииӣ* („да и добро участите“) М, *уїалиӣ* („да упали ј дан пишт ль“) Т. Можда се отуда образовања са префиксом *из-* у појединим случајевима јављају као конкурентна, исп. *исч астииӣ* ЛБ (в. 5.3.1.4).

5.3.1.3. Префикс *за-* у значењу почетка вршења радње, односно даљег залажења у какав процес, или његову заокруженошт: *займайӣ* *се* („заим ло се“) КР, *залаѓаӣ* („залаѓала сам  гањ“) ДЛ (Ж), *зай ваӣ* *се*, *заш алиӣ* *се* („па се зап вамо, па се заш алимо“) С, *зас аваӣ* („j  сам зас авала“) Б, *заб шииӣ* („б н сам заб ши“), *заду лаӣ* („сви а заду ла па нап ави ду ло“) ЛБ, *заг одийӣ* („р учак тр ба да заг оди“) М, *з лећ* („м тица зал гла“), *заобла чиӣ* *се* („заобла чило се“), *з нећ* („колики е пл к запеч мо“), *зайл ндоваӣ* („запл ндуемо н где у л д“) З, *загр јаӣ* („док загр е с унце м ора да га ч увамо“, о чувању мртваца до сванућа), *замл ашийӣ* („да се замл атим“, тј. почнем свашта причати), *зай шииӣ* („циг ре зап шим“, за обредну радњу симболичне намене на нечијем гробу), *зар дийӣ* („зар ди по с обе и тр жи п ре да му д ју“) ГГ, *заку х ариӣ* *се* („заку х ариле се“) Се.

5.3.1.4. Префикс *из-* (/ *ic-*), са основним семантичким компонентама везаним за какво покретање из унутрашњости: *испуштишт* („испуштио стоку из штала“) Кн, *избећ* („на друга врата/ мож да избогне“) З, *исиктеришт* („исиктерише те“) Се, можда *искотишт* се („све се то искотило“) ЛБ, или: *изздрави* („она мало изздравила“) ГГ. Чести су примери код којих је нагласак на потпуном извршењу (испуњењу) радње, исп. *изес* („ође да изе“) КР, *измелишт* („измелиши“) Бр, *исправи* („ту исправили куће“) Кн, *изграшт* се („изгради се“), *исмјешат* се („исмјеју се“) Б, *исправи* се, *ишалишт* се („да се испримамо и ишалимо“), *издрави* се, *изљуби* се („посе се издравимо, изљубимо“), *исчастишт* се („тако се ти искчастимо“) ЛБ, *испашт* („испалили смо добро“) Ж.

5.3.1.5. Префикс *с(a)-* са семантичком компонентом унутрашњег концентрисања, у правцу испуњења глаголске радње: *самрећт* („тако и самрела“), *снемогњавашт* („снемогњава поплако“), *стуљишт* се (‘покуњити се’) ЛБ, *свикну* („свико он на то“), *сирдйт*, исп. *самрт* (‘смрт’) М, *сатрүлећт* („сатрүло“) ЛБ, *сагорећт* („штала сагоре“) ГГ (З), као и: *сагуби* се („сагубио ћасам дана“, „кёр се сагубио“) ЛБ, ГГ, *сломи* (нпр. колач) З. Исп. *здеши* се („шта е се здесило“) Кн, *злоговори* се З.

5.3.1.6. Префикс *об-* са семантичком компонентом целикупности захвата, односно обухвата: *облешашт* („облешћу“) К, *обијодишт* („нёће ни да обијоде сено“), *обињашт* („kad обиња по шуме“), *обникну* („пченїца обникне“) М, *обдржавашт* („да обдржава родитеље“) Т, *ојкружишт*, *ојчиништ* („да нёкога опчину“, помоћу чиња) ГГ, *облетећешт* („облети око главе“, окики) Ж. Исп. *објагњишт* се („објагњи се“) Кн.

5.3.1.7. Префикс *под-* са семантичком компонентом подстицања радње: *подвамашт* се С, ГГ, *подраништ* („подранимо у пёт сати“) П (ГГ), *подмашивашт* („подмашуе“, „подева, подстиче“) ЛБ. Исп. *подриша* („крт подрива берийет“) ЛБ, *подмесишт* (‘наместити, поставити испод чега’) М, у значењу конкретног позиционирања.⁶⁷

⁶⁷ Међу префиксима се јавља и уз-: *уврари* („уврариш“) К, *увикашт* („увикила“) ДЛ, *увритешт* („увртти се“) М, *ускисну* (за тесто) Б, исп. уз-

5.3.1.8. Суфикс *-ну* код тренутно-свршених глагола: *живáкнути* („живákнью“) Бр, *дýгнути* („мôра је дýгнут“), *обрéтнути се* („да се обрétнеш тû“), *порásнути* („док мâло сâm порâсне“), *сёднути* („мôрам сёднут“), *сûшинути* („док се не сûшне“) М, *остáнути* („остáнуло дёте“), *пáднути* („пáднућеш“, *прогûнути* („прогунью“), *жûтнути* („жûтнуло“, о бильу), исп. *имâднути* („kad имâднеш врéме“) ЛБ, *гûцнути* („гûцне“), *пíрнути* („пíрне“), *рîшинути* (: рити) ГГ, *узрёнути* („узрене“, 72) ДР. Исп. *бîдне* П.

Вероватно су аналошки према овом образовани глаголски облици *закâснути* („закаснью“) ЛБ, *казнути* („казнûше не“, „ки да га е бôг казнью“) ЛБ, М.

5.3.1.9. Суфикси *-са*, *-иса* и *-оса*, страног порекла (в. VII.2.3): *прôйсати* (‘пропадати’) М, ЛБ; *арлайсати* се (‘разуме(ва)ти’), *доколисати* М, *манисати* / *манисай*, *байисати* (‘пропасти, крепати’), *навôдацисати* М, ЛБ, *калисати*, *љубависати*, *малиерисати* ГГ, *исиктерисати* („исиктериште те“) Се, исп. *логорисати* („Фнде логорисали“, Radoičić 1996: 50, Б. Брдо – текстови); *изрендосати* К, *тоњосати се* („да се не тоњôше“) Ј (Ли), *муњосати* („муњья те муњосала“, изр.) М.

5.3.2. Низ творбених типова за грађење несвршених (учесталих) глагола, у којима се истиче више суфиксних морфема:

5.3.2.1. Суфикси *-ава* / *-'ава* и *-ева* / *-'ева*: *заковáвати* („заковâвâо“), *иркáвати* Кн, *надењáвати* („надењâвау децâма“, 116) ГЛ (С), *сачувљáвати* („пâре сачувљâвâо“) Б, *откувáвати* се („откувâва се“), *угињáвати* („угињâва“), *надокнаћáвати* („надокнаћâва“), *снемогњáвати* („снемогњâва полáко“) ЛБ, *йоно-*

дрkáвати („уздрktâо“, Грковић 1971: 159, Блажево), познат и новопазарско-сјеничким говорима (исп. Барјактаревић 1966: 125), као и префикси, *од-*: *отkосити* („отkосим око шљîве“) ЛБ, *одбити* („да се одбîћe врêме“) М, *одбîстрити* (када се издвоји бистра вода од талога), *одмëкнути* („слâма одмëкне“), *одcисати* (‘престати да сиса’) ГГ, *раз-*: *разvjîh*, *раскрstити се* (‘решити се неког проблема; породити се’) Бр, *расkосити*, *разбрîсати*, *разгрëбати* (‘графуљом онô жîто разгрëбемо“) ГГ, *на-*: *набýрати* (‘скупљати’) М, *надобровати се* („живовâла, надобровâла се“), *наредити* (исп. „нарêђене сôбе“) Се, *наслýжити* (‘налити, напунити чашу’) ЛБ, и др.

вља́ваī („поновљавам му сваки дан“), *самња́ваī* се („самњава се“), *иснаћа́ваī* се („испаћаву се лако“, тј. ’размножавају‘) М, *здравља́ваī* („здрављаву један другом“) Т, *накашља́ваī* се („накашљава се“), *обеша́ваī* („обешава“) ГГ, *удења́ваī* („удењава“, 76), *обора́ваī* („оборава је“, према: оборит, 93) ГЛ; *ноће́ваī* („ноћева“) П, *прикључе́ваī* („прикључевали вону“) ЛБ, *поруче́ваī* („поручевала сам песме“) М (ЛБ), *послу́же́ваī* („послужевало“), *обукё́ваī* („обукевали га“), *провере́ваī* се („проверували смо се“), *попразоље́ваī* се, *виђе́ваī* („виђевали га“) ГГ, *упуће́ваī* („упуштавали ме“) Ј, *уплаће́ваī* („уплаћевали“) Ж, *рође́ваī* се („рођевало се пре код куће“) М (К, КР, ДЛ, Б, Т, ЛБ, Ли, ГГ, П).

У појединим примерима реч је о појачаној функцији имперфектизације, исп. *има́ваī* („имавало жита сила“) М (Т), *меша́ваī* се („мешава се“) Ж.

5.3.2.2. Суфикс *-ова / -'ова*: *уписо́ваī* се („уписовали се“) КР, *испите́роваī* се („испитовало се“), *потпиши́роваī* („потписувамо у суду“), *преписо́ваī* („преписовали на млађе“), *отку́пи́роваī* се („откупље се“, „откуповао се“, митол.), *извуко́ваī* („извуковали не“), *обукдова́ваī* се („слабо се обуковало“) ЛБ, *уписо́ваī* („уписовали“) Ж; *намињо́ваī* („намињовоа сам“), *откуйльо́ваī* („тешко е то откупљивање“) ЛБ. Исп. *божићко́ваī* („божићковали“) Б, *живо́ваī* („живовало“) Се.⁶⁸

Иако се овде презентска парадигма углавном исказује суфиксом *-uj(e)*,⁶⁹ спорадично се и у презенту бележи суфикс *-ова*, исп. *бомба́рдовају* (: бомбардоват) Бр. Јављају се и посебности у видској дистрибуцији, те облик *уверо́вала* се ЛБ има, на пример, значење свршене глаголске радње.

5.3.2.3. Суфикс *-ива / -'ива*: *завлачи́ваī* („завлачивали“,

⁶⁸ Глаголи на *-оваī / -'оваī* заступљени су и на нижим теренима, нпр. у Б. Польу код Куршумлије.

⁶⁹ То потврђују примери: *заврши́је* се КР, *йтласку́је* („поплакујемо стоку“), *йтменју́је* („нико не поменјује сељака“) Бр, *манју́је* („нико не мањује да коши“) Кн, *донесу́ју* ДЛ, *објасњу́јем*, *заповеђу́је*, *йтрећу́јеш* (‘срећујеш’), *не при-гвире* (‘не долази’) ЛБ, *уйтрећељу́је* ГГ, *йтогрешиу* (23) ДР, *завађу́јеш* (64) ГЛ. Исп. *йтпреска́је* (о земљотресу) Ли.

према: *влâk*), *йомирїваї* се („помиривали се“) Б, *їрегледїваї* („прегледивали“), *обукїваї* („обукивао се“) Ли, *їоказїваї* („показиву“) ГГ, *дарїваї* („даривају“, 28) ГЛ; *їодељїваї* се („подељивали се“) Бр, *објашњїваї* („објашњивали“) ЛБ, *роїїваї* („рођива пшеница“, „рођивала Ѯрке“) Ли, ЛБ, *їрераїваї* („прерађива рўду“) Ли. Исп. конкурентна образовања типа: *обукїваї* / *обукїваї*, *роїїваї* / *роїїваї* (в. 5.3.2.1).

5.3.2.4. Суфикс -'а: *заваћаї* („заваћа“) Кн, *їраћаї* („праћају“) М, *исїредвокїћаї* („испредвокћамо кѡнац“) ГГ, исп. *сќїћаї* („скїће“, 8) ДР, где се посебно истичу модели са лабијалним консонантима у финалној основинској позицији: *сїї(љ)аї* („сїпље“) М, ГГ, *шїїльјаї* („шїпље“) М, ЛБ, *риї(љ)аї* („рїпље“) ЛБ, *скїї(љ)аї* („скїпље“), *шїїиї(љ)аї* („шїпљу га“) ГГ, *їоштїїаї(љ)аї* се („поштїпље се“, 38), *їре-сїї(љ)аї* („пресїпље“, 46), *клїї(љ)аї* („клїпљу кѡсе“, 48) ДР, *узїїмаї* („узїмље“, 12) ББ, (11) ДР.⁷⁰

6. Лексика и фразеологија

6.1. Копаоничка лексика најбоље сведочи о културолошкој посебности ове области. Знатан број лексема и израза може се издвојити као карактеристика копаоничке области.⁷¹

⁷⁰ Бележе се и други глаголски суфикси, као -ара: *шљокїраї* („шљокарају“, ’пију, опијају се’) Бр, *чукїраї* („чукарај“) ДЛ, *чейїраї* („нёшто чепарә“) ГГ, деминутивно -ка: *лїїка*, *смїїка* се С, *лїїмка* ГГ, исп. *божїїхује* се З, итд. По моделу *убратї* / *убираї*, *исїратї* / *исїпратї*, јављају се несвршене форме: *чарїїњаї* („чарїње ѡган“) Б, *дотачїїњаї* („дотачїње“), *затїїњаї* („затиње“) З, *макїїњаї* („никад га не макињу“) ГГ, исп. *їрегїїњаї* („нёте да прегїњу“), Грковић 1971: 164, Б. Полье).

⁷¹ У речнику се наводе облици или значења која су, углавном, дијалекатски обележена у односу на књижевни језик. Реч је о лексемама које су потврђене, пре свега, у средишњој копаоничкој области, у већем броју села. Уз облике се не наводе све забележене фонетске варијације, а наведен акценат односи се само на основни лексички облик, тј. одредницу. Изворе наводим када се за лексему даје и синтаксичка потврда.

А

à-да узв. обично уз појачано чуђење, благ прекор (нпр. 'нравно да...').

абар / aber в. немат абер.

абер в. абар.

áдеї м обичај. „К лко с ла и  д та, т лко к ха и марив та“ (фолк.) ГГ.

ајд к м 1. врста тикве; 2. црпка.

 кайш (*ce*), -ам несврш. радити, мучити се око чега.

ако б г д  – изр. у служби (табуизираног) питања: Куда ћеш?

ал лиш *се*, -им сврш. оправити се; отарасити се. „Ал лио сам се ов  к ра “ М.

 лен прид. црвен (обично за конац).

амбар в. божи амбар.

 рчиш, -им несврш. трошити.

 сул 1. прид. непром. здрав, ваљан, исправан; 2. прил. ваљано, добро. „Не м же да е  сул кад се т  ср тну (различити сватови)“ ГГ.

 сулан, -лна, в. асул 1.

 шар м воља, жеља.

Б

б ба ж 1. ташта; 2. супруга.

б бина д ша бот. мајчина душица.

бадиј ва прил. 1. узалудно; 2. бесплатно.

б дњачица ж врста божићног

бадњака, тзв. женски бадњак. „Дв , дв  б дњака. Б дњак и б дњачица“ ЛБ.

б јча ж башта, врт.

бал нца ж вага, обично ручна. б льас, -ста белоглав (за животињу).

бања в. издржат бању, чуват бању.

бараб р прил. 1. заједно; 2. подједнако.

бараб риш *се*, -им несврш. изједначавати се, поредити се. „Са здр вљем се ништа не бараб ри“ ЛБ.

б самак м степеник.

байшалиш, -им сврш. напустити, оставити.

байшисаш, -шем сврш. и несврш. пропасти, пропадати; крепати, крепавати.

б чеваш, -ујем несврш. бавити се прерадом млека.

бач вина ж зградица у којој се бачује. „У бач вина се бере к јмак, с ра“ М.

бач ја ж колиба, обично сточарска.

бач ица ж жена која ради у бачији, која бачује (исп. бачеват).

б шка прил. одвојено, посебно. „Б шка д  се сп ва“ Кн.

бегенисаш, -шем сврш. и несврш. заволети, волети (в. ич).

безм ни / безн ни прил. тежак, осветољубив (о цркв. празнику, тј. свецу који не

опрашта грех).

безнићини в. безмитни.

бेљце / *беђче* (/ *беоче*), -ета беланце.

беоче в. белце.

берїћеји м плод, род (в. крт).

биковићи / *йасићушићи* прид. 1. неуштројен. „То је биковић ве- пар“ М; 2. фиг. бесан.

биљвакаћи (/ *биљвакаћи* / *биљвакаћи*), -кта – у изр. од биљвака 'одавно, од старине'. „То остало од биљвака“ ГГ.

бийће / *убийће* с туча, батинање. „Саде нёма бийће у војскë“ М.

благ прид. слаб. „Блага е зи- ма“ Б.

блага буба – изр. пчелиња ма-тица (фолк.).

благ(и) дан – изр. празник.

благодића ж млеко и млечни производи; дарови природе уопште. „Па кажу не ваља (мо-крити) у трмњаник, у тёр, дё благодта е“ ГГ.

бог в. ако бог да.

богомольја ж црквена служба.

божја сда – изр. Копаоник (исп. соа).

божје ўши – у изр. својеврсног благосиљања: „Све из ваше ѡости у божје ўши! Дабоѓда да буде тако“ ГГ.

бољси Ѽамбар – изр. њива.

бојсићар м божићни жртвени брав.

болећи прид. осећајан, слаб.

бојца / *йолобњица* ж дрвени суд

у који тече ракија док се пече. *брала* м 1. в. брале; 2. накоњче. „Наконче смо ми звали брала“ ГГ.

брале / *брала* м хипок. брат.

брана ж / *влак* м дрљача, ору-ђе за дрљање, тј. уситњавање орања.

брдјић (се), бёрем несврш. са-купљати (се) (нпр. за народ, дрва, сено, млеко). „Преко по-тока претёрамо да ни прёђе стока, да ни бёре млéка дosta кај вода“ ГГ.

брѓо прил. брзо.

брдја зб. брда.

брлојсий, -им несврш. лупе-тати, причати којешта.

бук м вир. „Купај се тамо у бук“ М.

бурећи -им, несврш. мокрити, пишати. „Енё, о снашо, гледај како бурим!“ (фолк.) Б.

бурник / *бурњак* (/ *бурњак*) м даждевњак.

бурњак в. бурник.

В

ваган м дрвена посуда.

ваздан прил. цео дан.

вакаћи, -кта време (обично за нешто). „Вакат је да се тера ка күће“ М.

ведрица ж врста посуде.

вёк м живот, животни век.

Велигдан м Ускрс.

велија / *вилја* ж кришка (обич-но за сир).

вeли́ко (/ вéлико) прил. много.

, „Он ѩма вeлико ѿваца“ М.

вeнти м (мн. вeнти / вeнтови),
в. водит вентове.

вeштица м мушкарац-вештица
(в. престрелит).

вeштици се, -им несврш. 1.
разумети се у нешто; 2. бринути
око чега; 3. занимати се
за шта.

вeлија в. велија.

вeлскo кoлo / *вeљe кoлo* – изр.
део ливаде, кружног облика,
у који се не сме загазити. „То
трава, као црна у ливаде, овако
 ѩма круг, исто ко гувно на-
прављено. Тунама, велем, виле то
направиле, то велскo колo“ ГГ
(исп. намерит се, недобо).

вeљe колo в. велско коло.

вeнка / *йнка* / *вунїјa* ж лeвак.

висийан м сукња.

вийштатi, -им несврш. њишта-
ти (за коња).

влак м 1. в. брана; 2. две греде
причвршћене једним крајем за
осовину волујских кола. Служе
за свлачење дрва с планине.

влакно с глиста, паразит у живо-
тијским цревима.

влачи / *влачи*, -им несврш.
1. дрљачити. „Води влачи ора-
ње“ М (исп. влак 1); 2. гребе-
нати.

води вeнтове – изр. оговара-
ти; ширити гласине, неистине.

волење в. од волења.

вóша м хипок. во.

вр в. на вр.

врaн прил. црн.

врaнин чaј бот. лековита биль-
ка, враниловка.

врањевина ж црнина (нпр. у
жалости).

врaтица ж капија.

врeме, -ена непогода, невре-
ме. „Окрéни нека олуја, нeко
врeме, што нико не панти у
то дoбо снeг, међaвa“ ГГ (исп.
одбит).

врз предл. поврх, изнад.

врливой м мешавина свега и
свачега, нпр. за растиње.⁷²

врсник м вршњак.

врстица ж женска огрлица, ни-
зови.

врућара / *врућарка* ж врста
чаше за врућу ракију.

врућарка в. врућара.

вршан, -шна пун, препун. „Со-
ба пуна вршна бýла нaрода“
М.

вунија в. винка.

Г

газдaлук м имање; богатство.

галайти, -им несврш. ружи-
ти, грдити кога.

гали се, -им несврш. ведрити
се, разведравати се.

глaвa ж 1. уграк; 2. клада,
грeda.

⁷² Ово ће значење бити тачније од оног које сам забележио у Радић
1990: 49.

глēдан, -дна леп, наочит (обично за људско биће).

гледењак, -њка / *гледењце*, -ета 1. око; 2. зеница.

гледењце в. гледењак.

глеђана ж око.

глōморан, -рна уморан. „Руке ми гломорне“ ЛБ.

госи́одатī, -ам несврш. певати обредну песму (тј. припев) у којој се помиње Господ.

готōво прил. умало, скоро; као (да). „Готово црко човек и готово“ ГГ.

готōво прил. завршено, окончано (в. готово).

гđоч м бубањ.

градушка (/ *градушка*) ж комад грађа.

грбина ж леђа.

грдан, -дна 1. ружан, наружен; 2. јадан.

грéдель м руда на плугу.

грéдом прил. успут, узгред, путем. „Јем грéдом“ М; „И после га поопёва грéдом“ Б.

грмāн м жбуњ, грм.

грне, -ета земљана посуда, лонац.

грӯаница / *грӯваница* ж врста јела од печеног кукурузног брашна.

грӯб прил. ружан (в. караконцула).

груваница в. груаница.

грӯда ж исцеђен млад сир.

грӯдњача ж платно за цеђење

сира или меда.

губēр м врста покривача.

гурάча ж крмача.

гүре, -ета 1. прасе; 2. предмет у дечијој игри гучкања. „Еее, напрावи се гуре, од дрвета, дебёлога“ ГГ.

гүчкање (/ *гүчкâње*) с врста деције игре.

гүша ж грло.

Д

даббгме парт. да, наравно.

дáваш слâву / *дায় слâву* – изр. славити (крсну) славу. „Они једну (исту) славу дай“ ЛБ.

дâль, -и даљина. „Вёлика тô даљ“ М.

дâље га бýло – изр. у ситуацији када се помене какво зло или несреща (митолошка формула за одбијање зла).

дâмар м 1. жила код человека; 2. живац.

дâй зорш – изр. пригонити (кога), терати (кога на нешто).

двизâрка ж овца или коза са навршеном годином.

двôр м двориште, окућница. „Ко ће мажке дворе брискат?“, „Имاؤ златну јабуку у двору (фолк.“ С.

дебёлишиш с плодна земља.

деверîчић м деверов син.

дëда м 1. таст; 2. отац.

дêран, -рна јадан (обично из сажаљења).

дерлєтија ж слаба, неплод-

на њива или ливада, обично у страни.

дѣйла ж детлић.

дечија зб. деца.

дивљак м дивљи вепар.

дивљина ж 1. дивљач, дивље животиње; 2. вук.

до волѣ – изр. доволно.

дожѣвница ж 1. крај жетве; 2.deo њиве који се остави за последњи, обредни чин жетве (в. снаша 2).

дом м домаћинство, заједница у коју долази невеста. „Е кад смо дошли овамо у дом код моМкѣве маме...“ Б.

домовина ж село, тј. род у који се девојка уда.

досељак м досељеник.

дѣх, дођем сврш. личити, подсећати (на), изгледати (као).

,Па, онако модрикава трáва, к'отур д'ође... тê трáвē“ ГГ.

држасић, -им / *одржаваћ*, -ам (/ чуваћ -ам) несврш. 1. поштovati, неговati нешто као обичај, као ред. „Кој су обичаји били држ још и сад“ Т; 2. (само за *држасић*) држати дете (од стране кума, или куме) у цркви за време крштења. „Држала є после ћерку ми и сина“ З.

дўло с рупа, јама, увала. „Свјиња задўља па напрѣви дўло“ ЛБ.

дѹша вальа – изр. додуше, истини за вољу.

Ћ

ћаволесан, -сна ћаволаст. „Ћаволесно је јаре“ М.

ћека / *рѹба* ж одело, роба.

ћинђук м (мн. ћинђуси) један бисер, перла у орглици.

Е

енђа / *инђа* ж девојка у сватовима, обично са момкове стране, која има одређена задужења у свадбеном обреду. „Инђе са моМкѣве (стране), а званиће са пријатељске“ С.

Ж

жарика ж коприва.

железнице ж мн. ланац за припињање коња. У народним обичајима користи се за „откупљивање“ живих од умрлих.

желѣка ж корњача.

жёнска сїтрана – изр. жена, женскиње.

женскадија / *женскадиња* зб. жене. „Женскадија работала од ѡвација сукно“ М.

женскадиња в. женскадија.

женскатић м млађе женско чељаде.

живећ с нёким (/ ућ с нёким) – изр. бити у љубави, обично у сексуалној вези. „И посен за к'ога волиш да отиђеш, ел ко не живиши са мужем од тога слепога миша да му туриши у нёшто“ ГГ.

живина ж 1. животиње; 2. живи свет.

жийика ж варница.

жсӯдан, -дна жељан. „Жёна трӯдна кїселога жўдна“ (фолк.) ГГ.

жудоуатӣ, -ујем несврш. желети, жудети.

жсӯјце / *жсӯјче* / *жсӯче*, -ета жуманце.

жсӯјче в. жујце.

жсӯйан м врста крупног жутог цвета.

жсуче в. жујце.

3

за крв – изр. ради (кровне) освете. „Фини – за крв човек да га не убије“ БП.

забулдисаӣ се, -шем сврш. 1. постати була; 2. фиг. живети као була (за жену која много ради не излазећи из куће).

зâвала ж хрпа незденутог сена.

зâвейӣ м 1. завештање, обећање; 2. обичај. „Зâвёти не трёба да се напушти“ М.

зâвётишиште с заветрина.

завијâч м (једна) сарма.

загодиӣ, -им сврш. зачинити, учинити укусним (обично за ручак).

задуљаӣ, -ам сврш. закопати, сахранити. „Каќа ме колёвка заљуља, такâ ме мотика задуљља“ БП (в. дуло).

зâјең м зец.

заклойтиӣ, -им сврш. затворити, закључати. „Заклопила дё-

цу у собу“ М.

закон м обичај, обред; правило.

законик м учесник одређеног ранга у каквом обредном обичају. „То мажка ѡерке изатке за законице тё канавце лепе“ ГГ.

закртиջисиӣ, -им сврш. направити неред, ѡубре.

залагаӣ Ӯгањ – изр. ложити, додавати на огањ.

зâmейтак, -тка цак или врећа на леђима.

зâочи прил. скупо, прескупо. „Оће да продâ зâочи“ М.

засируг м дрвена посуда за сир или кајмак.

зайвор м објекат који се може затворити, забравити, обично намењен ситној стоци.

затрракиваӣ, -ујем несврш. запиткивати.

збориӣ, -им несврш. говорити.

званац, -нца / *званица*, -е (обично мн.) званица (нпр. на каквом весељу).

званица 1. в. званац; 2. девојка која учествује на свадби (в. енђа, развијт младу).

звонара ж овца која носи звоно.

здра॑в се / *здра॑в си!* – изр. у наздрavljanju, „живели“!

здра॑вий чашу – изр. назздравити. „После се здрáви чаша јёдна домâгину за здрáвље“ ГГ (синон.: здравит за вольу).

здрѣвице ж мн. дарови намењени вилама за оздрављење онога који је згазио у вилино коло. „Тебе трѣба здрѣвице да се нѣсе, али, кâже, јâ не могу, постїм Рамазân“ ГГ.

земљê тêшко – изр. за много рода, народа (светине) и сл. „Имаћемо компира – земљê тêшко!“ Бр.

зимњи прид. зимски.

зориâ в. дат зорт.

зрнчâр м врста снега који саставом подсећа на зрневље.

И

извѣчай, -ам сврш. похабати се, истрошити се.

изгđреiй, -им сврш. увредити (кога).

издржсаiй бању – изр. искористити бањску терапију.

издржсаiй дёите – изр. очувати, однеговати дете. „Сёдам дёцâ смо издржâле мîj јётрве у кûћe“ Т.

ѝзедна прил. непрестано. „Мâj-ка га Ѵзедна траjки“ М.

изёс, изём сврш. 1. појести, ручати. „Трёба да изё нёшто“ Бр; 2. ујести. „Мôж да те изё онâ њин пâс“ Т.

изёс һутек – изр. добити батине. Исп. „И ми још сâмо да поёдемо һутек тûнâk“ Б.

ѝзјед м садржај који поврати вештица, а који се користи у магијским радњама лечења. „Па ако се не повеšти ѡдма и

не стигне, те тô ѡдма да се тâj Ѵзјед, што зöвемо, узима да се дае, па бôгами ўмре“ ГГ.

ѝкра / ՚ра ж површински слој који се хвата на сиру, меду и сл.

иlobâzan, -зна зао, завидљив.

ѝмай на сёбе – изр. имати менструацију.

иñ, -а бр. један. „Трёба му сâл по ѩино кашићe“ М.

инђа в. енђа.

инка в. винка.

исcân / исân м 1. чељаде, особа; 2. створење. „Штâ Ѯe, јâдан исân!“ ЛБ.

ира в. икра.

исан в. инсан.

исикитерисаiй, -шем сврш. отерати, одјурити.

ѝскай, ѵштем несврш. тражити, захтевати. „Јâ ѵштем од тёбе да ми дâsh“ Бр.

искорутий, -им сврш. извалити, растурити.

искочиiй, -им сврш. 1. изаћи. „Узнеш вïле... трёси, трёси, трёси слâму... дâ искочи жîto“ Кн.; 2. попети се (нпр. на брдо).

искучиiй сe, -им сврш. отети се, ослободити се.

исирâтиница / исирâтињица ж свечани испраћaj, нпр. младе из родитељске кûћe, војника у војску и сл.

исиратињица в. испратница.

исиучиiй, -им сврш. избацити,

истурити. „Испӯчила дупӣште“ Бр.

иствӯрийӣ, -им сврш. испустити. „Није из рӯқа истӯрио“ М. ић с неким в. живет с неким (в. таксират).

ић у ӯоде – в. поде.

иҷӯқаӣ, -ам сврш. исисати. „Кӯче зачāс иҷӯқа крта“ М.

ӣч прил. ништа, нимало. „Ӣч не бегенӣшем јā тō“ М.

J

јагањчâр / јагачâр м врста орла.

јагачар в. јагањчар.

јаглӯче, -ета марамица.

јâк прид. способан.

јânцик м врста торбе. „Осёти што лёбац ѫма у јânцик“ М.

јáрам, -рма 1. дрвени део сточне запреге; 2. врста обредног колача који се уочи Божића меси за стоку.

јарбвниџа ж искра, варница.

једâма (/ *једамâ*) прил. једампут, једном.

једнодâнчићи мн. деца рођена истог дана.

јëс лёба – изр. ручати, обедавати. „Тô се тӯри сламê дёста н^a онâj покрёвац се тӯри и н^a онêm се јё лёба“ (о Божићу) Кн.

јôва ж врста дрвета.

јómужсан, -жна за сир кад се

тек почне правити од невареног млека.

јунадија зб. јунад.

јӯре / сјӯре прил. сутра. „Ҷӯтре субота“ Т.

K

к зýме прил. пред зиму.

к нôћи прил. увече.

калâm м калем, обично какве бильке.

каленiйца ж врста земљане посуде; шерпа.

калéнче, -ета мања земљана посуда која служи као тањир.

канâвац, -вца врста старинског, тканог пешкира (в. законник).

каниџа ж израђевина од пређе.

канићарион / кайтарион м врста лековитог биља.

кânтатӣ, -ам сврш. 1. рачунати; 2. разумети; 3. мислити.⁷³

каравân / карамân м врста крушковог дрвета.

караконцула ж врста демонског бића. „Па кâжу од прê караконцула имâла. Кâжу кâо жёна нека, бâба, гру́ба“ ГГ.

караман в. караван.

кâш м спрат.

кайтарион в. кантарион.

кýша ж 1. њушка. „Кад га појуре, јёж набије кýшу дёле и скутури се“ М; 2. пејор. нос.

⁷³ Ово ће значење бити тачније од оног које сам забележио у Радић 1990: 52.

- кланēй* м кларинет.
- клéваī* / *клéшай*, -ам несврш. гегати, клатити се. „Ёно га, клéва“ ЛБ.
- клéшай* в. клеват.
- клијार* / *ли́вра* ж 1. кучка; 2. скитара.
- кли́кнуī*, -ем сврш. запевати. „Трёха гóдина овó што сам у црнине... Кад бáка би кликнула јéдну, па од милине!“ ГГ.
- кли́убе*, -ета скуп, гомила пчела која у том стању презими.
- кљóка* ж неплодно земљиште, обично у ували. „Пшеница у тé кљóке није могла да рóди“ М.
- ко рóком* – изр. за лако скидање неке болести, обично бајњем.
- ковеийльши* се, -им несврш. кућити се.
- којжмúра* ж покорица, љуштура (нпр. на младом дрвету).
- коzáње* с врста дечије игре.
- козињача* ж зимска чарапа од козје длаке. „Тад носимо козињаче“ ЛБ.
- кóкало* с велика кост.
- колачár* м лице које сече обредни колач.
- комшилák* (/ комийлак) м суседство, комшилук.
- коñай*, -ам несврш. дупсти (нпр. дрво).
- коñильче*, -ета летошње јагње.
- коñильák* м један од пчелињих ројева.
- кóра* ж / *самár* м корњачин окlop.
- кóрам* (/ *коðram*), -рма / *тиðбу* м stomak, трбух. (Први назив је чешће у вези са животињом.)
- кормáћ* м пејор. stomak.
- корùба* ж пужева кућица.
- коñлић* м врста посуде.
- кóттур* м 1. круг. „Кад дожњемо, мî остáвимо јéдан кóтур“ Т; 2. карика у ланцу.
- кóчар* м свињац.
- кóца* прил. пуно, доста. „Кóца сам тê причице знала“ ГГ.
- кошир* м плетена посуда за сено.
- коши́турáк*, -рка / *коши́урáц*, -рца коштица.
- коши́урáц* в. коштурак.
- крайдом* прил. неприметно, у тајности.
- крайши*, -им несврш. сећи на комаде, цепати (в. крља 3).
- крев* в. за крв.
- кривák* м пејор. мушки полни орган (обично у псовкама).
- кри́вий* се, -им несврш. вречати (за животињу или утвару).
- кри́лук* м врста дивљег голуба.
- крилúкаī*, -чем несврш. каже се за гласове које испуштају голубови крилуци.
- кркшай*, -ћем несврш. грактати.
- крља* ж 1. велико старо дрво, труплю; 2. пањ; 3. дрвљаник. „Крља, дë се дрва крате“ ГГ.

кройић, -им несврш. прскати.
„Зечеви угинули, вјальда ово што кропимо жита“ М.
кројиња ж котарица за плетиво; реалија везана за обичај прве посете удатој жени. „Прво носе кројињу, ми зовемо, па после у поде“ ГГ.

крстие в. крсти.

крстените ж мн. леђни део тела, креста.

крстендана / *крстондана* м учесник у сеоским литијама који носи краст (в. скупс.).

крстии м мн. (в. арх. *крстие*) / *молитва* ж 1. сеоска слава, литија. „Иду уз крсте“ Бр; 2. обредно дрво-запис.

крстеноша в. крстеноша.

крти (в. *крти*) м кртица. „Крт подријва берићет“ ЛБ.

кртиог м отпаци, смеће.

крутица / *стругудна* / *шешика* прид. трудна, носећа.

крићењак м хришћанин.

кујсал, -жља клип кукуруза.

куја ж кучка.

куун м врста дрвета.

кушица ж врста посуде.

курузишиће с место под кукурузом.

кућа ж 1. соба са огњиштем. „Ујутру, јутру наша фамилија се диже, умива се, иде те чара у кућу“ Т; 2. кухиња.

Л

лад м сенка. „Нёће лад да прôђе преко онога мртвога, но се чуваш издаље, да лад не прôђе“ ГГ.

ладовиња ж хладовина; хладноћа.

лансно прил. лако.

лайна ж летва.

лачан, -чна гладан (за животињу, обично пса).

лебац м хлеб (в. јанцик).

лек / *лена* (в. *лена*) / *лечка* (в. *лечка*) прил. мало. „Унуку смо оставили лек пара“ Кн.

лемезје зб. сламени кровни покривач.

лена в. лек.

лештарак, -рка лептир.

лечка в. лек.

ливра в. клијара.

ложица ж кашика (раније само за металну). „Па после оног ложицом изгрѣаш“ Т.

лојзе с виноград.

лојар / *шанур* м пљоснат дрвени предмет на коме се приноси хлеб за печенje.

Љ

љубић, -им несврш. волети; приволети се коме. „Има ћовца па нёће љуби јагње!“ ГГ.

људи м мн. мушкарци. „Женскадија на дно (стола) седне, и људи горе“ З.

љӯска ж 1. јаје. „Накӯво дôстаљӯсака“ М; 2. ивер.

М

мадљи́ка / медљи́ка ж врста полена који сакупљају пчеле. *májno* прил. мало.

мака́рий, -им несврш. преиначавати, супротстављати се коме, кварати договор. „Тê жёне мака́ре лъудима“ М.⁷⁴

мака́се ж мн. 1. маказе; 2. врста обредног хлеба са украсом облика маказа.

мâле ж хипок. мајка (обично у вок.).

мânисай (/ *манисай*), -шем сврш. и несврш. наћи ману, налазити ману.

маривей м умеће, вештина (в. адет).

мариве́тан, -тна 1. послушан, миран. „Маривётан – тôkad се лêпо понâша“ ЛБ; 2. честит.

маслéташ, -ћем несврш. 1. блавити, сливавити; 2. фиг. трачујати, лупетати. „Немô ми маслêташ тудêна“ ЛБ.

мâточина ж врста траве, матичњак.

мачуга ж штап, обично старажки.

меденица ж врста звона (нпр. на волу).

мадљика в. мадљика.

мëха ж камен међаш.

међеник м сусед, комшија.

мелëзан, -зна измешан, мешовит (нпр. за чаршав који се тка од различитог предива).

мелëска ж врста сукње (исп. мелезан).

мëттай (ce), -ћем несврш. бацати. „Она мëће угљёвље“; „Мëће се жито из ћита“ С (о божићном обичају).

мëттай се на бôга – изр. замерити се богу (обично са негацијом). „Није се на бôга метаља“, тј. није се могла толико богу замерити, није заслужила толико зло.

мечак, -чка медвед.

мîлос, -сти 1. дар, поклон. „Найлéпа мîлос дёца“ Т; 2. понуде.

мîнуай, -ем сврш. проћи.

мîр м плик.

мîра ж мирис.

младиња ж омладина.

млечњајка ж врста печурке.

млозина ж мноштво, многи.

мðгуhan, -ћна имућан, добростојећи.

мóлба (/ *мôлба*) ж врста сеоске испомоћи, моба.

молиїва в. крсти.

мори́на ж зли демон „У снû што притисне, тô мî зòвемо мори́на“ ГГ.

мðс, -ста брвно преко какве воде.

⁷⁴ Исп. друго значење дато у Алексић / Вукомановић 1966: 314.

мочиљо с 1. бара; 2. вир где се потапа конопља.

мрэзга ж језгро ораха или кавог сличног плода.

мрълий, -им несврш. трошити, ломити, млети. „Јâ измрълим, тај мрâв да се не познâе“ ГГ.
мрсийна ж масноћа.

мумуруз м кукуруз.

мусáфер / *мусáфири* м гост.

мусафир в. мусафер.

мустáхи м мн. бркови.

мустáхлија м брка, бркат човек.

мучњак м део воденице са каменовима и сандуком у који пада брашно. „Óвде ѡамен лежї, а óвде ёма једно као сାନ୍ଦୁକ ଓବାମେ ଏଠି ସେ ଜୋବେ ମୁଚ୍ନ୍ଯାଙ୍କ ଉକୁପନ୍ତି“ 3.

мушка си́рана – изр. мушкарац; мушкарци.

мушика́дија зб. мушка чельад, мушкарци.

H

на вр̄ – у прил. изразима типа: на вр̄ сёдам дâнâ 'седмог дана, након седам дана' („На вр̄ сёдам дâнâ сâњаш нёкога“ ГГ); 'седмодневно'.

навидóку прил. пред очима, у видокругу.

нáвлаши (/ *нáвлаши*) прил. намерно, циљно. „Нáвлаш про-лázим овêм путêм“ М.

наглêд прил. изгледом, наизглед. „Лêп м омак наглêд“ М.

надвôр прил. ван, наполье.

наедâма прил. одједном.

нáжуљак, -лька жуль.

нáковеља ж наковањ.

нâкôнче / *нâкôнче* -еїମା мушко дете које невеста за време свадбеног обреда узима у крила.

накоńче в. наконче.

накрéнуଟି, -ем сврш. покренути, потерати шта у неком смерту. „Âjd накрёни стôку“ М.

налëгнутି, -ем сврш. ући, загазити (в. недобо).

намёрий се, -им сврш. разболети се огрешивши се о забрану гажења вил(ин)ског кола (в.). „Намёрио се нёко, не мёже д-їде на ноге, болё га ноге“ ГГ.

нáмей м снежни смет, нанос.

наисо́умице / *насéнтие* (/ *насéнтие*) прил. насумице, не гледајући, напамет. „Плетê насéнте, на пипање прстîма“ М.

наиýдий, -им сврш. истерати, изагнati стоку на какву храну. „Трёба да напûдим говёда да не ѹдем за љима“ М, исп. „Напûђене свије на жîр бýле“ М.

наре́дий (*се*), -им сврш. уредити (*се*), наместити (*се*), удесити (*се*).

нару́сий, -им сврш. натрунити.

нару́чий, -им сврш. оставити опоруку, оставити аманет. „И после овî м и сîнови ѹшли

обоїца тâмо код њёга и он та-
кô нарûчио“ Т.

насенїе – в. напосумице.

наслûжиси -им сврш. налити,
напунити чашу. „Ајде, сîпи,
сîпи, наслûжите!“ ЛБ.

наїквëсиси (се), -им сврш. наг-
нути (се), накосити (се).

нâуснице ж мн. мали, танки
бркови.

нêдобо с доба ноћи када вла-
дају зле силе, глуво доба. „На-
гзио си у нêдобо на вîлскô
коло, налêго си у њёга“ ГГ.

нêјак прид. 1. слаб, болестан;
2. неспособан.

нêмати убар / ~ убер – изр. не
марити, не бринути. „А мёне
би ујёле пчёле по пê-шêс, убер
нêсам имâла!“ ГГ.

нêмати да се (неко) окрêне –
изр. немати довольно хране ни
да се проба, да се окуси. „Де-
сетину чёљади – нîе имâло да
се окрêну“ Б (исп. обијодит
2).

нêмати чâре – изр. немати ле-
ка, бити неизлечив, исп. „Чâре
му нîе“ Т.

неосéйшина ж утвара, прика-
за. „Тô тâд сам вîдела тû нео-
сêпшину“ ГГ.

нерâха ж нерадник, лењши-
на.

нêсйуїно / снёпуйно прил. не-
приступачно, оно што није ус-
путно.

нîзâлька ж врста сукње.

нициња ж оток на телу, изра-
слина.

нôжице / нôжнице ж мн. ма-
казе, првенствено виноградар-
ске, или за шишање оваца.

нôсиси -им несврш. превози-
ти, обично у оквиру свечане
поворке (нпр. за невесту). „На-
кôња сnáша се носйла“ ГГ.

нôсиси крðињу – изр. посетити
младенце по обредном обича-
ју (в. крошња).

О

обêр м креста у живине.

обиђење с волја, жеља; укус
(исп. обијодит, обић). „Тô је
по твòем обиђењу“ М.

обијоди -им сврш. 1. обићи;
2. (обично уз негацију) проба-
ти, окусити. „Нêће ни да оби-
јôде сêно“, исп. „Нêће ни да
обиђe“ М.

обиња -ам сврш. нападати,
нахватати се (за иње). „Кад
обињâ по шûме“ М.

обић, обиђем сврш. пробати,
окусити. „Обишо сам скрêм-
буш“ Т (исп. обијодит 2).

обложсан, -жна раван, у низи-
ни.

обрâвњача / обрамњача ж об-
рамица.

обрамњача в. обравњача.

обрай, обेрем сврш. 1. окупи-
ти, покупити. „Вечёрас обेри
ранёje стóку“ М; 2. потерати,
загнати. „Мî обेри зêца“ ЛБ;
3. натерати, нагонити, спопа-

сти (кога). „Обрѣли е бѣлѣви (о породиљи)“ ГГ; „Обрашѣ ме те ја попи једну“ М.

обрѣти се, ѡбрем се / *обрѣтнити се*, -ем сврш. наћи се, затећи се где.

обрѣтнити се в. обрет се.

обзѣвка ж зовино дрво.

овѣјати, -ем сврш. очистити, издвојити зреневље од плеве.

ੳгањ (/ огâњ), -гња 1. ватра; 2. врелина.

ੳграђа ж ограда.

од волења / ђо волењу – изр. од миља, из милоште.

ੳдбить, -ијем сврш. отерати, одагнати. „Да се одбије врѣме“ М.

ੳдвише прил. 1. пуно, превише; 2. углавном, махом. „Одвише овій стари ловци успѣву“ М.

одвѣгнути, -ем сврш. повући влагу (нпр. за неки осушен плод).

ੳдовољѣ прил. довольно, доста. „Мόра да радим одовољѣ“ Бр.

одељак м који се оделио од породице, који се издвојио из заједнице.

одива ж невеста (обично за свој род).

одједама прил. одједном.

одolareti, -им сврш. дојадити, досадити. „Што не ўмре, баš ни ѿдоле више“ М.

ੳдреши се врѣха! – метаф. изр. за жену која је почела заредом

рађати.

одржавати в. држат.

ੳжек м жарач, гвоздена шипка којом се разгрће ватра.

озимче, -ета лањско младунче, нпр. теле.

окренутi се в. немат да се (не-ко) окрене.

ономад прил. прекјуче; пре неки дан.

оіанчар м слаб снег, кад тек обели.

оїарити, -им сврш. ударити, погодити, – у изразу „Опари те гуре“, у игри гучкања (в.).

ੳилаз м део њиве који остане неизоран.

оїравиши, -им сврш. 1. упутити на траг, на правац; 2. ући у (прави) траг.

оїрѣлати, -ам несврш. в. оправит 1. „Опраљам траг тамо дѣ керићи залуту“ (о лову) М.

оїучиши (се), -им сврш. сурвати се, срушити се (нпр. за букву, бандеру, шталу).

освојити, -им сврш. победити; савладати. „Не може да освојимо“ (за велики посао) С.

остїавати / оциїавати, -ам несврш. испаштати. „Девёти појас ће то да остава“ М; „Еее, макар девёто колено ће да остава“ ГГ.

ੳстапати, -нем сврш. преживети. „Дошли су ваћ да Ѯльу. Ви сте се склонили одатле, те сте остали“ Б.

оїшнї за нੋкога – изр. удати се (в. живет с неким).

ðикуї м магијска радња којом се спречава, одн. лечи болест.

оїшнї прил. пре, малопре. „Ма дੇ се убїо, оточ тї бїо!?” Т.

оцишаваї в. остават.

очи в. заочи.

очовїдно прил. очигледно, очевидно.

ðуак м 1. породица, род; 2. по рекло; добро порекло. „Газда од оцака“ ГГ.

П

їа прил. (још) и некако, којекако, опет. „Дивљина слабо, лисице пਾ їмају“ М.

їаїч, -ета папуча.

їарап, -ам сврш. искусити, доживети.

їармак м део старинске ограде.

їасїушат в. биковит.

їаїїї, -им несврш. множити, размножавати (о бићима). „Тї мੋж да патиш стоку кੋлко ѳћеш“ М.

їаўль / їуўль м ситан прах, нпр. од пепела. „Ўгљен онâ, оно їма као пੋпео озгôр на ъёга. Тô мî зўемо паўль“ ГГ.

їедат ce, -ам 1. несврш. бацати се ногама. „Кокощка се заќолье, па се пëда“ ЛБ; 2. клизати се, обрушавати се.

їезиї, -им несврш. додворавати се коме, одобровољавати кога.

їељёгаї / *їильёгаї*, -ам / *їруљай* ce, -ам несврш. млатарати ногама. „Ногама пильега“ (по води) ЛБ.

їеїлишиїе (/ *їеїлишиїе*) с 1. згариште; 2. огњиште.

їерўће зб. пера младог црног лука.

їерчин м кика од косе.

їивка / *їијанка* ж пијење, пијанчење.

їивољак, -љка 1. ситан, кржљав плод; 2. фиг. кржљаво, неугледно створење.

їијанка в. пивка.

їиле, -ета птица; пиле (исп. слепо пиле).

їилеж м пчелиња млађ.

їиљегаї в. пельегат.

їирјака ж пратљача. „Тô попариш, па їма ѡвâ пирајка, од дрвета напрâве лъди па бїеш по онê тїпа“ ГГ.

їисмењак м писмен човек. „Добар сам писмењак бїо“ Кн.

їлёме, -ена род; народ.

їлоча ж потковица.

їо волењу – в. од волења.

їобаџиї, -им сврш. одбацити шта, напустити, одустати од чега. „Славу није требало да побаџи“ М.

їодводња ж поплава.

їогубиї, -им сврш. убити (обично о побачају).

їодбии, -ијем сврш. кренути, јурнути. „ОН пòдби уз брđо“ ЛБ.

подвротић, -им сврш. угостити (обично о слави).

поде / првичани м мн. посета младиних родитеља младенцима и пријатељима, (изр. ће у поде), као и посета младенца младиној родбини након свадбе (в. првичани, носит крошњу).

подмашивати, -ујем несврш. подстицати, подевати кога.

пожалити, -им сврш. 1. сажалити; 2. заштитити, одменити кога.

позаметити се, -ем сврш. посвађати се, закачити се, започети свађу. „Напију се па се позамети“ С.

појас м степен сродства, колено. „Девети појас ће тो да остава“ М.

поклад м намирнице које комшије доносе на свадбу.

покровац, -вца покривач за коње, одн. за самар, обично од козје длаке „То на коње се туре, самар да не покисне кад носи брашно ел нешто“ Кн.

полажаоник / полазник м свечарско лице које за Божић „полази“ (в.) породицу.

полазник в. полажаоник. обавити, обављати божићни обред „полажења“, исп. полажаоник.

полазник в. полажаоник.

половница в. боца.

полутај, -ам несврш. гово-

рити с маном, не говорити добро.

польевити прид. под польма, богат польма.

помољак, -љка слаткиш или нешто слично што старији носе у цепу како би обрадовали децу.

поддити, -им несврш. ићи у „поде“ (в.).

пойасак, -ска поподневна паша. „Увече терајмо на попасак“ З.

пойтић м врста цврчка. „Чује се ки попић кад чврчи“ З.

пойрљутић, -им сврш. за нешто што тек површински делује, нпр. кад сунце почне да гори неку површину, кад слана благо захвати биљке, или снег падне да тек обели.

пойрчак, -чка мотка.

посијка / сијка ж мања дрвена посуда.

поскура ж обредни хлеб.

посолић, -им сврш. посути (обично у кулинарству). „Посолимо га са брашњом“ ГГ.

постајати м линија од које полазе жетеоци (в. постација).

постација м жетелац који полази са „постата“ (в.). „Скупе се дваес, триес жетвара и сад знा� се један на постат. То зовемо постација. Он засеца“ З.

помоћни, -им сврш. потамнети. „Чаша помоћна“ М.

постијовај, -ујем, несврш. слаткиш с маном, не говорити добро.

вити (обично за славу, верски празник и сл.).

їпоштїжнѹти, -ем сврш. уганути, ишчашити (за руку).

їправ прид. поштен, невин, који говори истину.

їправдїња ж правда.

їраса ж празилук.

їтвичани в. поде. „Сад кàжу првичани, а онда се звàло у пòде“ ГГ.

їтгретїши, -им сврш. 1. огрешити се, починити грех. „Нèки пргрёши па му упали (светац) сено“ Кн; 2. пропустити. „Једне љубиш, једне прегрешујеш“ (фолк.) Б.

їтрезреїти, -ем сврш. приметити, осетити, наслутити шта, призрети.

їтрёлом м планинско седло.

їтресан, -сна сиров, недорађен.

„Биља ми пресна обѹћа“ М.

їтресїтрелии, -им сврш. прећеши очима жрту и подвести је под своју власт (о злом демону, вештици или вештеру). „Па исто веšтер. Па штà знам, ёто так'о, престрели, поједе исана“ ГГ.

їтразак / рзак м неуштројен вепар.

їтигвирии, -им сврш. доћи, појавити се, у изр. „Не пригвирје више“ Бр.

їтигднии, -им сврш. приближити, доблизити се.

їприказаније с оностррана поја-

ва, нека приказа као лош знак.

„Кàжу тò нèко приказаније, нèко ће да ўмре“ ГГ (исп. неосепштина).

їрѣ м маљ.

їпросёнац, -нца, зимски месец (по једнима децембар, по другима јануар).

їпросиїдовати / *расїловати* се -ујем несврш. за Месечеве мени. „Кад кàже онô мёња се Месец, просипује се Месец“ ГГ.

їроћи се (коме) – изр. бити му опрошено. „Сад ће да ти се прôђе“ Бр.

їтуљати се в. пељегат.

їу / *їуаћи* / *їуваћи* м врста ситног глодара.

їуаћи в. пу.

їунаћи, *їуаћи* -ам / *їушићи*, -им несврш. дувати (нпр. за ветар).

їуваћи в. пу.

їунући, -ем сврш. дунути. „Увече пуне вётар“ ГГ.

їуљ в. пауль.

їусан, -сна јадан; сиромашан.

їүс прид. 1. проклет. „Рођевала му тâ пуста ракија“ ГГ; 2. врста поштапалице за неку вредност (в. седет 2).

їүшићи, -им несврш. везивати, сапињати (нпр. стоку).

їушићи в. пуват.

їчеланик / *їтромчаник* / *їтромњаник* м место где се чувају пчеле.

Р

рѣаії прил. у благостању, милини. „Прѣ јёна свѣ сáма да урабоћи, а саđ рѣаі“ М.

рѣбан, -бна себичан, грабљив. *рабоїа* ж 1. (тежак) физички посао; 2. женска ручна радиност.

рабоїаїї, -ам / *рабоїиїї*, -им несврш. бавити се домаћом радиошћу (в. женскадија).

рабоїиїї в. работат.

рађ м / *рађа* ж рад. „Јде по рађу“ М.

рађа в. *рађ*.

разбраїї, разбѣрем сврш. разумети, схватити, разазнати.

развáлиїї, -им сврш. разбити, разрушити. „У тѣм нѣкако то се развали (о представи из сна)“ ГГ.

развийї млâду – изр. припремити, оденути младу пре него што је предају деверу. „И званици је развију лѣпо“ С.

разгајреїїї се, -им сврш. развреднити се.

расиїїї се, -ем сврш. у изр. „Расијао се Мѣсец“ ЛБ (исп. просиповат се).

расиїовайї се в. просиповат се.

раскрстїиїї се, -им сврш. 1. решити се неког проблема; 2. породити се.

расїрїаљиїї се, -им сврш. спремити се, скинути пртљаг. *расїегља* ж мера у дужини ра-

ширених руку.

расїрїван, -вна / *расїрївљен* прид. разбијен, разбаџан (нпр. за село).

расїрвљен в. растрван.

расїурїїї засїаву – изр. чин скидања заставе којим се означава завршетак свадбеног весеља.

раїиїї, -им несврш. ратовати. *раїнê* / *раїнїе* / *раїнъе* прил. згодније, комотније, угодније (исп. раат).

раїнїе в. ратне.

раїнъе в. ратне.

рачаїалиїї, -им сврш. разапети, рашчепити.

ргѣла ж пејор. старац. „Тѣједна на ргѣла из Брзéћа“ Бр.

ѓгнуїї, -ем сврш. јурнути. „А ђна ти угне одатлиће, па бੇжи!“ С.

рекло с женски одевни предмет, блуза.

рзак в. прзак.

риљ м ашов.

рїм (/ *рїм*) м општа пропаст; страхота.

рїмайї, -ам несврш. тешко дисати; јецити.

рїмиїї (се), -им несврш. уништавати (се). „Рїми се народ“ Бр.

рїмско врёме – изр. последње, судње време, катастрофа.

рїнуїї, -ем сврш. и несврш. почистити, чистити (нпр. снег, стајско ѡубре).

ро́га ж буба јеленак.
роди́мња ж плод, род.
ро́тоти́ња ж неслога, омраза у породици. „Није била сиротиња, ал... била рототиња“ Т. руба в. Ђека.
рукай́ка ж врста чаше.
ру́ковеђ м / руково́ђа ж количина жита која се једним потезом српа посече.
руково́ђа в. руковођ.
ру́ђа ж ноздрва.
ру́с м трун.
ру́се зб. труње, шљам.
ру́шан, -шна жалан, у жалости, у црнини.
ру́шиш (се), -им несврш. жалити, стављати обележја ожалошћености. „Полазио у бόјску, несмо њёга рушили“ М.

С

са́бáле / сабáлье прил. рано ујутру.
са́баље в. сабајле.
са́брорни зуби – изр. низ предњих зуба, секутићи; вештачки, тзв. социјални зуби.
са́глам прид. непром. здрав, исправан.
са́л парт. само (в. ин.).
са́ло в. тиквино сало.
са́мар в. кора.
са́мрт, -и смрт. „Оће са́мрт да учини себе“ М.
са́мћим прил. тобоже, наводно.
са́ч м поклопац под којим се

пече хлеб.
са́којáки зам. свакакав, сваковрстан „Носи се јело свакојáко (о трпезама)“ С.
са́вéпак, -тка црквени празник.
са́вéплацац, -вца / са́вéплац м свитац.
са́вéплац в. светлавац.
са́вéповаћи, -ујем несврш. саветовати.
са́вáш, -ам несврш. за процес свилања код житарица. „Клás свилاؤ“ ЛБ.
са́вóјша ж родбина.
са́врда м сврдло, бургија.
са́бей предл. због, ради. „Не ваља се себет домáћина“ ГГ (исп. чуват).
са́бёшића прил. зашто, ради чега. „Себёшта си дрктао?“ М.
са́вáй м богоугодно дело.
са́дећ, -им несврш. 1. налазити се, боравити, становати; 2. боравити у родитељском дому (за неудату девојку). „Еееј, пуста онá девојка, бôгами, дваëс пëт гôдина седёла“ ГГ.
са́ја ж хипок. сестра.
са́лекче / селёче, -ета мушко јагње или јаре након навршene године; још младо, нејако јагње.
са́лече в. селекче.
са́лим м врста биљке која се бере уочи Ђурђевдана.
са́фите прил. први пут, првина. „Сафте човёка виđело“ ГГ.
са́lla прил. 1. много. „Дôбар

Слáва сїла“ М; 2. мноштво. „Сїла гòведи“ Т.	сóвељ м врста зелене змије.
сїльке ж мн. осје (на класу жита).	сòвра ж / соврàлук м трпеза, сто (в. улица).
сїйка в. посипка.	совралук в. совра.
сїриње с сир.	сїоменâр м каменорезац, занатлија који прави споменике.
сјутра в. јутре.	сїûжс м пуж.
сканатбòрий, -им сврш. лоше направити; изградити нешто с муком.	сремоши в. скрембуш.
скрêмбуши / срêмоши м јестива дивља билька (в. обић).	срндаќ м срндаћ.
скүйс, скуббèм несврш. чупати, кидати. „Скуббù траўу па бацù на крстенöощу“ Т.	срчёвина ж храстовина.
скутийрий се, -им сврш. склупчати се (в. киша).	сїтаруñче, -ета најстарије јагње у стаду.
славéль м славуј.	сїточíја зб. стока (в. тајдан).
слëгнуи, -ем сврш. сићи, спустити се.	сїпрана в. мушки страна.
слéпо ѹиле – изр. слепи миш, љиљак.	сїрêс м растресита земља на кон орања. „Онô орање, ёно мёко, тô зòвемо мî стрêс“ М.
снáга ж тело.	сїрнáјка ж шева.
снâле ж хипок. снаха (обично у вок., фолк.).	сїрудна в. крута.
снáша ж 1. млада, невеста; снаха; 2. обредна лутка која се прави на њиви у част завршетка жетве; 3. женски лик који се јавља у различитим обредним обичајима, код вучара, међу додолама и др. „Жёнско, ал прâве га снашу као тô да га боље бôг послуша, да пâдне киша“ ГГ.	сїуð, -и хладноћа.
спнейтино в. неспутно.	сїудéн прид. хладан.
сðа ж колац, стуб (в. божа соа).	сувоїта ж објекат под кровом, обично пољопривредни.
	сугàре / сугàрче, -ета јагње које се касно ојагњи, које још сише.
	сугарче в. сугаре.
	суђеник м муж (фолк.).
	сунчòглед м сунцокрет.
	сùчка ж сломљено дрво, грана, обично сува.
	Т
	тâјдан прил. увек; одувек.
	„Тâјдан тô народ тûнâ поштовао“ ГГ; „Сточија имâло тâј-

дан“ М.⁷⁵

таксират 1. м несрећа, малер. „Убио и, вели, таксираћ, каже, ишла са свекром“ ГГ; 2. прид. непром. несрећан, баксузан.

такши прид. слабији, лошији. *тала* ж посечена кукурузна стабла, кукурузовина.

талбујана ж весеље.

тамнина / *тмуша* ж мрак, та- ма.

тандарај, -ам несврш. лупетати, причати којешта.

танур в. лопар.

татаба ж стеница.

тврдо прил. пуно,јако. „Болесан неко тврдо“ Бр; „Треба се пази тврдо“ С.

тежак, -шка (много)бројан, велики. „Тешке паре јзну“ М. *тежак свећак* – изр., в. без- митни.

теснак м теснац.

тешак, -тка теча. „Они по некем текту поручу“ ГГ.

тешка в. крута.

тиквино сало – изр. унутра- шњи, мекани део тикве.

тића ж 1. крпа; 2. дроњак, (ло- ше) одело. „Окупа се у тића “нако“ (о додоли) ГГ.

тићав / *тићас* прид. дроњав; слабо одевен.

тићас в. типав. „Типас народ био“ ГГ.

тимон прид. таман, мрачан.

тмуша в. тамнина.

тоњдас се, -ошем сврш. и несврш. пропasti, пропадati (о намирницама, нпр. кромпи- ру, грожђу и сл.).

тдорине ж мн. отпад од сена, ситна прашина.

тёрник м уторак.

тира ж врста крушке.

трайај, -ем несврш. постоја- ти, одржавати се, издржавати. „Ужељео сам се за дечу па не могу да трајем“ М.

тракамица ж врста дечије игре.

трубу в. корам.

треби, -им несврш. чистити. „Требе ливаде“ М.

тремка ж кошница.

тремњаник в. пчеланик.

тремчаник в. пчеланик.

трећај, -шем несврш. про- падати, трулити.

трећеза ж обред приликом из- ласка на гробље, подушје. „То њима суботом трпећа, а онако суботом ради се!“ С.

тулац, -лица шупља направа од дрвета којом се хватају лисице.

турат, -ам несврш. стављати (в. покровац).

турци, -им сврш. ставити.

тутуши м врста дивљег го- луба.

⁷⁵ Ово ће значење бити тачније од оног забележеног у Радић 1990: 60.

Ћ

ћаљасаӣ / ћелесаӣ, -ам несврш. скитати, луњати.
ћев / ћеф м уживање.

ћелесаӣ в. ћаласат.

ћеф в. ћев.

ћорке ж мн. клинасти делови у кровној конструкцији.

ћућа ж врста земљане посуде.
ћућрија ж мост.

ћутаӣ, -им несврш. стајати, налазити се. „Једна се удаља, још двѣ ћуте“ М.

ћутек в. изес ћутек.

ћутљав прид. 1. ћутљив; 2. мутав.

У

уќонцу – изр. једва; замало. „Уќонцу преживео“ З.

убираӣ, -ам несврш. сазнавати, разумевати. „А ја свѣ сам тō волѣла д-убирам, али нѣшто пâ и не вѣруем у тō“ ГГ.

ўбииӣ, убијем сврш. – изр. ўбит свињу ’заклати свињу’.

убиће в. биће.

ўбраӣ, уб рем сврш. сазнати, дознати, разумети (исп. убирац).

увече предл. уочи. „Увече Божића“ ЛБ.

угњаўий, -им сврш. замесити.
յјац, -јца м ујак.

укойчаӣ, -ам сврш. схватити, разумети.

укривай, -ам несврш. прикривати, сакривати.

ул гнуӣ, -ем сврш. ући.

ўлица ж двориште; ледина пред кућом. „И... опет на ўлицу т мо. На тр  с vre се т  с да м ом“ ГГ.

ўмреӣ, -ем сврш. угинути (за пчелу).

ўмреће с смрт. „Кад добијем позив за умреће“ М.

ўтийомљен прид. припитомљен.

ур миӣ (се), -им сврш. упропастити (се), уништити (се) (исп. римит).

ур мљен прид. упропашћен, уништен.

усїаӣ м устаник.

ўсток м / ўстока ж хладан, северни ветар.

усїоکа в. усток.

ўсулан, -лна куражан, који се не стиди. „Биља сам ћонда ўсулна“ М.

усѹлиӣ се, -им сврш. усудити се.

ўтараковаӣ, -ујем несврш. заговарати, запиткивати (исп. затракиват).

үтийh, утѹч м / үтиуцаӣ, -ам сврш. ушкопити, уштројити.

үтиуцаӣ в. утуh.

учиниӣ, -им сврш. бацити чини. „Да не р кнеш да сам дон ла да н што учиним Мар п “ С.

учиниӣ чиње – изр. бацити злу магију на кога. „Да т  н ко н што не учини, учини чиње н ко“ ГГ.

ўџара ж кућица, кућерак.

Ф

фâл м невестински вео.

фûк (/ фûк) узв. за бежање, извлачење из гужве, увлачење у склониште, рупу. „Оно мîш, кад вîдо да ће пâдне, он фûк па побêгне преко крша“ С.

Ц

цицоња м 1. крупан човек; 2. будала.

цирејуља ж врста земљане посуде у којој се пече хлеб.

цицула ж цуцла.

Ч

чâкма ж букова даска, материјал за прављење куће чакмаре. „Чакмâра бýла, онâко... пре-кîване овê чâкме, овê бûкове“ Кн.

чакмâра врста куће (в. чакма). *чамайâр* м све оно што има кукаст облик те може где запети, тј. закачити се.

чамайарâс, -ста ногат (нпр. за каквог инсекта, исп. чампар).

чаре в. немат чаре.

чайâлас, -ста рачваст.

чёкич м чекић, нпр. за откивање косе.

чемûлька / *чемûњка* ж део лука, тј. чешањ.

чемûњаїй, -ам несврш. требити, чистити (обично лук).

чемуљка в. чемуљка.

чес, -ста 1. густ, слабо пропустљив. „Чéсто сîто“ ЛБ; 2. бро-

јан (мн., нпр. за децу) „Чéсти у мâјке“ М. „Недéље су чéсте, а тéшке“ ГГ.

чёшина ж чесма.

чýка / *чîча* м отац.

чîниїй, -им несврш. бацати чини. „Она е велий тô чинёла свâкога Ђûрђевдâна (...) по штâла“ ГГ (исп. учинит).

чиње в. учинит чиње.

чîча 1. в. чика; 2. муж, супруг.

чöра ж девојчица.

чûваїй, -ам несврш. в. држат 1. „Пёткêм не прêдём... Као тô се чûва нêшто“ Кн; „Тô су чûвâли себет вûкова“ (о празнику) ГГ.

чûваїй бању – изр. водитирачуна о здрављу након бањског лечења.

чûк м чекић, обично већи (исп. чекич).

чûка ж / *чукâр* м узвишење.

чукар в. чука.

чûрук 1. м непокретност, неспособност. „Бîо у чурûку“ ГГ; 2. прил. непром. фаличан, са телесним недостатком.

чурûчан, -чна, в. чурук 2.

Ц

чâкаїй, -ам несврш. причати, необавезно разговарати, ћаскати.

чîдаїй се, -ам несврш. млата-рати, бацати се ногама (исп. пельегат).

III

шâвъл / шâфоль м врста дрве-
не посуде.

шакâчки прил. шакама.

шарёно кôло – изр. коло којим
се завршава свадбено весеље,
у којем игра и млада. „Тô кад
буде шарёно кôло, тâд снаша и
момак ћигру зâедно“ ГГ.

шафоль в. шаволь.

шáша ж листови кукурузног
клипа.

шийкиње ж мн. шипков жбун.

шишâрка ж кукурузни клип
без зревља.

шийше, -ета боца.

шкрайлья ж врста гусенице са
рошчићем.

шъя́њак, -њка зглоб, чланак.

шињаřиї, -им несврш. 1. прља-

ти око себе, загађивати; 2. фиг.
пушити.

ишовельâк м опало и сасушено
шумско лишће.

иштáвель м врста траве, некада
јестиве.

иштâкъа ж болесничка штака.
„Йшо са штакаља“ М.

иштýркиња ж неплодна жена.
иштýркаљ, -кља рода.

иштумáџати се, -ам несврш. по-
времено се појављивати, обично
из tame (нпр. за вука).

иуљак, -љка лош кукурузни
клип, са мало зревља.

S

свîска ж двогодишња овца.

звонâра ж звоник, црквени об-
јекат са звонима.

6.2. Дијахрони пресек овог вокабулара указује на богату и разнородну лексичку слојевитост. У њему се, с обзиром на порекло лексема, могу издвојити три основна слоја:

6.2.1. Словенска лексика, као основни слој у којем се налази и знатан број архаичних лексема и значења које не познаје шира српска језичка територија. Међу њима су: *брâти* (се) ('сакупљати (се)', нпр. за народ, дрва, сено, млеко, исп. њубрат, Skok I: brâti), *вéшиши* се ('разумети се у нешто' и сл., исп. Елезовић 1932–1935: већ 'који је вичан', Skok I: vješt), *влâk* (1. 'дрљача, оруђе за дрљање', исп. Елезовић 1932–1935: влâча; 2. 'две греде причвршћене једним крајем за осовину волујских кола', исп. Елезовић 1932–1935: влâке 2, Skok III: vúci), *глâвња* (1. 'угарак'; 2. 'клада, греда', исп. Елезовић 1932–1935: глâmња, Skok I: glâvnja), *глêдан* ('леп, наочит', исто: Елезовић 1932–1935), *грðан* (1. 'ружан, наружен'; 2. 'јадан', исп. Елезовић 1932–1935: грдан, Skok I: grð), *грêдом* ('успут, узгред,

путем’, исп. Skok I: grésti), гјуре (’празе’, исто: Елезовић 1932–1935), жељка (’корњача’, исп. Елезовић 1932–1935: жељка, Skok I: žélva), зáвећи (1. ’завештање, обећање’; 2. ’обичај’, исп. Елезовић 1932–1935: завéтан, Skok I: vijèće), зјајец (’зец’, исп. Елезовић 1932–1935: зјајац, Skok I: zēc), збòришт (’говорити’, исто: Елезовић 1932–1935: збòрит, зборйт), здрàвишт (’наздрављати’, исто: Елезовић 1932–1935: здрàвит 1, исп. Skok III: zdrāv), извéчашт (’похабати се, истрошити се’, исп. Елезовић 1932–1935: вёт, извешчात), кóйат (’дупсти, нпр. дрво’, исп. Skok III: kòpati), крòшиња (’котарица за плетиво’, исп. Елезовић 1932–1935: крòшиња, Skok II: kròšnja), крòшт (/ крòш ’ктица’, в. и кртог, закртòжит, исп. Елезовић 1932–1935: крт, Skok III: křt), күћа (1. ’соба са огњиштем’; 2. ’кухиња’, исп. Елезовић 1932–1935: күћа, Skok II: kùća), мёштат (ce) (’бацати’, исп. зáмётак, Елезовић 1932–1935: мёштнушт (ce), Skok II: mèsti), мёлос (1. ’дар, поклон’; 2. ’понуде’, исп. Елезовић 1932–1935: мёлос), мочило (1. ’бара’ 2. ’вир где се потапа конопља’, исп. Skok II: mòkar), мўчњак (’део воденице са каменовима и сандуком у који пада брашно’, Skok II: mèk), обијодишт (1. ’обићи’; 2. ’пробати, окусити’, исп. Елезовић 1932–1935: обиднут), ѡгањ (/ огáњ 1. ’ватра’; 2. ’врелина’, исто: Елезовић 1932–1935, исп. Skok II: òganj), ўйле (’птица’, исп. Елезовић 1932–1935: пíле, Skok II: pìl-pìl), ўлёме (’род; народ’, исп. Skok II: plème), ўола-жáоник / ўолàзник (’свечарско лице које за Божић „полázи“ породицу’, исп. Елезовић 1932–1935: полázник, Skok II: lâziti), ўостанашт (’линија од које полазе жетеоци’, исп. Skok III: rôstát), ўпàв (’поштен, невин, који говори истину’, исп. Елезовић 1932–1935: прàв, Skok III: pràv), ўре́зреи (’приметити, осетити, наслутити, призрети’, исп. Skok III: zrëti¹), ўрзák / рзák (’неуштројен вепар’, исп. Елезовић 1932–1935: рзâh, Skok III: prâz), ўý / ўyâh / ўувâh (’врста ситног глодара’, исп. Skok III: pûh), рабòшта (1. (тежак) физички посао’; 2. ’женска ручна радиност’, исп.: Елезовић 1932–1935: работа, Skok III: ràbota), ринуши (’почистити, чистити’, исп. Skok III: rìnuti), роштоштња (’неслога, омраза у породици’, исп. Елезовић 1932–1935: рòта, Skok III: rot), рушан (’жалан, у жалости, у црнини’, исто: Елезовић 1932–1935), сврда (’сврдло, бургија’, исп. Елезовић 1932–

1935: сврдао, Skok III: svřdaø), *селёкче / селёче* ('мушко јагње или јаре након навршене године', о препозицији *се-* исп. Skok III: sâj), *сүўж* ('пуж', исп. Skok III: pústi), *тарéбий* ('чистити', исто: Елезовић 1932–1935: трёбйт, исп. Skok III: trijèbiti (se)), *ўбраї* ('сазнати, дознати', исто: Елезовић 1932–1935: убрàт), *ўлица* ('двориште; ледина пред кућом', исп. Skok III: ülica), *цреїўља* ('врста земљане посуде у којој се пеке хлеб', исто: Елезовић 1932–1935, исп. Skok I: стїјер) и др.

Овде се може прибројати низ других, архаичних словенских лексема, као: *зáкон* ('обичај, обред; правило', исп. зако-ник), *ják* ('способан', исп. нејак), *нарўчий* ('оставити опоруку, оставити аманет'), *нðсий* ('превозити, обично у оквиру свечане поворке'), *йогўбий* ('убити', данас обично о побачају), *йðјас* ('степен сродства, колено'), *сðа* ('колац, стуб') и др. У овакве облике свакако спада и лексема *мийто* (у значењу 'поклон, милост'), сачувана у придевској форми *безмийти / безнійти* 'тежак, осветољубив (о цркв. празнику, тј. свецу који не оправшта грех)'. Низ ових облика бележимо, на пример, и у архаичном корпузу српске народне поезије (в. VIII.2).

Ова лексика неретко упућује на архаизме који сведоче и о типовима културе на одређеном развојном ступњу. Такав је пример лексеме *надвôр* ('ван, наполье'), која посредно сведочи о постојању старијег, основног облика *двор* ('двориште'), који се још увек јавља у фолклористичком дискурсу (исп. „Ко ће майке дворе брیсат?“, „Имão златну јабуку у двору“, С), или лексеме *кӯћа* (1. 'соба са огњиштем'; 2. 'кухиња'), за коју Ј. Цвијић бележи да у основи значи „ону највећу просторију, у којој огањ гори и у коју се најпре споља улази“, препознајући то као најстарије значење ове речи (Цвијић 2000-IV: 72).⁷⁶ Са тог становишта заслужује пажњу и лексема *рабоїша*

⁷⁶ У копаоничком говору је забележена и стара лексема *йжина* у значењу 'колиба за младенце' (Грковић 1968: 131, ГЛ 68, исп. Елезовић 1932–1935, Радуновић 1996: 415 – Речник). Овај корен, за који истраживачи истичу да није карактеристика источних српских области (Skok I: his), забележен је и у копаоничкој топонимији, исп. *Истод кижсе* (184), *Кижевак* (187) (Грковић 1970), *Код кижсе* (Јашовић 2007: 157). Има мишљења да је у оквиру старих словенских позајмљеница овај облик ушао и у немачки, па се путем рудар-

(1. 'тежак) физички посао'; 2. 'женска ручна радиност'), која је вероватно остатак средњовековне правне терминологије, у знатној мери уобличене према земљорадничком економском миљеу српске државе (исп. Шаркић 1995: 31, 46). Занимљиво је да је из опште правне сфере земљорадничких обавеза овај термин прешао у сферу женске кућне радиности (Радић 1993: 135), или је, можда, захваљујући задругарском типу овдашње породице, у њој имао боље услове да се очува.

6.2.2. Стари несловенски лексички слојеви (грцизми и романизми, те различити остаци старобалканског супстрата) које узајамно преносе и остали балкански народи. Овом корпусу лексема, не рачунајући оне које су убичајене и у књижевном српском језику, могу се прибројати и следеће: *баланџа* ('вага, обично ручна', исп. Бјелетић / Влајић-Поповић... 2006: баланца; *баланчун*, *баланца* 2, РСАНУ; венец. *balanza*, гр. παλάντζα, Аргировски 1998: *pálanza*), *баљас* ('белоглав', Радић 1990: 45, исп. гр. μπάλιος, арум. *bale*, Бјелетић / Влајић-Поповић... 2006: баља; Skok I: *balja*), *бачија* ('колиба', исп. рум. *baciу*, Бјелетић / Влајић-Поповић... 2006: бач, бачија; Skok I: *bâc*; Карадић 1852: *bàčija*), *боча* ('дрвени суд у који тече ракија док се пеће', исп. млет. *bozza*, Skok I: *bôsca*), *велїја / вилија* ('кришка', исп. гр. φελλί, арум. *filé*, Аргировски 1998: *feliјa*; рум. *elia*, РСАНУ: *vèliјa*²), *вîнка / йнка* ('левак', исп. гр. χύνω, арум. *hîncă*, Аргировски 1998: *йнка*, в. *вунија*), *вунїја* ('левак', гр. χωνί, арум. *hunie*, Аргировски 1998: *хунїја*), *дерлєтија* ('слаба, неплодна њива или ливада', са могућим паралелом у предилирском, или илирском **darno / derno*, Skok I: *dër*, исп. и РСАНУ: *дëрлетина*), *йкра / ѫра* ('површински слој који се хвата на сиру, меду и сл.', исп. гр. γύρις, арум. *ir*, Аргировски 1998: *йра*; Елезовић 1932–1935: *йра*), *калам* ('калем', исп. гр. κάλαμος, лат. *calamus*, Аргировски 1998: *кálam*; Skok II: *kàlam*), *канишай* (1. 'рачунати'; 2. 'разумети'; 3. 'мислити', исп. тал. *contare*), *кокало* ('велика кост', исп. гр.

ске терминологије (нпр. у значењу 'рударска кућа') касније поново нашао на Косову и Метохији (Павловић 1970: 154). Вредан је пажње податак да се у области рудника Плана *кижом* назива „гвожђевита вода“ (Панчић 1893: 39).

кóккало(v), арум. *cócală*, Аргировски 1998: кóкал), *κοῖγίλче* ('летошње јагње', исп. рум. *copil*, Skok II: *köpil*; о могућем слов. пореклу в. Станишић 1995: 93), *κόραμ* (/ *kōrām* 'стомак', исп. гр. *κορμί*, Аргировски 1998: кóрем), *μυσιάθη* ('бркови', исп. гр. *μουστάκι*, арум. *mustacă*, Аргировски 1998: мúстак), *πέζιπη* ('додворавати се коме, одбровољавати кога', исп. гр. *παίζω*, Аргировски 1998: пéза¹), *πόσκυρα* ('обредни хлеб', исп. гр. *προσφορά*, Карадић 1852: *pōskura*), *πράσα* ('празилук', гр. *πράσον*, рум. *praz*, Аргировски 1998: праз, исп. Карадић 1852: прáс), *σέλιμ* ('врста бильке', гр. *σέλινον*, исп. рум. *selină*, Skok III: *selen*), *сугаре / сугárче* ('јагње које се касно ојагњи, које још сише', арум. *sugár^u*, 'lamb or kid which still sucks its mother', Gołąb 1984: 251; арум. *sug*, лат. *sugere* 'сише', Настев 1988: 55; Елезовић 1932–1935: *сугárче*, исп. Карадић 1852: *сùгаре*), *πτῆζα* ('обред приликом изласка на гробље, подушје', гр. *τράπεζα*, Skok III: *trapeza*; арум. *trapéză*, Аргировски 1998: трапéза¹, исп. Карадић 1852: трпеза), *φᾶλ* ('невестински вео', исп. гр. *φαλός* 'бео', Аргировски 1998: фалакрома; Skok III: *valînca*), *чўка / чукár* ('узвишење', исп. гр. *τσούκα*, Skok I: чuká), *штýркиња* ('неплодна жена', рум. *știr*, гр. *στεῖρος*, исп. лат. *sterilis*, Skok III: *štírkinja*) и др.

Већи број ових лексема, тј. њихових основа (нпр. *бâльас*, *бачија*, *йра*, *штýркиња*), познат је и суседним језицима, на пример шиптарском (исп. Пољоска 1998: 103, 112), чијим су посредовањем ове лексеме такође могле бити разношене Балканом у различитим правцима.

Овај језички слој препознаје се и у области калкирања. Овде, као и на ширем делу балканословенских говора, глагол *сéдеть* има и значење 'становати', као у грчком језику (гр. *κάθομαι*, исп. Конески 1966: 185), а лексема *йїле* има основно значење 'птица', као у арумунском *pul'ý* (Исто: 186). У копаоничком говору лексема *йїле* укључивала је, изгледа, и значење 'пчела', па отуда и лексема *йїлејж* у значењу 'пчелиња млађ' (исп. „младе пчеле се пýле“, ЛБ). Копаоничка област ће, поред народног (српског) облика *Ўскрс* и црквеног (српскословенског) *Вâскрс*, познавати и синонимну лексему *Велїгдан*, начињену као калк према грчком моделу *μεγάλι ημέρα*. Облик Ве-

лигдан (/ Велигден) је карактеристика шире балканословенске области. Иако га је Карадић везивао за области „доље преко Мораве“ (Карадић 1852), његови западни дometи се простиру у ширем распону од јужних и југоисточних црногорских области до источне Србије и Дунава (Радић 1993: 123, 132). На средини ове линије налази се копаоничка област која та-кође у једном свом делу познаје ову лексему (исп. Елезовић 1932–1935: Велиѓдан).

На старе језичке слојеве вероватно упућује и низ других лексичких подударности, очито балканистички обележених, које се, на пример, јављају у српским и шиптарским говорима. Реч је о појединим лексемама које су развиле двострука значења, као копаоничко: *дивљина* ж 1. 'дивљач, дивље животиње', 2. 'вук' (/ *дивина* 'вук' Љ, исп. шипт. bishë, Станишић 1995: 99), које, изгледа, има своју паралелу и у синонимној лексеми *свериње* (исп. „те није остало седам шиљежића. О(д) све-риња пропаљо“, Radoičić 1996: 49, Б. Брдо – текстови). Таква је и лексема *ଦୂର୍ଜାସ*, која поред основног има и значење 'степен сродства, колено' (шипт. brez, Станишић 1995: 98), лексема *ଓବିଜୁଡ଼ିଟି* (исп. *обиже́нье*) 1. 'обићи', 2. 'пробати, окусити' (шипт. kërkoi, Исто: 59), позната и лесковачком крају (Ђорђевић 1988: 137, 160), или лексема *суଜେନିକ* 'муж' (шипт. fat, Станишић 1995: 11). И израз *за କ୍ର୍ଵ*, у значењу 'ради (крвне) освете', забележен у југоисточном копаоничком подножју, свакако је у вези са основним изразом *ଉସତି କ୍ର୍ଵ*, потврђеним у шиптарском језику (marr gjakun, Исто: 59).

6.2.3. Присуство већег броја турцизама, као: *ଅବେର* (исп. 'нémat ḥaber', тур. haber, Škaljić 1979: hèber), *ଅଲେନ* ('црвен', тур. al, Исто: àl), *ଅର୍ଚିଟି* ('трошити', исп. тур. haraç, Исто: hàrāč), *ଆସୁଳ / ଆସୁଲାନ* ('здрав, ваљан, исправан', исп. тур. hâsil, Исто: hásul), *ଆମାର* ('волья, жеља', тур. hatır, Исто: hátar), *ବାଦିଯାବା* (1. 'узалудно'; 2. 'бесплатно', тур. bâd-i hava, Исто: badihâvâ), *ବାରାବାର* (1. 'заједно'; 2. 'подједнако', тур. beraber, Исто: barâbâr), *ବାସାମାକ* ('степеник', тур. basamak, Исто: bâsamak), *ବାତାଲାଲିଟି* ('напустити, оставити', исп. тур. battâl, Исто: bâtâl), *ବାତିଶାଟି* ('пропасти, пропадати; крепати, крепавати', исп. тур. batmak, Исто: bâtisati), *ବେରିଣେଟ* ('плод, род', тур. bereket,

Исто: berićet), бîrvakat (/*birvâkatî*, исп. од бîrvakta 'одавно, од старине', исп. birvaktile, Исто: birvâktile), vâkai (‘време’, тур. vakit, Исто: väkat), висстân (‘сукња’, тур. fistan, Исто: fistân), ênha / ínhâ (‘девојка у сватовима’, тур. yenge, Исто: jenjda), забулдайсаи (‘постати була’, исп. тур. bula, Исто: bûla), инсân / исân (1. ‘чeльаде, особа’; 2. ‘створење’, тур. insan, Исто: insân), исиктiерiсаi (‘отерати, одјурити’, исп. тур. sıktır, Исто: siktir), ѫч (‘ништа, нимало’, тур. hiç, Исто: hič), ja-glûche (‘марамица’, исп. тур. yağlık, Исто: jägluk), jánczik (‘врста торбе’, тур. yancık, Исто: jândžik), канiпariöñ / кайпariöñ (‘врста лековитог биља’, исп. тур. kantar, Исто: kàntar, исп. Skok II: kantar²), ковеtiйшии (‘кућити се’, исп. тур. kuvvet, Škaljić 1979: kûvet), комишилак (/*komishıllak*, ‘комшилук, суседство’, тур. komşuluk, Исто: komşiluk), kôça (‘пуно, доста’, исп. тур. koca, Исто: kôdža), makâse (‘маказе’, тур. makas, Исто: mâtaze), мâniçsaи (/*maniçsaï*, ‘нахи ману, нализити ману’, исп. тур. bahane, Исто: màhana), марiвей (‘умеће, вештина’, тур. marifet, Исто: marifet), мелëзан (‘измешан, мешовит’, исп. мелëска, тур. melez, Исто: mèlez), мусáфер / мусáфир (‘гост’, тур. misafir, Исто: musáfır), òçak (1. ‘породица, род’, 2. ‘пoreкло; добро poreкло’, тур. ocak, Исто: òdžak), ïaiçüche (‘папуча’, тур. paruç, Исто: pâpuča), pâa (‘у благостању, у милини’, тур. rahat, Исто: ráhat), разгајрéшии (‘развреднити се’, исп. тур. gayret, Исто: gâjret), рапачиш (‘разапети, ращепити’, исп. тур. çatal, Исто: cátal, Елезовић 1932–1935: чатàл), сабâj-le / сабâлье (‘рано ујутру’, тур. sabahile, Škaljić 1979: sâbâhile), сагlâm (‘здрав, исправан’, тур. sağlam, Исто: sâglam), сёбей (‘због, ради’, тур. sebep, Исто: sèbep), севâi (‘богоугодно дело’, тур. sevap, Исто: sèvâb), сёфтие (‘први пут, првина’, тур. sefta, Исто: sèfte), сôвра / соврâлук (‘трпеза, сто’, исп. тур. sofra, Исто: sôfra), тâксирâи (1. ‘несрећа, малер’; 2. ‘несрећан, баксузан’, тур. taksirat, Исто: taksírât), тâлбуана (‘весеље’, исп. тур. daulhane, Исто: dabulhâna), тâпiлâба (‘стеница’, исп. тур. tahta, Исто: tâhta), hëв / hëф (‘уживање’, тур. keyif, Исто: cëif), hëшек (исп. изëс hëтек, тур. kötek, Исто: cûtek), чâре (исп. чâре му нiе / нêма чâре, тур. çare, Исто: čára), чёкич (‘чекић’, тур. çekiç, Исто: čekic), чёима (‘чесма’, тур. çes-

ме, Исто: čësma), чүрук / чурӯчан ('фаличан, са телесним недостатком', тур. çürük, Исто: čıruk), шийше ('боца', тур. şise, Исто: šiše) и др.

Турски наноси остали су и у области калкирања, о чему говори пре свега низ полукалкова типа: изëс һүмек, нёмаӣ әбер, нёмаӣ ҹаре и др. Пример саборни зўби, вероватно према тур. *pazari-*, открива старе српско-турске културолошке екви-валенте у лексичком пару *сабор* – *йазар* (Радић 1996). У перифрастичким предикатима типа извöдиӣ шáлу ГГ, можда се такође може трагати за турским језичким утицајима.

6.2.4. Ове три основне групе копаоничких лексема у добро мери су распоређене према различитим цивилизацијским слојевима (в. VII.2, VIII.1). Словенски облици углавном су добро заступљени у оквирима лексике која се односи на област домаћег живота, патријархалну и митолошку сферу (безмиñни / безнñини, завейӣ, закон, здравӣ, күха, мочи́ло, йолажаоник, рүшан, сёа, улица, цреӣуља), на биљни и животињски свет (бабина ду́ша, обсёвка, срчёвина; гүре, жёлька, зajeц, крї, ю́ле, ырзак / рзак, сиýж), на пољопривреду (брáна / влák, грéдељ, йостайӣ, ырбéӣ), али и са сачуваним елементима средњовековне друштвене (и правне) терминологије (нпр. нöсий, рабöйта, рабöйтай / рабöйши). Стари балкански лексички слојеви везани су претежно за присуство, односно посредништво, грчких и романских језичких елемената од којих су први, чини се, посебно оставили трага у религиозном, хришћанском животу (йöскура, ыриёза, Велїгдан), а други у области сточарства (ба́льас, бачија, виља, ўкра / ўра, сугáрче). Из домена ових утицаја посебно се могу сматрати архатичним поједини облици везани за природу терена, тј. конфигурацију тла (*дерлетеӣја*, чукár, исп. топониме *Цуцуља*, Чакала анализиране у VII.2.2).

Турцизми су обележили присуство оријенталне културе у различитим доменима људског живота, у области куће и по-кућства (басамак, яаглюче, яңчик, совралук, шийше), друштвеног живота и обичаја (арчий, мусáфер / мусáфир, êнха / ынха, ыталбууна), човекових физичких и духовних особина (áсул / áсулан, саглам, ыаксирай, чүрук) и др.

6.2.5. Поред архаичног домаћег вокабулара, препознајући је и архаичност страних лексичких наноса. О архаичности стране лексике често говоре и њене фонетске одлике. Лексема *калам*, грчко-романског происхода (или посредништва), старија је од њене касније, турцизиране форме *kalem* (исп. Škaljić 1979). И у турском лексичком наносу препознају се овакви архаизми у примерима: *макәсе* (тур. makas), *чәкич* (тур. çekiç), *чәшима* (тур. çeşme), исп. *бадијава* (тур. bâd-i hava), *вистайан* (тур. fistan) (Исто). Ово је, изгледа, случај и са лексемом *Гарвânка* („прва звезда поред Месеца“, ГЛ 83, в. VIII.1.1.7), која указује на облик са очуваном консонантском групом (тур. kervan, од перс. kārwān, Škaljić 1979: karâvân, исп. Skok II: kârvân, Елезовић 1932–1935: kârvân).⁷⁷ Ови облици једним делом чувају и морфолошку структуру турског језика, исказану, на пример, у индеклинабилности низа турских придева, као: *ácул, саглâm, тâksırâî, чûрук*. Тежња да се они укључе у морфолошки систем српског језика резултовала је и њиховом спорадичном деклинабилношћу, исп. *áсулан, чурӯчан*, па отуда често и дублетном употребом изворних облика и њихових адаптаната – *ácул / áсулан, чûрук / чурӯчан* и сл. И друге морфолошке црте упућују на турске утицаје, као једнински облик *йайчче* (‘папуча’, исп. тур. raruç), према монголском *йайччи* M. У појединим облицима, као у примеру *забулдисай се*, уочава се појачана социолингвистичка ко-онтативна вредност.

6.3. Уопштено узевши, копаоничка лексика у културолошком смислу указује на богатство у различитим лексичко-семантичким областима, при чему доминира лексика везана за село и планински амбијент. На лексичком плану могу се издвојити две основне лексичко-семантичке групе и више подрупа:⁷⁸

⁷⁷ Иницијално г могло се везати за овај облик аналошки према *гâрван* (‘врста крупне црне птице’), посебно због онамасиолошких карактеристика које повезују ове облике (в. Елезовић 1932–1935: кârvân), ако није реч о фонетским посебностима у оквиру турских балканских дијалеката (исп. Петровић 2008).

⁷⁸ Као илустрацију наводим најпре један број примера садржаних у

6.3.1. Лексика везана непосредно за човека и његову анатомију, место у роду и породици, његово станиште, друштвени положај, веровања и сл.:

6.3.1.1. Анатомска лексика: буреӣ, гледењак (/ гледењце), глеђана, грбина, гуша, дамар, киша 2, кокало, корам (/ тирбу), кривак, крстенице, мир, мустаћи, најсулак, најснице, нициња, тирчин, руна, саборни зуби, снага, шљањак; главче, гласовит, дојка, дујшиће, жуљка, тијуче, слезенка, членика, чуручав.

6.3.1.2. Сроднички и породични односи: баба, брала, деверичић, деда, дом, домовина, мале, одива, тојас, својша, сеја, снеле, снаша 1, тијешак, јујац, чија, чија; братанче, доводак, својак, синче, синчић, тајбина, унучка. Исп. баја, брале, брацио, дада-, делја, шећерак (110) ДР.

6.3.1.3. Одевање: вистан, врстна, јека (/ руба), јинђук, јаглуче, канџа, козињача, мелеска, мочило 2, најзалька, најгујче, работа 2, рекло, тијха 2, тијав / тијас, фал; гујче, мармче, минђушка, наглавак, најкакче, тојке, тојасача, сукнен, тежинчина, теграрка.

6.3.1.4. Кућа и покућство: басамак, ваган, ведрића, винка (/ инка / вунја), вратајница, врућара (/ врућарка), главња, грне, губер, заспруг, јанчик, каленица, канавац, којлић, крошиња, кујица, кућа, лајна, лемезје, ложица, лоја (/ танур), обравњача, ђек, тијелишиће / тијелишиће 2, тирјака, тосићка (/ сијка), рукавица, сач, сопра (/ совралук), Ѯдрке, Ѯуна, юлица, ювара, црејуља, чакмара, шаволь (/ шафол), шише; бачвара, брвњача, дуарача, зрнка, кујусара, мешалка, тијвка, тојловића, трозорак, сијача, сојче, сијолче, тавањача, троноджисица, цедиљача.

Овде се могу прибројати лексеме из области кулинарства, исп. бељце (/ беће / беоче), груаница (/ груваница), жујице (/ жујче / жуће), завијач, загодић, љуска, угњавић; вариво, гойђовац, зијећ, котурача, кујусник, лебац, мёдовина, тојричан, тројан, развукача.

овом одељку, у речнику, док иза њих, након тачке и зареза, наводим примере из претходног одељка о творби речи (в. 5).

6.3.1.5. Друштвени живот: врањевина, гđоч, гђуре 2, гјучкање (/ гјучкање), ёнђа (/ јнђа), зáвеј, зáкон, звáнац (/ звáница), здрáвић чáшу, исýрáтиница (/ исýрáтиница), кланéћ, козáње, међенíк, мјлос, мðгућан, мусáфер (/ мусáфир), нарúчић, одељák, ђак, ђивка (/ ђијáнка), тисмењák, тóде / трвичани, тóкклад, томољак, рázвий млáду, рођоштиња, рýшић (се), талбућа, тракамица, шарéно кóло; бáбине, вучár, гонéтика, гуслár, женскár, исýрошеница, куђенíк, кумáсто, мирáскиња, муштулугцића, наводáча, ћевáнка, тобráтиштимсáто, тобóјница, поседéлица, тослáтиак, тrizéтиак, свирáјка, скýтина.

6.3.1.6. Митологија и религија: бáдњчица, безмáтини (/ безмáтини), блáг(и) дáн, богомóља, божићár, Велíгдан, вéшипер, вíлскó (/ вíље) кóло, здрáвице, ѹзјед, jáрам 2, каракóнцула, колачár, крстéноша / крстóноша, крстíти (/ молíтива), крићењák, макáсе 2, морíна, нéдобо, неосéйшина, осиáваш (/ оциáваш), ђикућ, толажáоник / толаzник, толаzин, тóскупра, трагréшић 1, рýм (/ рýм), свéтиак, сnáша 2-3, сđа, суђенíк, тириéза, учíнић чýње, чýваћ, звонáра; божићковаш, бóкче, васíљка, врачár, гледár, делићdbe, световрáчевац, светоилинчанин, угљевáрка, чињарíца, шарáљка.

6.3.2. Лексика везана за природу, њене географске одлике, биљни и животињски свет, као и за човеков економски однос према животној средини:

6.3.2.1. Конфигурација земљишта, његова природа и квалитет: брдíја, бýк, дебéлишиће, дерлећија, дýло, кљóка, нéстиутíно (/ снéтиутíно), ђбложан, толевáти, трéлом, растíрван (/ растифвљен), теснáк, чўка / чукár; барльív, брдáкче, брдíни, вирина, вðдошћина, жљебиња, заравáњак, зáсон, лéвачан, тишина, тристíранак, слáман, стíрмен.⁷⁹

6.3.2.2. Атмосферске прилике: врéме, гáлић се, градý-

⁷⁹ На богатство ове лексике указује велики број топонима у којима је честа апелативна основа терминолошког значења. Само у атару села Мрче налазе се: Бўкова глáва / Вўкова глáва, Код брðда, Кóсина лóква, Крѓлића / Округлића, Крчевина, Полом, Пýшина rávan, Равнићиће, Сёдала (њиве и ливаде), Дрёнова глáва, Падићне (шуме), Клисýра, Прëсло, Чўка (узвишења и брда), Присоје, Цуџља (камењари) (Радић 1990: 44–45).

шка (/ градӯшка), зâвëтишишт, зрнчâр, ладовиња, на́мей, ѩобишт, оианчâр, ѩоводња, ѹйорљушишт, ѹросијдоваш се (/ расијшоваш се), ѹуваш (/ ѹвишишт), ѹсток (/ ѹстока); голомрâзица, грâче, заоблачиш се, ноињик.

6.3.2.3. Биљни свет: бâбина ду́ша, врâнин чâј, грмân, жарїка, жутан, ѡјва, калам, кантарион (/ кашарион), караван (/ караман), коишурак (/ коишурас), крља, күн, мадљика (/ медљика), майчина, млечњака, мрэзга, обсôвка, ѹволъак 1, сёлим, скрэмбуши (/ скрёмоши), срчёвина, шийкиње, шовельак, штáвель; бељик, дебелжорка, ивёрка, лисичâрка, младац, ѹрњак.

Животињски свет: бûрник (/ бурњак / бурњак), влакно, дётила, дивљак, дивљина, жёлька, жишибина, зајец, јагањчâр (/ јагачâр), крýлук, крш (/ крш), лейшрак, мечак, ѹиле, љоићи, ѹу (/ ѹуаћи / ѹувади), рога, свешилаца (/ свешилац), славељ, слёто ѹиле, сôвељ, сијж, срндац, стирнајка, таишаба, ѹутиштани, шкрапиља, штркаљ; вâшка, вуче, голубак, кишњак, мольак, соколак, ѹвобрак, чекутиња.

6.3.2.4. Сточарство: бâльас, биковијшт (/ љасијушашт), гурача, гуре 1, двизарка, желеzinице, затвор, звонара, јарам 1, јунадија, койилче, кочар, меденица, наїудијшт, озимче, љлоча, љокрòвац, љоиасак, љрзак (/ рзак), ѹшишт, селекче (/ селече), стваруњче, сточија, сугаре (/ сугарче), ѹштх (/ ѹштијашт), свишка; гукче, двишче, ждребак, ждребна, затланидовашт, јарина, крмак, љиларник, скозна, стелна.

Овде се може укључити област прераде млека, исп. баћевина, бачија, бачица, благошта, велија (/ вилја), груда, грудњача, Ѣкра (/ Ѣра), ѡомујсан, сириње; грудара, ладник, – а у ширем смислу и област пчеларства: клубе, койильак, љеланник (/ ѹрмчаник / ѹрмњаник), ѹрмка; ѯмалица / ѯмилица, залећ (за матицу), крстача, љелар, ѹрећак, ѹторак, четвртијак.

6.3.2.5. Польопривреда: ајдук, бâјча, берићешт, брана (/ влак), грёдељ, дожевница, зâвала, калам, кошир, кројишт, күжасиљ, мольба (/ молба), мумуруз, мучњак, овёјашт, ѡилаз, ѡосташт, ѡосташација, Ѣраса, рîль, родимња, руковеђ (/ руковеђа), свилашт, сиљке, стирпес, сунчоглед, таља, ѹиквино сало, ѹорине,

штрéбиш, чемûлька (/ чемûњка), чемûњаи, шáша, шûљак; брёмишиш, вôйњак, грабûльче, дôловка, жетîвâр, јабучњâк, колесníк, калûђерка, косач, косéнче, косîло, крстîна, крушкâр, лîсњак, меûнка, нâвиљак, окошûрак, орâло, ошкôсје, шлâшило, шлôшила, шоточâра, ћрскâча, ћрска, шљивâк.

7. Разведеност копаоничког дијалекатског типа

7.1. И поред заједничких језичких особености средишње копаоничке области, које несумњиво чине прилично целовит, копаонички дијалекатски тип, већ у овој области се срећу језичке одлике које указују и на извесну дијалекатску разведеност, а свакако на неуједначену заступљеност низа типичних особина. То се, на пример, односи на непревреле акценатске процесе и појаву двоакценатских речи (исп. 1.1.3), удео јотованих консонаната пред компаративним придевским наставком (2.2.2), асимилацију предлошког *с* према палatalном сонанту *њ* (2.4.20), различите антропонимске парадигматске моделе код именица мушких родова (3.5) и др. На то као да помало симболично указују поједине, још увек недовољно истражене изоглосе, на пример употреба различитих облика оронима Копаоник (*Койâвник / Койâоник / Койаник / Койбоник*), или појединих културолошких лексичких прежитака (нпр. *кошто / кошта*) (в. VII.1.2).

7.2. Међу значајнијим језичким особеностима које излазе из оквира типичног копаоничког говора могу се издвојити:

7.2.1. Икавски рефлекси јата у низу категорија, као што је негација глагола *јесам*: *нýсам* (114) В, Ш, Ли, (60, 115) ДР, *нýсмо* Ј, КР, Б, Ли, З, *нýсам*, *нýсу* ГГ; наставци за компаратив, као у примерима: *ранîе, круйнîе, стáришем* К, *чistîшa* (33), *здравшî* (89), *високшî* (100) В, *новшîa*, од *стáришe* жêнâ КР, *ранîе* Бр, *стáришe* Кн, *обложнîе* ('равније') Б, *високшîе* (исп. *височшîa*) Ли, *чistîшa* (33), *здравшîji* (89), *новшîji* (102) Ш, *слabîja* (99) ББ, *зрелшîji*, *стáришa*, *слabîje*, *ранîje* ГГ, *ранîje*, *здравшî* П, *ранîje* Се, *веселшîja* (7), *чиштîja* (33), *ранîje* (50) ДР, *чistîшja* (34), *слabîja* (99), *здравшî* (89) ГЛ; дат.-лок. јд. именица а-парадигме: *глáви* (1) В, ка *кућhi* КР, тôj *фâбрики*, према *Шиїâчини*

Ли, кокðшки (62) ДР; у онðј згрðди, по ливðди, по шðми, у црнñни К, у цркви, у штñали Ј, на ливðди З, у кðхи, по зёмљи ГГ, у ѯколини П; ген.-лок. мн. зам.-прид. деклинације: *jäkû* (98), *stâri* (100), *moî* (107) В, од стáре *nâshi* Бр, са свî странâ Ли, *jäkû* (98), *stâri* (100), *mðji* (107) Ш; по овû крајева П, по рðбни кðха (84), у дрðги панталðнâ (117) ГЛ; дат.-инстр. (-лок.) мн. зам.-прид. деклинације, исп. дат. *моîма* (107), *свîма* (108) ГЛ / (108) ДР, дат.-инстр. *stârima* (100) ДР; прилог óводи (исп. *dôli*, 112) В, ЛБ (исп. 2.2).⁸⁰

7.2.2. Наставак -ом у инструменталу јд. именица м. и с. рода: *йменом* (20) В, са сîном Кн, човëком (27); *йменом* (20) Ш, овîм бðром З, шýшом, шrâзником; с дейшëтом ГГ, зúбом (5), бûдаком (13) ДР, са зûбом, ѹрсшом (5), најлоñом (36), зéј-шином (47); *йменом* (21), шесшерёшом (73) ГЛ (исп. 3.1.1). Овде се понекад укључују „мешовити“ синтагматски модели типа *овêм ѹрсшом*, *шêм камíчком*, исп. за онêм лейшíром ГГ, који се бележе и у другим областима (Букумирић 2003: 245).

Пажњу, међутим, завређују примери са наставком -ом код основа са палаталним (одн. некада палаталним) финалним консонантом: *шишшольом*, са кóнцом З, с мûжом, нóжом, пред мрївâцом, под сûнцом (фолк.) ГГ, (прстен) са ѯкцом ЛБ, зêцом (66) ГЛ.⁸¹

7.2.3. Наставак -ом у дат. (-инстр.-лок.) јд. зам.-прид. деклинације м. и с. рода: *једном* (109) Б, *његðвом* (107) Ш, *нё-ком*, *њикоме*, *свâкоме*, *дрðгоме* ГГ, *шðом* Бранê (23), *Râшином* брату (115) ДР, исп. не плашим се *њикоме* Бр (исп. 2.2.5).

⁸⁰ На нижим копаоничким теренима са ибарске стране бележе се икавизми у дативу и локативу једнине именица а-парадигме, као и у генитиву множине заменичко-придевске деклинације (Божовић 1993: 186–187, 206), али се и за више копаоничке терене констатује само наставак -и у генитиву множине заменичко-придевске деклинације (Исто: 206, исп. карту на 211). Учешће једног броја икавизама на вишим теренима може бити и резултат успостављања одређених типова хармоније, исп. *моîма сîновима, сас моîма Ѯерима* М.

⁸¹ Неколика примера овог типа (*jêжом*, *кнêзом*, *џâром*), М. Грковић је забележила у Лукову, уз напомену да су „формирани под утицајем књевног језика“ (Грковић 1968: 125).

7.2.4. Наставак *-им* у дат.-инстр.-лок. јд. зам.-прид. де-клинације м. и с. рода: *н̄иким* ('ником') Ј, *с̄ин ов̄им* (?) (17) ГЛ, исп. 'обе руке к *њим* ('к њему') пружило ГГ; за *једним* човеком била К, *ов̄им* брдом З; *тим* (лок. м.р., 108) В, у срезу *нашим* ЛБ, по *тим* се разликује З, ГГ, на *државним* посли (84) ГЛ, исп. по *ким* га беу пратили М (исп. 2.2.5).⁸²

7.2.5. Дат.-лок. наставак *-ој* у зам.-прид. деклинацији ж.р.: *мојој* (107), *тиој* (108), *једној* (109) В, *тиој* фабрики Ли; у *једној* кући, у *оној* згради К. Исп. „мешовите“ синтагматске моделе: *тиој* старе бабе (36) ГЛ; у *овој* околине Ј, у *Доброј* буке К, на *једној* ноге М (исп. 2.2.4).

7.2.6. Наставак *-а* у ген. мн. именица (као конкурентан наставку *-и*): иљаду *снoйâ* ЛБ, *коленâ* (18) ББ, *црвâ* (65), *мрâвâ* (67), *кола* (111), *колена* (18) ДР, *устâ* (5), ради осам *сaйâ* (84) ГЛ (исп. 3.4).

7.2.7. Наставак *-ама* у дат. (-инстр.-лок.) мн. именица а-парадигме и у случајевима када није под акцентом: *гускама* (63) В, *кравама* К, *млозинама* Ј, *кокоткама*, *гускама* (63) Ш, ДР, *саћницима* (83) ДР (исп. 3.1.2).

7.2.8. Наставци *-има* / *-ама* у лок. мн. именица: *зубима* (6), *коситима* (8) В, на *ногама* К, по тём склоништима, исп. по онे вировима да се брчку Бр, о *ногама* (14) Ш, на *ребрима* (9), на *ногама* (23) ДР (исп. 3.3).

7.2.9. Збирне именице на *-ад*: *ћебад* З, *жерад* (60) ГЛ, *прасад* (58) ДР (исп. 3.8.4), поред шире распрострањеног и лексикализованог *чeљад*⁸³ (30) ГЛ. У множини појединих именица с.р. јавља се и наставак *-ета* исп. *звонета* (!) (В), *свонета* (95) ББ, *бурета* З, *иенчета* (32) ГЛ.

7.2.10. Енклитички заменички облик *ју* у акузативу (као и дативу) једнине личне заменице *она*: позову *ју*, нестане *ју*

⁸² М. Божовић бележи да се наставак *-им* у дат. и лок. једнине мушких и средњег рода заменичко-придевске деклинације не јавља на левој страни Ибра, али је већ на супротној, копаоничкој страни присутан (Божовић 1993: 207). Ова особина присутна је и много северније (исп. банатско: *једним* човеку, у *овим* мести, Московљевић 1940: 59).

(тј. ње) ГГ, исп. ђће да ју слика (Radoičić 1996: 44 – текстови), као и у: (105) В, ДР, ГЛ (исп. 3.8.5).

7.2.11. Наставак *-смо* у 1.л.мн. аориста и имперфекта: *оврđосмо* (52) ББ, *куйовაсмо* (48) Ш, *остаћадосмо*, *искочићсмо* ДЛ, *одоћсмо* ГГ, *дођоћсмо* (15), *не йоћићсмо* (20) ДР, *окоћићсмо* (14), *шадосмо* (18) ГЛ (исп. 3.8.14).

7.2.12. Партикула *-ице*: *ићицие* ('после') К, *онденакицие* (112), *ићслице* (114) В, *одатилице* Б, *бвидицие* (Грковић 1968: 130), *одандиће* (Грковић 1971: 162, Б. Полье), *дотићицие* (Radoičić 1996: 49, Б. Брдо – текстови), исп. *ићицие* (Barjaktarević 1964: 423), *шунакицие* (Марковић 2007: 98) (исп. 3.8.16).

7.3. Међу осталим појавама које одступају од копаоничког дијалекатског типа могу се забележити: консонантска група *ић* на морфемском споју: *гүиче* (63) ББ, Ш, ДР, *шашиче* (59) ББ (исп. 2.4.16); множинске акузативне форме без уопштених сибиланата код именица м.р., исп. *ћаке* (88) Ш (исп. 3.2), као и изостанак алтернације *к/ц* у дативу јд. именица а-парадигме: *той фабрики* Ли; инструментал типа *крви* (12), *косии* (8), *масии* (45) В (исп. 3.8.1); проширена употреба именичког наставка *-ију* у ген. мн.: *миишћију* (65), *вечеријију* (86) В, пет *ћерију* К (исп. 3.4); инструментални облик лич. зам. 1.л.јд. – с *меном* (23, 51, 74) ДР (исп. 3.8.5); помоћни глагол *ће* у 3.л.мн. презента: *они ће доћи* (15), *дође* овё чօре (42) ГЛ (исп. 3.6); нестабилност *ћа*-модела у имперфекту, исп. *носају* (19) ББ (исп. 3.7); генитивне конструкције у функцији припадности: *њезиног свекра* мјака К (исп. 4.2); генитивна конструкција с предлогом *код* у функцији датива циља (нпр. *воде га код лекара* Т), као и беспредлошки датив циља код именице *кућа*: *кући* (34) В, ГЛ (исп. 4.3), као и: *остали кући* Кн, *седе кући* П, у значењу локације, и др.⁸³

7.4. Овакву разведеност није увек једноставно представити, а у детаљнију анализу овог питања морале би се укључи-

⁸³ У ову разведеност увелико се укључују и лексичке одлике које се бележе на деловима копаоничке области, исп. *брїће* (8), *күе* (: ковати, 36), *носе се* ('рву се', 8), *шечо* (25), *шутаи* (6) В, *бораћи* ('налазити се', исп. „бораћи у замрзивачу“) Бр, *свойна* ('својта, родбина') К, и др.

ти и друге методе, рачунајући и статистичку. Јер, представљена разведеност препознаје се понекад у истом дијалекатском пункту, па и код истог испитаника, при чему се у појединим случајевима, у незнатном обиму, може говорити и о утицају књижевнојезичке норме (нпр. икавски рефлекси у појединим категоријама, наставак *-ом* у инстр. јд. именица м. и с. рода, наставак *-ама* у дат. мн. именица а-парадигме и др.). Занимљиво је, са етнолингвистичког и психолингвистичког становишта, да и овде испитаници неретко језичку особину коју и сами поседују поричу и приписују је суседним селима, па и удаљенијим крајевима. Мој испитаник из Кнежева сматрао је да су прилошки облици *гđре*, *шјуде*, без (сложених) партикула, одлика говора Кнежева, док су облици са партикулама, *горѣнâ*, *шуденâ* и сл., карактеристични за говор оближњег Блажева. Но, управо у говору овог мог испитаника били су присутни и облици са овим партикулама, што говори и о могућностима социолингвистичког приступа овим питањима.

Несумњиво је, међутим, да ова разведеност посебно долази до изражaja у рубним копаоничким областима, у појединим случајевима управо представљајући прелаз од копаоничког према суседним говорима (в. IV.5).

IV. СТАЊЕ НА КОПАОНИЧКИМ ОБОДИМА

Дијалекатски тип који захвата средишњу копаоничку област, у мањој или већој мери, срећемо и на широј територији косовско-ресавског дијалекта, како јужније, на пример у метохијској области, тако према североистоку и истоку, до ресавске и смедеревско-вршачке области. На другој страни, поједине одлике копаоничког дијалекатског типа познате су и суседним говорима, који се граниче са косовско-ресавским. Низ заједничких одлика овај говор дели на западу, на пример, са зетско-сјеничким говорима. У њих спадају сонант љ м. н у једном броју лексема, консонанти ж, ч уместо група жј, ћј са морфемског споја, облици типа *крићен*, *пушћен*, инструментал типа *кровљом*, *солјом*, наставак -и у генитиву множине једног броја именица, локатив множине на -а (уз предлог њо), показне заменице у једнини без финалног ј, инфинитивни облици типа *оћис*, *изис*, облици *оће*, *нейће* у 3. л. мн. презента, развијен систем партикула (исп. Барјактаревић 1966), показне заменице *ове*, *тие*, *оне* у конструкцијама са бројевима (исп. Ивић 1985: 163–164) и др. То несумњиво говори о старим дијалекатским континуумима у овим српским областима.⁸⁴

Када је о метохијском изворишту реч, које, наравно, ни само није било без вањских дијалекатских утицаја, оно је последњих десетица, услед познатих друштвених прилика, го-

⁸⁴ И поред снажног продора зетско-сјеничким говорима у долину средињег Ибра (исп. Божовић 1993, Ивић 1999: 314–315), несумњиво је некадашње простирање косовско-ресавских особина западније од садашње области (исп. Барјактаревић 1966, Божовић 1993: 79). На динамичност дијалекатских превирања у овој контактној зони као да и данас указују поједине неуједначености међу резултатима дијалектолошких истраживања. Док ће део насеља са западне стране Ибра (нпр. Требиће, Рвацка) Д. Барјактаревић на приложенoj карти укључивати у екавско подручје (Барјактаревић 1966), иста та села у нешто доцнијим истраживањима М. Божовића биће прикључена зони екавско-ијекавских говора (Божовић 1993: 46, 64).

тово потпуно угашено. Вероватно из тих разлога новији дијалектолошки радови почињу да издвајају зону „компактног косовско-ресавског говорног подручја“, чију јужну границу сада постављају на релацији Ибарска Слатина – Шаторица (на Копаонику) – Куршумлија. Метохијска област, некада јединственија и чвршће везана са главнином овог дијалекта, данас је добрим делом разбијена и ослабљена, карактеришући се, при том, све више мешовитим, српско-шиптарским (Ивић 1999: 314–315), а у последње време и готово искључиво шиптарским становништвом. И онако узан косовско-ресавски дијалекатски коридор прекинут је на правцу од Метохије према Копаонику како ширењем шиптарског језика са југа и југоистока, тако снажним наносима зетско-сјеничког дијалекта са запада, које бележи већ Гл. Елезовић почетком XX века (1911: 464–473).⁸⁵ У таквим условима, улогу конзерватора „изворног“ косовско-ресавског дијалекта, али и својеврсног расадника његових особина, наставља да врши копаоничка област. Њене дијалекатске одлике су се у различитим етапама, са слабијим или јачим миграционим интензитетом, шириле са Копаоника према североистоку и истоку, према централној Србији, преплавивши најпре обронке Копаоника у правцу Западне Мораве. На то упућује чињеница да на овом правцу уочавамо прилично уједначен дијалекатски тип чије се извориште мора тражити на Копаонику и његовим падинама. Када је, на пример, реч о горњотопличком староседелачком становништву, већ у XIX веку указивало се на то да је његов говор „сличан с говором расинаца и жупљана“ (Милићевић 1884: 404, исп. Николић-Стојанчевић 1985: 138). Таква уједначеност на правцу Копаоник – Западна Морава испољила се и на етнографском плану. Етнографи су одавно уочили, на пример, да је одело Топличана староседелаца слично оделу Крушевљана и Жупљана (Милићевић 1884: 403–404, исп. Павловић 1957: 88). У овај дијалекатски тип укључен је и већи део копаоничке

⁸⁵ То ће, најзад, поставити и питање проналажења погоднијег термина за косовско-ресавски дијалекат. Утолико пре што и одредба из другог дела ове сложенице, када је реч о критерију дometа ових говора на североисток, није довољно прецизна (исп. Симић 2005).

области на ибарској страни (исп. Божовић 1993). О томе непосредно сведочи и дијалекатски материјал из Земанице и Г. Граничана (в. III), а у знатној мери и језички осећај тамошњих мештана који копаоничка насеља источно од Ибра (нпр. Јелакце, Лозно, Борчане, Црнатово, Гумниште, Б. Брдо) убрајају у исти говорни тип. Изузетак представља један број насеља која непосредно гравитирају према нижим ибарским теренима (в. IV.4, V.1).

Отуда је разумљиво што дијалекатска ситуација на копаоничким ободима, а на појединим правцима и даље од копаоничке области, у основи одговара стању у средишњој копаоничкој зони.⁸⁶

1. Северни и североисточни правац

На правцу према Жељину и Гочу, као и према Жупи и Крушевцу, укључујући западне обронке В. Јастрепца, добро су очуване бројне копаоничке дијалекатске одлике. О томе говори значајан дијалекатски материјал, како низ обрађених дијалекатских пунктора, тако један број дијалектолошких студија и монографија (в. 1.4).

Акценат

1.1.1. Стабилан троакценатски систем, са два силазна и дугоузлазним акцентом, уз учешће предакценатског квантитета: *високчӣ* (100), *косийми* (8), *седиӣие* (17); *јарðвнӣца* (36), по *брðâ* (1) Бз, *кoйиљâk*, *ўстюка*, *кóрам*; *йрёсёдник*, из *зэмâльâ* Ме, *окрýлье*, *зэмъðсане* *шестӣие*, *сасӣилья*, *дá'emo*; *йрёкðвац*, од *козâ* Р, *слезёнка* (9), *градїна* (78), *умéмо* (2); *љðдима* (17), *зёбëм* (91) Ко, *шикëр* (45), *йёйо* (34), *гледéнце* (3); *цвйзðëли* (6) Др, *шемéль* (31), *вамíлија* (18), *гњéздо* (67); *знáжðу* (1) Ве, *до-нешéн* (17), *йонедёоник* (93), *нóжем* (36); *йорðдица* (18) Н.

У већини насеља бележе се трагови старог акута, у једном броју примера и код једносложница. То се, чини се, по-

⁸⁶ Наводим у илустративном обиму један број основних копаоничких особености (исп. III) које се јављају као доминантне на различитим географским правцима изван средишњег дела ове области.

себно односи на североисточни правац: *йӣшие*, *йрӣча*, да се *күйамо*, *сийава̄ше*, *свёжу*, *наврाईе*; *сий*, *дёвер* Ме, *рәди* (38), *рәнимо* (43), *нейе* (125); *колёвка* (35) Ве, исп.: *свира́льче* (92), *цвёте* (69) Бз, *сийавам*, *куйим*, *одра́ди*, *вёже*, *ујёда*, *кáжу* (исп. *радиши*, *йрӣчиши*, *не одва́жа се*, *оби́ху*) Ме, *кльч* (33), *нóж* (36), *коń* (56), *грóже* (76), *гвóжче* (33) Ко, *зёва* (4), *свањи́ва* (92), *и́жлью́бе* (22); *мýж* (23), *жарач* (33), *зóб* (50), *бýк* (58), *коń* (56), *нóж* (36), *гвóже* (33), *камéнье* (86), *лýсje* (73) Др, *дёвер* (26), *шишárка* (51), *грóже* (76); *сийáро* одéло (28) Н.

Присутни су и познати акценатско-сингтагматски модели, исп. *земљаний лёнац* Ме, *нека* га, *дала* би ви, *«рâбрîши се*, *кога* *ймам*, *күйају* дёцу Р. И у Брезни, најсевернијем испитиваном насељу, бележе се копаоничке акценатске одлике, на пример дугосилазни акценат на ултими одређеног придавског вида: *никû*, *богатâ* (101), *дубокâ* (102), *ладнâ* (103), *тиуїхे* (99), *чистô* (33), или акценатски модели типа *лêха* : *лêхâ* (ген.-лок., 9), *звôна* : *звôнâ* (ген. мн., 95); *чарâна* : *чàраиña* (лок. мн., 31), *йрасиñи* : *йрасиñha* (ген. мн., 58).

Фонетика⁸⁷

1.1.2. Доследнији екавизам у низу категорија, о чему сведочи негација презентског облика глагола *јесам*: *нéсам* (87), *нéсу* (125) Ко, *нéсам* (125) Н; наставци за компаратив, као у примерима: *чистейја* (30) Ко, *здравеи* (99), *краћеи*, *новеи* (113) Др, *слабеа* (110), *млађеа* (111), *тврдени*, *чврстей* (112), исп. *високшej* (111) Ве, *стареj* (113) Н; дат.-лок. јд. именица а-парадигме: *мâјке* (18), *ћеркê* (20); о *нòге* (13), *клâс* на *йшениñце* (50) Ко, *девојке* (26), *гûске* (66) Н, на *йланине*, у *карлице* Ме, по-поп најђе по *вôдице* (тј. да свети водицу), у *марâмице* срчаној Р; дат.-лок. личних заменица 1. и 2. л. јд.: *мёне*, *тёбе* (104) Бз, (115) Ко, Др, Н; дат.-лок. јд. ж.р. зам.-прид. деклинације: *овê дôбре* женê (111); о *његôве* одеће (28) Ко; дат.-инстр.-лок. јд. мушког и средњег рода зам.-прид. деклинације: *сесиñinem*

⁸⁷ И овде је, као на осталим копаоничким ободима, присутна спорадична отвореност или затвореност вокала, као у примерима: *бôрâвио*, *йобеëги* Р, по *сёби*, *недёлья*, *йровео*, из *Бёограда* Ме. Исп. *барâви*, *майñка* Р, али и *p"êч* Ме.

(24), *добрēм* (99), *једнēм* (108), *чейвр̄т̄ем* (111); с *шēм*, *једнēм* (108), *добрēм* (99), *чейвр̄т̄ем* (111); *добрēм*, *његōвem* (99), *једнēм* (108) Бз, *стāрем* свāту, *онēм* дрӯгем, грđнем детётu; са *млāдем*, за *шēм* мōем брāтем; по *шēм* рāту, у *овēм* ѡкругу, о *њинem* трошку Р, у *јёднем* грōбу, у *сáмем* рēчнику, на *шēм* мēсту, у *овēм* Међурēчу, у *овēм* смрдљивem одéлу Ме, *овēм* дöбрем детётu (111); с *мō'ем* брāтем (116); о *дöбрем* човёку (111) Ко, с *овēм* кïселем (46); у *дрӯгем* стáњу (23) Др, са *дöбрем* човёком (111) Н; ген.-лок. мн. зам.-прид. деклинације: *моē* (107) Бз, од *онē* мōтака, са *свē* стрāнā, исп. на *нёке* мēста, на *дрӯге* мēста Р, од *јáке* лъдī (111), од *мō'e* пријатéљa (116) Ко, *онē* јäкē (110) Др, од *шē* гусала (102) Ве; дат.-инстр.-лок. мн. зам.-прид. деклинације: *свēм* (108) Бз, *нашem* лъдимa; по *књигама* *шēма* Ме, *ћоравемa* и *нёйокреїнemа* дáјемо *нёгу*, *йо-еđинemа* Р, *онēма* (17); са *стāремa* (111) Ко, *стāремa* (111), *онēма* бéлемa (114); с *шēма* лъдимa (17) Др, *свēмā* (117); са *нёкемa* женамa (23) Н.

1.1.3. Губљење, односно супституција фонеме *x*: *лēб* (44), *râнимo* (41), *мēови*, *пüаљ* ('пепео', 36), *сиromâa* (ген., 96), под *пâзу* (10), *ðра* (70) Бз, *мēови*, *dýa* (през.), *усанjло*, под *пâзу* Ме, *râни ce*, *сôа*, *сüотa* ('објекат под кровом'), *разöдим ce*, *стîрâ P*, *греöтa* (108), *сирöма* (107) Ко, *мёур* (34) Др, *снâ*, *стîрреa* (32), *бüa* (71) Ве; *кришћанин* (94), *Краинслав* (117), *стîрре'a* (35) Бз, *Дўкови* (цркв., 106) Ко, *настîйv* (61) Др, *снâja* (26) Ве, исп. *скü'wa*, *ку'wo* Ме.

1.1.4. Фонема *v* м. ф: *влâша* (39), *вурүne* (92) Бз, *влâша* Ме, *влâша* (37), *вамиљијa* (18), *врѹштиuk* (46) Ве, исп. супротан процес у *фиљүшка* Ме.⁸⁸

1.1.5. Консонант *l* на крају речи или слога у једном броју облика: *стîлна* (59), *бéлце* ('беланце', 63), исп. *свираљче* (92), *йонедёльник* (84) Бз, *стîл P*, *стîлна* (61), *шđйал* (113), исп. *йо-недёвник* (93) Ко, као и: на *дёлбê* (Марковић 2007: 95).⁸⁹

⁸⁸ Овом консонантском замењивању приружује се и однос *ф/k*, вероватно посредством *x*: *кониñана* ('фонтана') Ме (исп. *мáкијa* 'мафија' БП), као и *флâстика* Р, у релацији *ф/ü*.

⁸⁹ То се, наравно, односи и на један број страних речи, као: *карéнвил / карáнфил* (74) Бз, *амрêл* (91), *ânjел* (106) Др.

1.1.6. Честа замена *н* са *њ*: *члáњак* (19), *чўњак* (77) Бз, *жсúња*, *чўњак* Ме, *брáшињо* (42), *жсúња* (63) Ко, *сўїињо* (95) Др, исп. *једрїња* (1) Бз, *мокрїња* Р, као и супротне појаве у: *гўнче*, *тшанир* Ме.

1.1.7. Нестабилност сонанта *j* у групи *чj* на морфемском споју, исп. *наrўче*, *Мeђуречe* Ме, – као и у облицима императива у једнини и множини: *глёда* (3), *шиша* (53) Бз, бôже *сачўва*, *немô* причат, *сїйа*; не *дâтие* ме Р.

1.1.8. Консонант *ђ* м. *đ* у примерима: *оштїху* Ме, *оштїхе* Р, *глâђ* (47) Др, *говëћина* (44) Ве, *оштїхе* (14), *срëђан* (114) Н, укључујући партикулу *гоћ*, *гођ* м. *год*: *ко гоћ* (115) Ко, *куј гођ* / *куј гоћ* (115) Н.

1.1.9. Спорадично присуство африкате *s*, посебно у иницијалној позицији: *siûð* (34) Бз, *svéзда* (93) Ко, Н, *обсóвка* / *sóва* (74) Ко, *svõно* (106) Др, Ве, *svëри* (68), *обсóва* (74) Ве.

1.1.10. Консонантска група *шћ* као резултат подновљеног јотовања: *пўшћен*, *пўшћацї* (11), *шићу* (’ишту’, 18) Бз, *на-пўшћа* се сёло, *зайшћено* Р, *пўшћен* (10) Ко, *пўшћам* Ве.

1.1.11. Групе *сj*, *зj* на морфемском споју, укључујући њихову факултативну метатезу: *кёзи*, *кёзина* (’козја кожа’), исп. *пróјасак* Ме, *лісје* (73), *гвóзје* (33), *грóзје* (76), *кёзи* (56) Др, *лісјем* (73), *пїјси* (62), *гвóзје* (33) Ве, *кёзи* (56), *грóзје* (76) Н, исп. *кёзина* Р.

1.1.12. Консонантска група *кч* м. *ич* на морфемском споју: *пїакче* (: пас, 59), *гўкче* (63), исп. *брадáкче* (: брдо, 79) Бз, *дàкчица* Р, *гўкче* (66) Ко, Ве, *гўкчићи* (66) Ко, топон. *Гокчани-џа* Ме. Исп. *бáкча* (72) Бз, Ме (тур. *bahçe*).

Морфологија

1.1.13. Уопштавање наставка *-ем* код именица мушког и средњег рода у инструменталу једнине: за тêm м ем *бр штем* Р, *з бем* (5), *ир стем* (13), *з цем* (68), *чов кем* (111); *дей штем*, *їменем* (18) Ко, *чоб нem* (55); *з ч штем* (68) Др, *з йт нem* (46) Ве, с *пїлик м* (2), са *чоб нинem* (55), *пешкир м* (99); сас *дей штем* (18) Н.

1.1.14. Маскулинизација једног броја именица ж.р. на консонант, као и инструментал типа *м аш ом*, *с льом* Р,

кੋшћом (8), *жѣђом* (40), *мâићом* (44), *глâђом* (47), можда *чâђом* (35) Ко, с *крвљом* (2) Н.

1.1.15. Наставак *-ема* у дативу, инструменталу (и локативу) множине именица а-парадигме: са *кравема* Ме, *сânкема* (/ *сâвнема*, 91) Ко, *кੁскема* (8), *ћеркема* (20), *кокôшкема* (65), *гûскема* (66), исп. *браћема* (21) Н.

1.1.16. Аналошко успостављање сибиланата у акузативу множине именица мушких рода: *ћаџе* (88), *бâрјаџе* (90), *йодâ-џе* (126); *сиромâсе* (96) Бз, *ојанџе* друге, за *урслûџе* Р, *ојанџе* (29), *ћаџе* (97); *орâсе* Ко, *сиромâсе* (107) Ве, *ојанџе* (29), *ћаџе* (97) Н. Исп. ген. мн.: *неки ћраса* Р, *ћраса* (70) Бз, (75) Ко, Др, Ве.

1.1.17. Наставак *-а* у локативу (као и генитиву) множине именица: *зидбâ* (35); по *брдâ* (1), *дрвëшâ* (68) Бз, по *збёгова* Ме, на *неке местина*, на друге *местина* Р, по *сûдова* (32); по *чарайна* (28), по *грëдâ* (32) Др, по *зидбâ* (32), по *брёгова* (86); на *чарайна* (28), у *иљутча* (29), у *наћева* (43); по *брдâ* (86) Ве.

1.1.18. Наставак *-и* у генитиву множине код једног броја именица: *мрâви* (67); *кੁски* (8), *кòвчи* (31); *коленî* (18), *јајû* (62), исп. *јајсли* (59) Бз, *неколико бремени* Ме, пет *јајû* Р, *зубî* (5); *коленî* (16) Др, *мрâви* (71) Ве, *и҆рвî* (69) Н.

1.1.19. Разлагање консонантске групе из финалне основинске позиције у генитиву (-локативу) множине именица а-парадигме: *илëћака* (9), *колёвака* (37), *вашака* (68) Бз, од *мойтака* Р, *кокôшака* (65), *црёшања* (75) Ко, *колёвака* (35) Др, *ћерака* (20) Н.

1.1.20. Множински облици на *-ићи*: *прасићи* (58), *иљићи* (62), *дугмîћи* (31), *бурићи* (39) Бз, *прасићи* Р, *шелїћи* (59), *дугмîћи* (28) Ко, као и на *-ци*: *шёлаци* (57) Бз, *јаѓаци* Р, *шёлаци* (59) Ко, у категорији бића.

1.1.21. Антропонимски морфолошки модели типа *Јојва* – *Јојвîн* (109, 97) Ве, Н, *Јојвина* (109) Др, *Јојвина*, *Йвîн*, али и *Йвòва* (: *Йво*, *Јојво*) (109) Ко.

1.1.22. Компаративни наставак *-ши*: *здрâвши* (89), *шердши* (101), *дѹши* (102), *сувши*, *бёлиша* (103), исп. *слайшића* (99)

Бз, *сїаřии* Ме, *здрâвиши* (99), *слâйши* (112), *нôвиши* (113) Ко, *дубôкиша* (113), *дâльше* (122) Др, *висôкши* (111) Н.

1.1.23. Инфинитивни облик без финалног -и: *сїáваи* (4), *пýшћаи* (11), *шýштей* (6) Бз, *забôлей*, *разговáраи*, *слâти* Ме, *пýччаи* Р, *глêдаи* (3), *їзуи* (29), *ರಾಸೆಹ* (43) Ко, *дýраи* (10), *узéи* (11), *ошáх* (14) Ве, што је праћено аналошким формама типа *иc* (15), *изиc*, *ошиc*, *уиc* (16) Бз.

1.1.24. Облици *отíе*, *нeтíе* у З. л. мн. презента глагола *хїтейи*: *öни ðíте* Р, кад *тие* *öни доh* Ме, *ðíте – нeтíе* (125) Ко, Др. У радном пријеву поред *ктиeo* (125) К јавља се облик *hão* (125) Др.

1.1.25. Аорисне и имперфекатске форме без старог х у 1. л. мн.: *дїгомо* (13), *дôжомо* (15), *пáдомо* (18) Бз, *гледáмо*, *са-знáдомо* Р, *дїгомо* (12), *дôжомо* (14) Ко, *вршáђамо* (53) Др.

1.1.26. Имперфекатски модели са *ha*-секвенцом: *иечâ-ћay* (43) Др, *седâћay* (15), *носâћay* (16), *имâћay* (38), *куйовâћâ* (47) Н, исп. *брисâћay* *авлију*, *илеїшâћay* блûзе, *коїâћay* мумû-руз (Алексић / Вукомановић 1966: 309), *продавâћâ* на пијацу (Марковић 2007: 98).

Синтакса

1.1.27. Предлог *к(a)* у дативној конструкцији са значењем циља: *д-јем к лекáру*, *отишла ка нýма* (да живи са синовима) Р, исп. удаје се *ка грáду – ка Краљеву* (тј. у град, у Краљево) Ме.

1.1.28. Конструкција *за + инструментал* за исказивање удаљеног односа: *за брâтлом* ми снâ, синовица ми *за нýм* Ме, *за тêм мðем брâтлем* (удата) Р.

1.1.29. Појачан удео повратних глагола (исп. *нýсам мðгла да се усїаñем* Р), рачунајући и њихово учешће у пасивним конструкцијама: *наїўшћа се сёло*, и тако *сâрани се*, *осїањвило му се бýло* *олово* (о заосталом куршуму у телу) Р, исп. *искðиа* јој *се* *корен* (Ђуровић 1996: 34 – текстови).

1.1.30. Аналитички модели негације типа: *за нїшиتا*, *од нїког(a)* (106) Бз, није *за нїшита* (116) Ко, *од нїкога* (116) Н, Ве, *од нїшита* (116) Н.

Творба речи

1.1.31. Појачана продуктивност једног броја именичким и придевских суфикса, међу којима су:

1.1.31.1. Суфикс -ак / -'ак и -(а)к: досељак (93) Бз, рђак, ћрђасак Ме, шећак (21) Ве (особе); рзак / ћразак (58), швобрак, бурњак (65), ровак (66), исп. срндак (64) Бз, мольак (72) Н (животиње); средњак (14), члањак Бз, најсљљак (12) Др, Н (делови тела); чуњак (77) Бз, нараамак Ме (предмети); војнијак (71) Бз, камењак Ме, шљивак, јабучњак (77) Др (место).

1.1.31.2. Суфикс -ка: жучка, мишка („под мишку“), слезенка (9) Ко (делови тела); осирдишка ('стожер') Р, свирјака (102) Ко, цедиљајка (59) Ве, калајлика ('левак', 37) Н (предмети); цејанка (33) Ко, иврека (37), шишарка (51) Н (сингулативност); комишнка (93) Бз, комишака Ме (моција).

1.1.31.3. Суфикс -иња код апстрактних именица: једриња (1) Бз, бедриња, мокриња, сиројиња Р, исп. белиња, бистриња, ведриња (Алексић / Вукомановић 1966: 311).

1.1.31.4. Суфикаса -ија код збирних именица: кроз брдија (37), шољија (79) Бз, исп. житијија, шоганијија (Јовић 1968: 87), по лојзија (Марковић 2007: 97).

1.1.31.5. Деминутивни суфикс -че и његови деривати: магарче (58), јакче (: пас, 59), свиральче (92) Бз, свирче, гунче Ме, свирјаче (102) Ко, као и: магаренче (60), жуманче (66) Ко, исп. брдакче (: брдо, 79) Бз.

1.1.31.6. Придевски суфикс -(а)н: јмејан ('вешт', 103) Бз, грдан Ме, мљудан ('богат'), исп. чуручан прс Р (за бића); затварно место, исп. саборни зуби Ме (за предмете и објекте).

1.1.32. У области творбе глагола појачано присуство једног броја творбених морфема – префикс ю- за исказивање квантитативности, исп. јорунуло ('обрушено, делом срушено') Ме код почетно-свршеног глагола, или: у Краљеву (сви!) јојрвали күће Ме, све јорадили (Марковић 2007: 92), код оптимално-дистрибутивних; Мало смо се некад (...) јољућили (Исто: 92), код узајамно-повратних глагола, и др. У творби учествује и префикс с(а)-: сагубила ћвце, сагорим ('изгорим,

спалим') Р, исп. ѿн сâmрео (Алексић / Вукомановић 1966: 319 – текстови); префикс *у-*: бòже уклòни, исп. усанùло Ме, укrlili се Р. И овде је код тренутно-свршених глагола присутан су-фикс *-ну*: тануи (18) Бз, исп. усанùло Ме.

1.1.33. Појачана продуктивност појединих суфикса у служби глаголске имперфектизаје:

1.1.33.1. Суфикси *-ава* / -'ава, *-ева* / -'ева и *-ива*: слабља-ва (37) Бз, смркња-ва (92) Ко, исп. ојериши-вана Р; рође-ва Ме, Р; свањи-ва (92) Ко, свањи-ва Др.

1.1.33.2. Суфикс *-'а*, односно презентско итеративно *-'е*: сий-ье (46) Др, зев-ье (4), узим-ье (12) Ве.

1.2. И у другим појединостима језичке особине које се јављају на овом правцу указују на непосредну везу са копаоничким дијалекатским типом. Међу њима су: иницијална консонантска група *цр* у *црёшња* (70) Бз, (75) Ко, Н, Др, Ве; група *здр* м. *зр* – *здраќа* (93) Ко, исп. и: *ждраќа* (93) Ве; асимилација предлошког с према палаталном *њ* у сандхију: *и љим* (104) Бз, Ме, *саш љим* Р; проширења именичким основама са *-еи* у зависним падежима код једног броја именица средњег рода, исп. *очеки* (3) Ко, Др; посебан облик именице *месићо* (и њених одредби) уз бројеве: на *двe месићe*, исп. на *обe месићe* Ме; инструментал личне заменице 1. л. јд. – *мёном* (104) Бз, с *мёном* Р; морфолошка доминација облика за неодређени при-девски вид, исп. *срёжан* (/ *срёдњи*) (114) Н; императивни облик *јеђи* (40) Ко, Др, Н; уобичајене партикуле, исп. *тамонаке* Р; партитивни генитив: *имаља коза* (72) Бз; облик датива у посесивној функцији: *мом браћу кућа* (21), *учићељу жена* (97) Ко; употреба предлога уз инструментал средства: *са шеслом*, *са сирћом* Ме; појачана употреба конструкције *ио* + локатив, исп. поћ најђе *ио вodiце* (тј. да свети водицу) Р; приповедачки императив: *вирус ме најадни* Р, и др.

1.3. И поред низа заједничких особености, северни и североисточни правац у одређеној мери, ипак, указују на своје дијалекатске различитости. Најпре, говори на северном правцу, који знатним делом гравитирају ка Ибру, показују већи степен разведености, који је условљен и самом удаљеностју од

Копаоника. То добро илуструје говор Међуреча и Равни, посебно севернијег насеља Брезне, чији мештани чувају представу о језичким разликама између овог краја и поткопаоничке области. Ипак, мештани Брезне верују да јужније, већ у гокчаничком крају, на пример, „мало заносе“ у говору (118), што се можда може односити на веће присуство копаоничког акута. Мештани Међуреча се, међутим, такође ограђују од копаоничког дијалекатског типа, указујући на разлике између њиховог и јужнијих говора, на пример говора јошаничког краја, на северним обронцима Копаоника. За икавизме типа *ciјe*, *vije* које имају у свом говору, Међуречани, на пример, погрешно сматрају да се јужније, у говору Јошаничке Бање, не јављају.⁹⁰

Тако, док се на северном правцу јавља низ одлика које су карактеристика и суседног, студеничког говора (в. IV.5, V.1), на североисточном правцу наилазимо на бројне црте које су, углавном, одлика копаоничког дијалекатског типа. Овакав говор бележимо, на пример, и у селима Ратаје (скр. Ра) и Витково (скр. Ви) код Александровца.⁹¹ И овде су, тако, бележени:

1.3.1. Постојање копаоничког акута: *самњива се*, *такоđ*, као и: *ráди*, *зајебáву*, *камéње Ра*, *йоћриćам*, *ишáрамо*, *дár*, *гróјзе Ви*, као и препознатљивих акценатских модела, исп. *свijьскâ ѯола Ра*.

1.3.2. Појачана екавизација у: комп. и суперл. *богаћéј*, *стáреј Ра*, *најстáреја Ви*; дат-лок. јд. именица а-парадигме: *помоћнемо мајке*; на бўгарске *границе Ви*, б්о у *војскé*, у *Ду-*

⁹⁰ Поједине жене удате у Међуречу из јошаничког краја сматрају да су и на културолошком плану присутне разлике између ове две области (за псовке нпр. сматрају да су чешће и богатије у гокчаничком крају него у поткопаоничкој Јошаници). Овдашњи мештани се и данас сећају да је у области Гокчанице била граница између двеју административних јединица Краљевине Југославије, између моравске и зетске бановине.

⁹¹ Дијалекатски аудио-материјал из села Ратаја код Александровца приложио је у свом семинарском раду проф. Љубиша Стевановић, студент постдипломских студија на Учитељском факултету у Јагодини, а аудио-запис из оближњег села Виткова сачинила је студенткиња Филолошког факултета у Београду, Драгана Арсић. Ова насеља, поред осталих (в. 1.4), укључио је у своја истраживања и М. Марковић (2007).

брāве Ра; дат.-инстр.-лок. једнине зам.-прид. деклинације м. и с. рода: ка т̄ем гробљу; у његовем Ра, прв̄енем концем; на т̄ем брду Ви.

1.3.3. Уобичајен систем падежних наставака (исп. 1.3.2), као -ем у инстр. јд. именица м. р.: *са свекрём, с оцем, йослём Ра*; једнакост наставака у ген. и лок. мн. именица различитих родова, исп. лок.: *по сâбора Ра, по сîрњикâ, по седељака Ви*.

1.3.4. Аналошко успостављање сибиланата у акузативу множине именица м. р.: *печёмо печењаце Ви, и др.*

1.4. Овакав дијалекатски профил на североисточном правцу потврђују и резултати дијалектолошких истраживања једног броја насеља бруског, Александровачког и трстеничког краја (исп. Алексић / Вукомановић 1966,⁹² Јовић 1968), односно Александровачке Дренче (Remetić 1981: 570, Ђуровић 1996).⁹³ Неки од истраживача (Јовић 1968: 22, исп. Марковић 2007: 100) изричito указују на изложеност ових говора косовскометохијским миграцијама према североистоку. Па и на североисточним обронцима В. Јастрепца (Рибаре, Мала Река, Здравиње, Шиљеговац, Црквина) сачуван је низ особености копаоничког типа. Иако је у овој области већ непосредно присутан утицај суседног призренско-јужноморавског говора (в. V.2), још увек се бележи прилиично стабилан троакценатски систем са предакценатском дужином (нпр. *йоложâник, Велîгдан, карвâјче; дâнгûбно, жилеþêm*), примери копаоничког акута (*иричам, наїже, цér*) и уобичајени акценатско-сингтагматски модели (од *какð знâm, свîњскâ му* бýла глáва), за-

⁹² Аутори су збирно представили грађу забележену у 14 села Александровачког и бруског краја. Међу овим насељима су и горепоменуто Ратаје и Витково, као и Дренча и Кобиље који су упитнички обрађени у оквиру рада Одбора за дијалектологију САНУ (в. XI).

⁹³ На Филолошком факултету у Београду Милош Марковић је одбрањио докторску дисертацију о овом говору (*Говор Жуће (александровачке)*, 1998), о којој коментаре везане за питање идентификације метатонијског акута даје Р. Симић (2005). Марковић је објавио и низ прилога о говору Жуће у завичајним часописима, исп. Марковић 2007 (в. и тамо наведену литературу). О заступљености овог дијалекатског типа у широј Александровачкој зони исп. и лексичку грађу коју дају Н. Богдановић и Д. Вельковић (2001).

тим широко присуство екавизама (*нέсам, сішарéј, дâ невёсїе*, д-йдем по ладнöће), наставак -ем у инструменталу јд. именица м. и с. рода (пред *аутобусем*, тём брдем), имперфекат проширен *ђа*-секвенцом (како се звáђау), приповедачки императив (умри му жёна, па му ємри ѡтац) и др. (Радић 2000).⁹⁴

Није, отуда, необично што ће се косовскометохијска миграциона струја у етнографској литератури спорадично називати и косовско-жупском, уз указивање на главни смер њеног кретања (Цвијић 2000-IV: 221). Одлике жупског говора данас несумњиво иду у прилог овом стању, а његова копаоничка, те претходно метохијска или делом и косовска станица, свакако су представљала некадашња шире територијална исходишта овог говорног типа, бар у време „кад су оданде кренуле миграције“ (Ивић 2002: 11). И на плану даљих миграција забележено је кретање у овом смеру – од Копаоника у долину Западне Мораве (Цвијић 2000-IV: 108). Зато поједини истраживачи Копаоник с правом сматрају „јаким етничким и емиграционим језгром“ Србије (Лутовац 1980: 21). Но, треба претпоставити и дugo опстајање стариначког становништва на овом правцу, посебно ближе копаоничким обронцима (в. II.2). Ј. Цвијић ће, осим ибарског краја, издвојити и област Жупе која је сачувала „много старинаца“ (Цвијић 2000-IV: 117).

2. Источни правац

Дуж средишњег тока реке Топлице, посебно са њене леве стране, на јужним обронцима В. Јастрепца, копаонички дигалекатски тип, иако унеколико проређен,⁹⁵ још увек се добро

⁹⁴ Поједини фолклористички изрази, нпр. гноме Кâка ме колёвка заљûља, такâ ме мотîка задûља, Прôшо сîвац Крûшевац, или фразеологизми као сâбôрни зûби, карактеристика су шире копаоничке области на овом правцу.

⁹⁵ Овде су све присутније призренско-јужноморавске језичке црте које надиру са југоистока. У историјској перспективи посматрано, везе овог дигалекатског типа са призренско-јужноморавским говорима некада су морале бити чвршће. Иако су призренско-јужноморавски наноси данас присутни у копаоничком говору (в. V.2), може се претпоставити да су се и поједине особине копаоничког говора некада простираде даље у правцу југоистока.

чува. Неколико обрађених пунктоva, као и ретке студије из ове области (Арсовић 1973, Радић 1997, исп. Борисављевић 1987/88), говоре у прилог томе.

Акценат

2.1.1. Стабилан троакценатски систем, са два силазна и дугоузлазним акцентом, уз учешће предакценатског квантитета: *губим*, *садањи*, *асиали*; *иозидاؤ*, *лекёви* БП, *коийља* (60), *скутича* (29), *снага* (2); *свётллаџац* (71), *сирим* (4) Бл, *сильке* (51), *женама* (23), *гњездо* (67); *гачео* (64), *вучу* (57) МП.

Трагове старог акута назначују примери: *ráди*, *прошéтам*, да се фáлим; *клáјсе* БП, *мéњаш*, *нéма*, исп. *уйáлимо* ДТ, *сáњам* (4); *шишиárка* (51), *сúша* (81), *гвóјзе* (33), *лемéјзе* (49), *клáјсе* (50), *грóјзе* (76); *йрви* (119) Бл, *врсник* (20), *гвóјзе* (33), *грóјзе* (76), *ли́се* (73), *клáјсе* (51), *цвéће* (74); *гóрња* єсница (5), *стáро* дöбо, *и́рни* лўка (79), *Крвáцка* (110) МП.

Овде се укључују познати акценатско-сингматски модели, исп.: ў *госиी* (26), ѩд *глади* (47) Бл, МП; *земљани* ѹа-њири БП, *Госиођин* дан (106) Бл; *лоиáти* : *лойáти* (ген. мн., 52), *йланїна* : *йланїна* (ген. мн., 86), *дугмићи* : *дўгмићи* (ген. мн., 28) Бл; през. *ломимо* (73) Бл, *иечемо* (43) ѹлеїтимо (83) МП, и др.

Фонетика

2.1.2. Доследнији екавизам у низу категорија, на шта указује негација глагола *јесам*: *нéсам*, *нéсмо*, *нéсу* БП; наставци за компаратив, као у примерима: *стáреј*, по *стáреё* БП, *здравећи* (99), *стáреи*, исп. *високићe* (111) Бл; дат.-лок. јд. именица а-парадигме: ка *Пёштанске висоравне*; у овe ѹоколине, био на *Дрине* БП, разлади се у *шерие* ДТ, *мáјке* (19), *ћерке* (21), *кокёшке* (65), исп. *брáће* (21); *ногe* (13) Бл, *мáјке* (18), *девојке* (26); *руќe* (9) МП; дат.-лок. личних заменица 1. и 2. л. јд.: *дао мёне*, *шёбе рёко* БП, *мёне*, *шёбе* (115) Бл; дат.-лок. јд. ж.р. зам.-прид. деклинације: ка *Пёштанске висоравне*; у овe ѹоколине БП, *дöбре* (111), *моје* (116), *једнe* (118); *врүћe* (112) Бл; дат.-инстр.-лок. јд. мушки и средњег рода зам.-прид. деклинације: *овём венцем*; у *шëм бусаку* БП, *дöбрем* (111), *шëм* (117); о *једнem зýбу* (5) Бл, са *свёiem синем* (19) МП; ген.-лок.

мн. зам.-прид. деклинације, исп. о^д *с^ве* сљана; по *ш^ухе* ста-
њова БП, *ш^е гусала* (102), *ст^иаре* (111), *м^оје* (116) Бл; дат.-ин-
стр.-лок. мн. зам-прид. деклинације: *он^ёма* крстон^ошема БП,
ст^иарема (111), *м^ојема* (116) Бл; префикс *и*ре- (м. *и*ри-): *и*ре-
поведа (102) Бл.

2.1.3. Губљење, односно супституција фонеме *х*: *ајка*,
р^ац, *л^еба*, *аљ^ина*, *сн^а*, из *неб^уа*, *тлаов^ити*, *др^а*, *Вл^а БП*, *сн^а*
(26), *б^уа*, ген. мн. *б^ув^а* (71), *д^ођ^о* (14) Бл, *л^еб* (43), *ঁца* (105),
м^еови (34), *гређ^ита* (108), *сир^ома* (107) МП; *алкокол*, *Кри^стиос*,
с^уво, *гр^еј*, *ст^иреја* БП, *крии^ћанин* (105), *Крв^аї* (109), *гл^уво* до-
бо (95) Бл, *к^анимо* (40), *ш^ико* говори (5), од *ил^ека* (32), *дув^ан*
(81), исп. *ঁও* (5) МП.

2.1.4. Консонант *л* на крају речи или слога у једном броју
облика: *ст^иелна*, од *к^олца*, *д^елбе* гробљанске БП, *ш^ойал* (95),
д^олњи (113), *ст^иелна* (61) МП, исп. *ос^ийал* БП.

2.1.5. Групе *сј*, *зј* на морфемском споју, укључујући њи-
хову факултативну метатезу: *кл^ајес* БП, *ш^ајиси* (62), *гв^ојзе* (33),
гр^ојзе (76), *лем^ејзе* (49), *к^ојзи* (56) Бл, *л^исје* (73), *гв^ојзе* (33),
кл^ајес (51), *ко^{зи}њ^ава* (41) МП.

Морфологија

2.1.6. Уопштавање наставка *-ем* код именица мушког и
средњег рода у инструменталу једнине: *ради* *ш^рак^шорем*, *п^рав*
пред *б^огем*, *са ов^им одељ^акем*; *ձ^ке^յшем*, *յ^аյ^ешем* БП, *р^адио* са
ср^ишем, *с к^ашишем* ДТ, *з^еյ^иш^ин^ем* (46), *чоб^ан^ем* (55); *д^еш^ешем*,
и^{мен}ем (18), *м^омч^ешем* (26) Бл, *са сво^ием* *с^инем* (19) МП.

2.1.7. Маскулинизација једног броја именица ж.р. на кон-
сонант, исп. ови *р^ечови* (107) МП, као и облици инструментала
типа: *са ш^амећом*, под *ч^ашићом*, *н^оћом*, *к^рвљом* (/ *к^рвљу* / са *к^рв*)
БП.

2.1.8. Проширење основе са *-е^йи* у зависним падежима
код једног броја именица средњег рода: од *цр^ев^еш^ита*, из *ձ^ке^յш^ита*
БП, *ձ^ке^յш^иа* (3), *յ^аве^йта* (5), *колен^еш^ита* (16) Бл, *зв^он^еш^ита* (106) МП.

2.1.9. Наставак *-ема* у дативу, инструменталу и локати-
ву множине именица а-парадигме: *он^ёма* *к^ри^стион^ошема*, т^ёма
к^урвема; *раде маши^инема*; о *д^одолема* БП, *дво^иџема* (121) Бл,

исп. дат. *йайчема* (/ *йайчама*, 29) МП.

2.1.10. Аналошко успостављање сибиланата у акузативу множине именица мушких рода: *ѝмамо насељенѝце*, відо тѣ *їподáце*, да отेरу *күрjaце* БП, *оїâнци* (29), *һáце* (97), *бáрjaце* (100); *орàце* (97), *сиромâсе* (107) Бл, *оїâнци* (/ *оїâнци*, 29) МП. Исп. ген. из *бýсаза* БП, ген. мн. *ðраса* (75) Бл.

2.1.11. Наставак *-а* у локативу (као и генитиву) множине именица: бþо по *зâївðра*, по тýђе *стâнðва*; да се мёша по *њîва*, работам у *rûка* БП, скўпимо се по *ливâдâ*, по *нðгâ* ДТ, *їутî* на *нðгâ* (16), као и: *зїдова* (32), *їойðокâ* (87), *чâрайa* (28), *грëдâ* (32) Бл.

2.1.12. Наставак *-и* у генитиву множине код једног броја именица: педесет *гóсîи*, десетину *минүйî*; пёт *jâi*, до *колéни*, пиктїе од *црёвî*, поред *врáши*, чётвор^o *кôли* БП, *црвî* (69), *мräвî* (71); *колéни* (16), *jâjû* (65) Бл.

2.1.13. Разлагање консонантске групе из финалне основинске позиције у генитиву (-локативу) множине именица а-парадигме: пþуно *бâјача*, по *йлëвања* БП, *девојака* (26), *дâска* (36), *бâчава* (37), *наћава* (43), *jâсала* (61), *кокôшака* (65), *вâшака* (72) Бл.

2.1.14. Множински облици на *-ићи*: *дугмîћи*, *зрнîћи* БП, *гурићи* (61), *ишићи* (64), *дугмîћи* (28) Бл, *дугмîћи* (28), *бурићи* (37), *йрасићи* (61) МП, као и на *-ци*: *jâгаџи* (55), *шëлаџи* (59) Бл, МП, у категорији бића.

2.1.15. Појава морфолошке неутрализације између одређеног и неодређеног прилевског вида: *рâдан* ѓднос, *срëћањ* брат, *їазâран* дân, *држâван* посо БП, исп. *ðивљаљ* (за дивљег вепра, 68) МП.

2.1.16. Компаративни наставак *-ши*: *рâниши*, *йûниши*, *слâниши*, *здрâвиши*, *стâрши*, *висôкиши* БП, *слâйши* (110), *стâрши* (111), *нôвиши*, *дубôкши* (113), *сûвиши*, *црниши*, *бёлиша* (114) Бл, *здрâвиши* (99) МП.

2.1.17. Инфинитивни облик без финалног *и*: *долâзић*, *урáдић*, *їйсаћи* БП, *їревâрић* (24), *вòзић* (57), *наѹчић* (96), *ðмић* (99), исп. и *ððвес* (15), *їзес* (40), *їðмус* (59) Бл, разговá-

раш (6), *дигнуш* (12), *оушн* (14) МП, укључујући и аналошке форме типа *ис* (13) Бл, *ошиш* (14) МП.

2.1.18. Шире удео презентског наставка -у у 3. л. множине, како код глагола VI врсте: *гледу* (/ *гледау*) БП, *чуву* (/ *чуваш*, 23) Бл, *разговару* (6) МП, тако код глагола VII врсте: *говору* (6), *пратжу* (16), *изљубу* (22), *сушу* (30) МП.

2.1.19. Аорисне и имперфекатске форме без старог х у 1.л. мн.: *планим*, *и чујамо* га, *возимо* се, *прављамо* БП, *дигомо* (12), *дођомо* (14), *овртомо* (53) Бл, *дигомо* (12), *донемо* (17), *са претомо* се од рâд (83) МП.

2.1.20. Имперфекатски модели са ѡа-секвенцом: *се ѡа-ђају*, *причадију*, *носају*, *ишадију*, исп. зважаше се, умежаше БП, *и ѡа-ђамо* (13), *се ѡа-ђамо* (15), *кујовадијамо* (47), *ишадијамо* (55), *бадијамо* (125), *носадијају*, исп. *носаја* (2.л.јд.) (16) Бл.

Синтакса

2.1.21. Датив у посесивној функцији: *мдем старију* њива, *швдем ђију* краја БП, *мдем брају* капут (21) Бл, *брдлу штапај* (21) МП.

2.1.22. Употреба предлога уз инструментал средства: *са* *ишенијом* га рâни БП, рâдио *са* *српем*, је *са* *кашиком* ДТ.

2.1.23. Темпоралне конструкције *за* + генитив, *о* + локатив: *за мдем стајросиши*; *о Божићу*, *о додолема*, *о свадбе*, исп. *о штем* ја лёго БП, *о Божићу* ДТ.

2.1.24. Појачан удео повратних глагола укључујући њихово учешће у пасивним конструкцијама: да ју *се приими* човек на посо, тî *се не би пренео* од свёта, Ѹтац му *се ѹби* (тј. био убијен) БП.

2.1.25. Везник *шипо* у изричним реченицама: вîдо *шипо* е дёте мушко, сте рёкли *шипо* ћете рâно да Ѱдете, знале *шипо* ће да и закуну БП.

2.1.26. Позиција помоћног глагола испред повратног *се*, односно заменичке енклитике, у конструкцијама са перфектом: *он је се чувао*; *она је га праштоловала*, *кад је га лѹио* БП.

Творба речи

2.1.27. Појачана продуктивност једног броја именичким и придевских суфикса, као што су:

2.1.27.1. Суфикси *-ак / -'ак* и *-(a)к*: *брзâк, деришњâк, на-сељâк* БП, *таросјак* (22), *мртвâк* (101), *дошљâк* (103) МП (особе); *леширак, мольак, тврорак* БП, *бурњак* (69) Бл (животиње); *сјајак, коштирак* БП (бильни свет); *вишетак, завезак, табирац* БП, *међак* (50) МП (предмети); *јабучњак, крушљак* БП, *кочак* (37), *вѣтињак, шљивак* (77) МП (место); *тоточак* БП, *кућерак* (31) МП (деминутиви); *тешак* (21), *мечак* (68) МП (моција).

2.1.27.2. Суфикс *-ка:* *тараменка, долошка / йолошка, ёска / силька* БП, *месечарка, руменка* ДТ, *оске / сильке* (51) Бл (бильни свет); *слезенка, мишка* (9) МП (делови тела); *кошачка* (: копати), *тисанка, лепешенка, сјајка / сјајка, тронишка* БП, *вегетарка, сийка, струшка, џеква* ДТ (предмети и објекти); *цейанка* БП, *жиника* (34), *шишарка* (51) Бл, *илечка* (9), *вашка* (72) МП (сингулативност); *доводика, шнајдерка* БП, *учитељка* (97), *комишка* (103) МП (моција).

2.1.27.3. Деминутивни суфикс *-че* и његови деривати: *тигачче, флашче, шестиче, клучче* БП, *брдакче* ('брежуљак', 86) Бл, *бечче* (19), *тараунуче* (22), *двишче* (55), *керче* (62), *бречче* (: брест, 74), *барче* (90) МП, исп. *гасарче, бришеноңче, корынче, шершеноңче* БП.

2.1.27.4. Придевски суфикс *-(a)н:* *відан, галатан, гледан, мариветан, төгебона* БП, исп. *стелна, скъзна, сирасна* (61) МП (за бића); *төжсан, ўзбран, штаван* БП, *раван* (49) МП (за предмете и објекте).⁹⁶

⁹⁶ Овоме се приклучује именички суфикс *-(a)ц:* *удовац* (101) МП (особа), *магарац* (60), *свешлац* (71), *комарац* (72) МП (животиње), *стүйцац* ДТ, *сийнац* (28), *колац* (36), *конёйцац* (37) МП (предмети); суфикс *-ача / -'ача:* *тарњача* ДТ, *грабњача, грѹдњача, шавањача* БП, *тргљача / скутјача* (29), *дрљача* (52) МП (предмети), *оскача, ракијача* ДТ (бильни свет), *крамача* (60) МП (моција); суфикс *-ар:* *млинар* (54), *говедар*, *овчар* (60), *рибар* (84), *гуслар* (102) МП (особе), *јабукар*, *крушкар* (77) МП (место); суфикс *-ина:* *достина, мозина* (у квантитативној вредности) БП; суфикс *-ица:* *ранница* (бильни свет) ДТ; придевски суфикс *-ав:* *шиљав* БП (за бића), *којинјава* (41) МП (за предмет), и др.

2.1.28. У области творбе глагола појачано присуство једног броја творбених морфема – префикс *йо-* за исказивање квантитативности, или узајамно-повратног односа: *јâ му йоштича, йозлили смо се јёдан на другога, као и: йоштиташ / йоштешаш, йошлаташ* (за временски период) БП; префикс *уз-*: *узљуши се, узмучиш се, усиребаш* БП; префикс *об-*, исп. *обдарење* БП. Међу суфиксима је продуктивно *-ну* код тренутно-свршених глагола: *кољнуши, сушнуши, али: залукнуши* („Залукнут ће снег и мећава“), *остануши* БП, исп. *закунула* (104) МП.

2.1.29. Појачана продуктивност једног броја суфикса у служби глаголске имперфектизације, пре свега суфикса *-ава / -'ава, -ева / -'ева и -ова: издржава, завађава, добаљава се, предењаву, навикњавала се, пречувљавам, йопревљаваш, увежаваш* („увењава човек“), *цркњаваш*, исп. *замеравља се; рођева; извуквали се, утисковали не*, исп. *истишовање* БП.

2.2. На овом правцу могу се препознати и друге особине својствене копаоничком дијалекатском типу. Међу њима су: појачана отвореност вокала *и: не волим, свирјака, чупа, шпрансаво* БП; сонант *њ* м. н: *брањио, чуњак, грањајто* дрво БП, *јсуња* (63) МП; фонема *ћ* м. д: *говеђина* БП, (44) Бл, МП; африката *s: свирим* БП, *сверине* (68), *свезде* (93), *своно* (106) Бл, *свезде* (93) МП; иницијална консонантска група *цр-*: од *црёшања* БП, *црёшња* (75) Бл, *црёшња* (75) МП; африкатизација фрикатива пред експлозивима: *чкља* БП, *учкоти* (61) Бл, *тијују* (25) МП; група *кч* м. *ич* на морфемском споју: *гукче* (66), *кокчица* (76) Бл, исп. *брдакче* (‘брежуљак’, 86) Бл; група *тињ* м. *ћињ, ћињ* на морфемском споју: *войњак* (77), *нойњи* (95) Бл, *срётња* (111) МП; метатеза у *самне* (92) Бл, као и: *гáран* (64), *намастип* (105) МП; показне заменице *овé, тиê, онé* у конструкцијама са бројевима: *овé* два оделéња, *тиê* два грáда, БП; употреба дужих заменичко-придевских облика: ногáма *ти́рвима, овёма* људима БП; глагол *хйтеш* у презентским облицима *дише, нётие* (3. л. мн.) БП; императивни облик *јёхи* (40) Бл; предлог *к(a)* у дативу циља: *нýsam тёла ка њим да прёхем* БП, *ка күће* (31) Бл; приповедачки императив: *онда йовёди се борба, а мî ондак ошићи тамо* БП, и др.

2.3. За говор ове дијалекатске зоне истраживачи истичу да је он у знатној мери условљен локалним миграцијама са извориштем у копаоничком крају (исп. Арсовић 1973: 55). Но, и наноси који долазе са југоистока (в. фус. 59), као из западнијих крајева, из новопазарско-сјеничких говора, такође су присутни на делу ове области (в. IV.5, V). И у овим рубним зонама испитаници често поричу очигледну употребу поједињих језичких црта, приписујући их другим теренима.⁹⁷ У Б. Польу код Куршумлије забележио сам бројне имперфекатске облике типа *īrāvļaħāmo*, *īriħaħy*, *seħāħħay*, за које ме је моја домаћица Милка-Мица Димић, од које сам такође забележио низ оваквих облика, уверавала да су одлика жупског, а не белопольског говора. Слично је са повратном заменицом *ci*, која се јавља претежно у експесивној вредности (нпр. *tēško ci* га тёбе, *jēbo ci* вёк стारац, нек си *jēbe* мäter), за коју овдашњи мештани истичу да је одлика „шопске стране“. Ова заменица је позната и новопазарско-сјеничким говорима (Барјактаревић 1966: 90).

3. Југоисточни и јужни правац

И на овом правцу чува се низ дијалекатских особености којима се карактерише и средишња копаоничка зона. Осврнућу се најпре на свој материјал из насеља западно и јужно од Куршумлије, у сливу Бањске реке (Баћоглава, Жегрова, Врело, Љуша, К. Бања), на упитнички материјал из Батлаве, југоисточно од Подујева, те на материјал из Вучитрна и његове околине, експертиран из текстова приложених уз Елезовићев речник косовскометохијског дијалекта (Елезовић 1935: 548–587). Значajне податке пружа прилог о говору куршумлијске области (Вукићевић 1993), као и прилог о акценатском стању у говору вучитрнског краја (Вучитрн, Гојбуља, Вукићевић 1993a), који су за ову прилику експертирани.

⁹⁷ Д. Барјактаревић овакве појаве бележи на десној страни Ибра (Лепосавић), где уочава и „подсвесну употребу“ ијекавизама код својих испитника (Barjaktarević 1964: 420).

Акценат

3.1.1. Стабилан троакценатски систем, са два силазна и дугоузлазним акцентом, уз учешће предакценатског квантитета, исп. *комӣр*, *седӯ* ('борави'), *йченіңца*, *задржâмо се*, *иљивáци*, *рукáјче* ('мала рукатка'); *йензїа*, од *Шиийтарâ* Баћ, *комињâ*, *онô*, *рукâма*, *с волòви*, *шес кóња*, *солíмо*; у *Пардѹсе*, *дваес ѡакâ Же*, *д-идêм*, из *Црне Горê*, *дошао*, *Живâна*, *снáша*, *полагáчко*; *дôђаше*, *вûчû Вр*, *д-извîнеш*, *Вукаjле*, *молиîтива*, *ма-кâсе*, *ћерка*, *бамбона*; *Немцїма*, пëт *дëçâ* Јь, код *сеситрê*, *бр-стїй*, *кукûруз*, *ирийâда*, *знáду*, *штрава*; с *ћеркâма*, од *змијâ* КБ, да се *селиш* (22), *иожњевéн* (32), *уїбррак* (20), *овёма* (74), *се-дишë* (17), *грóти* ('грех', 96); *челъадëшта* (30), *расстїе* (22) Ба. Слична је ситуација на јужном поткопаоничком правцу, где се јавља троакценатски, односно двоакценатски систем са предакценатским квантитетом: да *узмë* (554), *издржâла* (553), *задùжбина* (556); *умесїла* (553), *јëдû* (555) (Елезовић 1935),⁹⁸ *Добринка* (70), *сабрâли* (69), *брáзда* (71); *вршëли* смо (70) (Вукићевић 1993a).

У области Бањске реке још има трагова старог акута, на пример у К. Бањи и Врелу, где сам од две старице, овде пођене, бележио: *чувам*, *не смëштам*, *јâвим*, *гûльи*, *љûши се*, *изâђу*; *грâб*, *дрëн*, *сîн*, *грôз*, *девôјка*, *иечûрка*, *здрâвље*; *лëй*, *стáри*, *одâвно* КБ, *изâђеш*, *рâди*; *рас^т*, *иүш*; *лëй* Вр. Ретко сам бележио овакав акценат у осталим селима, исп. *ирима* Јь, *онај бëли* Же, *мôрам*, *кâжем* ти, *йишамо*, *ирë* Баћ, где се, свакако, могу приклучити и примери: *вёжу* је КБ, *умеси*, *штòр* Вр, *дёвер* Јь, *күйтимо* Баћ, као и *иасûль*, *комӣр* Же. Са јужнијих терена нема потврда о остацима овог акута, иако поједини примери

⁹⁸ У овом Елезовићем материјалу не наилазимо на употребу дугоузлазног акцента, било због очувања старије ситуације, пре преношења силазног акцента на претходни дуги слог (нпр. добајио *снâгë* 553, *удâвши га* 555, *штрâжijo* 560), било због метатаксичког преношења (исп. у *ајдûке* 553, *тријес другâра*, кршенијцу *кûму*, *дëшë* 554, *бëда*, *вîно* 555, *нëсам* 560). Додуше, у једном ранијем Елезовићевом раду (1911: 469), аутор нешто другачије представља акценатски систем у овој области (в. III.1.1.6). Описујући акценте вучитрнског говора, М. Вукићевић сматра да „Ипак треба веровати да су Срби у овом крају на почетку нашег века имали и / акценат“ (1993a: 69).

забележени у упитницима, као *кóњ* (54), по *волéњу* (96) Ба, завређују пажњу.

И овде су присутни акценатско-сигнагматски модели којима се карактерише копаонички говор, садржани, на пример, у придевско-именичким сигнагмама типа: *земљани рáđovi* Же, *срчани болесник* (99) Ба, презентским моделима: *солímo* Же, *пушћáмо, койáмо* Вр, *ишиартиamo* (71), *зовémo, комишиámo* (74), *имámo* (75) (Вукићевић 1993а) и др.

Фонетика

3.1.2. Доследнији екавизам у низу категорија, на шта указује негација глагола *јесам*: *нéсам* ктёо, *нéси* био, *нéсу* Баћ, *нéсу*, *нéсмо* Вр, *нéсам* (114), *нéсу* (32) Ба, *нéсам* (560) (Елезовић 1935), *нéсам* (69), *нéсмо* (70) (Вукићевић 1993а); наставци за компаратив, као у примерима: *стáреj*, *стáреёa* Вр, *разумнéj* (4), *круйнéj* (114), исп. *високишéj* (100) Ба, *стáреj* (556), *стáреёja* (558) (Елезовић 1935);⁹⁹ дат.-лок. јд. именица а-парадигме: *ка* *кайše*, спрам *стáнице*; у *кућe*, по *ледине* Баћ, *ка* *Бање*; по тे *бáре*, о С-том *Илиje* Вр, у *шекáре* Јь, *Јасмиñé*, *мáјке* свёе, *снаëe*; по *бáшиte* КБ, *мáјке* (21), *ћéрке* / *ћéркé* (23), *вérенице* (24); по *авлíјe* (5), по *Баилáве* (26), у *средине* (27) Ба, мëћемо *стóдke* (71); причам *о* *цркве* (73) (Вукићевић 1993а), ѿтео у планину *мáјкé* прösуру (555), мојé те *трабáбе* *Пејтру́ше* остадаше (555–556); по *чáришíјe* (560) (Елезовић 1935); дат.-лок. личних заменица 1. и 2. л. јд.: мëне КБ, *шéбе* Јь, *шéбе* (104) Ба, *шéбе* (поез., 572) (Елезовић 1935); дат.-лок. јд. ж.р. зам.-прид. деклинације: *дáо* *мáјке* *свёе* КБ; *врýhe* (100) Ба; дат.-инстр.-лок. јд. мушкиг и средњег рода зам.-прид. деклинације: *шéм* брату; с *овéм* Же, *овéм* пùтём, с *шéм* КБ, *цéлем* селу (7), *сёстриñem* (24), *овéм* *йрвem* (72); сас *шéм* (20); о *шéм* (19), по *држáвñem* послу (72) Ба, *овéм* човёку (560); сас *честийшém* патријáрбом (557) (Елезовић 1935), исп. на *шéм* мëслим Вр; ген.-лок. мн. зам.-прид. деклинације: *шé* дáнá (552) (Елезовић 1935); по *шé* ёколина Баћ; дат.-инстр.-лок. мн. зам-прид. деклинације: *овé-*

⁹⁹ Екавизам у комп. *стáреj*, *млађej* присутан је и у призренско-јужноморавским говорима, иако се у њима компарација углавном исказује аналитичким путем (исп. Михајловић 1977: 40).

ма Же, по *т̄ема* дрвима (иде) Баћ, *он̄ема* стâрцима (555); с *мо-јёма* очима (559) (Елезовић 1935); *овём речима* (26) Ба.

3.1.3. Губљење, односно супституција фонеме *х*: *лáдно*, *пóчे�у* Вр, *олâди*, *двё сđе*, на *вр Же*, *рâmље*, *њинoj* снái Љ, *лёба*, *ладовиња*, *ајдûчка* тра́ва, *снâ*, *сîрâ* ме, на *њû* КБ, *рâнимо* (41), *нîра* (79), *мёови* (36), *оїшûдо* (20) Ба, *ајдûк* (555), *ðца* (560), *лёб* (553), од *сîрâа* (561), *рûо* (поез., 585), *грê* (555) (Елезовић 1935), *иљâду*, пре *сâба* (69), *ðдма* (74) (Вукићевић 1993а); *сý-ва* дрва Же, *кûжна* Вр, *кôдник* (20), *пâзука* (10), *Тикомир* (17), *сîрêја* (35) Ба, *аркијерêја* (акуз., 560) (Елезовић 1935), *глúва* (Вукићевић 1993а: 74), исп. *скûwамо* Же, *кûwа се* Љ.

3.1.4. Консонант *л* на крају речи или слога у једном броју облика: *кólца* (39), *сîлна* (59), *сёлски* (116) Ба, пëт *кôл-ца* (559), исп. *мîл дёвера*, *мîлна* *кûма* (поез., 583) (Елезовић 1935), *остâл* Баћ.

3.1.5. Консонант *ђ* м. *ð* у примерима: *оїшûђе* Баћ, Же, *оїшûђем* КБ, *оїшûђеши* (90), *увéђена* стрûја (26) Ба, укључујући партикулу *гоћ* м. *год*: што су *гоћ* кûпили (6) Ба, *штогоћ* (Елезовић 1935: 556).

3.1.6. Консонантска група *ић* као резултат подновљеног јотовања: *пушћамо* Вр, *пушћен* (11), исп. *распушћеница* (26), *извешијај* (116) Ба, *оїрошћен* (553), *крићеницу* *кûму* (554) (Елезовић 1935).

3.1.7. Разграђивање низа консонантских група, *сî* → *с*, *з* → *з*: *рâс*, *лîс*, *шёс* Љ, *гроз* КБ; *въ* → *љ*: *сîља* Баћ, *постâљају* (8), *остâльамо* (19) Ба, *постâљени* (Вукићевић 1993а: 71); *сîво* → *сîо*: *ройсîо* (19), *богаcîо* (26) Ба, *тијâнсîо* (552), *проклê-сîо* (558) (Елезовић 1935); *ши* → *ић*: *ићеница* Баћ, Вр, *ићеничан* (Елезовић 1935: 553); *hn* → *ињ*: *коломбôињица* (Исто).

Морфологија

3.1.8. Уопштавање наставка *-ем* у инструменталу једнице именица мушких и средњег рода: *камиόнем*, *са браћиèм* Баћ, *са сîнем* Вр, *са дейшëшем* (3), *ўвеëшем* (4), *ўжсёшем* (51) Ба.

3.1.9. Маскулинизација једног броја именица ж.р. на консонант, исп. *онâј влâс* (: власи) Же, *пâмейт* ми *остâло* Вр,

као и инструментал типа *нōћом* Вр, *кŕвљом* (2), *мǎићом* (45) Ба.

3.1.10. Проширење основе са *-eī* у зависним падежима код једног броја именица средњег рода: *đкећа* (3), *љуећа* (5), са *рěбрећа* скїда мѣсо (9), о-дѣблѣћа (67) Ба, обâдва *đкећа* (Еlezoviћ 1935: 551).

3.1.11. Наставак *-ема* у дативу, инструменталу (и локативу) множине именица а-парадигме: *коћачићема* Же, с *гුслема* (Еlezoviћ 1935: 552), исп. овѣма *двойцима* Же.

3.1.12. Аналошко успостављање сибиланата у акузативу множине именица мушких рода: за *сельáце*, *шљиваćе* имао; имали *орàсе* Баћ, *тиоđућве* плѣли, пресне *оћанце* Же, *нављуће* Вр, купили *шљиваће* (6), *тиодáче* (40), *ћаће* (88), *рâднице* (104); *орàсе* (70) Ба, *маскараљуће* чинијо (555), мômџе ђиспрати (556), немој звати сватове *сельáце* (поез., 581) (Еlezoviћ 1935), *рâднице* (69), *одбронице*, *нављуће* (70) (Вукићевић 1993а). Исп. ген. мн.: пѣт кїла *đраса* Баћ, од *đраса* Же.

3.1.13. Наставак *-а* у локативу (као и генитиву) множине именица: по тѣ *đколина* имаљо Баћ, по овиа *шұма* Же, косимо по *њива* Вр, по *башта* отишли (72); *сéла* (86), исп. узела у *рұкâ* (32) Ба.

3.1.14. Наставак *-и* у генитиву множине код једног броја именица: сїла *ѓөведи* Баћ, сёдам *брâвû* Вр, од *влâкнî* Љ, пешес *брâви* КБ, *црви* (65), од *мрâвû* (66), пѣт *минући* (73), *мёсечи* (85); *ќолени* / *колéни* (18), од *кôли* (37), *јаћи* (62), код *врâти* (118), исп. *јаћли* (59) Ба, сто *брâвû* (552), шесћет *грла* *ѓөведи* (560), до *ќолени* (поез., 584) (Еlezoviћ 1935).

3.1.15. Разлагање консонантске групе из финалне основинске позиције у генитиву (-локативу) множине именица а-парадигме: *нâћава* (44), *кокôшака* (62), *црёшања* (70) Ба.

3.1.16. Множински облици на *-ићи*: *јарћи*, *тилћи* Же, *унћичи* Вр, *јарћи* КБ, *грнћи* (Вукићевић 1993а: 75), као и на *-ци*: *јаћаџи* Же, *јаћаџи*, *тиљаџи* Вр, у категорији бића.

3.1.17. Компаративни наставак *-ши*: *висоћкие* КБ, *здрâвши* (89), *сûвши* (100), *нôвши* (102), *стâрши* (100), *слâйши* (99),

бѣла (103), скѣшие (39), као и модели компарације са боле / грѣ, исп. још грѣе горак (45) Ба.

3.1.18. Инфинитивни облик без финалног *и*: ђмаћи Баћ, тирάжити, йомислићи, доћи Вр, йоливаћи КБ, узети (12), наћи (18), донети (19), исп. довес, сечи (17), тирећи (38), љомус (58) Ба, бићи, знаћи (555), ђскати, задочити (557), обрнући (552) (Елезовић 1935), засвираћи (70), бранити, викати (72) (Вукићевић 1993а), укључујући аналошке форме типа узес / јузес (поез., 567), изнечи (поез., 581) (Елезовић 1935).

3.1.19. Облици ђите, нете у 3.л.мн. презента глагола хитеши: штад ђите Баћ, нетеће Же, сишу докле ђите, нетеће Вр, ђите тебе заметнути кавгу (поез., 581), ђите дечи јгру да играти (поез., 583) (Елезовић 1935), ђите ли и они (Вукићевић 1993а: 74).

3.1.20. Поред глагола VI врсте (исп. ђму, наћеру ме Баћ), наставак -у се јавља и у 3.л.мн. презента глагола VII врсте: убацију Баћ, возу (56), држу (9) Ба.

Синтакса

3.1.21. Датив у посесивној функцији: Жику јунук Же, како Ђебу јена Љ, мдем сесирићу шума КБ, жена тдоме Милешевићу (7), моём свекру мајка (29), онем Пере мајка (96), овем Перем Аандрићу отац (118) Ба.

3.1.22. Употреба предлога уз инструментал средства: ради с машинама Баћ, са лопатом вејали КБ, удари сас камчијом (Елезовић 1935: 556–557), ишпартамо са плугом (71), исп. доносимо с колима (69) (Вукићевић 1993а).

3.1.23. Појачан удео повратних глагола, укључујући и њихово учешће у пасивним конструкцијама: дал се није продала Бања, кад се пут пробио Љ, видела истога парадеду његовога кад је се закоњао (559), црква се на само Воскресеније ћочела (559) (Елезовић 1935). Исп.: кад се осушало само Баћ, Ја кад сам се довела (Елезовић 1932: накончче).

3.1.24. Безлична конструкција са глаголом имати / бити ('постојати') у средњем роду глаголског радног придева и именичком јединицом у номинативу: букве имало горе Љ, није имало лоћица (Вукићевић 1993а: 74); Крушумлића било град

Љ, али и: *шљӣве џму* Баћ, *гђре џмају күће, ніко нїе имао* (’није било никога’) Вр, *имали су* овде дâвно *Банáћани* (103) Ба.

3.1.25. Имперфекатски облици глагола *хїеїи* у модалној употреби за неизвршену радњу: *ћа* да ти рёкнем Вр, *Србин ћаје* да ме убије! (557), исп. *Ја оћа* да закољем једнога данаас (558) (Елезовић 1935).

3.1.26. Приповедачки императив: *а јâ ви́чи на њî КБ, Грдна майка, сабे́ри дрвље и каме́ње, те налôжи ѡгањ* (555), *Тугûј такô данаас, шугûј јутре* (556) (Елезовић 1935).

3.1.27. Помоћни глагол у позицији испред повратног *се*, односно заменичке енклитике, у конструкцијама са перфектом: *вїдела ѹстога парадéду његòвога кад је се закопао* (Елезовић 1935: 559); *мѡжда е га ударио* (115) Ба.

3.1.28. Директна негација у перфекту: *не мѡгао да му рёкне* (551), но он *не ѹоги́ну* (552), исп. *каđ си ме не хїела, што си ме узёла* (поез., 580) (Елезовић 1935).

Творба речи

3.1.29. Појачана продуктивност једног броја именичким и прилевским суфиксама, међу којима су:

3.1.29.1. Суфикси *-ак / -'ак* и *-(a)к*: *досељак* Баћ, *мрївак* (91) Ба (особе); *кривак* („свїрांе кривáку“) Љ, *нáжуљак* (12) Ба (делови тела); *мечак* Баћ, *штéпак* (25) Ба (моција), исп. *кїшињак* (’даждевњак’, 65) Ба, *жмирак* (’врста печурке’) Же.

3.1.29.2. Деминутивни суфикс *-че* и његови деривати: *рукáјче* (: рукатка) Баћ, *магárче* (58) Ба, *којсúиче* (577, поез.), *момче* *штргóвче* (поез., 578) (Елезовић 1935), *лонче* (71), *лубéнче* (72), исп. *коїличе* (75) (Вукићевић 1993а).

3.1.29.3. Прилевски суфикс *-(a)н*: *јешан* Вр, *клéшан* („мûве клётнے“, 8) Ба (за бића); *косшрўшан* Же, *обложсан* („обложно мёсто“) Љ, *ўзбран* КБ, *штáван* („опанци штâвни“, 30), *снёжсан* (82) Ба (за предмете и објекте).¹⁰⁰

¹⁰⁰ Исп. именичке суфиксe *-ка* и *-ара* у различитим творбеним значењима: *сейётика* (30), *цейанка* (36), *осиљке* (50), *маслиника* (70) Ба; *скишара* Же, *врућара* (21) Ба, суфикс *-ина* у квантитативној вредности: *мнозина* (7) Ба, и др.

3.1.30. У области творбе глагола присуство префикса *йо-* за исказивање квантитативности: *йойласти* Љ, да се *йовлачи* (: влâк) КБ, или префикса *у-*, са аблативним елементима, исп. тô се бýло угубilo (о обичају) Вр, да *усиље* на лъде (46) Ба.

3.1.31. Појачана продуктивност једног броја суфикса у служби глаголске имперфектизације:

3.1.31.1. Суфикси *-ава / -'ава* и *-ова / -'ова*: *йрошћаваш* (561), *курталисаваш* (557) (Елезовић 1935), *йоскуйльава* (Вукићевић 1993а: 70); *нијмо размињдовали* (тј. пропуштали да одемо) Же.

3.1.31.2. Суфикс *-'а*, односно презентско итеративно *-'е*: *рâmље, сîйље* Љ, *дозиље* (поез., 583) (Елезовић 1935).¹⁰¹

3.2. На овом правцу се препознају и друге особености које карактеришу копаонички дијалекатски тип. Међу њима су: сонант ъ м. н: *ладовиња, мокриња* Же, *ðишићиња, чуњак* Љ, *брашињо* (44) Ба; иницијална група *цр* у *црёшиња* (70) Ба и група *сiр* у *нaостарјо* Љ, *достар* (101) Ба, по *достар* (Елезовић 1935: 553), исп. *Дстиро кoйљe* КБ; метатеза у *самнùло* (Елезовић 1935: 556) и *Крушумлѝа* Љ; именица *сiррана* са нултим наставком у зависним падежима: на тû *сiрран* Баћ, с лёве *сiрран* Же, на десну *сiрран* Љ, на доњу *сiрран* КБ; посебан облик именице *местио* (и њених одредби) у конструкцији са бројем: на трï *мëстие* (109), исп. поћемо на *дрѹгу мëсту* (74) Ба; дативски облик ъе, личне заменице она: ъе кâже Баћ, припада ъе КБ; показне заменице *овé, тié, онé* у конструкцијама са бројевима: *овé* двâ дâна КБ, *онé* двојицу (синова) Же; аорисно (и имперфекатско) *-омо* у 1.л.мн.: *увёдомо* га, *задржамо* се Баћ, *їадомо* (18), *сiадомо* (32), *озёбомо* (83) Ба; предлог *к(a)* у дативу циља: одселили се *ка Банáту* Баћ, врати се *ка күће* (554), идû (...) *ка Бањске цркве* (поез., 577) (Елезовић 1935); употреба познатих конструкција са предлогом *ио* + локатив: *ио тiёма* дрвима ђиде Баћ, исп. *ио волéњу* (од миља, 96) Ба; темпоралне

¹⁰¹ Исп. и несвр. *свамиње се* (: сванути) Же. Овде су такође уобичајени презентски модели типа: *йриведје* Вр, *усиавје* КБ, *уїоїреблъје* (6), *їреглеђен* се (10), *доїуњуе* (116); *заїржсаже* (45), *задржсажу* (51) Ба као и: *їрегледијва-ла се* (10), *доносијво* (86); *загашиван* (76) Ба (в. фус. 69).

конструкције с предлогом *о + лок.* (*о С-тюм Иље Вр*), предлогом *с + ген.* (*с јесени Же*); семантичка конгруенција у роду и броју: двâ *дештейха мӯши* Вр, мôја *брâха лъйши*, *дрѹги двойца* КБ; везник *шипо* у изричним реченицама: си знao *шипо* не рâди Бања? Вр, и др.¹⁰²

3.3. И овај део поткопаоничке области указује на бројне дијалекатске везе са својим копаоничким залеђем, иако се он у многим значајним особеностима, нарочито у појединим зонама, разликује од копаоничког говорног типа (в. V.1). У својим истраживањима М. Вукићевић је говоре на овом правцу, на пример у сливу Бањске реке, заједно са оним југоисточно од Куршумлије, у сливу Косанице, – потпуно укључио у ијекавску дијалекатску зону, а за ово становништво бележи да је „из наших ијекавских крајева“ (Вукићевић 1993: 9). Када је о етногеографским одликама реч, за долину Топлице и Косанице Ј. Цвијић је констатовао превласт досељеника из Црне Горе и Херцеговине (Цвијић 2000-II: 436), а на јужном правцу, за становништво Вучitrна (као и Митровице) бележи да је „највећим делом састављено од динарских досељеника“ (Исто: 433).

Ипак, за поједина насеља која се налазе на овој размеђи (Батлава, али и Д. Репа, Г. Лопаштица) М. Вукићевић констатује снажне миграционе везе са горњотопличким крајем, дакле копаоничким залеђем. За поједине овдашње фамилије (нпр. Драговиће) Вукићевић бележи и предања да су овде живеле пре Балканских ратова, као староседелачке, да би у ратно време пребегле у Топлицу, одакле су се 1918. године, након Пр-

¹⁰² И на лексичком плану може се забележити велики број подударности са копаоничким дијалекатским типом, исп. *иск чишт* (‘изаћи’), *л на / љо-л на, с деїш* (‘налазити се’) Баћ, *б јча, бачија, на в * („на в  једанаес м сечи“) Же, *д омовина* (‘село, тј. род у који се девојка уда’), *оїучиш* (сe), *п рѹљаш* сe, *свакојако* Вр, * -да!* („ -да, б гами, л же“), *к ца, одиша, р шиш*, *с борни з би, себ ш*, *с ла* („с ла нар да“), *ш јадан,  ш шаш* (‘налазити се’) Љ, *издр жаш* ба њу КБ, *д еда* (‘таст’, поез., 581), *с деїш* („седи р жан“, 559) (Елезовић 1935), *гр бина* (71), *з бориш* („зборио“, 69), *одиша* (72), *раб шаш* („раб тали“, о нар. радиности, 76), *ш  шак* („имаља сам т тка“, 71) (Вукићевић 1993a).

вог светског рата, вратиле на старо огњиште (ГЛ 118).¹⁰³

На другој страни, делови ове области у велико су изложени призренско-јужноморавским утицајима. На јужном крилу ће се, тако, јавити низ особености, – мукли вокал у турцизми: *маскаральце чинијо* (555), енклитичке заменице *гу и ги* у дат.-акуз. једнине (554), наст. -*ију* у З. л. мн. презента: *говоřију* (558), *râdiју* (552) (Елезовић 1935), – као део дијалекатских одлика јужнијих србијанских области (исп. V.2).

4. Западни правац

У правцу запада копаонички дијалекатски тип има врло ограничен домет, који се, уз извесна меандрирања, углавном своди на ток реке Ибар. На овом правцу копаонички дијалекатски комплекс граничи се са посебним говорним типом који чине махом досељенички екавско-ијекавски говори. За становништво Митровице, на пример, Цвијић је констатовао да је „највећим делом састављено од динарских досељеника“ (Цвијић 2000-II: 433). Овде, на западним обронцима Копаоника, непосредно се наслањају један на други зетско-сјенички дијалекат (тј. његов новопазарско-сјенички дијалекатски тип) и косовско-ресавски дијалекат (његов копаонички дијалекатски тип). Утицај зетско-сјеничких говора овде се са леве стране Ибра унеколико пренео на десну (Лепосавић – Лешак), у непосредно копаоничко подножје (исп. Baјjaktarević 1964). У широј дијалекатској слици посматрано, управо на овом терену (на релацији Митровица – Лешак), зетско-сјенички говори су најдубље продрли на исток. Но, спорадично се особине овог дијалекта могу забележити и у вишеј копаоничкој зони, познатој као Копаонички подгор. То не значи да се ове особине нису могле инфилтрирати на исток и другим правцима, на пример Лабом и Косаницом према топличкој долини и кур-

¹⁰³ Да су те миграционе везе биле живе и последњих деценија, показује чињеница да су се међу Вукићевићевим испитаницима нашле и особе рођене у Топлицама. У оквиру својих дијалектолошких бележака Вукићевић даје и пописе бројних српских породица које су се из ових крајева последњих деценија иселиле у централну Србију (в. Ба 116, ДР, ГЛ 115).

шумлијском крају (исп. 3.3). О томе сведочи говор насеља око Косанице, па и северније, поједињих насеља с леве стране Топлице, на пример Б. Поља и једног броја насеља у области Блаца (в. V.1).

Говори средњег Ибра, где се граниче ова два дијалекта, монографски су обрађени у студији М. Божовића (1993). Студија је обухватила и низ копаоничких села косовско-ретавског дијалекта која гравитирају према Ибру, а међу текстовима приложеним на крају студије нашао се и материјал из Сочанице, Ибар. Слатине и Б. Брда. У студији је утврђено да у овој области новопазарско-сјенички говори прелазе делом на десну страну Ибра, што су затим потврдила и истраживања И. Радоичић. На делу од Лепосавића према северу, И. Радоичић дијалекатску границу прецизира овако: „*Od Leposavića granica polazi na sever – selima Kostin Potok, Majdevo, Kruščica, do Zrnoseka. Odatle granica kreće na zapad zahvatajući selo Mioliće i, krećući se na jug dolinom Drenske reke, silazi na Ibar iznad Donjeg Krnjina*“ (Radoičić 1996: 33).¹⁰⁴ Тиме је унеколико коригована дијалекатска граница на овом поткопаоничком делу, управо у корист новопазарско-сјеничких говора (исп. Ивић 1985: 101, Ивић 1999: 314–315). Такво стање делом потврђује говор нешто јужнијег Србовца, за који су и претходни истраживачи констатовали да поред основне, косовско-ретавске дијалекатске структуре (исп. екавизме у: *nésam, vējo, smējēmo se*, наст. -*ema* у дат.-инстр.-лок. мн. заменичко-придевске и именичке деклинације: *његđvema krāvema*), познаје и икавизме: *vījo, cījēši, grījēmo se*, трагове јекавског јотовања: *ħē, ħeo* (Ivić / Remetić 1981: 568–569, Реметић 1981: 168), наставак *-ija* у ген.-лок. мн. заменичко-придевске деклинације: *његđvija krāva* (Реметић 1981: 168, в. V.1), итд. Но, не треба заборавити да су ова два дијалекта у прошлости била чвршће генетски везана, о чему сведочи велики број заједничких стarih дијалекатских црта (исп. фус. 84).

¹⁰⁴ Међу дијалекатским текстовима на крају прилога нашао се материјал из Јелакца, Брезанаца, Б. Брда и Црнатова.

Ни на северозападном правцу, у области у којој је, судећи по новијој литератури, присуство типичних косовско-ресавских особености слабије него што се очекивало (исп. 5), стање није мање сложено. Ову ситуацију добро илуструје студенички говор, чије су поједине особине (нпр. постакценатски квантитет, ијекавизми, јекавско јотовање) битно разводниле косовско-ресавску дијалекатску границу у овој области (исп. Драгин 1997, Николић 2001). Дијалекатски наноси из овог правца присутни су и на северним копаоничким обронцима (в. IV.1, V.1). На другој страни, у оквиру низа општих косовско-ресавских одлика, истраживачи у студеничком крају уочавају и типичне копаоничке карактеристике, које су несумњиво резултат извесног померања косовскометохијског становништва према западу (исп. Николић 2001: 29). Поједињи од њих у овој области бележе и трагове копаоничког акута (в. III.1.1.6).

Етнографски подаци у вези са овом облашћу указују на подударности на правцу Ибар – Копаоник – Жупа. Ј. Цвијић ће оценити да је у ибарском крају, као и Жупи, сачувано много старица, а забележиће и постојање заједничког, старовлашког типа села на овом правцу (Цвијић 2000-IV: 117, 58).

5. Разведеност на копаоничким ободима

У периферној, широј копаоничкој зони, на правцима који се одликују низим, па и изразитијим миграционим теренима дијалекатска разведеност је очитија. Посебно на ибарској страни, у непосредном додиру копаоничког и новопазарско-сјеничког дијалекатског типа, копаоничке особености увељико бледе. Но, и на другим правцима се, најчешће спорадично, бележе језичке одлике које представљају битна одступања од копаоничког дијалекатског типа (исп. III). Међу њима су:

5.1.1. Појачан удео икавизама који се јављају у више категорија, као што су: негација глагола *јесам*: *ні́сам* (114) Бз, Р, *ні́смо* знали, *ні́сам* мого БП, *ні́сам* ДТ, *ні́сам*, *ні́су* (125) МП, *ні́смо* Же, *ні́сам*, *ні́су* Вр, *ні́сам* (10), *ні́су* (37) Ба, *ні́сам*

(Вукићевић 1993а: 71); наставци за компаратив, као у примерима: *старии* (100), *чистија* (33), исп. *слатишча* (99) Бз, *најстарији*, исп. *високије* Ме, *раније*, *најстарији* Р, здравији (99) Ко, Ве, новији (113), *рањије* (124) Н, касније, *старије*, *раније / рањије* БП, *старишча*, *млади* ДТ, *слабишча* (110) Бл, *новији* (113), *чистија* (30) МП, *раније / рањије*, *слабије* Же, *касније*, *слабије* Баћ, *слабије*, *обложније* Љ, *равни* пут, *рањије*, *здравије*, исп. *високије* КБ, здравији (89), *чистија* (33) Ба, *старији* (74), *раније* (69) (Вукићевић 1993а), *новија*, *старија* (Ivić / Remetić 1981: 569); дат.-лок. јд. именица а-парадигме: *ћерки* (23), *девојки* (29), *кокочки* (62), исп. *брәћи* (24); *рұқи* (10), *кући* (34), *даљчи* (38) Бз, овобј *млади*, једној *жёни*, *ћерки*; по *шуми*, у онобј *води*, у основној *школи* Р, по *женам* Ме, *дао* *ћерци* БП, *сестри*; на *њиви* ДТ, *ћерки*, *снаји* Љ, *брәћи* КБ, *кокочки* (62), *гуски* (63); *даљчи* (38) Ба; дат.-лок. личних заменица 1. и 2. л. јд.: *мени* тобјекто Р, *мени*, *шеби* (40, 104) Ба; (дат.-) инстр. (-лок.) јд. мушког и средњег рода зам.-прид. деклинације: са *мојим* човеком Р, за *доћним* коњем БП, овим путом Љ, са *једним* чобанинem (55), са *штим* (108), *доћним* (99) Ба, *дрѹгим* путем (71), с *штим* (75) (Вукићевић 1993а); ген.-лок. мн. зам.-прид. деклинације: *јаки* (98), *старпи* (100) Бз, од *моји* родитеља (116) Н, *моји* (116) Бл, из *сви* села; по *шүхи* плевања БП, *јаки* (98), *старпи* (100) Ба; дат.-инстр. (-лок.) мн. зам.-прид. деклинације: *мојима* (116) Бл, *старим* (111) МП, коси онима Љ, *старима* (100) Ба, с *мојим* родитељима (116) Н; исп. прилоге *овди*, *ди* Ме, Р, *ди* БП, *овди* (7), *ди* је (112) Ба.

5.1.2. Наставак -ом у инструменталу јд. именица м. и с. рода: *зубом* (5), човеком (26), *мљком* (29); *именом* (20), *дешећом* (21) Бз, са човеком Р, *дешећом* (18) Ко, *дешећом* (18) Ве, са *зјетином* (46) Н, *йућом*; ради *шесперећом*, *ђекетом* БП, *празником* ДТ, *прстом* (13) МП, с *кајмаком* Же, овим *йућом* Љ, *зјетином* (47) Ба, сејали *йлугом*, *срјом* (Вукићевић 1993а: 74).

Супротно стању на Копаонику, у рубним областима се испољава тежња за уопштавањем овог наставка, па отуда и бројни примери његовог везивања за палatalни основински

консонант: *кљúчом* (35), *којáчом* (51), *но́жом* (38), *јéжом*, *мишом* (65), *коњом* (54), *камéњом* (78), *ðцом* (23), *зéцом* (65) Бз, *путићом*, са *сирћом*, *цећом*, са *мўжом* Ме, *кљúчом* (33), *но́жом* (36) Н, *но́жом*, *тињиром* (Ђуровић 1996: 19), ђиде за *циљом*, с *тињирићом*, с *којáчом* (/ с *којáчем*), са *кљúчом*, *но́жом*, са *лекáром*, *ђубром* (/ *ђубрем*), пред *стријом*, *кónцом*, са *тюклојцом*, са *добрим Ѱцом*, *камéњом*, за *добрим кðњом* БП,¹⁰⁵ *мишом*, *јéжом* (65), *но́жом* (119) Ба.

5.1.3. Наставак *-ом* у дат.-лок. јд. зам.-прид. деклинације м. и с. рода: *јéдно дрѓом* ДТ, *јéдном* (108), жёна *тиðме* Милошевићу (7); *јéдном* (109), *дðбром* (99) Ба, *јéдан дрѓом* (Вукићевић 1993а: 70), о *тиðом* човёку (117) Н, о *свáком скùпу* БП, исп. по *нашом стáром* (обичају) Ме.

5.1.4. Наставак *-им* у дат.-инстр.-лок. јд. м. и с. рода зам.-прид. деклинације: *нëким* ('неком') Ме, прëма *тиðм* Космету, према *овáм* кўму, овëм *дðбрым* детёту; по *овáм* народу, у *ðним* одéлу, на *тиðме* су жíвели БП, *овáм* пùтом; на *онáм* пùту Љ, лок. *тиðм* (108) Ба.

5.1.5. Наставак *-oj* у дат.-лок. јд. ж. р. зам.-прид. деклинације: *добрðj* (99), *мојój* (107), *тиðj* (108); *врýхðj* (101) Бз, *овој* млади, *једнðj* жёни; у *онój* вòди, у *оснðвној* школи Р, дат. *дðброj* (111) Др, рёко *њój* Баћ, *једнðj* и *дрѓој* снај Љ, *дðброj* (99), *мојój* (107), *јéдноj* (109) Ба. Исп. дативске моделе типа *једнðj* женë (118) Ко, *тиðj* женë (117) Н.

5.1.6. Именички наставак *-a* у генитиву множине, као конкурентан наставку *-i*: *црвá* (65); *ўсїа* (5) Бз, *кôла* (56) Ко, *црвá* (69), *мрâвá* (71); *колéñâ* (16) Др, *кôла* (56) Бл, пëт *минўтиâ* Љ, *црвá* (65); *ўсїâ* (5) Ба.

5.1.7. Наставак *-ама* у дат.-инстр.-лок. мн. именница а-па-

¹⁰⁵ Низ ових појава (нпр. икавизми, наставак *-ом* иза палаталних консонаната) бележи се јужније од Куршумлије, у областима које су захваћене новијим, организованим досељавањима након ослобођења ових крајева од Турака (Вукићевић 1993: 13, 23, исп. 5.1.9). Наставак *-ом* иза палаталних консонаната јавља се и у новопазарско-сјеничким говорима (исп. Барјактаревић 1966: 78), а спорадично се бележи и у вишим копаоничким пределима (в. III.7.2.2).

радигме: дат. *кокӯшкама* (62), *гӯскама* (63) Бз, *гӯскама* (66); на *чарâyама* (28) Др, о *чарâyама* (28) Ко, дат. *гӯскама* (66) Бл, *к्रâвама* КБ, *кокӯшкама* (62), *гӯскама* (63) Ба, са *к्रâвама*, *майшкама*, *макâсама*; по *слâвама*, у *кёсама* Р, инстр. *макâсицама* Љ.

5.1.8. Наставак *-има* / *-ама* у лок. мн. именица: *нокайма* (14), *зидовима* (35), *коњима* (54), *косийма* (8), *брдима* (79); *рукама* (10), *гредама* (34) Бз, о *рёбрима* (8), о *йольима* (87); о *чарайама* (28) Ко, на *рёбрима* (8) Н, *нокайма* (13), *зидовима* (32) *коњима* (56); *рукама* (9), *ногама* (13) Бл, по *тёма* *дрвима* (иде), по *сёлима* Баћ, *зидовима*, *вратайма* (35) Ба.¹⁰⁶

5.1.9. Доминација личних имена типа *Rášo*, *Mího*, *Péro* (дат. *Rášu*, *Míhy*, *Péru*), са присвојним прилевима на *-ов*: *Владо* – Владов, исп. *йáшио* ('пашеног'), *йáшов* Ме. На северу, у Брезни, облици на *-о* ће, чини се, бити посебно заступљени: *Жико*, *Томо* (117), *Árco*, *Cávo*, *Пуйљо* (надимак, 126). Но, бележимо их и у области јужно од Куршумлије: *Брано*, *Бóжсо*, *Будо*, Владо, *Војо*, *Љубо*, *Мишио*, *Стиево*, *Томо* Же, *Árco*, *Мико*, *Миљо*, *Мијо*, *Рако*, *Ћебо* Љ. Исп. ген. до *Мома* Же, од *Ráka*, код *Ћеба* Љ., дат. *Брану* Же, *Миљу*, *Ћебу* Љ., присв. прил. *Бојжёва*, *Војови*, *Голова*, *Молов* Же, *Вуљов*, *Леков*, *Милов*, *Миљов*, *Рајтов* Љ.

5.1.10. Аорисни и имперфекатски облици на *-смо* у 1.л. мн.: *дигосмо* (12), *оврдосмо* (53) МП, *дођосмо* КБ, *йадосмо* (18), *озебосмо* (83) Ба, *нађосмо* (Вукићевић 1993а: 71); *шишацмо* (53) Бз, *куйдласмо* (47) Ко, *ћасмо* (125) Бл.

5.1.11. Овде се јавља и низ других особина које нису одлика копаоничког дијалекатског типа. Међу њима су: очуване консонантске групе *сц*, *иш* на морфемском споју: *трасци* (13), *гушче* (63) Ба; појава акузативних облика без уопштених сибиланата у множини именица м.р., исп. *ћаке* (/ *ћаце*, 88) Ба, а спорадично и без сибиларизације код именица а-парадигме, као у лок. *рўки* (10), *дачки* (38) Бз, у *вўски*, на *нёги* Р, на *рўки*

¹⁰⁶ Овде се укључују и други наставци, као наставак *-и* у дат.-лок. јд. именица а-парадигме и ген.-лок. мн. свих родова зам.-прил. деклинације (в. 5.1.1).

(Ђуровић 1996: 34 – текстови), исп. и ном. мн.: *ојаћни* (?) БП; појачан удео наставка *-ију* у ген. мн. именица свих родова, па тако поред *очију* (3), *ушију* (5), *косију* (8), *кокошију* (62) Бз, *ноктију* (13) Ве, Др – и: *миију* (65) Бз, пет *ћерију* (20) Ко, од *вратију* (118) Ба; збирне именице на *-ад*: *јунад*, *трасад* Ме, *штелад*, *шлад* БП, *јагњад* Љ, *дугмад* (31), *јагњад* (53) Ба; инструментални заменички облик – за *меном* (Елезовић 1935: 559); енклитика *ју* у акузативу (и дативу) заменице З. л. јд. ж. рода (Н 115, Вукићевић 1993а: 74); наставак *-и* у једнини одређеног придевског вида м.р.: *шесни*, *чишти* (33), *нови* (102) Бз, исп. јак *рођени* Баћ, цвёт *бели*, тај *лековити* чай КБ; датив циља у вези са именицом *кућа* углавном без предлога *к(a)*, као у примерима: *кући* (34) Бз, *код куће* (/ ка *куће*) (31) Бл, *код куће* (/ *кући*) (34) Ба; прилози *вод*, *нод* (112) Бз и партикула *-ице*: *йосице*, *доштице* Р; поредбене рече *кај* и *ка*, исп. *кај* *год* Р; *кâ баба*, *кâ сâд* Же, *кâ* *говедо* Вр.

5.2. У овакву разведеност укључују се и друге, не мање значајне језичке појаве. Подно Жельина, на северној страни, и поред чувања старијег акценатског система (в. IV.1), може се забележити спорадично присуство краткоузлазног акцента и постакценатског квантитета, исп. *камењак*, *нѣ знам*, али и *гријѣ* Ме, дванес *прекривача*, *око њи* Р. Разлози за овај тип разведености према северу, као и западу, свакако леже у близини других говорних типова, односно етнолингвистичких огранака (исп. V.1). О томе сведочи и Цвијићева етнографска карта која у овој области показује доминацију „динарских досељеника са старинцима“ (Цвијић 1922). И друге особине које се овде срећу, као облици акузатива множине именица мушких рода без аналошког уопштавања сибиланата, збирне именице на *-ад* и др. – карактеристика су говора са леве стране Ибра, на пример студеничког (Драгин 1997).

5.3. Иако се један број ових дијалекатских особина спорадично јавља и у средишњој копаоничкој области (в. III.7), оне су посебно карактеристичне за копаоничку периферију. Неке од њих, иако се простиру на различитим копаоничким ободима, показују међусобно висок степен подударности из-

двајајући се и на тај начин од средишњег, копаоничког дијалекатског типа. Тако се на источном правцу, у Б. Пољу код Куршумлије, бележе дифтонгизовани вокали *e* и *o*, на пример: *т^иес^ито*, *т^иејсак*, *м^иесо*, *не см^иеш*; *м^иомак*, *в^иолим*, *б^иолес^итан* (Радић 1997: 64). Дифтонгизовано *e* је бележено и на жупској страни Копаоника, у говору села Дренче, што је понегде до-вођено у везу са јатовском вредношћу (Ђуровић 1996: 27–28, исп. супротне ставове код Ивић 1999: 321). Но, и у Копаоничком подгору, на ибарској страни, у Г. Граничану, могу се чути примери: *д^ие*, *р^иеши се*, *одр^иеде*, *м^иесо*, *н^иеће*, *т^иејшак*, *с^иејшло*, *мл^иеко*, *н^иесу*; *так^ио* *ш^ио*, *с^ио*, *д^иођу*, *у^иовде*, *йо^и у^иодне*, *г^иоћ*, *в^иођа*, *к^иоњи*, *г^иођина*, *к^иоси*, *ирног^иорски*, *у^иошкуд*, *С^иоћа-ница* и сл., међу којима су понегде присутни паралелизми између дифтонгизованих и затворених вокала (исп. *сед^ие* / *сед^ие* у говору истог испитаника). Ипак, мањи број примера може се забележити и у средишњој копаоничкој области, исп. *м^иорам* Кн, *ио* *р^иеду*; *у^иовца* Б, *наи^ир^иед*; *у^идра*, *догов^иоримо се* С, *он^ио*, *м^иожемо*; *р^иејшко*, *ом^иешаш* Т, *др^иен*; *у^идре се*, *так^ио* З, *к^иошини-ца* П. Дифтонгизација овог типа позната је и косовскометохијским говорима (Павловић 1970: 22, Барјактаревић 1977: 54, Букумирић 2003: 79–81, исп. Михајловић 1977: 22).

На северном правцу, у подножју Жељина, бележио сам спорадично присуство фонеме *x*: *уз^иахало*, *не хиће* да бораћи Ме, *од с^ипра* Р. На ибарској страни, у Г. Граничану, та-коће су присутни облици са сачуваном фонемом *x*, или ње-ном делимичном редукцијом: *гр^иех*, *хр^ианиши*, *с^иахрана*, *са^ир^иане*, *про^иода*, *мак^иала*. Сличну појаву уочио сам и у Б. Пољу, исп. *хв^иали*, *м^иехур*, *иохайль^ивац*, *охр^иабри* га (Радић 1997: 64), као и јужније, у сливу Бањске реке: *ш^иес к^иоња* *jax^ићиа* Же, *хл^иеб* КБ. Облици са овом фонемом бележени су и на јужном сектору: *тих^ирану* (69), *тих^инике* (70), *тих^иход* (72), *Тих^имир* (70) (Ву-кићевић 1993а). Примери типа од *Х^илинића* бана БП (изр.) и *х^ивали^иш^иено* Ме указују на поремећаје у фонетским односима *x* ↔ *k*, можда најпре у срединама у којима се фонема *x* дуже чувала. Посредно, на очуваност ове фонеме у говору Дренче указује и Р. Ђуровић (1996: 28), што П. Ивић тумачи утицајем

књижевног језика (Ивић 1999: 321).¹⁰⁷ Ретки примери са овом фонемом бележе се и у средишњим копаоничким областима: *хѣклам*, *ѡдмах*, али и *^xѡћe*, *^xаџи-Máра*, *ѝро^xѡда C*, *^xићeo*, *ињќик^xова* З, исп. из *^xѡћела* ЛБ.

¹⁰⁷ За поједине области, нпр. делове Метохије, већ је указивано на стабилнију употребу ове фонеме (исп. Ивић 1985: 102).

V. КОПАОНИЧКИ ГОВОР И СУСЕДНИ ДИЈАЛЕКТИ

У дијалекатској разведености којом се карактеришу копаонички ободи јасно се препознаје присуство различитих миграционих струја. Оне су највидљивије на копаоничкој периферији, иако спорадично захватају и средишњу копаоничку област која такође чува трагове неиндигених миграционих струја, на пример оних које су се преко Копаоника кретале пут Западне Мораве (исп. Павловић 1948: 265). У дијалекатској структури копаоничке области, пре свега њене периферије, уочавају се утицаји два суседна дијалекта, једног на западном правцу, и једног из правца југоистока.

1. Западни утицаји

На делу копаоничке области могу се забележити примери са ијекавизмима и јекавским јотовањем, затим облици са икавизмима пред сонантом *j*, облици са наставком *-ija* (/ -*ije*) у ген.-лок. множине заменичко-придевске деклинације и др. Извориште ових појава је, углавном, у суседним новопазарско-сјеничким говорима, који и непосредно захватају делове ибарске долине (исп. Барјактаревић 1966: 31, 53, 39, 91). Но, ове особености се јављају и северније, на пример на делу студеничког говора.¹⁰⁸

1.1. На северном правцу (исп. IV.1) бележе се уобичајени ијекавизми у прилогу *īrīše* / *īrije* Р, К, придеву *īrija-**šnje* / *īrijašnje* ('пређашње') Ме, као и у глаголском радном придеву: *ħeo*, *ħela* (/ *ħħeo*, *ħħela*) Р, *ħeo*, *ħeli* (115) Бз, уз присуство јекавског јотовања. Јекавско јотовање бележимо и у хипок. обраћању: *ħēvere*, *ħēšo* (немаркирано: *dēvere!*) Ме, или

¹⁰⁸ На овом правцу се такође срећу примери јекавског јотовања (нпр. *ħēvēr* / *dēvēr*), икавизми типа *cijem*, *vijem*, *grijem*, као и други наноси из суседних ијекавских говора (Драгин 1997, Николић 2001, исп. IV.4).

у прилогу *свјӯћ* (‘свуд’, 112) Бз. Сличне појаве присутне су и јужније, посебно у средњоибарској зони: *ଠ୍ରୀୟେ*, *ଦ୍ୱୀୟେ* девојке Ли, *ହେ*, *ହୋ* и сл. (Ivić / Remetić 1981: 569, исп. Божовић 1993: 80). Оне се, међутим, спорадично бележе и на супротној страни Копаоника, у топличком крају: *ା-ଦା ଦ୍ୱୀୟେ ଚୋକେ!* ЛБ,¹⁰⁹ *ଠ୍ରୀ ଦ୍ୱୀୟେ ହେଲା* сам да дôђем М, *ଦ୍ୱୀୟେ ବୋଲୋବି*, од *ଦ୍ୱୀୟେଟିଟି*, *ନିସାମ ହେଲା*, *ହେଶୋ* (вок.) БП.

Посебно је илustrативно стање у области јужно од Куршумлије, у сливу Бањске реке. И поред низа одлика типично копаоничког дијалекатског типа (в. IV.3), овде су ијекавизми, посебно у једном броју насеља (код старије генерације) присутнији, што је навело поједине истраживаче да ове говоре уброје у ијекавске (досељеничке) говоре (исп. Вукићевић 1993). Тако, овде бележимо: *ଠ୍ରୀୟେ* Же, *ସିଜେନୋ*, *ରୀୟେଚ* („затвор за рିୟେଚ“), *ଦ୍ୱୀୟେଟେ* (експр.), *ଦ୍ୱୀୟେଟେ* (вок.), *ସମ୍ମିଳେମ*, *ୟମ୍ରିୟେ* (аор.), *ୟମ୍ରିୟେ* (фолк.), *ଠ୍ରୀୟେ*, исп. *ଠ୍ରୀୟେଵାରା* (‘польопр. објекат’) Љ. Исти рефлекс бележимо и код глагола *ଖିଲେଟିଟି*: *ନେ ଶିଳେ*, исп. *ଶିଳୋ* Љ, *ହା* (да ти рେକнem) Вр, а бележе се и примери јекавског јотовања: *ହେଵେର* (арх.) Баћ, *ନେହେ* Љ. Сличне појаве бележе се и у правцу копаоничког масива. У Д. Репи је забележен ијекавизам у примеру „*ଦ୍ୱୀୟେଟେ* ହେ ମି ପ୍ରୋବୁଡ଼ି“ (1), вероватно експресивно обележен, као и јекавско јотовање у прилогу *ବୋହେ* (9) (/ одେନା, 14). У екстраграфистичком смислу је занимљиво да испитаник за први пример сматра да је то „*ବୀଷେ ଚର୍ଣ୍ଣଗୋର୍କି*“, док у исто време истиче да је у ъеговом селу „*ନାହିଁମାଲୋ ଇମାଲୋ ଚର୍ଣ୍ଣଗୋରାତା*“ (ДР 1). Спорадично, ове појаве се могу забележити и на јужним копаоничким прилазима, исп. *ହୋ* да му узмେ (Еlezović 1935: 552, Гојбуља).

Ијекавизми су у овој области посебно присутни у фолклористичком дискурсу, што је одлика и средишње копаоничке области. Разумљиво је што је њихов домет углавном везан за усталење речи и изразе, као и за метричке законите-

¹⁰⁹ Узвик *ା-ଦା*, са значењском компонентом прекора, посебно је присутан у Б. Польу код Куршумлије и јужније, у сливу Бањске реке, али је та-које забележен у косовскометохијским (Бован 1989-II: 185, 195, 228, Радуно-вић 1996: 147, 203) и новопазарско-сјеничким говорима (Барјактаревић 1966: 107–108, 139).

сти: „*оне двјје* што певаше мало *тијје*“ С, „*носите ли лијейу девојку*“, „*пјај, брале, двје пушке мале*“, „*ниеси га из рода донела*“ ГГ, „*Прикраде се лијета девојка*“ (Требиња, 60), „*И уз јелу лозу бијелу*“ (Сеоце, 64), „*За њим сеја ручак Ђонијела*“ (Л. Бања, 65), „*Девојкама – бијелу погачу*“ (Калиманце, 67) (Јанићијевић 1987/88), исп. „*И пченицу бијелицу*“ (13), „*а ракија кроз грло бијело*“ (29), „*Преломите бијелу погачу!*“ (80), „*и бијелим 'лебом на' раниле*“ (153), „*дед' и баба лијетом девојком*“ (56), „*уловише лијету девојку*“ (256), „*Љуто писну лијета девојка*“ (147), „*иде ли му вијерница љуба*“ (157), „*да л' га није вода однијела?*“ (297), „*Дадоше му лучем свијетлићи*“ (310) (Марковић 1969).

1.2. У областима у којима су миграционе струје непосредније сучељене, вањски утицаји на копаонички дијалекатски тип су снажнији и систематичнији. На северним прилазима Копаонику, у близини Ибра, бележимо ген.-лок. наставак *-ја* у заменичко-придевској деклинацији. Тако се у јошаничком крају може забележити: *има свакојакија, кућа овија, од овија Душановија* синова, пе-шес мрѣвија; у *овија* опањака, ђду по *вѣћија* школа К. Такво стање одговара оном које се јавља северније, са друге стране Жељина: код *нашија једнија* рођака, код *њија Ме*, сёдам црнија марама, и од *једнија* и од *дрѹгија* бего, од *нарођа овија*, *има горија*, од *разнија* трава, биљо и *штровнија* (печурака), од *шаренија* (змија), вјдо *свија* четвјоро, исп. од *живију* се плаши Р (исп. и Ивић 1999: 325, за област Гоча). Занимљив материјал доноси упитничка грађа из нешто северније Брезне. Овде се у генитиву множине као конкурентни јављају наставци *-и* (нпр. *стјари*, 100) и *-е* (*моѣ*, 107), али је уобичајен наставак *-јам* у облицима дат.-инстр.-лок. множине: *стјарип-јам* (100), *белијам* (103), *моїјам* (107), *свијам* (108) Бз.

Наставак *-ја* (/ *-је*) у заменичко-придевској деклинацији јавља се и на источном правцу. У Стублу код Блаца, где се претпоставља удео сјеничких досељеника, забележен је наставак *-ија* у ген. множине заменичко-придевске деклинације: *овија, малија, добраја* и сл. (Арсовић 1973: 60). И села у непосредној близини Куршумлије, као што су Б. Полье или Д. Точане, иако су такође косовско-ресавске дијалекатске основе

(исп. Рудић 1978: 48, 42), директно су изложена утицају досељеника из зетско-сјеничке и других зона (Вукићевић 1993): од *мӯшија* глáва, од *шїа* Тұрака, од *овїа сїарїа нা�шие*, из *шївðие* ўсти БП, до вр̄ *онїа* стўпаци, од *нা�шие* ДТ. При том, у појединим случајевима нема довољно подударности између етнографских и лингвистичких података vezаних за ово становништво. Иако етнографски подаци, на пример, углавном говоре о насељавању Б. Поља становништвом са Копаоника, из околине Призрена, са Косова, из Бујановца и Селове (Рудић 1978: 48), ти досељеници нису могли донети ову језичку особину као доминантну.¹¹⁰ Исту особину (до *ðние* күха, мӯке код *сїарїа*) бележио сам и у суседном Вршевцу, у којем мештани, међутим, памте предања о њиховом некадашњем „меншању са Црногорцима“.

Западно и, посебно, јужније од Куршумлије, у сливу Бањске реке, као да је ова језичка одлика учествалија: до *овїа* күха, с *овїа* брда, (од) пାпуча *нðвиða*, од *ððбрије* љўди; по *шїја* күха Баћ, шёс кóња *jaxâhia*; по *овїа* шўма Же, *овїа* дãнâ, *сїарїе* и *млâдие* (има женã) Вр, код *овїа* Âрсића, са *свїа* стрáна КБ, исп. штёта за *свїа* Љ, преварїше и *свїа* Баћ. И овде се може забележити облик датива: *свїем* деветнаес Љ. Југозападно, у правцу Лаба, на пример у говору Д. Репе, наилазимо на наставак *-ија* у ген. множине: кости од *свїја* (1), од *враћиња* жїла (9), *овїја* дãнâ (58), од *свїја* мäчака (84), *jákuia / jákia* (98), *сїарїја* (100). У Батлави, која се налази још јужније, на граници према призренско-јужноморавском говору, није забележена шира заступљеност ове појаве, исп. о-*шїја* момака (28), али се у вучитрнском крају поново јавља спорадична употреба ових облика: за *овїја* ћодина, од *шолїкје* пушака (Елезовић 1911: 470).

Наравно, наставком *-ија* (/ -*ије*) карактерише се и добар

¹¹⁰ Треба, ипак, имати у виду да је ова особина, поред своје заступљености у новопазарско-сјеничким говорима (Барјактаревић 1966: 91, 95), присутна и у говорима северне Метохије (исп. Букумирић 2003: 245). Спорадични примери овог наставка у номинативу, који се бележе у средишњој копаоничкој области (исп. „саћемо *свїа* да рўчамо“, Бр) захтевају додатна тумачења.

deo насеља са ибарске стране Копаоника (исп. Божовић 1993: 211), на граници косовско-ресавског и зетско-сјеничког дијалекта. У Лисинама се спорадично јављају примери: од *mōiјa*, код *ovīa mōi'a*. У говору Земанице, у коме су многе типичне копаоничке особености увек проређене (в. III), поред примера типа од *tišja* песама, пуно *ovīa свадбāрския* песама, препознају се и друге појаве карактеристичне за западније терене (нпр. *nārōčišto*, *īosī'e*, исп. Ивић 1985: 157–174).¹¹¹ И у говору Г. Граничана, које добро чува косовско-ресавску дијалекатску основу, могу се спорадично забележити примери генитива типа од *cīarīe* жēnā. Нешто јужније, у Србовцу, забележена је иста појава, исп. ген. *његđвија* краља (Реметић 1981: 168).

1.3. У овај комплекс особина могу се укључити икавизми који се јављају пред сонантом *j*, у облицима типа *cīje*, *vīje*. На северу, у Брезни, бележе се примери: *smī'ēm (ce)*, *smī'jala (ce)* (7), *cī'atī*, *cī'emo* (50) (в. податке за Гоч код Ивић 1999: 325). Ово стање одговара оном које се јавља на северним падинама Жељина, исп.: *īosī'e*, *grījē*, *cī'y*, *cījaňe*, *vījēm* (али: *vējavica*), *smī'jai*, *nasmī'jamo ce* (аор.) Ме, *cījali*, *cījesh*, *īosī'jemo*, *grī'e*, *ugrī'e ce* Р. И на другој страни Жељина, у Војмиловићима и Ковачима, јављају се облици *cījemo* (7, 50), *cījai*, *cī!* (50) (али: *smē'ēm ce*, 7) В, *cīje*, *īosī'jemo*, *cījali smo*, *grījala*, *grījemo ce*, *vīje ce* К. Јужније, у Лисинама, и даље уз Ибар, такође се бележе примери: *cī'y*, *grī'y* Ли, *īosī'ie* З, *ugrī'ala* (Radoičić 1996: 50, Б. Брдо – текстови), *cījesh*, *vījo*, *grījemo ce* (Ivić / Remetić 1981: 569). Етнолингвистичка симбиоза у овој области не дозвољава увек истраживачу да лако проникне у путеве појединих изоглоса. Пред незнанцима испитаници често својатају црте које нису њихове, већ њихових суседа, или пак својим суседима приписују своје језичке карактеристике, неретко се трудећи и да свој говор прилагоде својим ставовима. Испитаница из Дрења сматрала је да су у оближњем селу Плоча, на источном правцу, у употреби об-

¹¹¹ Обимом оваквих особености, које се већ јасно издвајају из косовско-ресавског дијалекатског корпуса, посебно се истичу копаоничка насеља у области средњег Ибра (исп. Божовић 1993: 46).

лици типа *сїје*, *вије*, што у говору Станимирке Ђукић из Плоче нисам успео потврдити.¹¹² Штавише, говор Плоче припада истом дијалекатском миљеу коме и говор села Јелакци, које се налази нешто источније и на још вишим теренима, те које већ увелико припада копаоничком говорном типу. Занимљиво је да за облике типа *сїје*, *вије* Миљојко Прибановић из Јелакца сматра да су више одлика градских средина, отварајући, тако, простор етнопсихолошком и социолингвистичком приступу у овдашњим дијалекатским преслојавањима, посебно с обзиром на однос између низинске и висинске етничке и дијалекатске структуре.¹¹³

Ова језичка особина понегде допире много источније, где нема непосредан ослонац на индигено дијалекатско залеђе. У Стублу код Блаца спорадично су бележени икавизми типа *сїјаи*, *вијаи* (Арсовић 1973: 59, 74, исп. Бл 50). И на јужним обронцима В. Јастрепца, у Крњиграду, поред типичних косовско-ресавских одлика (исп. *рѣздни*, *да се крстї*, *їролази*, *свёма* гостїма, *рѣко мđе майке*, *трâже ѡаце*, *с кўмем*, с тїм *Жївкем*), – присутни су облици *сїје*, *смије се* (/ да се *смијე*).¹¹⁴ Икавизми овог типа нису забележени северније, а

¹¹² Међу особинама говора Плоче бележио сам акценатски систем карактеристичан за копаонички говорни тип (нпр. *јагњѣ се*, *не боѣ се*, *їредајѣ се* 'продaje се'; *ишшамо*, трѣба се обїва (о вођу) итд.), присуство скавизама у познатим категоријама (*сёјем*, од *добрे льїдї*), укључујући очекиване изузетке (исп. у *ишшали*), и др.

¹¹³ То је вероватно резултат испитаниковог става о долинском становништву као симболу економског и културног престижа. Таквих случајева има и у другим областима. Моји испитаници из подјастребачког Рибара (косовско-ресавски говор) сматрали су „правилнијим“ говор суседног алексиначког краја (призренско-тимочки говор) (Радић 2000: 403). Говор Јагодине, иако под утицајем јужноморавских црта, остварује управо такав „виши“ социолингвистички статус у односу на јагодинско залеђе којим доминира косовскометохијска миграционна струја (Радић 2004: 251–272). Таква ситуација може утицати на учвршћење појединих неиндигених језичких црта. Д. Бајрактаревић ће, нпр., истаћи да је примере аналитичког модела футура (*ће сїйгнёмо* на вôз, 431) забележио само у Лепосавићу (Barjaktarević 1964).

¹¹⁴ У вези са овим теренима око В. Плане, већ је указано на то да се код старијих чувају ијекавизми (Борисављевић 1987/88: 92). За В. Плану је констатовано присуство становништва разнородног порекла, а у његовој ет-

свакако их нема, на пример, у трстеничком говору (исп. Јовић 1968).

Западно и јужно од Куршумлије, у сливу Бањске реке, икавизми овог типа обилато се бележе. Овде се често код истог испитаника, поред *сёјали* смо Баћ, *сёмо* Же, *сёала*, *смёјे* се Вр, *сёјано*, *смёје* се, *угрёје* се, *вёјали* КБ, – јавља и *сёјао*, *вёу* Же, *грије* Баћ, *йосёјано*, *од смија*, *смёе* се, *угријем* Љ, *грије* Вр, *сёјали* КБ. И овде има испитаника који ове икавизме везују за црногорске утицаје, без обзира на то да ли ову особину и сами имају, или не („*сёје* – кажу Црногорци“, КБ).

Облици овог типа бележе се и на јужним копаоничким обронцима. У Батлави је потврђен икавизам у глаголском облику *загрије* (35).¹¹⁵ Облик *йосёје* забележен је у Д. Брњици код Приштине (Вукићевић 1993б: 88), на граници према призренско-јужноморавском говору.

1.4. Када је реч о низим теренима на северу, на пример јошаничком крају, овде су, поред облика типа *сёје*, *вёје*, шире заступљени и икавизми у дат.-лок. јд. именица а-парадигме (исп. IV.5). С тим у вези, посебно су илустративни примери са очуваним основинским задњонепчаним експлозивима: дат. *мајки* (21), *девёјки* (29), *гўски* (63), лок. *руки* (10), *нѓги* (14), *даšки* (38), *вёћки* (71) В, исп. и јдје к *стюоки*; у Ђемерици, по *réки*, био у *вóјски* К, у *књьги* К, Д, Ј. (Појава се бележи и јужније, у правцу Ибра, исп. тђј *фабрики* Ли). Овакви облици, који чине јасну опозицију косовско-ресавском дат.-лок. моделу *шё девёјке*, *шё мёе мајке*, присутни су и северније, с друге стране Жељина, у Гокчаници, исп. у *réки*, у *вóјски*, на *нѓги* Р, или у Брезни (исп. IV.5). Икавизми пред сонантом *ј* јавиће се овде, као и на оближњем Гочу, заједно са другим икавизмима (нпр. *нисам*; *стюоки*, на *руки*), које прати и генитивни наста-

ничкој основи учествују и црногорски досељеници приспели у XIX веку (Никић-Стојанчевић 1985: 140).

¹¹⁵ Овај пример је вероватно лексички остатак из ковачке терминологије који је миграционим струјама овде могао бити донет. Исп. и *кёе* (36) м. *ковёе*, уобичајеног у косовско-ресавским говорима. За суседно село Орлане испитивач бележи да је насељено Црногорцима (118). Пример „*күемо краве*“ забележен је и у Д. Репи (54).

вак *-ija* (код *овиа моја*) из заменичко-придевске деклинације (Ивић 1999: 325). Спорадично се икавизми бележе и у другим категоријама, на пример на северу: *ње* се *стийдила* Р, или са јужног сектора: *мੋгло* би се лепо *жијивић* Же.¹¹⁶

1.5. И низ других језичких особености, од којих су неке нашле места и у главном делу представљеног материјала (в. III), могу се посредно или непосредно доводити у везу са западним утицајима.¹¹⁷ Њима свакако припада и презентски облик *віђу* у 1. л. јд. (*віђу* В 3, ГГ, али и *віђела* Бз 59, импер. *віђи* очима ЛБ, за Равниште в. Грковић 1971: 166), – и још присутније *вੇਲ੍ਹੁ* (Р, Кн, С, Ли, ЛБ, Т, М, Б, БП, ГГ, ГЛ (12), као и: Арсовић 1973: 60, 66, Јовић 1968: 134), које се бележи у широј копаоничкој зони. Вероватно се овде може прибројати спорадична употреба партикуле *гој* м. *гођ*, *гоћ* (тј. год): *кој гођ* дôђе БП, *кој гођ* Ѧће Баћ, де му *гођ* најлакше КБ, *кој-гођ* (/ кој *гđћ*, 106) ДР, *ко-гођ* твôј (16) (/ ко *гđћ*, 106) ГЛ (исп. и *сіној*, Ба 86, 113). Партикула *гој* забележена је и у Лукову, у сре-дишњој копаоничкој области: *когођ* знâ, *штогођ* Ѧће (Грковић 1968: 124).¹¹⁸

На антропонимијском плану овом корпузу појава свакако припадају и хипокористици типа: *Перо*, *Бόжко*, *Мíле*, акуз. *Пера*, *Бóжса*, *Мýла*, присв. прид. *Перôв*, *Бóжсôв*, *Мýлôв* (в. II.2.4, III.3.5). С тим у вези је занимљив податак да Жупљани досељенике са Копаоника називају Ерама (Лутовац 1980: 22), што свакако упућује на удео динарске струје, посебно из области старе Рашке, која се преко Копаоника кретала пут моравске Србије.

1.6. Иако још увек оскудни, ови подаци давољно говоре о високом степену подударности у моделима дијалекатских

¹¹⁶ И у једној песми из Требиње каже се: „све би попе распопила / ка-луђере залудила / младе момце преварила“ (Јанићијевић 1987/88: 62).

¹¹⁷ Исп. и шире заступљен икавизам у примерима *тирид* нôћк ГГ, *тирид* нôћ Т, забележен и на Гочу (Ивић 1999: 325).

¹¹⁸ Овај облик бележе Гл. Елезовић (какијем *гој* наћином, исп. и *нôђ*, *дôђ*, Пећ, 1911: 470), Д. Барјактаревић (*когођ*, *штогођ*, исп. и *сінођ*, 1966: 51), Г. Драгин (1997: 101) и др.

преслојавања у нижим копаоничким областима, и то на различитим странама Копаоника. Оваквом стању у нижим предељима, које је на путу да образује спектар прелазних говорних типова, прилично јасно се супротставља ситуација у средишњим копаоничким областима и добрим делом на североисточном правцу, према Трстенику и Крушевцу. Ипак, неке од тамошњих језичких појава које одударају од копаоничког дијалекатског типа, као икавизми у облицима типа *дѣ*, *ѡди*, *нїсам*, *нїсу*, *каснїе*, *раннїе* (исп. Грковић 1971, Божовић 1993, Радић 2000: 388), не морају се везивати за наносе са стране.

1.7. Појачана разведеност овог говора у поткопаоничким зонама, посебно у вези са западним утицајима, отвара питање прецизније хронологије ових дијалекатских преслојавања, у оквиру чега се може поставити и питање да ли је само реч о проређеном ијекавском досељеничком становништву, које је као некохерентно у снажнијем контакту са староседеоцима оставило трагове неких од својих маркантнијих језичких особина, или су додатно, можда понегде и бројнији представници екавског дијалекта измештани у ијекавска, миграцијама претходно заснована насеља.¹¹⁹ Или се ради о међусобном узастопном наслојавању ових појава у дужем временском периоду, што су свакако пратили и одређени социолингвистички процеси. Када је реч о етномиграцијој консталацији динарских језичких црта у копаоничкој области, њу објашњава делом Џвијићева овдашња метанастазичка граница која се, прелазећи Мораву код Трстеника, „хвата [...] Гоча, Жељина и Копаоника, пружајући се огранком Копаоника, Острим Ко-пљем, до баровите долине доњега Лаба у Косову. На западу од ове границе“, сматра аутор, „сасвим превладају динарски досељеници“ (Џвијић 1922: 67), што можда делом налази потврде у остацима одређеног типа материјалне културе на овим теренима (исп. Крстановић 2000: 210).

¹¹⁹ Забележено је да су, нездовољни условима живота, многи колонизовани Црногорци из ових области одлазили у веће србијанске градове, обично Београд (Рудић 1978: 70, исп. Николић-Стојанчевић 1985: 88, 117, 119, 131, 134).

Ипак, иако судећи по дијалекатској ситуацији ова Цвијићева граница унеколико пренаглашава утицај динарске струје у појединим областима,¹²⁰ – она свакако указује на снажне етномиграционе утицаје са запада и југозапада којима је изложена копаоничка област. За становништво К. Митровице Цвијић ће, на пример, забележити да је оно у етногеографском смислу „посредник према становништву динарског типа“ (Цвијић 2000-II: 432). „Док је српско становништво Приштине – пише даље аутор – чисто косовског типа, оно у Вучитрну и у Митровици је највећим делом састављено од динарских досељеника“ (Исто: 433). На том делу територије Цвијићево косовско-динарско етногеографско размеђе у знатној мери одговара дијалекатској граници између косовско-ресавског и зетско-сјеничког дијалекта.

2. Југоисточни утицаји

У нешто другачијем светлу одвијали су се међудијалекатски процеси у делу јужне и посебно југоисточне копаоничке области, у близини призренско-јужноморавских говора. Из ових говора, у ширем распону језичких појава, улазе аналитички модели који се углавном могу подвести под тзв. балканизме. Иако их има и у области прозодије и фонетике (исп. квантитативне акценатске редукције типа: на *rъка* да истера ЛБ, *бѣло* жито, *ћући* свѣ П),¹²¹ балканизми су посебно

¹²⁰ На карти коју Цвијић прилаже уз овај рад и која захвата већи део Копаоника, изворишта Топлице и Расине се, нпр., налазе у динарској етничкој зони. Но, треба истаћи и да су динарски досељеници на карти представљени истом бојом као старињи, што не омогућује јасније сагледавање миграционих односа. Као да из нешто другачије визуре Цвијић посматра ове односе у једном другом раду, пратећи поједине културолошке подударности између старог становништва Косова, Шумадије, Подриња, Сјенице и Ибра, на једној страни, и доцнијих досељеника, на другој: „Изгледа да је стара српска култура била једнолика; али је доцније ово старо становништво било претрпано и преплављено мноштвом културно сировијих динарских досељеника“ (Цвијић 2000-II: 435).

¹²¹ На акценатском и фонетском плану у поједињим рубним копаоничким зонама бележе се појаве које указују на непосредну везу овог говора са централним косовскометохијским говорима, исп. појаву кратког акцента на

препознатљиви у области морфологије, морфосинтаксе и синтаксе. Реч је, пре свега, о резултатима структурних језичких утицаја, углавном несловенског порекла. Неке од ових појава, као што је давнашње потискивање инфинитива презентском конструкцијом, односно грађење футура обликом презента (в. III.3.6), (хипер)употреба предлога уз инструментал средства (III.4.5), па и неутрализација граматичког односа између акузатива, као падежа правца, и локатива (и инструментала), као падежа локације (III.4.4), – продрле су далеко на запад (исп. Okuka 2008). Приближавање поједињих значења генитива и датива карактерише већину балканских језика (Асенова 1984: 207–208), а у косовско-ресавском дијалекту, као и копаоничком говору, ова појава је представљена широком употребом посесивног датива (в. III.4.2). Овде се може прибројати и конструкција са имперфекатским обликом глагола *хїгейти*, која се јавља у модалној употреби, за неизвршену радњу (в. III.4.11), позната, на пример, говорима Црне Горе и Македоније (исп. Конески 1966: 172–173). На плану конгруенције присутно је парадигматско приближавање збирних именица на *-je / -'e* женском роду (в. III.4.14), као вид „логичке координације“, познат низу балканских језика, на пример шиптарском, македонском, бугарском (Собольев 1997: 13–14), – итд.

Треба, међутим, имати на уму да је један број широко распрострањених балканистичких појава (нпр. оних доминантно романске провенијенције) могао за своја изворишта имати и западне области, те су поједине миграционе струје које су се кретале пут Копаоника са запада могле, иако у мањој мери, такође доносити овакве језичке одлике (в. фус. 126).

2.1. За разлику од утицаја западних дијалеката, утицаји са југоистока су у већој мери захватили и средишње копаоничке пределе, ширећи се миграцијама према североистоку. Свакако се под „знатним утицајем староштокавског дијалек-

ултими, палатално и веларно *л*, те умекшане *ч*, *ц* у говору Србовца (Ivić / Remetić 1981: 568, исп. Реметић 1981, Radoičić 1996: 33, 35). Примери типа *љивада*, *дѣљили* бележе се и у говору Ибар. Слатине (Божовић 1993: 311 – текстови). Овакве појаве углавном имају своје паралеле у другим балканским језицима (исп. Станишић 1995: 50–51, 54–55).

та“, „нарочито у морфологији“ александровачког и бруског говора (Алексић / Вукомановић 1966: 291), препознаје управо део оваквих дијалекатских наноса.

У оквиру оваквих утицаја, у копаоничкој области се могу издвојити следеће особине:

2.1.1. Поколебаност у флексијском систему и појава тзв. општег падежа, који се јавља у облику акузатива, или номинатива, – исп. у функцији генитива: (они) њмау *гости* дosta; нéма се *йаре*, тý њма *йосо* (безлич.) П, *кучићи* њма око күће, чанакче *восак* ГГ, идé из *варош*, бëз *йаре* се не купёе (Грковић 1968: 130). Овакви аналитички процеси системски захватају флексију низа падежа. Посебни облици за инструментал и локатив рано се губе у процесима неутрализације падежних разлика између категорије кретања и локације у корист општег падежа: ёде био под күћу ДЛ, кўпila у *Крушумлију* Б (в. III.4.4, исп. Конески 1966: 136), као и у другим синтаксичким функцијама (исп. тó 'е било о *Бурђев дан*, Алексић / Вукомановић 1966: 316 – текстови). И у области реквије приметно је везивање акузативног м. дативног заменичког облика за један број глагола, исп. *йомоѓо га* С, *йомагали ме* ЛБ, *йомоѓне ше* нéко ГГ; *не вёреу ме* М, *вёруем ше* Вр; *смётна ме* ДЛ; колико *њёга* *прийтада* ЛБ; да *га не йодвали* ЛБ; дéлимо штâ *когда* *йадне* С.¹²²

По заступљености општег падежа посебно се, чини се, издваја инструментал друштва или средства: (радио) са *йлуг* и *волёви* Кн, с *ðца* и с *његову* *майку*, саш *његове* двé *ћерке*, күћа са *йотикровље*, повёжу са *најлон* ДЛ, слўжи са *ракију*, по-пárимо са *врёлу* *воду*, жáрење са *котрију* С, сас *нашие* *добро*, са *млеко*, (ради) сас *волёве*, са *шe* *железнице* ЛБ, са *срёлове*, с *инёкицу* М, окрétали се око дуба са *крстонёшу*, са *шo* *шишило*, посéјано са *жийто*, закýти се са *босиљак* З, са *марамице* се закýте, повёде кôло са *заставу*, са *ону* *грању*, посólimo га са браšњо ГГ, намáжем са *мёд* П, исп. *ðчи* (3), *котача* (51), кô-

¹²² На другој страни, уз поједине глаголе су присутни елементи морфосинтаксичке синтетизације у дативу: јá се не *йлашим* *никоме* Бр, да се *не бой* *никоме* М; јá љé *штраксим* да ми врне пàре Б, јá *не штраксим* *ником* *ништа* ГГ; тó кўм *кўму* нéкад *украо* *сламу* ГГ, што такође подсећа на улогу датива у балканословенским језичким процесима (исп. III.4.2).

ње (54), кόла (55), волόве, бикόве (56), тшёлаце (57), ӯриӯ/аиԥеље (90) В. Модели са очуваном флексијом праћени хиперупотребом предлога (нпр. са *сламом* покривёна КР, сёко сас *ножём* Бр, исп. III.4.5), који се јављају још у старословенским текстовима (Конески 1966: 108), вероватно сведоче о прелазној фази у формирању доследнијег аналитизма, али су, свакако, и део шире заступљених морфосинтаксичких процеса (исп. Ивић 1954: 227–229).¹²³

Потискивање флексије у инструменталу добро представљају примери са допунским предикативом у номинативу: на-правили га *снáша*, њёга напрàве *снáша*, напрàви се *снáша* ГГ, или акузативу: прàве га *снáшу* ГГ – м. „снашом“. При томе се као еквиваленти могу јавити и предлошко-падешке конструкције, исп.: напрàве га *кåо снáшу* ГГ (в. даље).

2.1.2. Појачана употреба предлога, односно снажење њихових падежних функција, исп. аналитичку функцију предлога *од* у инструменталу: бåвио сам се *од свা�шиा* З, посебно његову хиперупотребу у посесивној функцији: ѫерка *од онðага чиче* Бр, *од баðњака гранчице* З, или аблативној функцији: *јå сам се (...) од мёчке бîо престрâвио* З, *плâши се од онðага плâшила* ГГ, да се стýдиш *од ъё* (Грковић 1971: 161, Б. Попље), може д-йма слíкју *од мâјке* (Јовић 1968: 232 – текстови, исп. Miloradović 2006). У овом светлу јавља се и предлог *ио* у дистрибутивној функцији: ѩе д^а попијете *ио кáфу?* Бр, сваки понесе *ио ёдан тањир* З (в. фус. 57).

¹²³ Ширење балканализма као врсте спољашњих језичких утицаја треба посматрати као појаву која се прихвата у језику примаоцу онда када и он сам показује склоност према језичком развоју тога типа, тј. када постоји латентна језичка подршка таквим утицајима (исп. Weinreich 1953: 25). Поједини стари предлошко-падежни модели (нпр. инстр. [съ] *старці* 19, *пфѣдъ епископы* 31, *пфѣдъ станови* 143, Новаковић 1898, исп. Белић 1972: 66), сачувани и у српској епизи (исп. „па се бише и секоше с *Турци*“, Ђурић 1977: 266), – могли су и сами представљати ваљану основу за даље колебање флексије и подршку формирању општег падежа. И неке фонетске особености, нпр. екавски рефлекси јата (исп. „сас *његòве* стóтину Тúрака“, поез., Елезовић 1935: 586), могли су бити у функцији подршке оваквим морфосинтаксичким процесима (→ *сас *његове* *Турке*). Претежно моравском долином, балканизми се већ веома шире србијанским говорима.

Овде се бележи акузатив са предлогом *на* у функцији намене, иако обично у посебној, фразеолошкој употреби: преписовали *на млађе* ЛБ, преписали *на овога* Же, дао *на ћерку* Се (у значењу: 'преписао, оставио у наследство'); прे смо *на бојаџију* давали ('предавали на занатску обраду') С, да лијем ћолово *на њёга* ('подвргнем га магијском лечењу'), исп. (стављамо плашило) да нико се не чуди *на тију њиву* ('да је не урочи') ГГ.¹²⁴

2.1.3. Посебно се по својој полифункционалности издваја предлог *за* (исп. Асенова 1984: 218, Попов 1984: 36), где се бележе:

2.1.3.1. функција правца и циља, тј. одредишта: отишао *за Брућ* Бр, пошто *за Куришумлију* М, идемо *за Трсић*, трећа да ме тेरу *за болницију* Б, ишли *за Дрени* З, али и: 'они загледали за нац (/ загледау к мёне', Radoičić 1996: 45, Јелакце – текстови), исп. фразеол.: отиђе *за мёмка* ('уда се') ЛБ, Ту смо се тјакмичили *за волове* (тј. 'у воловима', Radoičić 1996: 51, Црнатово – текстови).

2.1.3.2. функција намене: купио *за младу* Бр, бёре *за дрүгеге мёмце* ЛБ, али и: кад се сётим *за њу*, сам^o сам мислила *за дёцу* Бр, да чује нёшто *за нац* Б, мислим *за дёцу* Ли, да ви испричам *за йогачу*, *за едно сийашину* (песама) ко би се сётио З, причамо јучер *за њёга* (Алексић / Вукомановић 1966: 308), пре свега у вези са предметом мишљења или говорења.

Међу осталим, бележи се функција узрока: кукала *за њу* Бр, ужельёо сам се *за дёцу* М, бріне *за школу* Б, бріне *за нац* ЛБ, или функција опредмећеног циља: дођоше *за мёне* Б, тунा ја идем *за воду* ГГ, појтрача *за шешир* (Грковић 1971: 162, Б. Полье). У појединим значењима овим конструкцијама су синонимне конструкције са другим предлозима, исп. дођоше *за мёне* Б / дођу *ио девојку* С, иду *ио девојку* ГГ (са истим значењем), а вероватно се у низу оваквих дублета могу претпо-

¹²⁴ Појачана морфосинтаксичка функција појединих предлога бележи се како у старословенском, тако у старим српским књижевним текстовима (исп. Конески 1966: 139, Јовановић 2007: 331). У појединим случајевима у оквиру ових паралелизама чувају се елементи семантичке дистинкције, исп. „ми вићемо (...) на волове“ (Radoičić 1996: 51, Црнатово – текстови).

ставити стилско-семантичке разлике. Темпорално значење, са хиперупотребом предлога *за*, јавља се у конструкцијама типа *стој за гđдину дāнâ* ГГ.

2.1.4. Нагомилавање (мултиплексовање) предлога: да му прāтимо (новац) *з^а* у војску Кн, нēшто мēко *за* ^око детēта, испрāћа *до на* стāницу С, испрāћа *з-у* војску ДЛ, кōпамо *до* у мрāк, да կўпи нēшто *з^а* у կўђу Б, сабēре *за* у њйву М, дōшли *до* у Штāву Т, дōшли *до* үред կўђу, мēсимо *за* ўочи Божића З, одāвде *до на* грōбље, од крāј կўће *до на* крāј, пēње се *до* үод крōв, *до* у црну тамnину ('до мрака') ГГ, исп. нēкако се свuчēмо *до* у тō мēсто (Алексић / Вукмановић 1966: 316 – текстови), јēдна [жена] *ис* үреко планине (Radoičić 1996: 46, Брзанце – текстови). Присутна је и појава удвајања (редупликације) предлога: бiо *сас* њом Т, С, *саш* њим ышла ЛБ, как мēне рûке да шiри ЛБ (исп. Асенова 1984: 220). Удвојени предлог *сас* у копаоничком говору јавља се и у конструкцији са генитивом: (дошао) *сас* Лôквице Б, ђдеш *сас* твöе терēнâ, скрénули *сас* пûта ЛБ, исп. *сас* կўће на կўђу Баћ.

Бележи се својеврсна хиперупотреба предлога и у вези са прилошким речима и изразима: имāло тō *од* үрē С, ГГ, *од* үрē смо косом Т, ышли *за овāмо* ГГ, те га однēсем *до үтāмо* (Грковић 1971: 162, Б. Полье), пêшке *до дôтилîце* (Radoičić 1996: 49, Б. Брдо – текстови), исп. *за* дê путүеш (Грковић 1968: 131). У низу случајева, међутим, ради се о прецизирању синтаксичких односа: нiе *за код* мēне ('нисам надлежан'), мēси се (суботом) *за* үреко недeље, рêшимо *за* ўвече ('да то буде увече') ГГ, укључујући и процесе терминологизације, исп. погaча *за* *на* грōбље ГГ.

2.1.5. Појава аналитичке компарације приdeva и прилага, често у експресивној функцији: свéтак үô лôш Бр, үô слâбо, үô скýю ЛБ, нâјтаметан, нâjkвалиштенио, нâjnёзгодно М, нâjléна С, исп. најбогаüю (Грковић 1971: 160, Б. Полье). Појава се бележи и на ибарској страни: нâjléна пiтa ГГ, исп. нâjлeпa, нâјслab, али и нâјsviћa мi сe, нâjinпересовањe, нâj грушиавина (Barjaktarević 1964: 430). У ово се, дакле, укључују и примери компарације код појединих глагола: нâj не мôжe да

кости, исп. за тô се најгоре йоједо (в. III.3.8.11) Бр, може, в льу, ћтац сина и ћерку нај д-укуне С, као и појединих именица са појачаним квалитативним значењем, као у примеру најгазда С (исп. Асенова 1984: 231–232, 236). Из овакве продуктивне форме адјективност се вероватно наново формализује облицима газдеји („нѣма нико газдеји од њѣга“) и најгаздѣј („тѣ би најгаздѣј био“) (фолк.) С.

2.1.6. Потискивање инфинитива конструкцијом да + превент (нпр. као допуне непотпуних глагола или у грађењу футура, исп. III.3.6), на шта указују и поједини испитивачи (в. ББ 2): успѣ тô пара да јузнем Кн, почне да се смѣјка С, ћте да јду ЛБ, нѣте да раде Ј; коју те да јузну Кн, онай домаћин што ће да дре С, гости те да доджу Ли, шта те д-ураде, нац те д-иселе П, туте да доджу Се. При томе се бележи и знатан број примера без учешћа везника да, као редундантног: сад те гости доджу Кн, нѣће г-издржава Б, ћу ви прѣчам, ја ћ-се наљутим ДЛ, ће га пѣчи Ли. Инфинитив спорадично потискује и конструкција са глаголском именицом, исп. тешко било за идѣње Б.

2.1.7. Примери партикулизације (уопштавања) З. л. јд. помоћног глагола у футурским конструкцијама грађеним помоћу презентског облика: јде па ће с-чуемо Бр, ти ће да додћеш, ми ће да ти кажемо, ви ће да урадите (Грковић 1968: 129),¹²⁵ што такође иде у ред балканистичких појава (исп. Асенова 1984: 200, Радић 2004а: 137–140). Појава је потврђена и на ибарској страни Копаоника – и мੇне ће запознаеш, ће запевамо ГГ, исп. ће стигнѣмо на воз (Barjaktarević 1964: 431), у шта се укључује и дужа глаголска форма (в. даље) са сачуваним елементима модалности (Конструкције са глаголом хтиеши могу се јавити и у функцији потенцијала, исп. да ће се усреће, берићетна ће ћодина, 3).

Овај морфолошки процес захвата и непотпуне глаголе хтиеши, мораши и моћи: ђће д^a попијете по кা�фу? Бр, спрѣмиш к-ђће да јеш Кн, ко нѣће да носиш ГГ; мора да радим, мора

¹²⁵ Иако аутор истиче да се ово морфолошко уопштавање „не односи на прво лице једнине“ (Исто), у овом прилогу бележимо и такав пример: за вечеру ће да прѣким уштипци (Исто: 130).

п днем Бр, *мôра* д-уст нем, в и *мôра* д-ост нете Б, *мôра* да га п там, *мôра* да опер шемо Т, *мôра* да седиш, док загр  с нце *мôра* да га ч вамо (о мртвацу), *мôра* да изн есу ГГ, *мôра* ме п ште (Грковић 1971: 164, Б. Полье), *мôра* да р дим (Radoičić 1996: 45, Брзанце – текстови), исп. *мôра* да т пиш (Марковић 2007: 96); *не м жсе* да ђдемо Б, *м жсе* од ло да ју к пе, *не м жсе* м  да е разликуемо (о вештици), м  *не м жсе* н шта да в димо ГГ, исп. *не м жсе* да п ју в ду (Николић 2001: 310 – текстови).

Ипак, у низу случајева се код овакве употребе непotpunих глагола намеће утисак о присуству померених значења везаних, на пример, за општу (не)потребу (исп. *мôра* да га ч вамо, тј. 'мора се', у смислу обичајног закона), односно (не) могућност (нпр. *може* од ло да ју к пе, тј. 'могуће је, одело је један од избора'; не *може* м  да е разликуемо, тј. 'човеку нису доступне те врсте запажања').

2.1.8. Удвајање објекта (одн. логичког субјекта), често са појачаном експресивнош у: како *му* б ло ћије ћију што ударио његово д те, јеб м ју б га њ дј ЛБ, он *тие* *ти бе* упратио, н ма га ов дек што су *му* њ му с нови спомен ударили М, б ло *му* ж о зм ју, и с д љ му *му* ж о, дај *ни нама* домаћицо (фолк.) С, ма ко  зн  ко  *тии* е т  *ти бе* дол зио, да ју т  т  р екнеш њ дј ГГ, исп. *да сам га ја љ га* в дела (Грковић 1968: 130), *ја га* п штим *ти па*, да им ј... мајку мајчину и *д к порима* (Грковић 1971: 162, Б. Полье), као и: *још* им н сам отиш о н какт код љ н (Radoičić 1996: 47, Брзанце – текстови) (исп. Асенова 1984: 221–223).

Посебно тумачење завређују примери субјекатског удвајања типа: *м жс* он одв о неку жентур чу Кн, м  се ск упимо с ло, и м  єто так  се т  р дујемо д ца С, св и м  народ кр ћемо З, *дни* се поп одне пок упе св їлови ГГ, *шр удна* ж на ћна ј два ч ка да ј  к село, и он је ск уп *ти ј* м д ГГ.

2.1.9. Постпозиција атрибута, односно атрибут у позицији иза управне речи: *о анце* *тр сне* (акуз.), љ ве кукуру зне КР, *б гра* *свакој ка*, *де ама* *мл дема* Бр, *брашињо* *млев ено* Кн, ј дну *ч ргу* *л ту*, ск у амо *дивљ ке* *к селе*, ум симо *кол че* *с п не*, ўзне *ч шу* *в лику*, он  * шац* *њ дан* С, *кошუље* *ти ане*

Б, чарăище мăле, у срëзу нăшиим ЛБ, вéнац старинскî Т, онê длâке кôњске, у кăцу вёлику З, дейшëту мăлем, рођена у кошû-љище бéле, чарăиye вéзёне, крошиња кîнена, чéрга коструйтина, гûвно ѫобâчено, с буклију кîнену ГГ, сùкња дóња (изр.) Ж, исп. кречâна вёлика (Грковић 1971: 158, Блажево). Особина захвата ширу област од оне на коју су указивала досадашња истраживања (исп. Собольев 1997: 15–16, Радић 2004: 264). Примери често указују на етнографски карактер појмова, што упућује на архаичност, те могуће процесе лексикализације (исп. ойâнци ѫрëсни, кошûља тикâна, чâша вёлика, вéнац старинскî, гûвно ѫобâчено, сùкња дóња). По својој структури овакав тип синтагми може да укаже и на присуство општејезичких стилских елемената (Павловић 1970: 90).¹²⁶

2.2. Домет већине ових појава је слаб на северном и северозападном сектору, прилично удаљеном од призренско-тимочке дијалекатске области. Подаци из Брезне указују на спорадичну анализацију локатива, чини се, посебно у мажини: *кôске* (8), *рёбра* (9), *рûке* (10), *нôкîе* (14), на *кôње* (54), у оквиру чега се бележи и неутрализација између категорија кретања и локације: не хтëне да борâви у *бôлничу* Ме. И овде ће се понегде јавити аналитизам у инструменталу, исп. *са млâđem* *сîр* Р.¹²⁷ Бележи се и конструкција *да +* презент, коју у будућру може одликовати изостанак везника, исп. *ћу дôђем* (15) Бз, затим одредба у позицији иза именице – *шъâкња онâ* Ме, *кайûш* дугâчки, *ойâнце дрûге*, *у марâмице срчанôj* Р, и др.

2.3. На источном правцу, међутим, према нижим копаоничким пределима, у зони непосредних домета призренско-

¹²⁶ Поједини балканизми које бележимо и на ибарској страни Копаоника, као неутрализован однос између падежа кретања и падежа локације, или употреба предлога уз инструментал оруђа, могли су, заједно са другим језичким особеностима, непосредно доспети и из зетско-сјеничког дијалекта (исп. Ивић 1985: 164), одн. новопазарско-сјеничких говора (исп. Барјактаревић 1966: 120, 122). Можда је то разлог што поједини истраживачи уочавају јаче присуство општег падежа управо у појединим насељима на левој страни Ибра (Barjaktarević 1964: 432).

¹²⁷ Занимљиво је да информатор почиње најпре синтетичком конструкцијом (са *млâđem...*), да би се затим „поправио“ и израз поновио једноставнијом, аналитичком конструкцијом (в. фус. 113).

јужноморавских утицаја, заступљеност ових особина је изразитија. Оне се, на пример, јављају у говору Блаца и посебно М. Плане код Прокупља, за коју је, поред косовског становништва констатовано и присуство шопске миграционе струје (исп. Борисављевић 1987/88). Аналитичке предлошко-падежне форме, уз учешће општег падежа, овде су уобичајене, исп. дат. *дāјēм на мōмци* (/ *мōмцима*, 26), *на мōега* (116) МП, инстр. *с ѡедан зъб* (5), *с лēйе рēчи* (6), *сас синове* (19), *с љёга* (115) Бл, *сас рўку* (9), *сас майку*, *сас дейте* (18), *сас ѡерку* (20) МП, лок. остâљен у *су[в]юйу* (17), *од раš* ('о рату', 100), *ð шїта* ('о чему', 116) МП. Општи падежни облик јавља се у и ген. мн.: *колёвке* (35) Бл, *йланїне* (86), *óвце* (/ *ðваца*, 55), *své-зде* (/ *svéздâ*, 93) МП, или лок. мн.: *идемо ю та брда* (86), *од сёна* причамо (51), *рёбра* (8) МП. Код именица мушких рода општи падеж се у множини често бележи у форми номинатива, исп. акуз. *орàси* (75), *ђáчи* (97), *барјачи* (100), инстр. *сас очёви* (/ *сас очёве*, 18), *са свðи синови* (19) МП.

И друге структурне иновације су присутне на овом правцу, као што су модели аналитичке компарације: *ю слàба*, *ю лёй* (110), *ю млâd*, *ю сїâр*, *ю висôк*, *ю дôбар* (111), *ю дибð-ка* (113) МП.

Етнографска истраживања потврђују да је овај део Топлице насељен становништвом из косовскометохијске, моравско-вардарске и шопске области (исп. Цвијић 1922: карта). И на северним падинама Јастрепца, где се увек додирују и укрштају косовско-ресавски и призренско-тимочки дијалекат, ове особености су добро заступљене (Радић 2000: 396–402).

2.4. На јужном и југоисточном правцу одступања од копаоничког говорног типа су знатнија, а удео иновација, пре свега структурних, овде је још већи. Оне су јужно од Куршумлије, у сливу Бањске реке, још увек слабог обима, али већ материјал из Д. Репе, Г. Лопаштице и Батлаве, из вучитрнског краја (Елезовић 1935, Вукићевић 1993а), као и из Д. Брњице код Приштине (Вукићевић 1993б) – указује на присуство већег броја црта којима се одликују и суседни, призренско-ју-

жноморавски говори.¹²⁸ Међу њима се истичу:

2.4.1. Појава акценатске редукције, односно фонационог приближавања краткосилазног акцента експираторном, укључујући и његово везивање за ултиму: са *сīпāрца* (27), с *мāјку*, *шeћeр* (16), *шаван* (34), *домаћин* (98) ГЛ, *пrаzник* (95), *срeћaју* (32) Ба, *Јован*, *Милан*, *Младен* (Вукићевић 1993а: 69). Краткосилазни акценат на ултими јавља се и у говору Д. Брњице: оберї му *каjмaк*, *ћилim*, *одмa* (86), а овде се бележи и губљење предакценатског квантитета: за *зимници*, *решил'и* смо (Вукићевић 1993б: 87).¹²⁹

2.4.2. Делимично или потпуно обезвучавање консонаната у финалној позицији: з̄б̄ (5), глāд̄ (48), брōд̄ (81); на-зaiи (112) ДР, глāд̄ (48), грāб̄ (69), грōб̄ (91), нароiи (8) ГЛ, з̄б̄ (5), д̄гmaд̄ (31), грōз̄ (71) Ба, лāи (Вукићевић 1993а: 69), исп. ж̄ифти брāт (поез., 572) (Елезовић 1935, Вучитрн), др̄г̄, кукуруз̄, Лāб̄; нароiи (Вукићевић 1993б: 90).

2.4.3. Аналитичка деклинација у низу падежних односа, међу којима се истичу:

2.4.3.1. Генитив: б්јке имаљо гоrе, јeдно лоnче млеko Љ, од овu краvу (81), јeдну флаšшу ракijу (37), држu поviше сiйоку (38), преbёgli o-Týrcе (40) Ба,¹³⁰ код црkvу весeљe (Вукићевић 1993б: 90).

2.4.3.2. Инструментал: с волoве вуко kамен, сас мају прaвимo Жe, клeпљу кoсе сa кuла (48), сa зyб̄ (5), сa тe јaбуке (60), сa вreтиeна (76) ДР, сас д̄ца, сас дeтиe (21), сa мoмци (29), неhу д-ијем сас ауtобус (64), сас брkовe (8), сa мaс (46), сa лoшe рeчи (6) ГЛ, сa oвoга Дудеita (31), сa ћeрку (32), с neга

¹²⁸ О близини призренско-јужноморавских говора сведоче и облици радног придева мушког рода iчаштиja и бијa у Г. Лопаштици (11) и Батлави (114) (исп. 2.5).

¹²⁹ Више копаоничке области нису могле бити посебно захваћене овим призренско-јужноморавским прозодијским утицајима. Отуда је неприхватљива претпоставка С. Вукомановића (према Ђуровић 1996: 27) да је копаонички акут производ судара призренско-тимочке (монотонске) и косовско-ресавске (политонске) акцентуације.

¹³⁰ Исп. и ген. мн.: дaсke (38), лoйatiе (51), мaчke (60), шланiне (78), свeзде (85) Ба, скoйче (31), колeвke (37), недeљe (84) ГЛ.

(104), сас *онē нōжсёве* (40) Ба,¹³¹ са *покđјног ёца*, завёжемо (...) сас *ўзицу* (70), са *овёга* (69), подрљамо са *дрљачу* (75) (Вукићевић 1993а), сас *нôжс исёчи* (Вукићевић 1993б: 90), исп. изр. лёба и с лёба КБ.¹³²

2.4.3.3. Локатив: посијали у *Réку*, исп. на *волёве* дотеривали Же, седё у *Данковиће* Баћ, седим у *кујну*, окомишаш у *њиву* кукуруз, ћути на *једно мёстю* Вр, вёнчао се у *цркву*, м"ё-сило се у *црећуљу*, у *вёће градове* ђма Љ, живи у *Панчево*, ђма у *кућу* ствари, нёга у *колено* КБ, у *нёге* (14), по *рёбра* (9) ГЛ, ђде *по јабуке* ('по јабукама', 82) Ба, на *железницу* био, остало сам на *пољојривреду*, у *цркву* смо се венчал'и (Вукићевић 1993а: 69), били мојему сину на *рођење* (Елезовић 1935: 553, Гојбуља), мл'еко е на *шторм* (Вукићевић 1993б: 90).¹³³

У оквиру снажних аналитичких процеса и доминације опште падежне форме, углавном уз учешће одговарајућих предлога, додатно се изједначио низ падежних облика, исп. ген.-лок. *рёбра* (9), инстр.-лок. *кёне* (54) ДР, *кёла* (55) ГЛ, *камење* (78) Ба. У служби општег падежа и овде се у мушким роду поред акузатива бележи номинативна форма, као у примерима: с *волёви* смо вўкли Же, слушо сам *лекари*, онб што нёма *чвёрови* (118) Ба, тад смо имаљ'и *фујакёри* (Вукићевић 1993а: 75). На морфосинтаксичком плану посебно се истиче обличка неутрализација између акузатива и локатива у вези са глаголима кретања или локације, иако је прилично стабилан синкretizam ген.-лок. множине у широј копаоничкој области (в. III.3.3) донекле успорио продор опште падежне форме у локатив. То се, изгледа, пре свега односи на падежне конструкције са предлогом *по*, за који је констатовано да је у појединим говорима управо он упориште морфолошког синтетизма пред појавом аналитизације (Милорадовић 2003: 278).

¹³¹ Исп. и инстр.: *зёйтин* (48), *волёве* (56), *йглу* (77), *чёльад* (30), *дёшве* (21), *њү* (105) ДР, *нôжс* (38), *тиљаци* (57) Ба.

¹³² Општи падеж се јавља и у другим значењима инструментала, исп. жудуем за *ракуљ* (63) ГЛ.

¹³³ Исп. и лок.: *йлे�шике* (9), *рёке* (10), *чараће*, *одёла* (31) ГЛ, *зид* (34), *праљ* (35), *брёгови* (79), *дно* (39), *кёла* (55), *пôља* (79) Ба.

2.4.4. Преструктурисање у систему предлошких односа, исп. предлог *од* у посесивној функцији, односно његову хиперупотребу у примерима типа ліс *од күйүса*, врата *од күхе* КБ, као и појачану употребу предлога *за* (+ општи падеж) у различитим функцијама, исп. затвор *за рїјеч Љ, за овâ лâж* ће да плаќиш (27) ДР, жудуєм *за ракиу* (63) ГЛ (узрок), штета *за свїа Љ* (намена), не пїтї тे *за тїб* (20) ДР (предмет говорења).¹³⁴

2.4.5. Нагомилавање предлога: *од йреко* границе (6) Ба, *за у цркву* (Вукићевић 1993а: 75), исп. пошао *за овамо* (Елезовић 1935: 557, Вучитрн), у предлошко-прилошкој вези. Овде се укључују и познати модели редупликације предлога: *сас* күхе на күху Баћ, *сас* говѣдима, *сас* майу Же, *саш* ъйм Вр, *саш* ъёме КБ, *сас* бркове (8), *сас* ѡца (21) ГЛ, *сас* мёном (32), *саш* ъйма (68), *саш* ъёга (104) Ба, исп. *сас* ъегове стотину Тўрака (поез., 586) (Елезовић 1935, Расник).

2.4.6. Аналитичка компарација: *йо лъїи* (20), *йојак* (98), *йолак* (99), *најбос бїо* (57), *најмало* је имаљо Црногораца (1) ДР, *најгусїо*, *најчесїо* (за сито) (43) ГЛ, *йосїара* (20) Ба, *йо досїар* (Елезовић 1935: 553, Гојбуља), *йо добар*, *йо вредан*, *йо сїар*, *йо скүй* (Вукићевић 1993б: 92).

2.4.7. Конструкција *да +* презент у допуни непотпуних глагола, као и у футуру: *н-умѣм да* ти *кâжем* Баћ, *ўзо да* га *закойâ*, *почœу да се ѫїшє* (тј. размножавају) Вр, *мôрам да ўїнем* Љ, *мôжеш* (...) *да изайкеш* (Вукићевић 1993а: 75), *да г-убїје* не *мôже* (Елезовић 1935: 552, Гојбуља), исп. *пошли* смо *да зовёмо* (Вукићевић 1993а: 74), па сам дошао крв *да* му *узмêм* (Елезовић 1935: 553, Гојбуља); *јâ һу да дôђем* (15) ДР, *јâ һу да ошиїhem* (16) ГЛ, сутра ће *д-идê* (79) Ба. Уобичајено је изостављање везника *да*, исп. *јâ һу* те *нôсим* на леђа (116) Ба, *ћe* ни *ўзну* пушке (Вукићевић 1993б: 93).

2.4.8. Партикулизација помоћног глагола у футурским конструкцијама грађеним помоћу презентског облика: кое *ћe*

¹³⁴ У ово су се укључила колебања у реквијским морфолошким односима: ако ти љие жао *тїшїку* (19) ГЛ, мî смо се огрешили *од ъёга* (/ *од ъој*, 95) ДР. Оваква морфосинтаксичка преслојавања илуструје и пример: *ðе да гради* (/ *намести*) Ємет бег твоју цркву *воденїцу* (Елезовић 1935: 559, Вучитрн).

пїле да закољем (51), за овâ лâж *ћe* да платиш (27) ДР, тî *ћe* да отиђеш (16), *ћe* нађемо (84) ГЛ, *ћe* да те убијем (19), *ћe* да видите (73) Ба, онда *ћe* урадимо (Вукићевић 1993б: 93).

2.4.9. Удвајање објекта (одн. логичког субјекта): а *мёне ми жао* (49) ДР, *мёни ми чудо* (40) Ба, *мёне ме мрзи* (71), *опште ме није мёне пýто* (74) (Вукићевић 1993а), *не ми се свиђа демократија мёни*, он *ћe* *тe* *узне тиѣбе* (Вукићевић 1993б: 91), исп. и *мёне ми краље поклонијо* (поез., 582) (Елезовић 1935, Расник).

Удвајање објекта може укључити и ретке моделе типа *снáша гу обују* ципел'е (Вукићевић 1993б: 95 – текстови), са неправим објектом у номинативу (исп. Асенова 1984: 215–216).¹³⁵

2.4.10. Синтаксичка позиција атрибуата иза управне речи: *брâmњача некадашња* Вр, *тâйчука нôвиа* (ген. мн.) Љ, *цвêти бêли, мâјке свôе* (дат.) КБ, *þroшилос ъодјан* (91) ДР, *oïâнци штâвни* (30) Ба, *кôла кôњска* (Вукићевић 1993а: 69), једно *Tûре млâдо* (поез., 586) (Елезовић 1935, Расник), – итд.

2.5. Дијалекатски наноси из правца југоистока одсликавају врло продорне језичке утицаје. Наведени материјал са границе према призренско-јужноморавском говору показује, отуда, знатна одступања од копаоничког дијалекатског типа. У овом материјалу је заступљен низ балканских, углавном иновационих појава (исп. VI.2), али је видан и удео типичних призренско-јужноморавских дијалекатских црта које, ипак, немају дубљи територијални домет према Копаонику.¹³⁶

¹³⁵ И поједини модели творбене редупликације, који су у служби семантичке интензификације, као: *тûно нôрða тûнцишо* С, *цéлу-цéлицу* сланину Т, *дân-dânas* ГГ, *ций-цéлу нôћ, сâmo-сâме* смо биље Вр, додатне импулсе могли су добити из балканског језичког миљеа (исп. III.4.17). Облици *ций-цео* и *цитан-цео* ('сасвим цео, недирнут') бележе се и у Метохији (Радуновић 1996: 429 – Речник).

¹³⁶ Од језичких одлика које допиру до копаоничког говора може се издвојити низ синтаксичких црта (исп. III.4), међу којима је пасивна употреба повратних глагола (исп. „Који се дваес године несу уватили, ћe живив ко слободни, прави“, 356), изрични везник *шишо* („сетиле се *шишо* има гуска у грнe“, 414), директна негација у перфекту („ништа не знали“, 239) (Ђорђевић

О томе, на пример, сведочи материјал из Д. Брњиће, где бе-лежимо секвенцу *лу* као континуант старог вокалног *л* (исп. *длубіна, слұза, слұнце*), умекшавање сонанта *л* пред вокалима предњег реда (на *л'иваду, л'ейши, гл'ёда*), појачано присуство фонеме *х* (*нахраним, хлеб, храну*), глаголски радни придев са наставком *-ja* (*чуваја, музажа, имаја*) (88–89), енклитичке заменичке облике за дат. и акуз. *гу* и *ги* (да *гу* врне, да *гудари*, *да доше ги*, да *ги* отेरам, 91) или презентски наставак *-ију* у З.л.мн. (*ијусију, веселију се*, 95) (Вукићевић 1993б – текстово-ви).¹³⁷ Забележено је да у етномиграционој структури Д. Брњиће учествује и српско становништво досељено из Македоније (Исто: 94).

1988) и др. Но, међу овим одликама има и оних које карактеришу и западне српске области (исп. VIII.2.6.3).

¹³⁷ Готово све ове црте са јужног и југоисточног правца забележене су и у лесковачком говору, нпр. акценат на последњем слогу, укључујући и отворену ултиму, секвенца *-лу* као рефлекс старог вокалног *л* иза консонаната *đ* или *c*, заменичке енклитике *гу* и *ги*, наставак *-ја* у глаголском радном придеву, наставак *-ију* у З.л.мн. презента, а њима се придржују и шире рас-прострањене појаве, као што је партикулизација помоћног глагола у футур-ској конструкцији, компарација са *ио-*, удвајање објекта и др. (исп. Михајло-вић 1977).

VI. КОПАОНИЧКИ ГОВОР ИЗМЕЂУ АРХАИЗАМА И ИНОВАЦИЈА

1. Копаонички архаизми

У лингвистичком смислу понекад је тешко одредити корпус архаичних појава у односу на иновације, те омеђити једне појаве у односу на друге. Ипак, природа копаоничке области и њен географски и геостратешки положај несумњиво су јој наменили улогу једне врсте острва на српској етнографској и дијалектолошкој карти, што је овој зони омогућило да сачува низ особених и архаичних црта које се у другим говорима овог типа не јављају, или се јављају у ограниченом обиму. На ацентатском плану (нпр. трагови метатонијског акута), фонетском (доследније очуван екавизам у низу категорија), морфолошком (синкретизам ген.-лок. множине) и другим плановима, копаонички говор је конзервирао већи број особина. Отуда ће овај говор по многим својим одликама имати пандане у другим архаичним говорима, на пример у чакавским, средњобосанским, или у стариначким посавским говорима и тамошњем уделу старог акута, двоакценатским моделима (непревреле) акцентуације, затвореном и дифтонгизираном *e*, екавизму у дат.-лок. једнине именица а-парадигме, синкретизму у ген.-лок. множине и др. (исп. Ivšić 1913).

1.1. Разумљиво је, отуда, што бројне копаоничке језичке црте чувају континуитет са језичким одликама које садрже стари српски споменици. У тзв. призренском препису Душановог законика из XV века (Ст. Новаковић 1898), као и у Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића из истог периода (Јовић 1969),¹³⁸ такође ће бити заступљен низ особина којима се данас одликује и копаоничка област. Међу њима су, на пример:

¹³⁸ Писарски рад на Закону о рудницима, деспота Стефана Лазаревића, везује се за Ново Брдо, југоисточно од Приштине.

1.1.1. Екавски рефлекс јата у низу категорија:

1.1.1.1. у негацији глагола *јесам*: **несѹ** (Новаковић 1898: 15), **несѹ** (Јовић 1969: 378), исп. *несу* Кн, С, Б, ЛБ, Т, ГГ, П, ГЛ (в. III.2.2.1);

1.1.1.2. у наставцима за компаратив: **стағеєга** (Новаковић 1898: 54), **стағеа** (Јовић 1969: 378), исп. *стареи* В, Ш, *старѣ* З, Ж, *старѣј* К, Кн, ДЛ, Б, Ли, ГГ, ДР (в. III.2.2.2);

1.1.1.3. у дат.-лок. једнине именица а-парадигме: **Жоупа жоупѣ** (60), **стағака стағаке** (126); **ѹ цѹкве** (118), **ѹ неделе** (55) (Новаковић 1898); **џовне** (378); **о стағѣшине** (Јовић 1969: 378), исп. овêm мòем *Досé*; у *Штᾶве* Бр, дàли *држâве*; по земљê ГЛ (в. III.2.2.3);

1.1.1.4. у локативу једнине ж.р. заменичко-придевске деклинације: **по զемли цағевѣ** (Новаковић 1898: 103), **w помокїй շонскѣ** (Јовић 1969: 426), исп. у *дрѹге* држâве Бр, у *койаоничке бригаде* Б (в. III.2.2.4);

1.1.1.5. у генитиву множине заменичко-придевске деклинације: **оть въсѣхъ ѹботь** (Новаковић 1898: 27), **wt стағex'**, **wt цѹнеч' ѹдавь** (Јовић 1969: 426), исп. из *дрѹге* сёла Б, *свѣ* двâес нокáта ЛБ (в. III.2.2.6).

1.1.2. Именице средњег рода са проширењем *-eñ* у зависним падежима: **оть говедета** (Новаковић 1898: 83), исп. код *говедѣта*, са *челѣта*, *звонѣтем* (в. III.3.8.2).

1.1.3. Заменичко-придевски облици, обично дужи, са покретним вокалима: **своемѹ** (9), **никомѹ** (39), **коемѹ** (145) (Новаковић 1898); **комѹ** (413), **свакомѹ** (421), **дѹгомѹ** (398) (Јовић 1969), исп. *мòему*, *швому*, *свакему* (в. III.3.8.8).

1.1.4. Глаголски облик (*x)oñie* у З. л. мн. глагола *хїпейи*: **и што хоте соѹдити комѹ соѹдие** (Новаковић 1898: 140), исп. *ðiñie* Срби Бр, *ðiñie* да йду ЛБ (в. III.3.6).

1.1.5. Предлог *k(a)* у конструкцијама са дативом циља: **да пошлю (...)** **къ ономѹ-ži** (10), **и да га довѣде къ светитељу** (40) (Новаковић 1898), исп. долаže *к нা�ма* К, мòра *ка лекáру* Ли (в. III.4.3).

1.1.6. Конструкције са рефлексивним пасивом: **да ако *се кто* гоуси или үкфадѣ** (123), **да се свеже** (146) (Новаковић 1898), исп. да се ѹушїе к^а күће М (в. III.4.9), и др.

1.2. И низ других копаоничких језичких црта, међу којима неретко има прежитака ограниченог домета, и(ли) које заузимају претежно копаоничке ободе, – има своје пандане у старијим изворима. Ту се могу убројати:

1.2.1. Употреба множинског наставка **-ове**: **поповѣ** (29), **г҃адовѣ** (90) (Новаковић 1898), **делове** (Јовић 1969: 400), исп. мали **кристіёве** БП, топон. **Дубове** (/ Дубови) З.¹³⁹ Можда се у том светлу могу тумачити поједини примери из упитничке грађе забележени много северније, у Брезни, исп. ном. мн. **йрाशкёве** (89) и **бубњеве** (91).

1.2.2. Наставак **-им** у лок. једнине заменичко-придевске деклинације: **како пише оу пѹьвымъ ڇакон"никоу** (Новаковић 1898: 130), исп. у срे�зу **нашиим** ЛБ, по **штим** се разликује З, ГГ, на **државним** послу (84) ГЛ (в. III.7.2.4).

1.2.3. Употреба енклитике **си**: **да си стави** (40), **да си дѹьже** (95) (Новаковић 1898), **да си има, да си донесе** (Јовић 1969: 411), исп. мї **си** ѡтмамо де зòвемо тåван М, али чешће у експрессивној вредности: **тёшко си га тёбе, јёбо си вёк старап**, нек **си јёбе** мæтер БП (в. IV.2.3).

1.2.4. Перфекатске конструкције са директном негацијом типа **кто је не съгѹђшиль** (Новаковић 1898: 45), исп. **не могли да чёкау Т, не ڪٿela, не умèle** ГГ (в. III.4.16.4).

1.2.5. Појава удвајања објекта: **таковомоу пианици да моу се око изме** (Новаковић 1898: 131), **да моу платет нiemоу**

¹³⁹ Фолклористички материјал из прелазних говорних зона такође бележи трагове старог наставка **-ове** (исп.: „Питују га кићене сваишове“, Младеновић 1968: 284). У овом светлу се може посматрати и успостављање множинског наставка **-е** у појединим облицима, као: **кристіе, ѽоде** (в. III.6), зѹбе ЛБ, **дворе** („кад су нама дворе наспоредо“, Марковић 1969: 205), што такође иде у ред архаизма (исп. Белић 1972: 12). И у говору Галипольских Срба, који су исељени из централне Србије у XVII в., забележен је множински облик **кристіе**, „термин при старијем верском обичају“ (Ивић 1957: 177, исп. VIII.1.2.1). О овом множинском наставку у патронимима в. VII.1.4.

(Јовић 1969: 449), исп. ћи *ти ће упраћи* М, да ју ти то речеш *ићу* ГГ (в. V.2.1.8).

1.2.6. Позиционирање придева иза именице: **коњ добри** (42), **брат стафета** (54), **отрок властеоскога** (58) (Новаковић 1898), **сокнија женска**, **вјекија добра** (Јовић 1969: 449), исп. *ојанце пресне* КР, *брашио млевено* Кн (в. V.2.1.9).

1.2.7. Префикс уз-: **оучхокије** (10), **оучима** (37), **оучмогоч** (140) (Новаковић 1898), **кто оучхокије оуч'вити** (Јовић 1969: 430), исп. *узљујши се, узмучиши се, устиребаш* БП (в. IV. 2.1.28, исп. фус. 67).¹⁴⁰

1.3. На лексичком и фразеолошком плану (исп. III.6) такође су присутне бројне подударности између ових средњовековних споменика и копаоничког говора, исп. *за крв* (изр., *за кръвь* (...)) *да идој по ћеда цаја*, 144), *јак* (*н'єсть иака по ћети*, 59), *миљосиј* (исп. *милостној книгој*, 62), *нарѹчиши* (исп. *да га* (...)) *задројчиј селој*, 72), *н'осиши* (исп. *Црквамъ поноса да н'єсть*, 25), *обрѣши се* (*ако се обројте*, 111), *ојрѣвиши* (исп. *опрашити, или окривити*, 118), *ићав* (*да сој појави*, 128), *рабојиша*, *рабојаша* (*работој работашо*, 187, исп. 52), *расијиши се* (исп. *село, да се распѣ*, 85), *сёдеши* (*сёде по (...)* *села*хъ, 24) (Новаковић 1898); *вёшиши се* (*кои сојт вѣци в ојпахъ*) (Јовић 1969: 367).

И из областиrudарске терминологије, један број лексема који се јавља у старим споменицима може се и данас забележити у копаоничкој области. Међу домаћим облицима таква је лексема *руја* (српсл. *ојупа* 'рударско окно', Јовић 1969: 367), данас посебно заступљена у овдашњој топонимији. Међу страним, таква је лексема *килавица* ('рударски крамп, шиљат с једне стране', исп. *килавом ојдаши*, Исто: 399), вероватно у вези са сред. високонем. *kilhowe* (савр. нем. *Keilhaue*, исп. VII.2.6).

¹⁴⁰ Иако забележене већ у средњовековним текстовима, поједине структурне језичке карактеристике резултат су страних језичких утицаја. Међу њих спадају процеси аналитизације уз појачано учешће појединих предлога (нпр. *закон за појсте ојупе*, Јовић 1969: 427, исп. V.2.1.3).

1.4. Језичке одлике старих српских споменика очекује даља, систематска анализа у светлу историјске дијалектологије. Већ ови споменици нам у том смислу дају значајне податке када је реч о овој области.¹⁴¹ У Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића бележимо, на пример, облик *ѡпкїнскѹмъ* (Јовић 1969: 425), са рефлексом *ѣ* уместо црквеносл. *иши* (од псл. групе **tj*). Вероватно се овај рефлекс крије у деформисаном облику *ѹйчина*, који сам забележио у Мрчу (в. фус. 48). Он је могао бити подржан и у оквиру миксоглотских односа, посредством језика који су сачували овај србизам (исп. шипт. *орçїнѣ*, Станишић 1995: 101).

2. Ка језичким иновацијама

2.1. У средишњем делу копаоничке зоне сачуван је висок степен дијалекатске уједначености. Но, она је добром делом и резултат подновљених процеса у које се може убројати низ карактеристика, као што је уопштавање наставка *-ем* у инструменталу јд. именица м. и с. рода. (нпр. са *мѹжем*, са *з ишем*, са *зл ишем*), акузатив мн. са уопштеним сибилантима код именица м.р. на консонант (*мѹмце*, *бубр зезе*, *ор се*), односно смањен удео консонантских алтернација у глаголским парадигмама (исп. *йом га*, *сти за*; *иси чу*, *вѹчу*), имперфекат типа *нѹса у*, *мирова а у*, уопштавање префиксa *йре-* (м. *йри-* и *йро-*: *йреближ аве* *се*, *йре иснеш*; *йрес јем*, *йред ж ио*) итд. За овај говор посебно је важан појачан развој падежног синкретизма, на пример у ген.-дат.-лок. једнине а-парадигме (нпр. ўзо од *држ аве*, пр до *држ аве*, ж ив у *држ аве*), ген. (-инстр.?-) лок. множине код именица сва три рода (млѹго *л вада*, ради по *л вада*, исп. 2.8.1), дат.-инстр.-лок. једнине м. и с. рода заменичко-придевске деклинације (дао *с с тиринем* дет ту, ђшо са *с с тиринем* дет тем, прича о *с с тиринем* дет ту) и др. Појачан синретизам и међусобно приближавање различитих деклинационих типова несумњиво води ка даљој аналитизацији овог

¹⁴¹ У Закону о рудницима, нпр., уочава се и стабилна употреба консонанта *x* (384), асимилација у везама типа *ши љом* (410), сачуван инфинитив (434), презентски наставак *-у* у 1.л.јд. (429) итд.

морфолошког система (исп. Ивић 1999: 313), чиме се овај говор структурно приближава општебалканским језичким процесима (исп. V.2).

2.2. У оквиру оваквих појава успостављена је и једна врста „екавске хармоније“ парадигматско-синтагматског типа, управо карактеристичне за копаонички дијалекатски комплекс (Радић 1997а: 228–229). О томе говоре бројни синтагматски модели, исп. дат. *свѣ његđве фамиље*, *овѣ дѣбре женѣ*, инстр. *какем дѣбрем, с јѣднем квѣрнем зѣбем* М. Овде се спорадично укључују и придавске и заменичке форме у ген. јд. мушког и средњег рода: од *јѣжнег* Вѣјетнама, од *цѣженега* млѣка БП, исп. код *онѣг* капетана (Божовић 1993: 315, Ибар. Слатина – текстови). Оне су вероватно успостављене према облицима са финалним основинским палаталним консонантом, тј. према већ успостављеном синкретизму у дат.-инстр.-лок. једнине заменичко-придавске деклинације (исп. *јѣжнем, цѣженем, онѣм*). У оваква хармонијска нијансирања укључила су се и друга средства, као покретно *a* у примерима типа с *овѣма шарѣнема* крпѣрема М, али и други модели, исп. *мојѣму сїну* (Елезовић 1935: 553, Гојбуља).

Звучност појединих синтагматских модела очито је утицала на њихова аналошка проширења у другим парадигмама. Тако је паралелизам у дат.-инстр.-лок. множине именица а-парадигме, типа *дѣо* (овѣма) *чорема*, *йшли* (висѣкема) *йланїнѣма*, по (висѣкема) *шумема* бѣли М,¹⁴² подржан екавизмом у једнини (нпр. дат. *овѣ чоре*, лок. по *висѣке шуме*, као и дат.-лок. *овѣм човѣку, овѣм детѣту*), те можда и појединим конгруенцијским моделима (исп. *овѣ лѣсје* ЛБ, *бѣле цвѣће* ГГ),¹⁴³ – ути-

¹⁴² Још је Гл. Елезовић у својим дијалекатским текстовима забележио ову црту у примеру *с гѣлема* (Елезовић 1935: 552, Гојбуља). Више пажње посветили су јој тек Р. Симић (1972: 293) и С. Реметић (1981: 165–169), довођећи је у везу са утицајима из заменичко-придавске деклинације. Р. Симић је доцније указао на то да је, ипак, „теза о утицају заменичко-придавске деклинације на именичку прилично несигурна“ (Симић 1994: 405).

¹⁴³ Различити унификацијски модели присутни су и у старим текстовима, исп. *ѹ сѹдїнне книџѣ* (128), *ѹ книџе цафеве* (144); *съ обѣма онема-џи пъфѣмла* (140) (Новаковић 1898).

цао на то да наставак *-ема* буде делимично проширен на друге именичке парадигме. Отуда се овај наставак може забележити и у дат.-инстр.-лок. множине именица м. и с. рода, исп. дат. *муслимáнема* БП, инстр. *овёма кàменема* М, свё брдема ѯду, вёже се кोњ конойцема Б, са *муслимáнема*, са зубема ЛБ, лок. зидовема (/ зидовима, 35) ББ (в. III.3.1.2), што је забележено и у севернометохијским говорима (Букумирић 2003: 193).¹⁴⁴ То су могли подржати и прилевско-именички паралелизми у оквиру односа: *сиромáшнема* (прид.) → *сиромáсема* (имен.) (96) ГЛ. Разумљиво је, отуда, што су ова колебања у дат.-инстр.-лок. множине кренула паралелно и у другим правцима,¹⁴⁵ на пример у правцу уопштавања наставка *-има* код појединих именица, исп. лок. о *сàонима* (83), *јàслима* (100) ББ, (59) Ба, о *нàћевима* (44) Ш, *нàћвима* ДР, о *нàћавима* (43) Ко, о задушинцима (!) З. То је за производ могло имати и појаву даљег парадигматског колебања у вези са овим наставцима, исп. инстр. *шишàу макàсима* Кн : свё брдема ѯду Б. Широк продор наставка *-има* у именице женског рода забележен је у говору Јањева (Павловић 1970: 75).

Нарочито на низним теренима, чешће изложеним различитим језичким утицајима, почeo се у овим падежима усостављати другачији тип аналошких уопштавања, где доминацију најављују други граматички наставци, на пример наставак *-ом*: не нађај се *никаквом злòм*, *Ђаљом варошом* ѯдући, у *јёдном рòвом* БП. Различити морфолошки односи, на пример инстр. *никаквим злом* : лок. о *никаквом злу* (тј. инстр. *једним ровом* : лок. у *једном рову*), овде, чини се, лако резул-

¹⁴⁴ С. Реметић (1981: 166) у Србовцу бележи инстр. *дрвéћема*, *дрвéћи-ма*. Основа за овакав морфолошки развој могла је бити у данас широко заступљеном наставку *-ем* за инструментал једнине, као и у једном броју старих наставака (исп. Белић 1972: 7–8). Такав морфолошки однос могао је у појединим парадигмама утицати на посебно граматичко позиционирање (граматикализовање) покретних вокала, нпр. инстр. ѡд. *овём кàменем* : инстр. мн. *овёма кàменема* М (исп. *брдем* : *брдема* Б).

¹⁴⁵ Исп. слична колебања у песми са призренско-јужноморавског териена: „свим сватовна мараму... голубама пшеницу“ (Бован 1989–I: 42–43).

тују контаминираним, морфолошки упрошћенијим моделима (в. 2.8.1).¹⁴⁶

2.3. Ови процеси преструктурисања препознатљиви су и на другим плановима, на пример у оквиру проширења сибилината из акузатива множине у друге падежне облике – ген. мн. за врёме *Tûраца*, из тî *rûдница* ЛБ, двѣста кîла *ðраса* К, из бîсаза БП, исп. *ðба* *ðасторца* М (в. III.3.2), или и ген. јд. *oðраса* (70) В. На јужном и југоисточном правцу, као морфологизовани, ови облици су се укључили у ширење општег падежа, синтетишћи, тако, две типолошки различите особине, које начелно припадају различитим дијалекатским типовима, исп. пребегли о-*Tûрце* (40) Ба, ради у *rûднице* (88) ГЛ, да не глêдам јађе по *сокâце* (поез., 578) (Елезовић 1935). На другој страни, множински морфонолошки однос типа *момци* – од *момака* могао је повратно утицати на колебање парадигме код именица код којих се сибилант јавља и у номинативу једнине, где он, дакле, у смислу савремених морфонолошких односа, није резултат сибилизације. На то као да указује пример: имаљо *ловâкâ* (: ловац), забележен у Г. Граничану (исп. *ловáци* С).

И у другим сегментима бележе се процеси даљих морфолошких уједначавања, као у случају показних заменица *овê*, *їћê*, *онê* у конструкцијама са бројевима уз именице сва три рода (*овê* двѣ женê, *овê* двâ лбнчёта, *їћê* трî бâдњака, в. III.3.8.7).

2.4. На морфолошком плану овде би се могла приброжати тежња за ширењем употребе множинског наставка *-ови* / *-еви*, као вид морфолошких уопштавања (исп. VIII.2.4.5). Његова доминација је код једносложних основа неоспорна: *ðанови* (84) В, *нðсови* (3) ББ, *бðрови* („петнâэз бðровâ“, Radoičić 1996: 47 – текстови); *кðльёви* М, *кðјеви* (79) ДР, исп. *вûко-*

¹⁴⁶ У појединим падежима, нпр. локативу, сучељено је више конкурентних наставака на релативно ограниченој дијалекатској територији (исп. *у једнем* / *у једним* / *у једном*), што у синтагматским везама повећава могућност морфолошких међутица. Оваква структурна колебања у правцу упрошћавања граматичког система могу бити и у вези са миксодијалекатском (или и миксоглотском) природом ове области, посебно појединих њених делова (в. V.2).

ви (64), *дāнови* (84) Бз, *сāнови* Ме, *йūйöви* (87) Бл. Овде се укључују примери са непостојаним *a* у основи: *јарчëви* (54), *бўбњеви* (91) В, *лёнчеви* ГГ, *лёнцеви* (42) ДР, *јўнчеви* (55) ГЛ, *мёйкови* Т (исп. *мейкёви*, Божовић 1993: 315, Ибар. Слатина – текстови), као и: *члāњкёви* (19) Бз, *члāнкови* (/ *члāнци*, 17) МП, *вёнцови* (80) ДР, из шире области. Ипак, овај множински наставак јавља се и код вишесложних основа: *гàрванови* Ли, *камíчкови* ГГ, *дорùчкови* (47), *шиљегови* (53) ДР, као и: *сёколови* (60), *гёлубови* (63), *коренови* (68) Бз, *ћилимови* (Вукићевић 1993б: 95), исп. *врायчева* (ген. мн., 63) Бл, *човёчкёви* ('врста цвећа', Марковић 2007: 92). Иако би даља истраживања овог проблема свакако морала да укључе и питање фонетских односа на морфемском споју пред наставцима *-i* // *-ови* / *-еви*, извесне структурне аналогије у грађењу множине именница дужим наставком препознате су и у другим балканским језицима (исп. Попов 1984: 33).

2.5. Архаичан дијалекатски тип изложен низу језичких иновација неизоставно резултује језичким превирањима и обличким паралелизмима.¹⁴⁷ Тако се, на пример, управо у области грађења множине именница мушких рода на консонант уочава низ колебања. Она су присутна:

2.5.1. На плану дистрибуције краћег и дужег наставка: *кёшури* / *кёшурови* К, *мёши* / *мёшеви* (65) В, *вёнти* / *вёнтюви* ('гласине') М, *лёнци* / *лёнцеви* (42) ДР, *гёлуби* / *гёлубови* (63) ГЛ, М, исп. *вёнци* / *вёнцови* (80) ДР, *svёри* / *svёрови* (64), *дáни* / *дàнови* (84) Ба, *врाबача* / *врायчева* (ген. мн., 63) Бл. Исп. *крёстии* (в. III.6) / *крстёви* М.

¹⁴⁷ Овде се укључују различите појаве подмлађене морфологизације, као што је успостављање групе *стi* у прим. *класiйши* С, двâ *класiиа* Се, *кля-
сiови* (49) ДР, аналошки према морфолошком моделу *мос(ш)* (: два моста, москови). Слично је са једнинским обликом *мёо* (34) МП / *мёов* К, образованим према мн. *мёови*. Готово системски се овакве нивелације шире и у вези са појединим старим фонетским променама, нпр. променом *л* у *o* на крају речи или слога (исп. *био* *руковоðиоц*, јмаш *рásне* *руковоðдиоца* М), или са непостојаним *a* (нпр. мн. *сा�нови* М, али и: *ловáцы* С, *йáучаци* З, *чанàкче* ГГ) (в. III.2.4), што има своје пандане и на другим јужнословенским теренима (исп. Конески 1966: 86–87).

2.5.2. На плану вокалске алтернације *o / e* у једном броју падежних облика, посебно у вези са природом финалних основинских консонаната, односно њиховом палаталношћу или веларношћу:

2.5.2.1. у инструменталу једнине: *з̄ецом* (65) ГЛ / *з̄ецем* ББ, *з̄ецем* (65) В, ДР, исп. *з̄ецем* (69) Ко, (68) Ве; *ј̄ежом* (69) Ко, (65) Ба / *ј̄ежем* (65) В, Ш, (69) Ко; *м̄ишом* (65) Ба / *м̄ишем* В, ДР, ГЛ, (69) Ко; *н̄ожом* (36) Н, (122) Ба / *н̄ожем* (36) Н, исп. *къ́чом* (33) Н;

2.5.2.2. у номинативу множине: *н̄осови* (3) В, ББ, ГЛ, Бз, Ко, Бл, МП, (4) Н / *н̄осеви* БП, (3) ДР, Ба, Др, *крајови* / *крајеви* (79) ДР. На дублетне могућности свакако указују и примери: *брұсөви* (113), исп. *йұйіðви* (79) ДР, *вិçови* (6) ГЛ, *г҃очови* (100) МП, те *вөзөви* БП. Пример *з̄идови* / *з̄идеви* (34) ББ, са веларним консонантом у финалној основинској позицији, упућује на иживелост старих морфонолошких опозиција.¹⁴⁸

2.6. Глаголски систем добро илуструје присуство процеса граматичке морфологизације, како оних очуваних према старим језичким обрасцима, тако оних подмлађених. Те појаве бележимо у морфонолошким моделима типа *дігнуӣ*, *седнуӣ*, *тәднуӣ* (према презентском облику), или облицима *обуқёваӣ*, *їровукёваӣ* (према глаг. радном приједеву); *їприкъучёваӣ*, *їоручёваӣ*; *роһёваӣ* (према глаг. трпном приједеву). Исп. *кунӯла* (93) В : кунѣ, *їловозии* га маљо ЛБ : вөзи, *їошаљаӣ* М : шаље, *вршёло се* (50) ДР : вршѣ се, *оборâва* е (93) ГЛ : оборо и сл. Овим појавама се карактеришу и низински терени, на пример Б. Полье код Куршумлије (исп. *осійануӣ*, *їаднуҳу*, *їойеңе се*, *кунӯла* га и сл.).

¹⁴⁸ Оваква нарушеност у распореду морфеме *-ов / -ев* забележена је и у говору Галипольских Срба (исп. *на крајова*, *вېңىðови*, *їослёви*, *гроздёви*, Ивић 1957: 178), као и у призренско-тимочком, крашованском и другим говорима. Остаје питање колико је дистрибуција ових алтернаната код именица мушког рода у корелацији са стањем у инструменталу једнине и номинативу множине ових именица. Иако поједини примери показују да та корелација није нужна (исп. *къ́чом* : *къ́чеви*, 33 Н), она је често присутна (нпр. *з̄ечом* 65 : *вិçови* 6, ГЛ).

2.7. Овај дијалекатски тип препознатљив је и по десемантизацији појединих предлога, што се такође може сагледавати у општебалканском језичком контексту (Асенова 1984: 217). Предлог *k(a)* често обједињује значење правца и значење циља: *овамо к нा�ма* ('у нашем правцу') Кн → сврћте *к нा�ма* Бр, *доЯомо ка колибе* Кн (исп. „*стїгли ка љегёве күће*“, Алексић / Вукомановић 1966: 316 – текстови). При том, предлог тежи да се веже за већи број глагола који исказују овакву или сличну синтаксичку релацију, исп. нека му прეђе *к срџу* (тј. 'на среће', о болести, 40) ГЛ, *нёсам ўзо* капитјал *ка мёне* ЛБ (в. III.4.3). Предлог *c(a)* се све више уопштава у функцији друштва и средства: (иде) *са једнём дейштвем* J → бре *с тиракиторем* K, *са сламом* покривена КР (в. III.4.5). Овакав развој полифункционалности видљив је и код других предлога (исп. V.2.1.2). Можда се у том смислу могу посматрати и друга својства ових предлога, укључујући и њихову редупликацију (нпр. *как*, *сас*, исп. V.2.1.4).

2.8. Широка лепеза иновационих појава може се, дакле, делом посматрати у контексту балканских језичких процеса који су захватили копаонички говор (в. V.2). Корпусу ових појава прикључује се и један број карактеристика у којима такође постоје назнаке о њиховом балканском пореклу.

2.8.1. У широј поткопаоничкој области, чини се пре свега на североисточном правцу, уочавају се примери морфосинтаксичке неутрализације између инструментала и локатива једнине. Тако се у говору Б. Поља код Куршумлије срећу примери инстр. под тим *тарийиску*, под мојом *команди*, пред мојем *кући*; лок. по *старим начином нашим сељачким*, по *тим законом*, у једним ровом биљи, по *Пејтробуданом*, по вром, пекла се на *кајмаком*, на онем пустем *рођењем*, исп. по *ким стїгнеш пошаљи ми* (Радић 1997: 65, 63).¹⁴⁹ Исту појаву бележио сам и

¹⁴⁹ У говору Б. Поља наставак *-ем* се може јавити у инструменталу и локативу једнине заменичко-придевске деклинације уз именице женског рода: ђде *онем* ћелицом; у *овем* бившој општини, у *највећем* радости БП (исп. по *мојем* дијагнозе ЛБ). Слична појава бележи се и западније, у говору лепосавићког краја (нпр. у *тим* близини, у *онем* тамнице, Barjaktarević 1964:

у суседним селима, на пример Мачковцу (исп. по *тим сјодразумом*), или Пљакову (по Бёлем *Пољем*), па и далеко источније, на северној страни Јастрепца, у М. Реци (живј под *тешкој мјуци*, Радић 2000: 393). Иако је у овим примерима супституција падежних облика најчешће везана за употребу предлога, примери овакве неутрализације срећу се и у беспредлошкој употреби, исп. инстр. да ступи на снагу *смрти његдве, неке среће* дође он, *највећом бекством* према Куршумлији БП.¹⁵⁰

Примере овакве инстр.-лок. неутрализације бележио сам спорадично и на висинским копаоничким теренима, у горњотопличкој Л. Бањи: дошли с *тобом* да га затворе, *овом* *тубу* (/ *овем тубам*), ђде *оном брдом*, за *овом* *столом*, са *бјелом луком*; по тём *триликом*; у Mrчу: све једно за *другом* се рођили, по *ким* га беју пратили; у Селови: слажем се у *тиме*; или у Г. Граничану: не волим *тобме* да се бавим.¹⁵¹ Овој неутрализацији се прије дружије и пример забележен у Б. Бруду (Базићи), на ибарској страни, под Панчићевим врхом („Занатем се никакем бавили несмо, само *сточарсиву*, стоку смо чували“, Божовић 1993: 314 – текстови), као и пример забележен северније, у области Гокчанице (пред *сваком буџетом* била кáрлица Р). И на источнијим теренима, даље од копаоничког залећа, бележе се трагови ове појаве. У фолклористичким записима из Д. Љубеша, са леве обале Јужне Мораве, који се одликује прелазним дијалекатским типом и становништвом претежно насељеним са Косова и Метохије,

429). Извесне паралеле овог типа бележе се у шумадијским говорима (исп. дат.-лок. *овом девојки*, Ивић 1985: 90).

¹⁵⁰ Овакву појаву уочио сам у језику писца Григорија Божовића, који је био родом из Ибара. Колашина (нпр. „привезао узицом и обесио о десно раме, тобоже неком српском нарочитом начину“, Божовић 2005: 154). По основи синкретизма у дативу и локативу, облици инструментала се спорадично јављају и у дативу, исп. изложио се *трошком*, не нађај се никаквом *злом*, *Баљољом варошом* људи БП. Иако ретко, овај дијалекатизам се може забележити и у језику савремених медија (Радић 2003: 135).

¹⁵¹ У овим падежним интеракцијама ређе учествују облици инструментала са наставком -ем, као у примеру била га по *дубешем* БП, исп. и на *злем* и на *добрим* Т.

срећу се примери овакве неутрализације, исп.: „Оде Марко право под *шайору*“, „На витезу на коњем шареном“ (Младеновић 1968: 279, 275).

Све ово наводи на претпоставку да су инструментал и локатив такође изложени балканистичким процесима аналитизације (исп. V.2), чија је прва фаза управо њихова међусобна морфосинтаксичка неутрализација, тј. својеврсно мешање ових падежних облика (Радић 1997а: 235–238).¹⁵² То указује на могућност да се ова појава релативно рано почела ширити у копаоничком говору. Њени дometи су, међутим, везани и за шире србијанске терене. Д. Барјактаревић (1979) је спорадично бележи у Метохији (исп.: ће ћако пред *рашту*, 322 – текстови), а више потврда из косовскометохијске области даје В. Бован (1989-II): пред *ајашту кућном* (217), оваквом начину загубио се (101); у онем црнem морем (125) итд. У северним србијанским областима ова појава је, чини се, ређа (исп. банатско пред *њеној кући*, Московљевић 1940: 59). Значајна је и чињеница да се ова особина у одређеним моделима (нпр. пу *крајом*, по *црвом*) донедавно налазила и у језику исељеничких Галиполских Срба (исп. Ивић 1957: 353, Ивић 1999: 342–346).

Изоглоса ове појаве, као и њена природа, нису до краја истражени у српској дијалектологији, али се у овим процесима назначује важност улоге појединих предлога, на пример предлога *ио*, нарочито у контаминираним инструментално-локативним падежним обрасцима у којима се преплићу појединачна значења ових падежа: *ио свёе времена* (‘временом’) ЛБ, *ио свём* (‘сасвим’) стари 3, пошло му *ио руке* (‘за руком’, 102) ГЛ, *ио дању* не види (64) ДР, исп. *ио сваки начин* (Barjaktarević 1964: 432), дан *ио даном* (/ дан *ио дана*, 50, 343), питају га

¹⁵² На то вероватно упућује и повлачење облика за инструментал из појединих беспредлошких падежних релација, нпр. направили га *снаша* (м. ‘снашом’, в. V.2.1.1) ГГ, али и преко *иослова* кад јшто (м. ‘послом’) 3. У домуену оваквих морфосинтаксичких престројавања и повлачења флексије из инструментала, пажњу привлачи и појава потискивања инструментала генитивом у примерима: налију *воде* ДЛ, напунимо се *воде* ЛБ, напуне онога вұка *сламе* З, напуне га *сламे* ГГ, напуниш рӯпу *онे* ўређе (III.4.1). Слична појава, али уз употребу општег падежа, бележи се у македонским говорима (исп. „кошот го наполни *слама*“, Конески 1966: 137).

ио редом господа (95), ио њим иде с(та)ри Југ Богдане (288) (Бован 1989-I, в. III.4.6). Претпоставку да је ова појава, ипак, добила пуни замах тек последњих векова подстиче запажање Д. Јовића да се у новобрдском Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића чува инструментал у конструкцијама у којима ће касније бити обичан локатив, исп. **да се џалага џако-ном** м. „по закону“ (Јовић 1969: 444).¹⁵³ Таквих трагова има у овдашњој фолклористици, о чему говори стих: *Беласицом пасла стада ГГ (фолк.)*. Штавише, у копаоничкој области се и данас могу забележити ретки примери употребе појединих конструкција са инструменталом, исп. ја сам *шоликом даљином* довео коња (/ ја из *шолике даљине* сам довео тога коња, Radoičić 1996: 43, 44, Јелакце – текстови).

С обзиром на снажан падежни синкRETизам у генитиву и локативу множине (нпр. од *нога* М : да се ўмре на *свеђе нога* ДЛ, исп. ђед на *мачуга* ЛБ, в. III.3.3), процеси морфолошке неутрализације између инструментала и локатива могли су се одразити на спорадичан прород ген.-лок. наставка у облике са значењем средства: ђиде са *свеђе нога* ДЛ, ђиша са *штакаља* М, исп. за *рукама* ('рукама') се држи ЛБ, али и: вељике м'uke са *шеш... чејника* (?) Б. Источније, у подјастребачком крају, у селу Рибару, забележен је овакав инструментал у позиционом значењу: под *Турака* смо били (Радић 2000: 393), а том корпусу појава припадају и примери: миђу *нога* Б, међу *ага* (Barjaktarević 1964: 427), или: ка вук међу *овача*, забележено у Метохији (Стевановић 1939: 65).¹⁵⁴

¹⁵³ Исп. **Кепалие** (...) да очзымаю свои доходъкъ џакономъ (52), да се соудѣ съ нимъ властѣле џакономъ свѣтаго кѹдлия (94), да се иште пръвымъ соудомъ (130) (Новаковић 1898).

¹⁵⁴ И примери употребе облика лок. м. ген. једнине, пре свега у вези са једним бројем предлога месног значења, јављају се спорадично у копаоничкој области: умїеш се код *њекој вѣди* ЛБ, била сам код *майци* сироче (Вукићевић 1993а: 76), исп. и код *њима* ој, Радуле чобанче (фолк.) М, мî смо се огрѣшили од *њој* (95) ДР. Низ таквих примера забележен је у Метохији: била сам код *њој*, седи до *њој*, добио сам писмо од *њој*, *њој* ћемо се сви сећат (Стевановић 1939: 65), у *њој* и око *њој* је притајено свако зло (343), од *њој* остао камен (118) (Радуновић 1996). М. Стевановић сматра да ова појава „почива на заједничкој служби датива и генитива“ (1939: 65).

2.8.2. Корпусу балканистичких појава вероватно се може прибројати и паралелна употреба везника *шито* у узрочним и изричним реченицама. За разлику од прве употребе, која је шире распрострањена у србијанским говорима (исп. „Зашто човек иде? – *Шито* не може да лети“, Бован 1989-II: 291; „ација се кара, / *шито* терамо ћурке“, Исто: 347), ова друга употреба је ограниченијег територијалног домета. Она се спорадично јавља и у вишем копаоничким пределима (в. III.4.15), али се пре свега бележи у низим областима. На источном правцу је, на пример, налазимо у говору Б. Поља код Куршумлије: Сте рёкли *шито* ћете рано да ѹдете, Знालе *шито* ће да и закуњу, Вїдела *шито* Нέша њёга гâђа (Радић 1997: 65), па и даље пут јастребачке области (Радић 2000: 401). На југоисточном и јужном правцу она је такође присутна. Бележи се, на пример, у сливу Бањске реке, исп. Си знàо *шито* не ради Бања? Вр, као и на јужном сектору, у говору Вучитрна: „После рёче пôпу *шито* је убијо два брате и двê снаë *шито* је осрамотијо“ (Елезовић 1935: 555 – текстови). Оваква вредност везника *шито* забележена је и на југозападним копаоничким обронцима, у Јелакцима: А он, грдан, вїдо *шито* говѣда истेरана по єлици (Radoićić 1996: 45 – текстови). Ова особина се среће и на широј територији косовскометохијских говора: „гледа рибе где се преметају, види *шито* се играју“ (Бован 1989-II: 103), „А он се не сети хич *шито* је чорба врела“ (Исто: 215), исп. „Какав си ти цар *шито* ти се сватови тепају?“ (Исто: 105). Њу, међутим, налазимо и у фолклористичком материјалу из јужне Србије: „Знате ли ви *шито* сам ја наредио да се светлост ноћу нигде не види, а ви сте упалиле ватру на огњишту?“ (148), „Зар не видиш *шито* ће газда да умре, а ти појеш“ (195), „...она му каже *шито* је тој његова жена“ (278) (Ђорђевић 1988, исп. фус.136).¹⁵⁵

¹⁵⁵ Трагајући за дијалекатским потврдама изричног *шито*, И. Грицкат наводи примере из Сремчевог дела, као и из говора исељеничких Галипольских Срба (Грицкат 1975: 154). И РМС ће, поред узрочне функције, регистровати и изричну функцију овог везника. Два наведена примера експерсирана су из дела Д. Ђосића и Ћ. Сијарића. Области из којих су Ђосић и Сијарић родом и одакле црпу своје књижевне теме (западноморавска Србија, североисточна Црна Гора) у зони су појачаних балканистичких утицаја и имају много додирних тачака са копаоничким залеђем.

Паралелна употреба једног истог везника у узрочној и изричној функцији јавља се и на делу суседних говора. У лесковачком говору у овим функцијама јавља се и везник *дек*: „Умреја *дек* се нёје лекувáја“ (56) : „Осетíла *дек* (да) је рђáво“ (68) (Михајловић 1977). У новопазарско-сјеничким говорима ове функције обједињује везник *е*: „Наљутíће се на тèбе ё га нё збвнú“ (142) : „Мислїјо сам ё ће овò бòљë испас“ (143) (Барјактаревић 1966).¹⁵⁶ Овакве појаве везничке узрочно-изричне полифункционалности бележе се и на македонском терену, где се поред везника *дека* у овим функцијама јавља и везник *ои*, не случајно страног, грчког порекла (Конески 1982: 538–539). Вредна је пажње чињеница да и македонски костурски говор, „где су Арумуни живели од давних времена у доста компактној маси“, познаје везник *ши* у изричним реченицама (нпр. рече *ши* ће дојди), што се тумачи арумунским утицајима у македонском (Конески 1966: 103).

Наука је већ истакла да је у грчком и латинском „обличко поклапање декларативности и каузалности било [...] веома уобичајено“ (Грицкат 1975: 150). Но, ваља поменути да су поједини глаголи у српском језику и својом семантиком предодређени за дихотомију овог типа, исп. „Под горицом орала девојка. / Све се чудим *ши* оре девојка“ (Јанићијевић 1987/88: 60).

¹⁵⁶ У српској епизи, у оквиру различитих функција, везници *ће* (*de*) и *јер(a)* имају и ове две функције.

VII. О ЕТНО-ЛИНГВИСТИЧКИМ СУПСТРАТИМА И КУЛТУРОЛОШКИМ СЛОЈЕВИМА

1. Из словенских старина

1.1. Да су стари српски културолошки слојеви оставили своје јасне трагове у копаоничком крају, у то не може бити сумње. О томе добро сведочи овдашњи народни живот и обичаји вековима неговани у окриљу породичних задруга, а неретко исказивани и у својеврсној симбиози са другим културама. Етнографи су давно уочили стари источњачки орнамент „свастику“ у појединим областима Балкана, а он се може уочити већ у инвентару винчанских знакова. Овај соларни симбол, који се углавном доводи у везу са античким областима Балкана, запажен је и на култним хлебовима Срба на Копаонику и у ибарској долини (Вукановић 1974: 209). Има података да се овај симбол урезивао над врата првих руских камених православних храмова (Деретић / Антић 2009: 46), а стилизацију једног таквог, свастичног знака препознао сам недавно на унутрашњим вратима Високих Дечана у Метохији.

Када је реч о старим копаоничким веровањима, у њима посебно, готово култно место има однос према прецима, госту, куму и побратиму, ватри и огњишту, хлебу, слави и славском колачу, земљи, застави и гуслама, прагу и босильку, васколиком тројству, чаши, жетви, бадњацима, меду и пчелама, временским непогодама и грому, извору, појединим дрветима (нпр. трешњи) и др. Све ово, наравно, прате бројне обредне радње, као што су подушје, кумовање, даровање, наздрављање, господашње, благосиљање, клетва, кађење (култно чишћење), бањање, врачање, откупљивање итд. Многе културне тековине, као што су веровања везана за култ госта, крста, записа, вука, змије, али и архаична градитељска или музичка култура (фрула, гусле), свакако су се развијале у садејству са културама других старобалканских народа (исп. Вукановић 1974: 212, 215, 217). Такву архаичност свакако поткрепљу-

ју и бројни језички архаизми сачувани у овом говору (в. VI), укључујући и богату и слојевиту, али још увек недовољно истражену копаоничку ономастику.

1.2. И сајмо име ове србијанске планине, које се јавља у више варијаната, указује на стара етничка и лингвистичка преслојавања у оквиру српског културолошког миљеа, између његових источних и западних области. Тако се у облику *Койâвник* (← *Койалник*) одсликава траг старог сонанта *л* са kraja слога, односно његов стари дисимилативни супституент *в*, који се бележи и у другим облицима (нпр. дијал. *câvne*, в. III.2.4.7).¹⁵⁷ У облику *Койâоник*, са познатом променом сонанта *л* из финалне позиције слога у вокал *o*, опстајава каснија варијанта, позната и књижевном језику, која се јавља и на једној карти с краја XVII века (*Coppaonich*), чији је аутор Marco Vincenzo Coronelli (1689 – Catena Mundi 1992, прилог 6б).

Пажњу, међутим, привлачи варијанта *Койаник*, која се бележи на истој карти, као дублет (*Monti di Coppanichi*). Исти облик (*Coppanichi*) јавља се и на карти коју су представили Josua и Reiner Ottens (почетак XVIII века, Исто, прилог 11). Овај облик се, међутим, јавља већ на једној карти из XVI века (Abraham Ortelius, 1528–1598, www.prologdoo.com), која представља Грчку и шире балканско окоље. Овде се поред области *Topliza* и планинског масива *M. Argentato*, бележи и *Copagnich*, можда као врх, или средишњи део планине (или синонимни облик). Овај облик се према Ј. Цвијићу („Monte

¹⁵⁷ Овој групи примера припада топоним *Штровна* (Требиња, Јашовић 2007: 165), према старијем *штробла* ('прокоп, поткоп (у руднику)', РМС), по-тврђен и на ширем терену, нпр. у Босни и Македонији (Gashi 1984: 53). Већ у средњовековним српским текстовима овај облик (високонем. *stolle*) показује различите начине фонетске адаптације (нпр. *цюлна*, *цювна*, *цюна*, Јовић 1969: 390). Косовскометохијски материјал нуди доста примера *л* → *в* у консонантским групама, укључујући и појаве у сандхију, исп. *Мав* ти *век!* (242), Пра и *йеңев* бог да те чини! (243), *цев* је јелен зелен (260) (Бован 1989-II). Није искључено да су ове консонантске појаве изазване и посебним фонетским одликама сонанта *л* (тзв. „високо *л*“), посебно у правцу југоистока и границе према Македонији (исп. Павловић 1970: 24). То, отуда, можда не искључује ни његово потпуно губљење из сонантске секвенце *лн* са морфемског споја (исп. *Койаник*).

Коранік“), јавља у географским картама млетачке картографске школе XVI века (Цвијић 2000-II: 15). Облик *Койаник* присутан је и у Елезовићевом речнику, у значењу копаоничке области. Ова варијанта, са акцентом на првом слогу, приближава се стању у западним говорима (исп. *Койаонік*, Карадић 1852). Ипак, она својим фонетским односом *-al / -ao → -a*, ако није реч о старом консонантском упрошћавању са морфемског споја (в. фус. 157), можда поново указује на везу са говорима призренско-јужноморавске зоне у којима се бележи *-(j)a* м. *-l* на крају слога или речи (Ивић 1985: 111, исп. топон. *Койаница* у сев. Македонији),¹⁵⁸ или и говорима Црне Горе и Далмације. И поједине копаоничке лексеме указују на остатке ове језичке појаве, пре свега архаични апелативи *котао* ('котао'), *сврда* ('сврдао, сврдло'), *витла* ('витао, витло; врста дечијег дупка'), потврђени у Судимљи, Мрчу и Блажеву.¹⁵⁹ Из тог корпуса појава је, изгледа, и Елезовићева лексема *деја* ('deo, пропланак, тераса, уздигнуто и оцедно место око села, потес', 1932–1935, исп. српсл. *дѣль*), о чијој архаичности говори и ауторово истицање да није потврдио зависне падеже овог облика.¹⁶⁰ Истог корена су и горњотоплички топоними забележени у селу Ковизле: *Горње Дејане*, *Доње Дејане*, *Дејански йошок* (Грковић 1970: 197), што са забележеном паралелом *Доње дејане : Д(о)ње деоне* (Исто) одговара, у ствари, опозицији *Койаник* : *Кой(a)оник*. У оквиру могућих тумачења ове појаве, треба имати у виду и чињеницу да се романски утицаји у појединим јужнословенским областима огледају и у

¹⁵⁸ Наставак *-a*, одн. *-ja* у једнини радног глаголског придева мушких рода бележи се већ у Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића (Јовић 1969: 435–436).

¹⁵⁹ М. Божовић у поткопаоничкој зони, поред именичког облика *rāonik*, потврђује и *rānik* (Божовић 1993: 95).

¹⁶⁰ Изгледа да се у сличном значењу јавља лексема *deo*, забележена у Судимљи (исп. „Ки овô горе што е на вâшем дêлу“). Вероватно се у оквиру ове фонетске појаве може посматрати и метохијско *oraј* ('орао', Радуновић 1996: 421 – Речник), можда и јањевско *câjњe* ('саоне'), праћено познатим облицима типа *vikaјa*, *vëseja*, *çëja* (Елезовић 1911: 472). И поједини хидроними (исп. *Косаница*, српсл. *Косълница*) можда упућују на овај корпус примера.

губљењу финалног *л* (исп. на јадранском оточју *би м. бил, йи-са м. йисал*, Ивић 1986: 81). За јањевске примере *коӣā, йеӣā, йеӣē*, М. Павловић (1970: 25) констатује управо „ишчезавање“ финалног *л* (исп. фус. 157).

Облик *Койоник*, са асимилацијом *ao* → *o*, забележен је у Сочаници („из Копоника“, Божовић 1993: 312 – текстови, исп. апелатив *rōnik*, потврђен на ширем терену, Исто: 95). Њега бележи и једна стара географска карта (*Coponik*), чији је аутор Charles Jaillot (1632–1712, в. Catena Mundi 1992, прилог 3).

1.3. Копаоничка топонимија добро чува поједине старе творбене типове, што указује на њихову некадашњу продуктивност. Овде се најпре могу убројати:

1.3.1. Именичке изведенице са суфиксом *-(-j)e* (исп. III.5.1.11), уз низ консонантских промена у вези са природом морфемског споја: *Борје* (Селиште 156), *Брезје* (Барлово 285), *Забарје* (164), *Суварје* (165) (Требиња), *Ивље* (Штава 285), *Јошије* (Пачарађа 285), *Крушиевље* (Луково 116), *Крушије* (Д. Точане 91), *Лешње* (Парада 136), *Орашије* (Паваштица 135), *Смречје / Смрече* (Данковиће 83), исп. *Јелашие* (Штава 173), *Крише* (Тмава 407), *Глоџе* (Парада 136), *Јасиче* (Сеоце 159) (Јашовић 2007, в. III.2.4.9.2). С обзиром на географску конфигурацију ове области, разумљиво је зашто је овај творбени тип, са основним значењем збирности, тј. квантитативности, био посебно продуктиван у овдашњој топонимији.

1.3.2. Именичке изведенице са суфиксом *-(a)k*: *Брежак* (Требиња 164), *Ливадак* (Невада 132), *Мочилак* (Мијачиће 285), *Појочак* (Д. Точане 91), исп. *Бареӣак* (Жуч 189), *Лазеӣак* (Пачарађа 138), *Њивеӣак* (Требиња 165), *Подњивеӣак* (Тмава 163); *Њиварак* (Мрче 131), *Чукарак* (Требиња 165); *Ре-ӣелјак* (Требиња 165) (Јашовић 2007). Поред основног, деминутивног значења изведеница (исп. III.5.1.1), на структурном плану је препознатљива тежња за стварањем суфиксних деривата (нпр. *-еӣак*, *-ељак*, *-арак*).

1.4. Морфолошке и творбене карактеристике копаоничког ономастичког материјала указују на широку лепезу арханизама. Тако се у горњотопличкој топонимији још увек беле-

жи множински наставак -е у називима места, обично делова сеоских насеља: *Брђане* (Вршевац 78), *Пресечане* (Мачковац 125), *Речане*, *Трновчане* (Сагоњево 152); *Завојце* (Трешница 167), *Каламце* (Сеоце 159), *Лајце* (Тмава 408), *Сирел'це* (Пепельевац 139); *Витиће* (Сагоњево 152), *Гашиће* (Сеоце 158), *Кариће* (Луково 115), *Красиће* (Д. Точане 91), *Лазиће* (Магово 120), *Чарайиће* (Мачковац 125) (Јашовић 2007). Реч је о патронимима или надимачким презименима који се у облику множине, углавном као имена села, исп. *Бранце* (187), *Горње Левиће* (190), *Доње Левиће* (193), *Берекаре* (195) (Грковић 1970), или заселака: *Бокиће*, *Јездиће*, *Шошиће* ДЛ (исп. *Делиће*, Радић 1990: 44), – јављају широм копаоничке области.¹⁶¹

Међу посесивним придевским суфиксима у горњотопличкој топонимији издаваја се данас непродуктиван суфикс -'и: *Пањи брег* (Луково 116–117), *Јериња вода* (Сеоце 159), исп. *Влађићи* (Невада 60), *Дамњан чука* (Мерћез 127) (Јашовић 2007), као и продуктивнији придевски суфикс -'ев: *Мијаљев
кру* М / *Мијаљев кру* (Штава 58), *Јосиљева чесма* (Д. Точане 91), *Борисљево* (Коњува 59), *Борисљево корито* (Игриште 103), *Виље(во) коло* (Богујевац 69, 396), исп. *Добрисљева вода* (К. Бања 329), *Мирисљева вода* (Трмка 54) (Исто). Поједини творбени модели, исп. присвојни придев *Јосифљев* (Елезовић 1932–1935), заступљени су у широј копаоничкој области, укључујући и терене на североисточном правцу (нпр. *Живорадљев*, *Првошиљева*, Радић 2000: 398).

1.5. Горњотоплички топоними начињени од стarih личних имена, како народних, тако црквених (календарских), завређују посебну пажњу, исп. *Божанов лаз*, *Кадевина кућа* (Требиња 164), *Диконијева њива*, *Срећенијев шљивак* (Влахиња 76), *Борјаново* (Трешница 167), *Клайнине ливаде* (Луково 116), *Метођевица* (Вишесело 60) / *Метођијева йосечина* (Луково 116), *Огњанчештово* (Пљаково 141), *Радичево брдо* (Коњува 107), *Райјоловац* (Штава 172), *Сарафинова воденица*

¹⁶¹ Овакви типови образовања захватају и ниже терене, исп. *Живиће*, *Периће*, *Симиће* (109) МП.

(Спанце 160), *Симијоновицки чукар* (Сагоњево 152), *Срѣкова њива* (Вршевац 78) (Јашовић 2007, исп. VIII.1.3.1). Међу овде заступљеним личним именима налазе и она која су у овом делу Србије забележена већ у XIV веку. Таква су, на пример, *Божан*, *Клай* (тј. *Хлай*), *Радич* и *Симијон* (тј. *Симеон*) (Грковић 1986: 200–220). И ојконим *Калиманце*, који је ушао у израз *Калимѫнске ѿтарине* ('нешто безвредно, давно напуштење', БП), вероватно има у основи средњовековно лично име (исп. Исто: 103).

2. На путу миксоглотије

2.1. Недовољно је познат удео других балканских народа и њихових језика у овој области. А зна се да је управо копаоничка област морала бити повољно станиште разнородним сточарским народима. У том смислу има података, на пример, о билингвним Арумунима (Власима, Саракачанима), старом балканском народу који је са својим стадима на северу досељао до Суве планине у области Ниша (Вајганд 1997: 162) и до Копаоника (Цвијић 2000-II: 70, 190, Николић-Стојанчевић 1985: 25, 68, 136).¹⁶² Већ први истраживачи копаоничке области бележе станишта „Црновунаца“ (Куцовлаха) и запажају да се служе грчким речима (Трајановић 1889: 250). Ј. Панчић истиче да се на копаоничким пропланцима „хране небројена стада говеда и оваца, која од Јеремијева-дне из целе Србије овамо долазе, а око Параксеве враћају се утovљена својим газдама“ (Панчић 1893: 49–50).

¹⁶² Бројна копаоничка веровања и обредне радње имају своје паралеле у обичајима Влаха и Саракачана. Овде се може убрзати култ ватре и њена веза са „мушким“ и „женским“ дрветом која се пале уочи Божића (исп. „бадњак“ и „бадњачица“), култ полажајника, обичај мешења обредног хлеба на мењеног стоци ради њене плодности, поштовање кумства и сродничких веза до деветог колена (в. VIII.1.1.5), култ змије као хтонског бића и заштитнице огњишта, веровање у зле („урокљиве“) очи, низ свадбених обичаја (путовање младе на коњу, улога „накоњчета“, елементи ласцивности у свадбеним шалама), болести као резултат огрешења о место које припада демонима (нпр. о „вилско / виље коло“), апотропејске одлике постельице, низ задушничких обичаја итд. (исп. Антонијевић 1982).

И у новије време истраживачи доносе податке о траговима других, мањом сточарских народа. Ј. Арсовић бележи на терену предања о пастирима који су некада „долазили са странинама“ (Бл 60). И мање етничке скупине, као тзв. *Кулизе*, оставиће своје трагове пре свега у антропонимији, исп. *Кулизе*, *Кулизић*, *Кулизићи* у Штави и Сеоцу (Павловић 1957: 13, 14, исп. фус. 12), или у топонимији, исп. *Колизијски йошок* (Јашовић 2007: 138, Пепельјевац). Ј. Цвијић ће указати на податак из литературе о *Пилашовцима* из билећког краја, који носе име по свом челнику, Влаху (Цвијић 2000-IV: 97), а управо се један од копаоничких врхова назива *Пилашовицом* (в. VIII.1.1.1).

Поједине фонетске карактеристике копаоничког говора, као спорадична дифтонгизација дугих *e* и *o*, фонетске елизије, нестабилност једног броја консонантских група (исп. Gołąb 1984: 29, 37), а пре свега низ морфолошких и морфосинтаксичких црта из области балканализма (нпр. неутрализација у падежима кретања и локације, хиперупотреба инструменталног предлога *c / ca / cas*, појава удвајања објекта, в. V.2), – упућују, посредно или непосредно, на везу са старобалканским романизованим становништвом (исп. 1.2).¹⁶³

2.2. И на лексичком плану присутни су трагови старог, мањом балканско-романског супстратског слоја, препознатљивог и у другим балканским језицима, посебно у сточарској терминологији. У Требињи и Л. Бањи забележио сам, на пример, лексему *сугаре*, *сугарче* ('јагње које се касно ојагњи, које још сише'), арумунског порекла. Сличног порекла је вероватно и овдашња лексема *којилче* 'летошње јагње' (исп. и *којильак* 'врста пчелињег роја'), као и *йкра* / *йра* 'површински слој који се хвата на сиру, меду и сл.' (в. III.6.2.2). Старобалканског порекла је и разграната група имена за крупну стоку од корена *бал-* ('бео'): *Балъа*, *Балъс*, *Балъшко*, *Балъко*, *Балъга*,

¹⁶³ Те узајамне језичке везе могу се, наравно, у појединим областима пратити и на плану односа међу савременим балканским језицима. За село Брзанце у лепосавићком крају, окружено шиптарским живљем, констатован је „нешто затворенији“ вокал *a*, а „нешто мекши“ изговор консонаната *č*, *ü*, *sh* и *ж* такође се бележи у селима са шиптарским окружењем (Radoičić 1996: 33, 35). Романски утицаји били су нарочито снажни у шиптарском језику.

Баљуша (исп. *baľas* 'белоглав'), забележена у Мрчу (Радић 1990: 45). И својом основом (*bal'u*) и својим суфиксним обележјима (прид. суфиксом *-iós*, исп. срп. дијал. *белόсан*),¹⁶⁴ ови облици, иако познати и шиптарском (*balosh*) и грчком (*μπάλια, μπάλιος*) (Skok I: *balja*), упућују на везу са арумунским језиком. Другачије ставове преноси А. Польоска (1998: 125).

У области топономастике такође има трагова овог језичког порекла. На то указују поједини топоними – географски термини који се бележе у овдашњој области. Ороним *Цуцља* ('камењар', М), пре свега својом основом апелативног порекла (исп. *цуцла* 'цуцла', М, Ме), открива старобалканско језичко присуство (исп. лат. *cicullius*, Настев 1988: 70). Топоним *Чкала* ('брдска страна са неравним ребрастим стенама'), забележен у Мерћезу и Пачарађи (Јашовић 2007: 178), може се довести у везу са лат. *scala*, вероватно старобалканским посредовањем (нпр. *sk* → *šk* → *čk*, исп. лат. *schóla* → школа → чкола).¹⁶⁵ Низ горњотопличких топонима, као Урсловац из Жарева (195, исп. лат. *ursus* 'медвед'), *Бисаг* из Радуња (199, исп. лат. *bis-saccus* 'посебна врста двоструке вреће'), или *Тенишиће* (нпр. *Горње Тенишиће* и *Доње Тенишиће*) из Блажева (183, 184, исп. лат. *tendo* 'разапињати (шатор)' и сл.) (Грковић 1970), сведоче о миксоглотским топонимијским преплитањима у овој области.

Овакве језичке наносе бележимо и у области антропонимије. Стари мрчки патроним *Hucih* / *Инисић* открива могућу

¹⁶⁴ Продуктиван прилевски суфикс *-iós* бележио сам у влашким говорима источне Србије. Влашке миграције територијално су прошириле овај суфикс, па се у славизираној форми, као прилевски суфикс *-osan*, он често јавља у македонским, бугарским и српским, одн. србијанским говорима (Радић 1998). Па и у српском књижевном језику, све више као лексикализован, опстаје облик *жигосати* (PMC), не случајно, са основним значењем из области сточарске терминологије.

¹⁶⁵ Вероватно је истог порекла и апелатив *чкаља* („Рибари фаћају ракове по чкаља“, Алексић / Вукомановић 1966: 313) / *шкаља* ('издробљен камен, шодер', Радуновић 1996: 430 – Речник). Облик *shkallë, -lla* ('степенице') јавља се у шиптарском, као и говору Куча (Станишић 1995: 81). Сличан фонетски процес присутан је и у облику *шћиркиња* ('неплодна жена', М), према лат. *sterilis*. Исп. *шћубе* ('стубе, лестве') Ж.

везу са балканским грцизмом *νησί*, исп. арум. *nisie* 'острво' (исп. Skok II: *nisija*, Аргировски 1998: *нисија*). Топлички ојконим *Сианце* може се довести у везу са старословенском при-девском основом, тј. старим балканским грцизмом *σπάνος* ('unbürtig'), сачуваним и у суседним балканским језицима, румунском и шиптарском, укључујући и антропониме (нпр. Спановић, Спаначевић из Требиња, Skok III: *sranj*). О Спанима, односно Спановићима, властеоској „арбанаској породици из Дривоста“, чији су поједини чланови били у служби деспота Стефана Лазаревића, пише и К. Јиречек (1981-II: 390). Вероватно је улога номадских полилингва, посебно Арумуна, била значајна у ширењу оваквих облика у средњовековном периоду. На то указују и поједине фонетске подударности у облицима који су се ширили Балканом (исп. арум., срп., али и тур. *и*, према грч. *ω* у лексеми *вунија*, Аргировски 1998: *хунија*).

Копаоничка ономастика сведочи и о другим наносима који су посредством некадашњих сточарских кретања, али и у новијем периоду, ширени овим делом Балкана. Горњотоплички топоним *Укине ливаде* (Марјановић 1980: 175, 178) поједини истраживачи доводе у везу са шиптарским антропонимом *Ujku / Uka*, насталим од зоонима *ijk* 'вук' (Станишић 1995: 26). Слична претпоставка истакнута је и у вези са оронимом *Гуришће* из вучитрнског краја, према шипт. *guri* 'камен' (Исто: 43, исп. Елезовић 1932–1935: Гуриште), затим појединим старим топонимима (нпр. *Арбанашка*, исп. Станишић 1995: 42), али и једним бројем савремених ојконима (нпр. *Пљаково* у Г. Топлици). Нестабилност политичке границе на делу копаоничке области, честа смењивања српског и шиптарског становништва (исп. II) овакве појаве чине уобичајеним.

2.3. У овакве језичке утицаје укључују се и поједине творбене морфеме. Суфиксом *-ија*, вероватно грчко-романског порекла, гради се један број збирних именица, као: *брдија*, *сточија*, *дечија* М (исп. *житнија*, *йоганија*, Јовић 1968: 87; по *лојзија*, Марковић 2007: 97). У овој функцији бележи се и у другим балканским језицима (исп. шипт. *Malësia* 'планинска област између Скадарског језера и Метохије', према: *mal* 'планина, гора'). Суфикс *-ија* је, међутим, шире прису-

тан међу копаоничким антропонимима, пре свега код женских имена са основама различитог порекла – *Дрâгија, Мîлија* М, *Танâсија* Ж, исп. *Милâдија* (Арсовић 1973: 56), *Гвозденића*, *Милосића*, *Пелагија, Полексића* (Алексић / Вукомановић 1966: 304).¹⁶⁶ Суфиксом -оња, посебно продуктивним у категорији именовања крупне стоке (нпр. *Белоња, Зéкоња, Шáроња*, исп. Радић 1990: 45), копаонички говор се чврсто наслања на српски етнички простор динарске етномиграционе структуре. У вези са питањем порекла ове морфеме, указано је на могуће присуство романских или шиптарских утицаја (Асенова 1984: 195), иако се у томе не може потпуно искључити словенски удео (Радић 1995: 121–126). Слично се може констатовати за деминутивни суфикс -аћ (исп. *женскâћ, кормâћ, ювâћ / ўyâћ*), који поред балканословенских језика познају румунски и грчки (Асенова 1984: 194), али његова широка продуктивност на српском терену оставља и ово питање отвореним (Радић 1995: 127–129). Изведенице *Појточâр* (тј. *Појточáри*, стари надимак породице Цветковић) Кн и *Пољенîчар* ДЛ, са претпостављеном етнонимском функцијом суфикса -ар (исп.: „Шта му раде, коледо, / ливаћари, коледо“, Јанићевић 1987/88: 75), такође можда указују на присуство несловенских творбених утицаја (исп. Асенова 1984: 193). И на плану глаголских изведеница издваја се један број творбених морфема, пре свега суфикс -иса и -оса (нпр. *байїсай*, *мâнїсай*, *шоњðсай* се, в. фус. 164), грчко-романског порекла (Радиќ 1998: 184).

Из каснијих периода овакви утицаји су нешто јасније профилисани. Несумњиво је турског порекла низ суфикса (нпр. -чија, -лија, -лук / -лак, в. III.5.1.14.8), укључујући и изворни придевски суфикс -ли, забележен у примеру *мусурли* (’ћутљив; мутав’) ЛБ. Има показатеља да би се под овакве утицаје могао подвести продуктивни именички суфикс -че (в. III.5.1.13.1), који је копаонички говор чвршће везао за југоисточне и источне области српског језика, укључујући и ширу

¹⁶⁶ Прва два облика су забележена и код Карадића (1852), али са кратким акцентом, те као имена и за мушке и за женске особе (исп. Новаковић 1875). Мушки име *Драгија* забележено је у Дечанским хрисовуљама (Грковић 1983: 175).

балканословенску ареу. Реч је о општем деминутивном суфиксу чије је учвршћивање могло бити подстакнуто турским утицајем (Радић 1987), можда пре свега у вези са појединим творбеним моделима, исп.: *кашикче* (9) ДР, *јаглукче* (63) ГЛ, *чанакче* ГГ (в. III.2.4.16).

Извесна су романска посредовања и у каснијим језичким процесима, управо на примеру ширења турцизама у овом делу Балкана. Ако се овдашња образовања на -лак (према тур. *-lik* / *-lik* / *lük* / *luk*), као *комишлак* (/ *комишлук*) М / *комишлак* ЛБ, *резилак*, *сефилак* БП, или **беглак* ('бегово имање', према топон. *Беглачка ливада* М), потврђено и код Елезовића (1932–1935: *бёглак*), не доведу у везу са непосредним утицајем неког од турских балканских дијалеката, – онда се намеће могућност њиховог ширења посредством других балканских језика. У арумунском се, на пример, мукли, централни вокал *ə* јавља и код овог суфикса (исп. *həžilák'e*, Gołąb 1984: 219). У сваком случају, изоглоса компактније рас прострањености образовања са суфиксом -льк / -лак на балканословенском терену, са изузетком мањих оаза, захвата широку област која се на северозападу завршава приближно на линији Бар – Подгорица – Пећ – Куршумлија – Ниш – Мироч (Радић 1995: 262–264).¹⁶⁷

2.4. И сасвим непосредно, топонимија изворишне области Топлице сведочи о присуству етнонима *Влах*, као у примерима *Влахиња* (село, 248), *Влашка бара* (Требиња 164), *Влашко село* (Игриште 248) (Јашовић 2007), *Влашка рâван* (Грковић 1970: 184, 186, 193), мада већ у повељама XIV века Власи не означавају етничку већ социјалну скупину, тј. сточаре (Шаркић 1995: 39, исп. Ђорђевић 1984-I: 110). У низу топонима присутни су апелативни облици у значењу станица стоке, или сличних објеката, као: *бачевишиће*, *бачија*, *бачишиће*, *колиба*, *колишиће*, *кошара*, *шор*, *шоришиће*, *штала* (исп. Гр-

¹⁶⁷ Суфикс -льк⁴ заступљен је у низу турцизама у говору приштевских стариначких Срба (Барјактаревић 1977: 194), иако он овде може бити и део општег присуства овакве фонеме у турцизмима (исп. Ивић 1985: 111). Суфикс -лак, можда најпре у лексикализованим облицима (исп. *комишлак*), присутан је и у горњостуденичкој области (Николић 2001: 310 – текстови).

ковић 1970, Јашовић 2007). Међу њима су се поједини, као бачија (исп. *бачёвина, бачица, бачёваӣ, бачијаӣ*), проширили Балканом вероватно влашким посредовањем. И на супротној страни Копаоника, у Подибуру и Гокчаници, чувају се бројна сведочанства о некада развијеном бачијском сточарењу (Павловић 1948: 305–306). Поједини горњотоплички топоними (нпр. *Овнов до* у Г. Левићима, Грковић 1970: 191) можда сведоче о остацима старих сточарских ритуала намењених плодности у одређеној територијалној заједници (исп. Кулишић / Петровић... 1998: овнова свадба). У овакав етнографски миље укључује се богатство фолклористичких мотива који сведоче о сачуваном сточарском култу у широј копаоничкој области (в. Јанићијевић 1987/88: 60, 66, 77).

И у другим лексичко-семантичким сферама, на пример у области виноградарства, уочљиво је присуство романске лексике различитих хронолошких наноса, што посебно потврђује стање у жупском говору (в. Богдановић / Вељковић 2001).

2.5. Да су се у различitim периодима делови копаоничке области одликовали различитом етничком структуром, добро сведочи овдашња топонимија. Тако, у Г. Топлици данас напоредо опстају топоними: *Римско кутайшило* (Баце 249), *Арнавуцко гробље* (Калудра 237), *Шифтарско гробље* (Парада 237), *Турска воденица* (Д. Точане 249), *Турски бунар* (Пљаково 249), *Турско гробље* (Сагоњево, Калудра, Маричиће, Д. Точане 237), *Цигански криш* (Сагоњево 152), *Цигански лаз* (Спанце 160) и др. (Јашовић 2007, исп. Марјановић 1980: 180). Међу овдашњим топонимима налази се велики број оних са личним именом турског, односно муслиманског порекла, као *Алил, Амейӣ, Бећир, Браим, Шабан* (Јашовић 2007: 258, 157, исп. Марјановић 1980: 179). Као име извора у Mrчу је забележен облик *Синановица*, у чијој основи се вероватно налази муслиманско лично име *Синан* (тур. *Sinan*, Радић 1990: 46).¹⁶⁸

То све доста говори о друштвеноисторијским и економским оквирима у којима се на појединим деловима копаоничке

¹⁶⁸ Образовања овог типа вероватно првобитно значе део земљишног поседа у нечијем власништву (исп. Марјановић 1980: 176).

области организовао живот у претходним вековима. То, свакако, указује и на присуство билингвизма у појединим областима, можда и као резултат својеврсне етничке мимикрије. Јер, процес поарнаућивања (поарбанашивања) дела топличког стариначког становништва трајао је кроз дужи период турске владавине (Николић-Стојанчевић 1985: 131). А познато је да су и на Косову само поисламљени (и доцније поарбанашени) Срби могли сачувати земљишне поседе (Урошевић 1965: 89, 103), макар се део њих у повољнијим временима вратио својој вери. Ипак, повлачење Турака са дела српске територије није морало значити нестанак билингвизма у тим областима. Забележено је, на пример, да су досељени Пећанци, који су насељавали ослобођена топличка села: „сви [...] знали арнаутски, још у завичају из кога су досељени“ (Николић-Стојанчевић 1985: 131).

Када је о Топлицама реч, има података и о уделу других народа. Познато је да је између 1690. и 1737. године у Топлицама било Цинцара „који су заједно са Грцима, Јеврејима и Муслиманима постепено преузели трговину од Дубровчана“ (Рудић 1978: 33, исп. Николић-Стојанчевић 1985: 24–25, 34). О цинцарском присуству сведочи и овдашња топонимија (исп. *Цинцарско тирло* у Д. Точану, Јашовић 2007: 249). Није јасно колики је био утицај кавкаских Черкеза и Татара досељаваних у турско време из царске Русије (Урошевић 1965: 83, Рудић 1978: 34, исп. Николић-Стојанчевић 1985: 38, 43, Сикимић 2004).¹⁶⁹ На етнографској карти аутора М. С. Милојевића, читаво једно топличко село, Суходол, означено је као черкеско (према Вемић 2005), а нешто етнографских податак о Черкезима у Куршумлији и топличком крају даје Т. Ђорђевић (1984-III: 154, 164). У Топлицама је било и Јевреја. Зна се да су се у време Другог светског рата поједине јеврејске породице повлачиле у више пределе, у тешко приступачна села, о чему, такође, сведочи топонимија (нпр. *Чивуцко гробље* у селу Пардусе, Јашовић

¹⁶⁹ Са етнопсихолошког аспекта, ове прве српски народ је имао прилике добро да упозна на широј територији, за време многих српско-турских ратова (в. Тодоровић 1938: 77, 79–80, Мишић 2004: 65, 70).

2007: 249). Таква сећања и данас чувају становници Требиње, уткивајући их у своја предања и легенде. По једној од њих, која је сведена на фолклористичку форму за плашење деце, у овом селу су боравили Јевреји канибалистички настројени („Чивӯци јёли лјûде“).¹⁷⁰ Из области ткачке терминологије копаоничанима су још свеже успомене на *јуручке гребене* (ГГ), који свакако носе име по номадским и полуномадским Јуруцима. Ово туранско племе дошло је на Балкан са Турцима, а претежно се бавило сточарством, али и ткањем, кожарством и ћилимарством (Vlahović 1984: 163–164).

2.6. И са других аспектата, на пример бањског или рударско-занатског, копаоничка област је од античких времена била привлачна за бројне народе из ближег и даљег окружења (нпр. Келте, посебно Римљане). У Л. Бањи код Куршумлије, у близини римске карауле Пилатовице, лечили су се још римски легионари, а кроз готово читав средњи век у овој области успешно раде многе рударске пећи (Maћејка 2000: 237–238), доносећи велику добит српској држави. Још млетачки трговци планину Копаоник називају *Montagna dell' argento*, а Турци Гимиш-даг (Сребрно брдо), док се један врх и данас зове Сребрнац (исп. Јиречек 1981-II: 175). Само у мрчком атару јавља се низ топонима који указују на то да им је семантичка мотивација рударско-геолошке природе: *Срѣбреница* (шума), *Златна чўка* (брдо), *Жўши крши* (камењар), *Шљакшишиће* (ливаде) (Радић 1990: 44–45), што, наравно, пружа више потврда на ширем терену: *Велика шљака*, *Мала шљака*, *Вигње*, *Вигањска река*, *Златна раван* (Штава 172), *Златорија* (Трећак 165), *Штоловна* (Требиња 165) (Јашовић 2007), *Жўша си҆рâна* (185), *Златно осоје* (190), *Сребренац* (191) (Грковић 1970). Бројни топоними као: *Рўша* (189), *Рүе* (191, 140), *Руйчиња* (192), *Руйчине* (198), *Рўшине* (193, 200), *Руйача* (189), *Код рўе* (197), *На рўе* (188), *Горње руйчине* (197), *Велике рўе* (198) (исп.

¹⁷⁰ Изгледа да остатака тих веровања има и на широј територији, јер њихове одразе налазимо и у нишком крају (Тома 1998: 457–458 – текстови). Овакво веровање везано за Јевреје водећи је мотив у Шекспировој драми Млетачки трговац.

српсл. **ѹѹча** 'рударско окно'), или *Вїгњишићe* (195), *Шїтол* (189) (Грковић 1970), и непосредно упућују на рударске одлике овог терена. У прилог овоме вероватно иде и хидроним *Мєдан йѹшок*, забележен у Жареву (Исто: 195), са прасловенском основом у општем значењу 'руда' (Skok II: *mjěd*). Штавише, сама реч *тарг* у Душановом законику значила је рударско место (Шаркић 1995: 57), на шта, вероватно, упућује и топоним *Трговишићe*, забележен у Штави (Јашовић 2007: 173). С. Трајановић је у близини стarih копаоничких рудишта уочавао темеље кућа читавих насеља, те слушао „чудне приче о некадашњим варошима на тим местима, о њиховом богатству, и о луксузу њихових становника“ (Трајановић 1889: 251–252).

Међу копаоничким рударима и данас се чувају предања о старом германском народу, Сасима, који су „у дрвене к  пљице изн  сили руду“. По облику њихових стarih рудокопа, сматра се да су они махом били мали растом, али врло спретни у раду под земљом. Те врло узане рударске тунеле у овој области запажају и поједини путописци (в. Vest 2008: 693). Остало је веровање да су Саси били непогрешиви у откривању рудних налазишта и да су са високим процентом искористивости топили руду у непосредној близини рудокопа, на шта указује и овдашња топонимија.¹⁷¹ Тако је требињски топоним *Шїловна* (Јашовић 2007: 165), са основним значењем 'прокоп, поткоп (у руднику)', у непосредној вези са високонем. *stolle* (исп. фус. 157). Од овдашњих се мештана и данас могу забележити бројни рударски стручни термини, међу којима и стари германизми. Њих су управо доносили саски рудари који су у

¹⁷¹ Саси су, поред свог етничког имена које су оставили у једном броју топонима, оставили и један број стручних термина, о чему пише још К. Јиречек (1981-I: 270, 287). Ј. Цвијић помиње име села Саси у копаоничкој области и у области Осогова, код Криве Паланке (Цвијић 2000-IV: 49), а низ радова из доцнијег периода баца више светла на трагове Саса на овом делу Балкана (Gashi 1984, в. и тамо наведену литературу). Удео Саса у рударској делатности био је довољан да би на лингвистичком плану дошло до апелативизације овог етнонима, управу у значењу 'рудар', а такви социолингвистички процеси обележили су и многе друге балканске етнониме (нпр. Влах, Грк, Србин, Татарин, Циганин и др.).

средњовековну Србију почели долазити средином XIII века из Мађарске, како би помогли у експлоатацији руда (Шаркић 1995: 56). У светостефанској хрисовуљи краља Милутина помињу се Саси из тречанског рудника (Урошевић 1965: 69).

Од пензионисаног рудара Миломира Савића (1931) из Л. Бање, који је свој радни век провео у копаоничком руднику Б. Брдо, забележио сам низ рударских термина, посебно везаних за рударску јamu и њену конструкцију. Међу њима има лексема различитог порекла, исп.: *āuishil* 'засечена дрвена гредица', *glājz* 'шина', *kājla* 'дрвени клин, затесан само с једне стране', *kvēr* 'бочни ходник у рударској јами, који се одваја од улазног ходника, тунела', *kīlavica* 'рударски крамп, шиљат с једне стране', *koishōlci* 'исцепана дрвета која се слажу уврх ходника како се не би обрушавао', *kūlak* 'урезани део на дрвеној конструкцији који олакшава спајање греда', *mājsīor* 'рудар', *mišlāk / mīšlak* 'дрвени ступац, подупирач', *īlatīshīka* 'количина подземног угља која се због свог сагоревања издвоји у одређену масу', *īrōkovi* 'јамско превозно средство', *čīmbra / cībōjka* 'дрвени предмет који служи за подграђивање и учвршћивање конструкције у тунелу', *shākīta* 'вертикални ходник у јами', *shōralici* 'рударска секира', *shīemīla* 'врста дрвеног стуба', *shīillo* 'држалица на алатки' итд. Лексема *kīlavica*, на пример, позната и српским средњовековним споменицима (в. VI.1.3), вероватно је у вези са сред. високонем. *kilhowe* (савр. нем. *Keilhaue*), у истом значењу (Јиречек 1981-I: 270, Антуновић Коблишка 1982: 175, исп. Gashi 1984: 45).

2.7. Најзад, и поједине фолклористичке паралеле указују на могућност постојања некада ширих језичких међуутицаја у оквирима овдашњег становништва. Низ поетских мотива, на пример, жртвено узиђивање невесте у грађевину, хајдучке одмазде над таоцем, чак и женским (исп. Вајганд 1997), познатих и копаоничком фолклору, имају несумњиво ширу балканску културолошку позадину. Разумљиво је, отуда, што се низ фолклористичких подударности јавља и на језичко-стилском плану. У њих спада, на пример, бројна конструкција са пред-

логом до: и украде до три коња врана (Јанићијевић 1987/88: 60, Требиња), Код Ђурђа су до три веселости (112), Лазар има до две, до три мане (121) (Марковић 1969), Отѓуд идუ до трѣ бећара (Вучитрн 577), Обукла је до три фустања (Вучитрн 578), Ђаде риљни до трѣ коња редом (Расник 584) (Еlezović 1935), – позната и суседним балканским језицима (исп. Настев 1988: 77–86). Трагови потискивања предлога у корист непосредног додавања одредбе за место предикату, што је карактеристика арумунског и македонског (Конески 1966: 107), данас су, такође, сачувани у косовскометохијској фолклористици. Њих препознајемо и у песмама из копаоничког краја: Шетао сам цёлу Босну (Митровица 579), Да он ђиде шарёне одаје (Расник 584) (Елезовић 1935).

Области стилских средстава припада и широка употреба тзв. украсног *j*, које познају арумунске и шиптарске, али и бугарске, македонске и српске народне песме, укључујући и оне из приморја (исп. Конески 1966: 51, Настев 1988: 84, Богишић 1878: 57, 153). Копаонички фолклор нам нуди више таквих потврда:

*Jу љланине ој, зелена ливада
Зелена ливада,
Ju љланинє ој, ој девојко моја.*

*"Ju рука му ој, сребрано свирајче
Сребрано свирајче
Ju рука му ој, ој девојко моја.*

Мрче

*Под оном, љод оном гором зеленом
мало се, мало се село видело
ju селу, ju селу коло играло
ju колу, ju колу моја девојка.*

*Јоно моја кућа
јоно моја вратиा
јоно моја девојчица
шипо стоји на вратиа.*¹⁷²

Судимља

¹⁷² Један такав пример наводи Ј. Арсовић (1973: 66). Још једну потврду налазимо у песми из Бугарића (Србовца) у ибарском крају (Елезовић 1935: 566). Низ оваквих примера из косовскометохијске области бележимо код В. Бована (1989-I, нпр. 143, 164, 168, 204). Но, иако ову појаву данас превасходно препознајемо у фолклористичком материјалу, она је, чини се, још увек саставни део прозног дискурса у појединим говорима. У архаичном говору Галипольских Срба бележи се низ таквих примера у различитим позицијама: брањи се дујобу трђ вұка, Јона није мόгла, Күй пăдне сâm, *jōn* не плаче (Ивић 1957: 453, 461 – текстови), а ова појава је потврђена и у говорима јужне Србије: А, па зато је лако, *јево* ти ова флашица воде (164), Пуштија ги и *јулари* им окачија (462) (Ђорђевић 1988), исп. *јулâр* (57), *јўжсе* (37) МП. Па и поједини копаонички облици (исп. раширено *јđиет* ДЛ, М) морају се посматрати у овом светлу.

VIII. КОПАОНИК У КУЛТУРОЛОШКОМ ОГЛЕДАЛУ СРПСКОГ НАРОДА

1. Језик о народном животу

Оно што је речено за топличку област, да је стицајем историјских околности до средине XIX века то била „једна од најмање познатих турских области на Балканском полуострву“ (Лилић 2000: 112), – могло би се прихватити за копаоничку област у целини. Та „анонимност“ у којој се одвијаја тамошњи народни живот, ма колико била резултат неповољних друштвеноисторијских услова, омогућила је, на другој страни, да се до у освите III миленијума очувају стара, средњовековна етничка и културна обележја српског народа (исп. Исто: 114). Ово захваљујући пре свега томе што је ова област могла истрајно чувати своја рурална обележја, а није ни век и по прошао откако је В. Карадић записао: „Народ српски нема других људи осим *сељака*“ (Карадић 1957: 322).¹⁷³ Утолико пре је ова област постала необично богата духовна ризница српског народа, својеврсна „Encyclopaedia Coppaonica“.¹⁷⁴

1.1.1. Када је о тој архаичности реч, она је у копаоничком крају као обједињујући чинилац присутна у многим областима

¹⁷³ Уочавајући тај почетни раскол између руралног и урбаног у тадашњим српским областима, аутор даље пише: „Оно мало Срба што живе по варошима, као трговци [...] и мајстори [...], зову се *варошани*, и будући да се турски носе и по турском обичају живе, а уз буне и ратове или се затворе с Турцима у градове, или с новцима беже у Њемачку; зато они не само што се не броје међу народ српски, него ји још народ и презире“ (Исто). Социјални миље везан за такво економско профилисање српског становништва утицаја је на то да се већ у повељама XIV в. под именом Срби, за разлику од нпр. Влаха, подразумева земљорадничко становништво (Шаркић 1995: 39).

¹⁷⁴ Зато и овдашњи испитаници, као Султана-Сутка Савић (1903) из Мрча, Стојка Исаиловић (1917) из Судимље, Милија Степановић (1925) из Требиње, Милосава-Мишка Исаиловић (1927) из Г. Граничана, Лепосава-Лепша Савић (1928) из Л. Бање, Загорка-Гора Костић (1935) из Брзећа и др., представљају праве енциклопедије српске народне прошлости.

људске делатности и духовности, укључујући и оне прастаре, митолошке слојеве који потичу из праиндоевропске ствари. Знатан фонд копаоничких речи и израза, посредно или непосредно, припада овој, митолошкој лексици. Тако су ту *врагови* и *ђаволи*, *караконцуле* и *вамйри*, *вештиери* и *вештице* и њихови изједи, разне *неосейшићине* и *неосебна месита*, *трикаzioniја*, *виле* и *вилина* (/ вилска / виља) кола, вилске *стоже*, *летећи змајеви*, *тобачена гувна* и *крље*, *незнани гробови*, *ђавоља* (и хтонска) лева страна, тј. лево колено (у псовци) и др. Ту су *уроци* и *урокљиве очи*, *вечтичја престрелења* и *пресечења*, *вађења душе*. Ове митолошке реалије прате многе старе заштитничке обреде: *врачање*, *гледање*, *бајање*, *чарање*, *оишкуј* од злих сила, *бацање* и *гашење угљевља*, *изливање олова*, што прате бројни, за разне прилике апотропејони, као што су *волујска глава*, *конойац обешеника*, *јуручки гребени*, *црни (црнокорасићи) ножеви*, *стрелице од грома*, али и ласцивне речи и псовке различите врсте.¹⁷⁵ На остатке овог митолошког света неретко указује и топонимија, на пример, *Виље коло* (189), *Змајска њива* (190) *Ђаволаќ* (192) (Грковић 1970). И овде су, као у многим другим српским крајевима, бројни појмови под вербалним табуом, те се сматра непожељним поменути у одређеном тренутку ђавола, вука, змију, болест и др. (Отуда и низ еуфемизама, одн. погрдних речи за ове појаве.)

Копаонички масив је, захваљујући својим надмоћним врховима (одакле се види „цео свет“) и богатим рудиштима, лако похрањивао старе митолошке представе у овдашњем народу. Израз „божја ѕоа“, како планину назива Миланка Ристо-

¹⁷⁵ Отуда лексеме често имају своја паралелна, митолошка значења, па, тако, *макаје* представљају и апотропејон (исп. Кулишић / Петровић... 1998: маказе), што потврђује и овдашњи назив за врсту обредног хлеба, са украсом облика маказа (исп. *држасај*, *железнице*, *јарам 2, молитва*, *тјјас*, *тргијеза* и др.). И поједини изрази имају посебна значења у домену обредних радњи и обичаја, нпр. *носић канавац* ('обичај даровања кума и старог свата после свадбе'), *преврнући шанур* („да се преврне код њи“), *прекоسيћ / пресећ* (очима, в. *престрелић*) ГГ. У овај лексичко-семантички круг спада и израз *слећи миши*, са конотацијом магијског љубавног средства којим се, између остalog, лечи и немоћ, тј. неплодност мушкарца. Ово веровање је било поznato још у средњем веку (Јиречек 1981-II: 314).

вић, слепа старица из Јелакца, вероватно симболизује управо божанске макродимензије Копаоника као својеврсне небеске *сохе*, која, иначе, у словенској митологији представља култни, дивинизирани објект, идол посвећен добром или злом божанству. Низ топонима из ове области (нпр. Соха, Со) чува успомену на овај култ (исп. Кулишић / Петровић... 1998: соха).¹⁷⁶ Том културолошком корпузу можда припада и основа садржана у имену горњотопличког, висинског села *Требиња*, са значењем светилишта на коме се приносила жртва (Исто: требиште, исп. Skok III: *trijèbiti (se)*). И један од копаоничких врхова, свакако не случајно, назива се *Пилатовица*, и можда је у вези са лексемом *πιλάτης* 'јаво, препреден, окретан скоро као крилат' (Елезовић 1932–1935, исп. занимљиву творбено-семантичку паралелу у изр. „јато голубато“, Марковић 1969: 58). Иако се овде могу укључити и друга тумачења (исп. VII.2.1), може се претпоставити да је у основи лексеме табуизирано име за какав стари копаонички демоним (исп. *πιλάτης* 'мучитељ', Skok II: *pilat*), а веза различитих демонима са рудама и рудиштима, пре свега са гвожђем, позната је у демонологији.¹⁷⁷

И топоним *Тољица* указује на могућу везу са појединим митолошким архетиповима – дивинизираним јунацима, који се „радо везују за топле, лековите изворе“ (Чајкановић 1994: 270). У прилог томе иде чињеница да се у овдашњим народ-

¹⁷⁶ У етнологији је забележено да у старој религији иста реч „значи и идол и колац, йањ“ (Чајкановић 1994: 282).

¹⁷⁷ Митолошки обрасци који указују на зле, тј. „нечастиве сile“ препознатљиви су у овдашњим изразима и пословицама, нпр.: *шёра га ѡаво, ѣа ѡавола М, гд ки ѡаво КР, ѡаво би га знАО З, ѡаво да га знА ГГ, ошишило свё у врага С, нек ѿде ѿ врага ГГ*, али и: *бољи ми мој ѡаво него шубј ћијео М*. Овде се укључују формуле за одбијање зла, или неке невоље, које се употребљавају нпр. приликом помена тешке болести или смрти (*даље га било Бр / долећо га било ЛБ, боље склони ГГ*), или могућег огрешења (*боље ојроћши, боље склони ГГ*). Наравно, поред ове, у низу различитих форми бележимо и присуство друге митолошке стране, исказане у лицу представника врховног добра: *бог љомага де кућа се слага Бр, свё из ваше њсии у божје јуши ГГ, или: дабоѓда ши срећа шевала Бр, нек му дабог срећу Т, бог нека га чува, бог му дао ЛБ, бог и Светија богородица, бог ше рајски ГГ, и др.*

ним предањима чува успомена на познатог епског и митског јунака-заштитника, Милана Топлицу.

1.1.2. У сточарском амбијенту очекивана су веровања која сведоче о присуству божанског у лицу појединих животиња. Зооним *tauros*, грчка реч илирског порекла, која не значи само 'бик', него представља и фалофорску метафору (Будимир 1969: 129), као да чува своје семантичке еквиваленте у копаоничком пријеву *биковитӣ* (/ йасиҷӯшайӣ) '1. неуштројен; 2. фиг. бесан' (исп. „биковйт вёпар“, М). Копаоничани су у својим обичајима, на пример божићним, сачували стара веровања о волу као божанској животињи (исп. Чајкановић 1994: 330), а у појединим областима чува се и успомена на некадашње организовање борби међу сеоским воловима (в. Radoičić 1996: 51, Црнатово – текстови). У митолошку симболику, непосредно или посредно, укључује се и коњ као верни пратилац свеукупног људског живота. На то упућује његово неизоставно присуство у легендама које га често везују за проналажење овдашњих бањских извора, откривајући, тако, и његову хтонску димензију. На то указују и многи, донедавно широко заступљени обичаји, на пример свадбени (в. *нăкăнче*), или стари обичај „откупљивања“ живих од мртвих (в. *желĕзнице*) који сам забележио у Г. Топлици (Калиманце), познат и ибарским селима (Милошевић 1936: 51). Улога коња у обредном „откупљивању“ међу браћом и сестрама (побрратимима, посестримима), једноданчићима и сл. говори о траговима праиндоевропског мотива божанских близанаца, везаног управо за култ коња (исп. Mallory 2006: 174). И копаонички израз *дăле га бйло*, као формула за одбијање зла (в. фус. 177), нахи ће места у стрепњама овдашњег човека за мир и напредак међу стоком („стока кад се бїе, дăље га бйло“, ГГ). Ове, као и друге животињске врсте (в. VII.2.4) присутне су у оквиру различитих мотива и у копаоничким народним песмама (Јанићијевић 1987/88).

1.1.3. Поштовање вучијих дана (Мратинци, тј. Св. Мартин, 24. нов.) и *вучара* са којима иде неизоставна „снаша“, вероватно као симбол плодности, такође припада старим митолошким обрасцима. У том смислу се и ојконим *В'учийрн* може

довести у везу са улогом трна, тј. глога (исп. Кулишић / Петровић... 1998: глог) као магијског и заштитног средства којим се штити од вукодлака као ноћног демона („Глогово дрво се не гори, јер је вилино дрво“, Милошевић 1936: 53). По једном епском предању, у Вучитруну су столовала два брата Војиновића, док је њихов брат Милош, познати епски јунак, боравио „на 'Vučjoj planini', што је stariji oblik za stanovno mjesto triju Voinovića, nego grad Vučitru“ (Nodilo 1981: 628, исп. 626). За Вучитрун се везује и столовање синова Вука Бранковића (Еlezoviћ 1932–1935: Вучитрн), који је у српској митологији понео другачије атрибуте. Има, дакле, разлога да се под Вучјом планином подразумева управо Копаоник, или бар један његов део. На то можда упућују и поједини ороними, исп. шумовити вис *Vučak* (Трајановић 1889: 257), или *Bukova gláva* (/ *Bukova gláva*) у атару села Mrče, као и развијен култ вучијег празника (Мратинци) у овом крају.¹⁷⁸ О постојању вучијег култа сведочи и податак да је на Косову за вука спреман посебан колач на Бадњи дан (исп. Кулишић / Петровић... 1998: вук). Но, разумљиво је, на другој страни, што је вучије име, с обзиром на то да представља демона подземног света, потискивано из употребе, што је већ позната појава у језику.

По свом рудном богатству копаоничка област се морала везивати за хтонски свет, својеврсни „тамни вилајет“, на шта указују и стара именовања за ову планину, посебно семантички паралелизми између претпостављеног *Сребрна йланина* (исп. данас један од врхова Сребрнаца), венецијанског *Montagna dell' argento* и турског *Гимии-даг* (в. VII.2.6). Митолошке конотације везане за вука као ноћног демона, који симболизује (сребрни) месец са својим менама, лако се могу разумети кроз јединство у смењивости, односно двојство које у српској митологији исказује симбол вука. У то се укључују и два епска и митолошка лика – Милош Обилић¹⁷⁹ и Вук Бранковић,

¹⁷⁸ Не тако далеко, на североисточном правцу, нашла се још једна планина, још једно обитавалиште старих српских божанстава, са митолошког аспекта можда унеколико супротстављено Копаонику. Реч је о Јастрепцу, чији пантеон укључује и змајолике богове (исп. Nodilo 1981: 454–455).

¹⁷⁹ На ову митолошку везу између Милоша и Месеца указује Н. Ноди-

и један и други везани за „Сребрну планину“, али међусобно јасно супротстављени у српској митологији.¹⁸⁰

1.1.4. Лексичко-митолошком кругу припада и апелатив *ტრეზа* ('подушје'), свакако везан за култ умрлих предака, који се посебно сачувао код Срба (Nodilo 1981: 541). О „светој трапези“ као црквеној реалији говори се у Душановом законику (Шаркић 1995: 121), а у српској топонимији забележено је и име једног утврђења код Смедерева под именом „витешка трапеза“ (Јиречек 1981-I: 411). Поред топличког насеља *ტრეзе*, које легенде везују за „култне сеоске обреде“ (Николић-Стованчевић 1985: 155), овом вокабулару вероватно припада и ордним *Столови* (исп. *столовайи*) из доњег тока Ибра. Можда је у вези са тим значењем и горњотоплички топоним *Столиће*, забележен у селу Градац (Грковић 1970: 192). Познато је да је код Срба у свечаним приликама кнез седео „на столу или *պէտոլու* својих предака, за који се везује нека врста прадедовског култа“ (Јиречек 1981-I: 70), а за „нарочитим столовима“ на црквеним саборима седе старешине великих манастира (Исто: 260). Једна народна песма из Жупе пева о девојци која је, надајући се сватовима, „целог дана улицу брисала, / по улице босиљак сејала, / по босиљку столове ређала“ (Марковић 1969: 36). Метохијска предања и данас чувају помене „светих престола“ који имају заштитничку и исцељујућу моћ (Радуновић 1996: 133), а свакако су у вези са божовима, или прецима чију је наклоност требало задобити. Жене из Брзећа и околине обављају и данас некакве магијске радње код Столовачке стене.

Сјајне гозбе праиндоевропских богова, оличене у златним столовима и златним чашама, нису остале без трага ни

ло (1981: 625), а о Месецу као „царевој невери“ пева једна копаоничка песма (Јанићевић 1987/88: 58).

¹⁸⁰ О томе кроз „веру“ и „неверу“, кроз „светло“ и „таму“ пева се у српским песмама вековима. У епској песми Кнежева вечера супротстављеност „вере“ и „невере“ најпре се везује за Милоша Обилића, да би се онда она пренела на шири епски план, на Милоша Обилића и Вука Бранковића. И неколико векова касније, као да ће Б. Радичевић у свом спеву Пут подсетити на ово старо митолошко двојство у српском народу: „Ноћ нам дође са Вука једнога, / данак бели, браћо, са другога“.

у српској епици, а трпезе ће у многим народним обичајима и надаље имати важну обредну улогу (нпр. „трпеза умира“, Nodilo 1981: 389, 702). Развијен култ чаше и наздрављања на Копаонику вероватно је део те традиције, тако добро познате већ античким спевовима.

1.1.5. Копаоничка клетва „Девети појас ће тो да остава“ (M) указује на лексему *ποίασ* у значењу ’степен сродства, колено’, са митолошко-ритуалним и ономасиолошким паралелама у старобалканским језицима (исп. Будимир 1969: 207–215).¹⁸¹ Митолошка конотација у овој клетви указује и на број осам којим се завршавао основни бројчани циклус још у време праиндоевропске заједнице, поставши значајан друштвено-економски и временски квантификатор већ код илирских племена (Исто: 215–218). У српској митологији је огрешење о завет грех који се наслеђује до деветог колена (Кулишић / Петровић... 1998: завет, бројеви), дакле, до следећег бројчаног циклуса.¹⁸² Поменуту клетву Лепосава Савић из Л. Бање објашњава тиме да су овде „до деветог колена својте, а после нису“. Реч је, дакле, о клетви, тј. испаштању које се намењује припадницима целог рода. Одрази оваквог става о дometу сродства и сродности могу се наћи и у правним документима. Правна категорија везана за наслеђивање „до осмог степена сродства“ била је позната и Душановом законику (Шаркић 1995: 94). О старој племенској организацији сачуваној у области северне Албаније, те поштовању заједничког претка у оквиру родослова који обухвата сроднике „до десет колена у

¹⁸¹ Лексему *πᾶς* у значењу ’кољено у роду’ В. Каракић (1852) је забележио у Црној Гори. У истом речнику бележимо и лексему *οστῆαιαι* се („н.п. гријеха“, у значењу ’опростити се’).

¹⁸² О „љуби Павловици“ која већ девет година „нема рода ни порода“ говори једна копаоничка лирска песма (Јанићијевић 1987/88: 81). У српском фолклору таквих примера има пуно, исп. клетве: „Да би, слуго, болов’о на пуно девет година“ (Богишић 1878: 96), „Девет дома мењала!“ (Марковић 1969: 207). Забележена је и пословица: „Здетвина иде до девето колено!“ (Ђорђевић 1988: 479). „Кад се роди мушки дете – бележи М. Ђ. Милићевић – девета кућа пева, а кад се роди женско дете чак девета кућа плаче“ (Милићевић 1894: 12).

назад“, пише К. Јиречек (1981-II: 43). На другој страни, у ста-ром „деветању“ се можда понегде садржи и очекивана коно-тација везана за мноштво и небројено (исп. Nodilo 1981: 311).

1.1.6. Метафорички израз *ðđoreši se vreža!*, за жену која је почела заредом рађати (Г. Топлица), у сагласју је са старим магијским обичајем забележеним у копаоничким селима на Ибру. Пред долазак сватова, наиме, удавача би брзо истресла вређу са оделом у којем ће се венчати, уз речи: „Како се ово брзо истресало, тако се ја брзо порађала!“ (Милошевић 1936: 46). О превртању вређе, са које породиља пије воду, пишу и други српски етнографи (Милићевић 1894: 192). Овакве ма-гијске радње (засноване на принципу сличности), посвећене „отпечаћивању“ женске утробе, забележене су у северној Ма-кедонији (Vest 2008: 621). Њима се исказује брига заједнице да жена почне рађати, да донесе здраво потомство на свет (исп. „Нăјлéпа мăлос дëца“, Т) и преживи порођај.

На другој страни, на стара веровања везана за поштова-ње предака, што је доминантна одлика копаоничких обичаја, указује лексема *rūšan* 'жalan, у жалости, у црнини' (исп. *rū-
šiñi (ce)* 'жалити, стављати обележја ожалошћености'), која је вероватно у непосредној вези са старијим обликом *zloru-
šan* ('лоше одевен, поцепан, одрпан', РСАНУ 7). То указује на могуће прежитке старог обичаја да се у жалости носи по-хабано, тамно одело, као што јеска јунакиња Хасанагиница, у истоименој песми, свога сина, од кога се заувек опрашта, дарује просјачким, „убошким хаљинама“ (Ђурић 1977: 635). Иако је жаљење имало различите облике испољавања, о чему добро сведочи српска фолклористика, његова симболика се углавном везује за облачење црнине. Забележено је, на другој страни, да су се за велико кићење на средњовековном српском двору употребљавале „сасвим отворене боје и сјај метала“ (Јиречек 1981-I: 298).

У низу примера језик нам, дакле, сведочи о снажној пле-менској свести и обичајима који су пратили друштвени живот. И обичај крвне освете, некада шире заступљен у балканској и балканословенској области, проузрокујући неретко исељава-

ња читавих породица, оставил је свој траг у језику. Израз за крв („Фини – за крв човек да га не убије“, БП) сведочи о остатцима таквих обичаја.

1.1.7. Свет природних појава дубоко се везао за различите области људског материјалног и духовног живота, укључујући и економско привређивање овдашњег становништва. У то су се, поред сточарства и пољопривреде, укључили и други облици привређивања, као кирицилук и трговина. Биће да на то посредно упућује и лексема *Гарваника*, „прва д³вјезда поред Месеца“ (ГЛ 83), као реч којом се означава небеско тело, често врло корисно у просторној и временској оријентацији. Иако је, на први поглед, овај облик у вези са основном речи *гарван* ('гавран'), овде је реч о астролошком народном термину, на шта указује и РСАНУ (9) својом упућивачком одредницом: *Карваника* „ж астр. покр. в. Караванка [...]“ (Јанк. Н.). (Левач, Буш. 1)“. У главној одредници, под *Карваника*, стоји: „ж астр. покр. народни назив за йланету Венеру или за звезду Сиријус која се види на небу око Јеноћи; исп. Вечерњача, Даница (2), Зорњача (1)“. Даље се, у наставку одреднице, наводе подаци из различитих извора, од којих је за ову анализу посебно значајан онај који истиче: „Караванка је сјајна звезда која се појављује пре пола ноћи. Она се зове тако због тога што је 'измамила' царски караван са благом, који је од хладноће пропао (Ђорђ. Д. 1. 554)“. Забележени извори за ову одредницу, у чијој је основи реч турског порекла (тур. *kervan*, в. фус. 77), упућују, између осталог, на копаоничку и суседне области.¹⁸³

Природне појаве везане за небеска тела остаће, наравно, у средишту интересовања и других старих веровања, често недовољно препознатљивих у својој језичкој манифестији. Тако се несвршени глагол *просиђавати се / расиђовати се* у копаоничком крају употребљава да означи фазу месечевих мена („Просипује се Месец“, ГГ). Глаголима *расути (се)* и *расићати (се)* у Душановом законику се исказује казна одузимања

¹⁸³ Исп.: „Караванка зову звезду што излази на истоку у поноћ (Топлица, Цветк. М.). (Врњци, Јов. Ђ. 2; Лесковац, Требј. Р.)“ (РСАНУ 9).

поседа појединцу или селу („да се распе“, или „расипе“, Јиречек 1981-II: 132).¹⁸⁴

1.2.1. О чврстој везаности Копаоничана за традицију и веру говоре многа светилишта и култна места у овој области. Још је Стефан Немања средином XII века у Топлици сагradio два манастира (Света Богородица и Свети Никола). У селу Штава налази се црква Свети Мина коју је у XV веку подигао властелин Мркша, дворанин деспота Ђурђа Бранковића, а сматра се да је посвећена краљу Стефану Дечанском (Јашовић 2007: 24, 43, 172). Народ овог краја поистовећује ове две личности, исп. „Свети крάљ Ђечански, звáни Мíна“, како у Земаници појашњавају име ове славе. (Св. Мина се у црквеном календару поклапа са Св. Стефаном Дечанским, а тај се празник у народу назива и Св. Мрата или Мратиндан, одн. Мратинци, в. 1.1.3.). С правом први истраживачи копаоничке области бележе да има „тма божија“ овдашњих цркава (Трајановић 1889: 249). У копаоничком крају су бројна црквишта и гробишта, али и извори, јазеви који се и данас поштују, где се о појединим празницима пале свеће и(ли) симболично оставља новац. И овдашња топонимија даје вредне податке о верском и обредном карактеру различитих места и објеката. Широм Топлице и Косанице забележени су бројни топоними који у основи, односно као део сложене конструкције, садрже лексеме црквина, црквица или црквишиће (Јашовић 2007: 514–515). Пада у очи и један број топонима као Молићева (Плочник 141) и, посебно, Молићвишиће (Данковиће 83, Дубрава 94, Игриште 103, Мерћез 128, Пљаково 141, Сагоњево 152, Дединац 438–439, Селиште 438–439, Грабовница 438–439) (Исто).¹⁸⁵

¹⁸⁴ Овде се прикључује низ других израза и поређења везаних за спољашњи свет, нпр. „земље тешко“, „смјеје се ки зора“, „стара ки брао“ Бр. Неки од њих, као украйински чечлу 'урезати крстолики знак на кори дрвета' (3), указују на сачуваност старог, обичајног права везаног за првенство својине над пчелињим леглом пронађеним у шуми.

¹⁸⁵ Спорадично присуство палatalног л', које је Јашовић бележио у појединим копаоничким селима, укључујући и она висинска, нисам запазио у местима која сам посетио. На другој страни, у ауторовом материјалу није бележен копаонички акут.

Реч је о култним дрветима, тзв. записима (нпр. *Писана буква*, Исто: 117) око којих се обављају сеоски обреди. (Исп. лексему *угинут* (3) за дрво-молитву које је сасушено и иструнуло, те више није у функцији.) Овакве топониме потврђује и материјал са виших копаоничких терена: *Молићва* (191), *Стара молићва* (201), *На молићве* (184, 195, 201), *Под молићву* (184) (Грковић 1970). Овоме се придружују и топонимске форме са апелативом *крос*, на пример, *Крс* (188), *Код крстца* (190, 197), а можда и други топоними сличне семантике, исп. *На ковчегу* (Исто: 197). Етнологија је забележила да се под „крстима“ подразумевају и сеоске славе, тј. заветине (Nodilo 1981: 578).

О вези овдашњег становништва са црквом у различитим доменима људског живота, сведочи и следећи одломак једне жупске народне свадбене песме која опева однос невесте према деверу:

Мил' девере, злаћано ћрсћење!

Снајка ћи је кошуљу резала.

Мил' девере, злаћано ћрсћење!

На црквена вратиа измерила.

Мил' девере, злаћано ћрсћење!

Са иконе шару ђочињала.

(Марковић 1969: 63)

1.2.2. Копаоничка област добро чува трагове општенародних традиционалних верских свечаности и сабора (српсл. *събоѓи*), познатих још античком добу (нпр. у Делфима, или Олимпији). Копаоничко „Метође“ (Св. Методије, 3. јул),¹⁸⁶ за које је у овдашњем народу везано предање о страдању, а затим и престанку рада копаоничких рудника, постало је општа слава за сва насеља на Копаонику (исп. Павловић 1948: 256). Српски летописи XV века заиста бележе честе пожаре у

¹⁸⁶ Овај облик појављује се и као овдашње властито име (исп. Гмитровић Метође из Сеоца) у списку устаничких породица из Копаоника (Павловић 1957: 66). Име је забележено и у топониму *Метођијева Јосечина* (Јашовић 2007: 116).

рудницима и многобројне људске жртве (исп. Јиречек 1981-I: 287). Становници Земанице, са ибарске стране, и данас се ради сећају тог дана „кад се јде у Копаник на сабор“. И читава Гокчаница, на северном правцу, празновала је до Балканских ратова копаоничко Метође, и то као „општу славу“ (Павловић 1948: 291). Метође се зове брдо и култно место поред једног водопада крај Брзећа, где на овај дан долазе болесни, молећи се за здравље уз обредне радње. Занимљиве податке о овом празнику износи Ј. Панчић, из којих се препознаје и могућа сточарска природа празника, јер на овај дан „долази селска младеж, да походи бачије, или се скупља око каквог чувеног кладенца“ (Панчић 1893: 50–51).

1.2.3. Низ језичких облика, међу које спада један број глаголских именица, посебно оних образованих од свршених глагола, упућује на њихово претежно црквенословенско порекло и чврсту везу овдашњег становништва са хришћанском традицијом. Такви су облици: *умреће* („позив за умреће“), *убиће* М (исп. *имаће*, Елезовић 1932–1935), *приказање* ГГ, З / *приказања* ња (‘приказа, приказање; утвара’), исп. *радованје* (‘део ритуала за време окретања славског колача’) З, *обдарење* (‘божији дар’) БП, *створење* М, исп. *обиђење* (‘воља, жеља’) М, иако се изведените овог типа јављају и ван овог лексичко-семантичког корпуса (исп. „Залуд, драго, наше заволење“, фолк.). Овде свакако спада и уобичајен црквенословенски облик *Вајкарс* КР, ЛБ, Т, ГГ, те низ других.¹⁸⁷

И један број израза (нпр. *боже ме ојростви*) указује на хришћанску, или још старију компоненту побожности, која представља опште место у вези са евентуалним вербалним одступањем од верског кодекса. Само помињање Бога у контексту исказивања каквог нездадовольства нечим, такође захтева додатну формулу богобојажљивости, на пример: „Ко да бог не дам, боже ме оправди!“ Вр. У том смислу, и саме вербално исказане жеље, намере, квалификације и сл., траже обзир и снисходљивост говорника према вишој, свемогућој сили. Јед-

¹⁸⁷ Исп. апелатив *јеванђеље*, забележен у Б. Польу (Грковић 1971: 161), или зависне облике назива црквених празника типа: увече *Ђурђевадна* Б.

на испитаница из Блажева овако ће исказати однос према куму: „Кад дође күм и пријатељи, опрости бўже, мёне ка^o онो бўг да е дошо!“ Отуда се и само питање саговорнику које се односи на његов циль кретања, односно које је у вези са тим куда се запутио, – овде често своди на израз: Ако бўг дâ (исп. Nodilo 1981: 515)? У једној строфи народне песме из овог краја каже се: „Сусрете је драго: / – Те кобогда, Инка? / – Те да берем смиље“ (Јанићијевић 1987/88: 65, курс. П.Р.).¹⁸⁸

1.2.4. Многа копаоничка веровања и обичаји у вези су са неговањем традиције и колективне свести овдашњих Срба. О томе нам ваљано сведоче многе лексеме и њихова значења, исп. *зáвеї* 1. ’завештање, обећање’; 2. ’обичај’, *зáкон* ’обичај, обред; правило’, *зáконик* ’учесник одређеног ранга у каквом обредном обичају’, *пóшиштоваи* ’славити (обично за славу, верски празник)’ итд. Лексеме *држаси* / *чуваи* у значењу ’поштовати, неговати нешто као обичај, као ред’, елементи су вокабулара везаног за друштвену организацију (исп. *држава*), добро познатог већ Платоновим списима. Копаоничка лексика показује да се посебно место чувало за славски обред посвећен божанству заштитнику, о чему сведочи и израз *да(ва)и* *славу* (’славити славу’). О старом, високонегованом култу обреда и његовој обавезности у заједници сведоче и лексеме доцније махом везиване за хришћанску веру (исп. *пregrééши* 1). Такву свест није било тешко неговати у оваквом типу заједнице, у овдашњим многолјудним породичним задругама какве се помињу већ у српским правним списима XIII и XIV века (Шаркић 1995: 92), а за које је утврђено да су у турско време чак биле и ојачале (Цвијић 2000-IV: 45).

Трагови култа гусала, за које Ј. Цвијић (2000-II: 345) сматра да су обележје динарског ареала, у овим крајевима су још увек присутни. Свежа су сећања старијих на гусларе и њихово неизоставно присуство на овдашњим славама и сеоским саборима, што има своје далеке пандане у античким

¹⁸⁸ И у једној бугарштици слуга одговара своме господару који се хвалише својим лепим плановима: „Све то добро изрече, не рече ако Бог да!“ (Богишић 1878: 95).

рапсодима, путујућим народним певачима старих јуначких песама, омиљеним гостима на дворовима краљева и велможа. Ни средњовековни период, када је реч о српском двору, није се, изгледа, битније разликовао у погледу неговања гусларске традиције (исп. Јиречек 1981-І: 301). Иако гусала готово да више нема у овој области, гусларске мелодије могу се и данас препознати у новијим музичким обрадама, извођеним на другим инструментима. Тако, Зоран Планић из Земанице, који је некада боље познавао вештину гуслања, гусларске мелодије данас успешно дочараја на хармоници. И други стари музички инструменти били су овде у употреби, као фрула или гоч. Топлички ојконим *Игрйшиће*, очито апелативног порекла, указује на постојање посебних места на којима се играло у време светковина (исп. Јиречек 1981-ІІ: 293).

1.2.5. Јака национална свест уткана је у стара предања и легенде, као и бројна веровања која још увек живе у овим крајевима. У Г. Граничану и данас веле да није добро ако се хлеб преврне, јер „царсто се преврће“,¹⁸⁹ а сличне есхатолошке визије, добро познате митологији, јављају се и у вези са овде честим земљотресима („понима се земља“). У читавом копаоничком крају, од косовске према западноморавској страни, погребне поворке и данас су праћене државним заставама, које остају на гробовима одређено време (исп. *бајрак* као територијално-етничку јединицу код појединих балканских племена, Јиречек 1981-ІІ: 43). То као да су рефлекси једне ратничко-племенске свести коју, уосталом, бележимо и у другим обичајима, на пример свадбеним (исп. *распјуриш заспаву*). У такву државотворну свест лако се уклапа неговање и чување историјских предања, која често похрањује овдашња топонимија. Отуда она бележи и имена бројних личности које народ у својим предањима везује за ову област, исп.: *Кула Милана Тойлице* (Селова 158), *Ја^ериња вода* (Сеоце 159), *Јеринин град*

¹⁸⁹ Преврнути хлеб као симбол пропasti царства, тј. државе, свакако указује на могућу опасност од невоље и опште глади. Овде је, очито, реч о појму државе као хранитељице и мајке њених грађана, што је мотив познат и античкој литератури. Мотиве о пропasti царства бележиће и српска уметничка књижевност (исп. Његошево „паденије царства“).

(Штава 173), *Маркова йлоча* (Штава 173), можда *Кулїна* (Калудра 408) (Јашовић 2007, в. 2.2).

Топоними као што су *Цариџки брег* (Мерђез 247), *Кнегжевиџки йошток* (Коњува 247), затим *Трговишће* (Штава 173), *Градишиће* (Пачарађа 137, Штава 172) (Исто), као и *Кнегжёва ливада* (188), *Кнегжевски йошток* (199, и ојкон. *Кнегжёво*, 197), *Кнегжёвица* (188), *Градац* (198, и ојкон. *Грáдац*, 191), *Градачки йошток* (184, 192), можда *Царине* (195, исп. Skok I: *cārina*) (Грковић 1970), – говоре о друштвеном и економском миљеу средњовековне Србије. Ојконим *Берекаре*, као и топон. *Берекарска чука*, *Берекарска река* (Исто: 195, 199), од гр. γεράκαρι(o)ς 'соколар' (Skok I: *đerakar*), сведочи о чврстој укључености села у систем средњовековне српске привреде. Можда се у том смислу и ојконим *Земеница* (/ *Земеница* / *Заменица*), уколико није у вези са кореном зем- (: земља), може везати за стари правни термин *заманица*, у вези са обавезом кошења сена, кога помиње Душанов законик (исп. Шаркић 1995: 35).¹⁹⁰ Под горњотопличким топонимима *У зједницу* (186), *Зједница* (196, 199) (Грковић 1970), можда се крију остаци колективне својине средњовековних жупа (Шаркић 1995: 78), а под топонимом *Крашиће* (Грковић 1970: 199) – погранична жупа којом је управљао властелин-крајишник (Шаркић 1995: 79). Низ топонима сведочи и о старим друштвеним играма, као *Гуцало* (Спанце 160), или *Мёталица* („чобанско игралиште“, Мијачиће 433) / *Метâлька* (Барлово 433) (Јашовић 2007). Исп. више топонима под називом *Метâлька* (192, 194, 196, 200) у горњотопличким селима (Грковић 1970).

1.2.6. У овакав историјски и етнографско-митолошки круг укључују се и кратке фолклористичке форме из горњотопличког краја, често десетерачке,¹⁹¹ које својим реалијама тако-

¹⁹⁰ Исп. „Косач коси зелену ливаду, / омањује к селу погледује“ (Марковић 1969: 157). Облик *Заманица* јавља се у средњем веку и као мушки лично име, вероватно надимачког порекла (исп. Јовић 1969: 367). Но, занимљиви су подаци које поједини истраживачи износе у вези са земишином код старих Руса, једном врстом војне области, крајине, која је била очувана и у средњем веку (Деретић / Антић 2009: 75).

¹⁹¹ Чини се да су се те десетерачке форме некада чешће јављале и у

ће сведоче о старим временима: Ђоцкан Јанко на Косово дође, Земан грађи – земан разграђује, У језику мач – у рукама туч, Ни пара ни хелина, као и изрази: Прича од цара Константина (када се околиша и прича нешто издалека), од Хулинића бана (за нешто што се давно десило) и др. Помињање цара Константина у овдашњим предањима подударно је са указивањима појединих истраживача на могуће словенско порекло цара Константина и царице Јелене, познатих раноапостола хришћанске цркве. Уз претпоставку да су рођени у Нишу, указивано је и на њихов снажан култ међу Србима (Кљакић 1992: 35–36, исп. Деретић / Антић 2009: 477–478). У то се уклапа не само Константиново прихватање хришћанства међу званичне државне вере, него и његово премештање престонице из Рима у Цариград, чиме су ударени темељи византијске цивилизације (исп. Чајкановић 1994: 247). И у суседним областима, на пример у Жупи, забележена су веровања која поједина стара утврђења везују за цара Константина (Лутовац 1980: 17).

Из овог културолошког круга је, чини се, и помињање „римског времена“ у овдашњој клетви Римско вреће дочекаћете! (у значењу: ’последње, судње време’), као и низ лексема овог лексичког језгра (исп. и: *rīm*, *rīmītī se*, *urīmītā*, *urīmītēn*) које испитаници доводе у везу са Римом. То такође иде у прилог есхатолошким визијама и најављивању овог земаљске катастрофе због нарастања моралне изопачености, што се уклапа и у идејну потку косовског мита (Чајкановић 1994: 273). Довођење у везу брака међу сродницима са „римском“ вером забележено је у Гокчаници, где се овакав брак осуђује од народа „и кад су га црквене власти одобриле“ (Павловић 1948: 292). Изреку „Рим прије – Рим послије!“ бележи М. Ђ. Милићевић у Васојевићима, преносећи свакако непотпуно тумачење једног испитаника да изрека значи да ће „и у српским земљама најприје бити добро а послије зло“ (Милићевић

слободном говору, свакако у стилској функцији. Од једне домаћице из Брзећа забележио сам прекор који је упутила свом мужу: „Шта ће тебе туђа пуштотљина, кад ти јмаш твое...“ Један домаћин из Кнежева, хвалећи до скорашињу добру организацију градње тамошњих путева, то је исказао реченицом: „Развалиши брда и долове“ (исп. 2.1).

1894: 86). Можда се ономасиолошки ослонац овом изразу може наћи већ у античким митолошким и утопијским представама о златном добу и хипербoreјцима, удаљеним племенима која у својим породичним задругама живе у миру и слози, далеко од невоља и свакојаког пропадања карактеристичног за један посве други начин живота (исп. Будимир 1969: 271–282, Лома 2002: 51, Деретић / Антић 2009: 34, исп. 1.4.2). Одрази стarih предања о „златном илирском добу“ нису мимоишли ни књижевне теме (нпр. код И. Мажуранића). То све као да указује на сачувану историјску свест која датира још из старобалканског периода, иако се она доцније могла на различите начине уобличавати на српском терену, на пример кроз познату опозицију према тзв. латинском свету, о чему често говори српска епика, исп. „Латинине невјерни јуначе“ (Богишић 1878: 160), „Латини су старе варалице“ (Ђурић 1977: 166).¹⁹² Чињеница је да су се у појединим периодима на Балкану јављале отворене супротности између православне и католичке цркве, што ће, на пример, наћи своје одразе и на ширем друштвеном плану. У Законику цара Душана прописују се казне за оне који прихватају „латинску јерес“, односно ступе у брак са „полуверцима“ (Јиречек 1981-I: 265). Ипак, поједини истраживачи и средином XX века подсећају на друштвено благостање и „принцип толеранције“ који је владао у српској средњовековној држави, у поређењу са државама западне Европе (Vest 2008: 670–671).

1.2.7. И у области етнографских реалија, везаних за свакодневни живот, вреди поменути један број лексема. Међу ко-паоничким одевним предметима, поред опанака, пажњу привлаче вунене чарапе од козје длаке, тзв. *козињаче*, које се носе

¹⁹² У свом речнику уз Народне пјесме, В. Богишић бележи израз који је ономасиолошки близак анализираном. Под одредницом Латинин стоји и следеће: „Тако се у Боци и Црној Гори и данас називају католици суплеменици православним. За то и кажу Црногорци и православни Бокељи, кад се наједе на што [:] ‘То је управ, да би се човјек поплатинио!’ што на длаку одговара познатому сјевероњемачкому: ‘Das ist zum kat[h]olisch werden!’ Вrijедно је додати, да се то кадгод и у Дубровнику и околици чује, где су мал’ да не сви католици“ (Богишић 1878: 371). Подаци о ситуацији у Дубровнику свакако су успомена на његово старо, некатоличко становништво.

зими. Оне су забележене већ у средњовековном српском инвентару одевних предмета сељака и пастира (Јиречек 1981-І: 299). Вредна су пажње и нека лексичко-семантичка преслојавања изазвана друштвеноисторијским сменама и променама. Иако су *ложица* и *кашика*, лексеме из области покућства, у начелу прихваћене као синонимне и често конкурентне на делу србијанских говора, Калина Даниловић (1909) из топличког села Жуч указала је на занимљиву разлику у значењима ових лексема. Испитаница истиче да су се раније ове лексеме употребљавале за различите врсте кашика – прва (словенска по пореклу) за металне, а друга (турска) за дрвене кашике. То, чини се, пружа верну слику културолошког пада који је дошао са војном и политичком пропашћу српске државе. Успомена на старо господство, у чијој основи је било рудно богатство овог дела средњовековне Србије, сачувала се и у овдашњем благослову Дабобђа јео златним кашикама БП, као и већ познатој изреци „Топлица златна ложица“ (Павловић 1957: 78). И једна жупска народна песма пева о младожењи коме постављају „свастике злађане кашике“ (Марковић 1969: 50). Стари српски споменици пружају доста података о средњовековној златарској делатности (исп. Шаркић 1995: 46, 68).

Занимљиве су и семантичке разлике које се чувају између лексема *град* и *варош*. Вукосава Пајевић (1927) из Љуше истиче, на пример, разлику по величини међу овим насељима, те да *грढ* значи 'мањи град', а *варош* 'већи град' (исп. Куршумлија било гräд, а сäд је вåрош). Чини се да је у овом случају прва лексема, словенска по пореклу, ближа старом значењу, које указује на феудално утврђење. Већ су први истраживачи ове области били изненађени бројношћу старих, порушених утврда и грађевина (Трајановић 1889: 248), о којима сведочи и овдашња народна поезија, исп.: „Гледала га са града девојка“ (Јанићијевић 1987/88: 67), „На граду се отворише врата“ (Марковић 1969: 39). На другој страни, општебалканска лексема *варош* (мађ. *város*) вероватно означава подграђе (исп. Богишић 1878: 353, Станишић 1995: 120), које је по својој географској конфигурацији морало бити пространије и погодније за различите врсте привредне делатности. Једна жупска на-

родна песма бележи: „отишла би у варош-чар(ши)ју: купила би меда и шећера“ (Марковић 1969: 195). Ј. Цвијић истиче да се већ од 1446. године већи тргови почињу звати варошима (Цвијић 2000-IV: 72).

1.3.1. И копаоничка антропонимија старином својих облика добро чува трагове прошлости (исп. Радић 1990: 44). Овде се издвајају бројна стара српска имена, махом словенског или хришћанског (црквеног) порекла: *Благомир, Ђурђе, Радоња, Радојца; Драгија, Милија, Јагњића, Лейбесава М, Вукашин, Вуцића, Милун; Красићиња, Милунка, Павлика, Стевења* (117) В, *Милика Ли, као и: Бодган, Гробољуб, Лазар* (116), *Милош* (117) ДР, *Душан, Јроши* (117) ГЛ и др. И у овдашњој топонимији јављају се бројна стара имена, као: *Богује, Божан, Брајко, Велшиша, Видак, Вукало, Вукан, Вулећа, Голуб, Диконије, Јосив, Метићија, Мијаћ, Самаило, Филип; Агатија, Ајша, Анђелија, Бисинија, Вишња, Гиздава, Јагра, Јевдокија, Мируна, Севда, Томка* (Јашовић 2007: 257–258, исп. VII.1.5). У ономастичком систему, у неофицијелној употреби, још је жив стари патронимски (/ матронимски) суфикс *-ић*, исп. *Надићи* ('Надини унуци', ДР 99).

Трагове стarih антропонима надимачког порекла наслућујемо некада у дубљој језичкој структури, управо полазећи од савремених израза који више немају непосредне везе са антропонимима. Тако, израз *гђо добра* („он гђо добро човек“, „дobar – гђо добро!“, БП), у значењу 'само добро, искључиво добро', вероватно има свој пандан у личним, профилактичким именима **головљо** и **головљовиќ** забележеним у XIV веку у Метохији (Јиречек 1981-II: 256, Грковић 1983: 169).¹⁹³

1.3.2. Популарности поједињих имена међу овдашњим Србима доприносили су и историјски догађаји кроз које је пролазио српски народ, односно истакнуте личности из ње-

¹⁹³ У једној српској народној песми јавља се израз „тица головране“ (Ђурић 1977: 464) – метафора за јунака арапина, кога у српској поезији најчешће прати атрибут 'црн'. Исп. *гђо* прил. 'јасно, тачно; непосредно, без увијања' (РСАНУ 3).

гове националне историје (нпр. *Душан*, *Урош*, *Лазар*, *Милош*, *Вукашин*, *Ђурђе*). Такав је, вероватно, случај са старим женским именом *Султана*, забележеним у овој области, са именом које је носила и моја испитаница из Мрча. И Гл. Елезовић (1932–1935) бележи име *Султана* (хипок. *Сүтта*, *Сүтка*) у поткопаоничкој области, у вучитрнском крају,¹⁹⁴ а фолклористи га потврђују и у Метохији (Радуновић 1996: 15). Име *Султана* јавља се и у призренско-јужноморавској области (Okuka 2008: 241). Антропоними *Сутка* и *Султа* забележени су у косовскометохијском фолклору (Бован 1989-I: 164, 206), а у фолклору југоисточне Србије позната је форма *Султа* (Иногаште, Златановић 1987: 21). Врло рано се име *Султана* бележи у северним српским областима, о чему сведочи Крушедолски поменик (акуз. *Соұлтаноң*, Новаковић 1875: 106), за који се претпоставља да „највећи део имена што су у њему, припада XVI веку“ (Исто: 20). За овај поменик констатује се удео имена из Бранковићеве депотске породице, из породице Јакшића, као и имена руске и влашке господе (Исто). Имена *Султана* и *Султанија* (хипок. *Султа*) позната су и хришћанском иономастикону западнијих крајева (исп. RIAZU XVI), о чему говори и речничка белешка у вези са именом *Султанија* („Ovdje je tako ime kršćanskoj djevojci“), потврђеним у народној песми из истарског краја (Исто: Sultaniјa).

Име *Султана* води порекло од облика *sultaniјa*, тур. апелатива *sultaniye* (Škaljić 1979) и, на први поглед, представља само пандан сличним образовањима (исп. *Vасилија*, *Десмина*, *Царка*). Но, и поред разумљиве мотивације овог имена садржане у раскоши и богатству својственим животу на султановом двору, у његовој популарности међу Србима могло је имати удела и сећање на султанију Мару, ћерку деспота Ђурђа Бранковића, жену султана Мурата II (Istorija 1970: Mara).¹⁹⁵ Јер,

¹⁹⁴ Мајка Гл. Елезовића, ћерка вучитрнског пароха, звала се *Султана* (Елезовић 1932: XI). У вези са овим можда није без значаја податак да је почетком XVI в. у Вучитруну било око 120 турских кућа (Урошевић 1965: 69).

¹⁹⁵ Можда су ова антропонимска преслојавања са облика *Mara* на облик *Султана* понегде могла бити подржана и једном врстом архаичне, но негативне конотације везане за облик *мара* (исп. Мршевић-Радовић 2008:

остали су подаци о томе да се султанија Мара пуно залагала за свој народ. Распон њених друштвених активности био је велики – од утицаја на политику турске власти према Балкану, до откупљивања српског робља по турским земљама (Цвијић 2000-III: 261, исп. Јиречек 1981-I: 408–409). После султанове смрти, султанија је од Мехмеда II добила на уживање Дубочицу и Топлицу. Умрла је 1487. године (Историја 1970: Mara). Нема слагања око тога где је сахрањена, али једно од мишљења говори управо у прилог Мариног градића код Куршумлије (према Јовановић 2007: 328, исп. овдашњи ојконим Маринце).

Посебно је за ову врсту анализе значајно то што је ово име, тј. његови хипокористици *Сұлтана* и *Сұлтана*, забележено и у говору исељеничким Галипольских Срба (Ивић 1957: 315, 335). Управо чињеница што је ово православно српско становништво у туђој средини, поред своје, у основи добро сачуване антропонимије хришћанског типа (исп. тамошњи *Регистар речи*, 499–519), сачувало и име Султана, – сведочи о посебној, националној конотацији коју је могло имати ово име у појединачним српским областима. Тако се вероватно може разумети и чињеница да су ово име добијала и деца у српским свештенничким породицама (в. фус. 194). То, на другој страни, говори да је овај антропоним могао бити и средство својеврсне мимикрије којим се и у отежаним историјским условима покушавала очувати национална свест. Јер, и присуство оријенталних елемената у српском језику могло је бити у функцији етничке (конфесионалне) мимикрије (исп. Николић-Стојанчевић 1985: 128–129). Можда управо у овом светлу треба посматрати податак да се ово име јавља и међу муслиманима српског језика, ако је потврда из Босанске крајине („*Sultána* [...] ћенско име (гјетко)“, Smilović 1977) забележена међу муслиманима.

119–129). На то би могао указати и негативни лик *хаци-Маре* из једне приповетке забележене у Судимљу, иако би овде и сама одредба *хаци-* могла бити носилац такве конотације. На другој страни, женско име Мара врло је присутно у копаоничком фолклору (Јанићијевић 1987/88, Марковић 1969), као и у српском народу уопште (исп. Новаковић 1875), – како по основи хришћанске конотације, тако вероватно и по основи неговања историјске свести српског народа.

1.4.1. На етнопсихолошком плану и данас је присутна изразита патријархалност овог становништва, која се, очито, неговала у некада многољудним породичним задругама. Успомене на њих сачуване су и у овдашњим народним песмама (нпр. „код мужа невере, / у мlogue девере ... па ја морам, мале, / ноћу да им перем“, Јанићијевић 1987/88: 64, исп. Марковић 1969: 275). О томе говори и овдашња лексика. У Mrчу су, на пример, доскора деца звала оца чиком, или чичом, што вероватно указује на једнак однос који су одрасла браћа имала према чељади у задрузи. Разумљиво је што су се у таквим условима потомци чак до деветог колена сматрали рођацима (в. 1.1.5). О некадашњим патријархалним задругама сведочи знатан број хипокористичких облика из области фамилијарне лексике, везаних за ужу породицу, као *мâле, snâle, brâle / brâla, nâna, cêja* и сл., који су потврђени и у нашим западним областима (исп. Карадић 1957: 144). Низ таквих облика (нпр. *брала, сеја, шура*, посебно вок. *мале, брале, селе, снале*), бежи се у жупским народним песмама (Марковић 1969). Да је реч о старом, задругарском ономастикону указује и велики број забележених средњовековних имена са основама из области фамилијарне лексике. У Дечанским хрисовуљама је потврђено, на пример, више десетина властитих имена са основом *брај-* (*Браја, Брајак, Брајан, Брајен, Брајило, Брајић, Брајко, Брајун, Брал, Брај, Браја, Брајан, Брајен, Брајеша, Брајило, Брајица, Брајић, Брајко, Брајуј, Брајуш* итд., Грковић 1983: 160–162). Међу њима свакако има и оних која потичу из области задругарског хипокористичког именовања, насталих из потребе неговања старосне хијерархије међу браћом.¹⁹⁶ Историчари су уочили да се у српској средњовековној етикецији лексема брат јавља како у редовима властеле, тако међу припадницима различитих сталежа (Лиречек 1981-I: 303). Лексема *брала* (исп. *брâленце*, Алексић / Вукомановић 1966: 313), забележена у значењу 'накоњче', указује на могуће начине ширења употребе оваквих модела именовања.

¹⁹⁶ Такву семантичку дистинкцију међу облицима типа *брала, брâле, брâлъца* имао сам прилике забележити у поморавском крају.

1.4.2. У целом копаоничком крају донедавно је био у активној употреби читав систем хипокористичких речи и израза из области сродствене терминологије, везан за имена која доведена невеста „надева“ укућанима (нпр. заовама, јетрвама, деверима). Међу тим именима, често архаичним облицима, налазе се: *милозावа*, *лайозावа*, *деверзावа*, *дикозावа*, *милојेटрва*, *драгојेटрва*, *милоцвеће*, *дикоцвеће*, *лайодика*, *ранодика*, *раномиље*, *миласејка*, *милдевер / мілодевер*,¹⁹⁷ *шეћердевер*, те *голубак*, *соколак* и др. М. Вукићевић у Д. Репи бележи низ таквих „презимена“: *мілосіта*, *милойуће*, *шєћеріуће*, *шєћерзावа*, *шєћерак*, *веледрাগа*, *миладиқа*, *діқа*, *дада-*, *мілдевер*, *лайодевер*, *йїкар* (веров. по лепоти), *брáле*, *бáїна*, *брáцо*, *делија* (110), а она се препознају и у жупском крају (исп. *міленице*, *милозावа*, Алексић / Вукомановић 1966: 314). Овакви облици се спорадично и данас употребљавају међу сродницима, а није ретко да се тако ослови и путник намерник (нпр. *лейа* *діко* Бр). Овакво стање подударно је са оним које бележе фолклористички записи из Метохије, указујући на то да млада кад дође у кућу „по правом имену ретко кад кога зове“, него даје разна имена, као: *милдевер*, *деверїисар*, *деверкенија*, *девервојвода*, *шєћерак* (деверима), *милозава*, *босиљче*, *беларумена* (заовама), *делијетрва*, *милојетрва*, *сјајносрмена* (јетрвама) (Радуновић 1996: 249). Сличне представе у вези са именовањима у српским породицама бележимо и у записима других, старијих истраживача (исп. *госиодин*, *златоје*, *милошића*; *госиођица*, *ка-дивица*, *краљица*, *дукатинка*, Милићевић 1894: 218).

Можда се ово стање у породичним задругама приближава оном које Ј. Цвијић опредељује задругама косовскометохијског етнogeографског варијетета и за које запажа: „Нигде у српском народу нема више пристојности и питомине у понашању и у разговору него овде“ (Цвијић 2000-II: 434). То као да поново подсећа на античке митолошке представе о појединим племенима и њиховим задругама, за које Херодот пише да „не

¹⁹⁷ У једној жупској песми се пева: „Мил' девере, злађано прстење“ (Марковић 1969: 63). Антропоним сличне структуре, *Милбраї*, забележен је у српском ономастикону XIV века (Грковић 1986: 212).

знају ни за завист ни за непријатељства“, те да овде „срећним животом живи прста, праведна и мирољубива чељад“ (Будимир 1969: 272, 266). У сваком случају, патријархалност унутар породичних односа и односа у широј заједници, која је поетски лајтмотив српске фолклористике, пратилац је богате копаоничке народне поезије (исп. Јанићијевић 1987/88).

1.4.3. Посебну пажњу завређују мушки-женски односи, обележени различитим друштвеним ограничењима, посебно када је реч о некадашњем положају жене (исп. лексему *људи* у значењу 'мушкарци'). Надређен положај мушкарца био је пре свега резултат старе потребе за мушком децом, која су једини могла обезбедити породици економски опстанак и извршење њених култних обавеза (исп. *брала 2 / нақонче*). Копаонички израз *божје склόни*, као формулу за одбијање зла (исп. фус. 177), забележио сам и у случају када се жена-испитаник дотиче теме везане за немање мушких деце: „Па ништа, божами, нису дали (у мираз), само то, је то, божје склόни, која баш није имала браћу, те ју дају неки мираз“, ГГ. То ће, на другој страни, створити низ друштвених ограничења према женском детету, пре свега у време његовог девојаштва. Једна копаоничка песма забележиће девојачку јадиковку која даје добру потврду овог стања:

*Ја сам јадна у кавезу расла,
ни видела сунца, ни месеца,
ни облака, ни добра јунака.*

(Јанићијевић 1987/88: 67)

У том смислу могу се препознати различити остаци вербалног табуа из области мушки-женских односа (нпр. *живети / ићи* с неким 'бити у љубави, обично у сексуалној вези'), као и табу обраћања брачном другу, пре свега супругу, што, на пример, потврђује и улога девера као посредника, већ од свадбених обичаја (исп. „да му будем девер до девојке“, Марковић

1969: 114, в. 1.2.1, 1.4.2).¹⁹⁸ Тад однос према мужу се на лингвистичком плану обично исказује метонимијским облицима, па се за мужа овде најчешће каже чоек (ГЛ 26), а на њега или његову фамилију упућиваће се са: он (М), онем (ГЛ 25), љегдви (ГЛ 91) и сл. Старији супружници се обично ословљавају са чича, или баба (3). Све ово добро потврђује и стање у Метохији, где се сматрало „срамотом ако се бар за годину дана после свадбе муж и жена зовну по имениу или да код некога изговоре име једно другоме“ (Радуновић 1996: 280, исп. Милићевић 1894: 219). Ту атмосферу патријархалног мушки-женског односа у српској заједници можда добро илуструје једна строфа жупске народне песме, иако из новијег периода, у којој девојка вели:

Певала би', но не могу сама.
Чуће драги 'де ја ћевам сама,
иа ће рећи: „Не 'аје за мене!“

(Марковић 1969: 191)¹⁹⁹

1.4.4. Патријархалним односима вероватно се може објаснити и зашто се уз речи и изразе, тј. уз одређене гестове који би могли упутити на извесну опсценост или грожење код саговорника, готово редовно укључују синтагме *да ћросташши* (д-ојроћашши), *да/д-извінеш*, *са ћроиштењем* и сл. На пример: сад жёнска (чарапа) дугачка, д-опростиш, дёвде; држиш за онб штò е... дршка... д-извінеш Бр, а знаш ъака тò вода, брё, д-извінеш, овако дебе(ла) Кн; колач, д^а извіните, јовде пробијен,

¹⁹⁸ Добар пример за такав однос према мужу пружа нам позната народна песма Зидање Скадра, у којој се млада Гојковица, тек пошто схвати да ће бити жива узидана у темеље града и након што су девери одбили да јој помогну, – одважује да се пред другима обрати мужу („Тад се прође срама и зазора, / паке моли свога господара“, Ђурић 1977: 194). Сличан мотив налази се у песми Женидба Милића барјактара (Исто: 542–549).

¹⁹⁹ Ипак, вредно је запажање да су певачи кроз народну песму „смели и могли више рећи о ономе што су желели рећи, и о љубави, него обичним разговором“ (Марковић 1969: 319). То би онда, свакако, упућивало и на давнашње неговање својеврсних песничких слобода.

рӯпу ъма З, ўвек смо бýли (...) са проштéњем, и вашљиви Б, као и: снëг до кòлени – да извинеш, кòпче за одéло ~, носиље се чашире вунёне ~, није мòгла да сèдне на своë тело ~, изглëда као jáje ~, избáцим што сам јела ~ БП, тò е чÿп ~ ('ситна вуна'), стàре дëцу не рâђу ~ Љ, исп. „Да простíш, и у слàмë [се] породиља“ (Radoičić 1996: 51, Црнатово – текстови).

То се, међутим, углавном не односи на псовке и сличне у обичај узете речи које бележимо и код овдашњих жена, – или можда најпре код њих. Моја испитаница из Мрча, Султана Савић, имала је, на пример, у обичај псовку: „Јебëм га под лёво колёно“ (асоц. на зле силе, тј. леву страну као њихов симбол, исп. Mallory 2006: 179–180), а исту псовку употребила је Милосава Исаиловић из Г. Граничана, као прекор ноћном гласу за који јој се учинило да је дозива („...па кò ли ме тò зовë?!“). Загорка Костић из Брзећа има у обичај израз „уз кривák“, исп. „Прýча уз кривák“ (асоц. на мушки полни орган). Лексему *кривак* забележио сам и у Љуши, у изразу „Свирање кривáку“, а у сличном контексту је забележена и у Б. Брду (Radoičić 1996: 49 – текстови). У појединим областима (Жича), криваком се назива и одређени гест рукама (Тројановић 1935: 195). Но, такве се појаве не би могле узимати као знак одступања од патријархалног миљеа. Етнолозима и етнолингвистима је одавно познато да указивање на полне органе, тј. њихово помињање, има заштитну улогу против демонских сила, те представља својевrstan апотропејон често употребљаван и у појединим обредним радњама и обичајима (бајања, свадбени ритуали и др., исп. Исто). Отуда су разумљива она обредна ружења и ласцивности које износе инђе у свадбеним песмама. А све ово је још један важан део друштвене стварности који се нашао у надлежности сеоске жене, најбољег чувара старог српског огњишта.²⁰⁰

Та снажна патријархална компонента утицала је и на то да су радиост и пре свега честитост остали основна обележја

²⁰⁰ Није непозната ни срчаност и издржливост овдашњих жена, често принуђених да преузму улогу мушкарца и у најтежим пословима. То је по некад подразумевало и њихово учешће у ратовима, што је добро показао Топлички устанак 1917. године.

копаоничког становништва. На поштењу традиционалног типа овде ће се истрајавати чак и ако се због тога мора живети у материјалној оскудици и беди. То можда делом објашњава и зашто неки од ових крајева, на пример куршумлијски, данас спадају у најсиромашније делове Србије.

2. Трагом народне поезије

2.1. Народна поезија копаоничке области изданак је, пре свега, богатог словенског фолклора по коме су Словени одавно присутни на европској културолошкој сцени (исп. Будимир 1969: 265). Иако по обиму скроман, забележен фолклористички корпус нуди материјал занимљив за различите врсте анализа. За копаоничке епске песме, посебно десетерачке, може се констатовати да су, заједно са гуслама, свакако више биле неговане у старијим временима, о чему можда сведоче и познати епски јунаци Милан Топлица и Иван Косанчић, „*dva nerastavna pobratima*“ и великаша које народна традиција везује за ове крајеве, Топлицу и Косаницу (Maretić 1966: 38–39). Биће да Гл. Елезовић није у праву када, идући за ранијим истраживачима, констатује да у косовскометохијској зони ове десетерачке народне песме „нису домородне“ (Елезовић 1935: 547). Такав став проблематизује и само његово запажање да је овај дијалекат некада био „тешње везан за динарску групу наших говора“ (Елезовић 1932: XIII). На давнашње присуство десетерачке епске поезије у овој области указује и расутост десетерачких стихова у различитим фолклористичким формама присутним у анализираном корпусу, па делом и у слободном говору, у оквиру у обичај узетих речи и израза (в. фус. 191). На то, уосталом, указује и богатство десетерачке лирике у зборнику В. Бована (1989-I), као и ставови самог приређивача у вези са тим питањем (нпр. стр. 8, 16, 25). У прилог томе иду и запажања појединих истраживача да су „неке десетерачке песме поникле у косовско-ресавском језичком подручју“ (Младеновић 1968: 286), а њихово присуство је несумњиво и у суседној области, на пример у фолклору југоисточне Србије (исп. Златановић 1987). Уосталом, епски десетерац је заступљен и у поетским прилозима на крају Елезовићевог

речника, а може се запазити да ауторови испитаници из Вучитрна, неретко и у својим приповедањима, у слободном говору, користе (додуше понекад „искварени“) десетерац, исп.: „Па се ђиже, те ѿзе алата“ (560), „те болова девет године дана“ (Елезовић 1935: 554).

Ова појава прати копаоничке приповедаче до данашњег дана. Анђелија Митровић (1926) из Судимље, у препричавању епске песме Зидање Скадра повремено се ослања на десетерац: „Оставте ми, каже, барем дојке на прозорке“, „Оставте ми, вели, барем очи на прозорке“. Можда је реч о остацима старијег поетичког модела у коме се у одређеној стилској употреби разводњавају границе између прозног (слободног говора) и поетског.²⁰¹ Сличне појаве бележимо и у прозним фолклористичким текстовима са ширег простора Косова и Метохије (исп. Бован 1989-I: 90, 153).²⁰²

Можда би на овом плану могла бити од помоћи Цвијићева запажања о етнogeографском и психолошком профилу становништва ове области (исп. II.2.5). Иако се Цвијић, изгледа, није шире бавио самом копаоничком облашћу, или резултати тих истраживања нису сачувани, његова запажања о косовскометохијском антрополошком варијетету (централног типа), који се непосредно наслања на копаоничку област (до линије Лаб – К. Митровица), указују на прелазани карактер овог варијетета према динарском антрополошком типу. За динарски тип косовскометохијску зону, као и западномакедонску, везује појачана „виолентност“, а на културолошком плану, посебно када је о Косову реч, и изразитије присуство епских песама (Цвијић 2000-II: 413, 432–435). То, свакако, објашњава прежитке гусларске традиције на Копаонику (в. 1.2.4), иако је несумњиво да је она у новијем периоду, миграцијама српског динарског становништва према ослобођеним крајевима, унеколико била и обновљена.

²⁰¹ Такви примери могу се забележити и у Андрићевом епско-нараторском дискурсу, у роману На Дрини ћуприја.

²⁰² Иако без указивања на шири дискурс, десетерачке стихове бележи и М. Вукићевић у упитничкој граћи из Г. Лопаштице: „Ти обучи руо неношено, / неношено, скоро донешено“ (66).

2.2. Нешто је другачија ситуација са лирским песмама у копаоничкој области.²⁰³ Иако је и овај опус недовољно истражен, оно мало забележених песама (углавном љубавне, породичне, посленичке и обредне) представљају изданке богатог народног стваралаштва које остаје у оквирима српске фолклористичке традиције. Задржаћу се на записима Т. Јанићијевића (1987/88), на прилогу који чини педесетак лирских песама забележених у горњотопличким селима (Влахиња, Калиманце, Карићи, Л. Бања, Мрче, Сеоце, Требиња, Трешњица, Ђерана, Шиповац и Штава).²⁰⁴ У анализу укључујем и фолклористичку збирку М. Марковића (1969), са песмама из Жупе. Песме садрже бројне мотиве који сведоче о некадашњим временима и ста-рој српској држави. У њима се као јунаци јављају цар Душан, кнез Лазар, Милош Обилић, браћа Југовићи, Сибињанин Јанко, Марко Краљевић, Реља од Пазара, Муса Арбанаса, Карађорђе, где се провлаче и други у српској епици уобичајени мотиви, – о Косову, Београду, Крушевцу, Романији, Будиму граду, Солуну, Цариграду, о реци Морави, Дунаву, Сави, Босни и др. Историјска свест (нпр. кроз лик „Јанка војводе“, исп. Maretić 1966: 211-213, Деретић / Антић 2009: 482) сачувала је предања о средњо-вековним етничким дometима српског народа.

Бројни су мотиви ових песама који сведоче о усталјеним копаоничким реалијама, чији су пржици и данас присутни у овој области. Међу тим мотивима су сточарски („Често блеји овца старуница“, стр. 60, „Овце чува бела була“, 62, „Помузо сам млека од оваца“, 77, исп. 63, 66), земљораднички („Мајка Јову на орање спрема“, 65, „Иван коси под гором ливаду“, 67, „Ваздан молба жела и певала“, 55), социјални („Братиме га три грлице“, 76, „Има мајка две девојке“, 70, „што ме младу

²⁰³ Мада ће за косовскометохијски говор Елезовић констатовати да он за лирске песме „има више смисла и разумевања“, аутор истиче да у већини случајева ни оне нису „домородне, него су и оне донесене са стране“ (Елезовић 1935: 547-548). За централни етногеографски тип становништва, који допира до Копаоника, забележено је, иначе, да има „више дара за лирске но за епске песме“ (Цвијић 2000-II: 413).

²⁰⁴ У списку ауторових казивача (стр. 82) препознајемо и Султану Милићевић из Мрча, мог доцнијег испитаника (в. фус. 12).

даде“, 64), обредни („Да су виле откуп узимале, / сву би гору златом позлатиле“, 57, исп. 71) (Јанићијевић 1987/88). Мотив хајдуковања („Никад није гора без ајдука“, 66, „а мој ћердан попили ајдуци!“, 70) (Исто) такође је део традиционалних копаоничких друштвеноисторијских реалија, у којима није тешко назрети ратничко-митолошку компоненту.²⁰⁵

Дубоко у основи ових песама сачувани су стари митолошки обрасци у којима препознајемо мотив соларности („сакуј мене од злата јунака“, 67, „У виле је златно руковође“, 74, „златном жицом коње премешћају“, 60, исп. 76) (Јанићијевић 1987/88), негован већ у антици (исп. Ђурић 1990: 62–63) и добро познат српској књижевности. Мотив је присутан и у једној приповеци о златној деци, забележеној у Судимљу. Једна копаоничка обредна песма, која се певала на Јеремијиндан (1. маја), почиње стихом: „О, мој мили Рајоле!“ (Милићевић 1894: 124), којим се вероватно указује на мотив дивинизира-ног Сунца (исп. Skok III: *rāj*), дивоним са познатим хипокористичким суфиксом (исп. *брāle*, *māle*, *sñāle*). У овдашњем изразу *бđг ūte rājski* ГГ, који је обично пратилац изненађења, налазимо сличну конотацију. Једна жупска сватовска песма соларне мотиве везује за сватовске законике: „Мили куме, злађана јабуко“ (59), „Стари свате, господине! / Дивно ти се сјаш, дивно ти се сјаш!“ (61) (Марковић 1969). Овакви мотиви могли су бити додатно неговани захваљујући чињеници да је ова област позната по свом рудном богатству. Ј. Панчић бележи да је Копаоник „заиста био један од она три мајдана злата, које наше народне песме спомињу“ (Панчић 1893: 38).

Чести су поетски мотиви везани за шумске демоне („У горе су вуци и ајдуци“, 66), посебно виле („здраво ми била бела вило, оој!“, 71, „Жито жела вила и ћевојка“, 74, „већ су виле Мару уградиле!“, 57) (Јанићијевић 1987/88). И овде се налазе познате митолошке метафоре везане за Месец, које га представљају као чобанина („што се шета пред овцама, / као месец пред звездама“, 62), или неверника („Ој, месече, царева неверо“, 58) (Исто). Бележе се и усталјени антропонимски

²⁰⁵ У копаоничким лирским песмама чест је и мотив јуначне девојке (исп. фус. 200).

парови којима се одликује српска фолклористика, као Стојна и Стојана (55), Тодор и Тодора (62), Јанко и Јана (79) (Исто), Јован и Јованка (141), Марко и Мара (214) (Марковић 1969).

У овим песмама јавља се и мотив мора („Овце чува Тодора, / гором долом до мора“, 62, „Паде ми Јани прстен у море“, 79, исп. 60, Јанићијевић 1987/88; „узабрађу жути лимун са мора“, 230, „с мора смокве, а из Жупе гроџе“, 257, Марковић 1969), који можда представља сведочење о поткопаоничким теренима као важном одредишту на саобраћајници која се кретала из приморја преко Босне и Куршумлије на исток.²⁰⁶ И стara трговачка веза са Скадром, у којој Гл. Елезовић (1935: 548) види један од могућих путева лирске поезије према Косово и Метохији, могла је помоћи распострањењу овог мотива. Певачима ових песама није могла бити страна ни свест о српској средњовековној држави из области северне Албаније и Црне Горе,²⁰⁷ па ни о сточарским зимским стаништима у области Солуна или јадранског приморја (Антонијевић 1982: 44), која су морала бити добро позната и копаоничким номадима.

2.3. На структурном плану, копаоничка поезија такође завређује пажњу. Ову поезију чине разнородне поетске форме, уз спорадичну тежњу да се негује и рима. Поред песама у осмерцу и деветерцу, честе су десетерачке лирске песме са цезуром после четвртог слога: „Купи молбу Ђаконе Јоване“ (77), „Шта се оно на истоку сјаји“ (57) (Јанићијевић 1987/88). Песме су често праћене разноврсним припевима, што посредно сведочи о присуству синкретичке компоненте (певање, игра, музичка пратња и др.):

²⁰⁶ Историјски подаци бележе да су и поједини Дубровчани имали своје поседе у Топлици (Томовић 2000: 17). Њима су у средњовековној Србији деспоти давали под закуп царине и дажбине са тргова (Јиречек 1981-II: 431).

²⁰⁷ Мотив Скадра, једне од средњовековних српских престоница, чест је у српским народним песмама. Познато је да је област северне Албаније у средњем веку насељавало српско становништво, а поједини копаонички родови и данас чувају предања да су досељени из ове области (исп. фус. 12). Такве везе између северне Албаније и Косова и Метохије остале су, додуше у нешто другачијем светлу, и у последњим вековима. У једној косовскометохијској народној песми опеван је поход скадарских „Турака“ на српски манастир Дечане (Бован 1989-I: 395).

*Ја њосади, Јело,
ја њосади, сејо Јело*
(Јанићијевић 1987/88: 63)

*Ja юсади виїшу јелу.
(Алај шалај виїшу јелу.)*

*Каравиље миље моје
кара ли ће мајка?
Хеј, хој, миље моје!
Кара ли ће мајка?*

Жуће дуње, Јело!
Жуће дуње, дивна ми Јело!
(Марковић 1969: 26)

2.3.1. Поред ових, уобичајених поетских форми, у фолклористичким записима Т. Јанићијевића (1987/88) присутна је једна врста „проширеног десетерца“, тј. десетерца у екstenзији. Десетерац се овде, наиме, након трећег слова прве и претпоследњег слова последње речи стиха, почиње циклично проширавати својеврсним понављањем слогова (уз додатне секвенце, нпр. *мир, леј*), испред којих се понекад умеће со-нант. Као да ове секвенце, поред постојећег припева, и саме имају припевни карактер у оваквој структури песме. Задржимо се на краткој анализи шеме почетних стихова три овакве песме:

1 2 3

- Свадиле (*j-le-мир-le*) се / двије ацами (*j-ми-мир-ми*) је двије ацамије

1 2 3

- Огреја (**ја**-мир-**ја**) ла / сјајна месечи (**чи**-мир-**чи**) на сјајна месечина

1

2 3

- Пошета (**та-ла-леј-та**) ла / љуба Павлови (**ви-ла-леј-ви**) ца љуба Павловица

Ова сложена поетско-језичка структура, у чијој је фабули данас лирска песма, привлачи пажњу из најмање два разлога. Она, најпре, уколико се у тој или сличној форми певала, својом метричком структуром указује на извесне сличности са бугаршицама (нпр. 16–18 слогова, цезура после 7. или 8. слога, припев у шестерцу). А познато је да су косовскометохијска, те и копаоничка област биле по многочему окренуте управо областима северне Албаније и Црне Горе (в. фус. 207), у којима су се бугаршице најдуже одржале (исп. Богишић 1878: 75, 133). На функционално-семантичком, пак, плану ови стихови остављају утисак тзв. „пословичке“ поезије, као једног од видова некадашњих тзв. тајних језика.²⁰⁸ Штури подаци о „неком чудном говедарском језику“ у Топлици познати су етнологији (Тројановић 1925/26: 226), а тајно споразумевање са уметањем слогова („пребацивање и замршивање речи“), најпре код чобана, познато је како у источнијим областима (алексиначки крај), тако у западнијим (Васојевићи) (Тројановић 1935: 231). Неке форме овога типа бележимо и у лирским песмама из Судимље (исп. „Варала *Шана Душана*“, „Варала *Рада Радоја*“). И сама митологија бележи занимљива веровања о вилинским песмама, донекле сличним поскочицама (исп. овде: „Павлови-вила-леј...“), – „ali da im se rijeći nikako od nikoga ne mogu razumjeti, već ako bi ko bio milinak vilâ“ (Nodilo 1981: 478).²⁰⁹

Анализирани стихови представљени су у наведеном фолклористичком запису на следећи начин:

²⁰⁸ И само алегоријско казивање у српској епци упућује некад на везу са тајним језицима. О томе говори, нпр., епска секвенца у којој заробљени хајдук дели-Радивоје, уз помоћ алегоријско-метафоричке слике, кроз своју песму тражи помоћ од дружине (Ђурић 1977: 463–465).

²⁰⁹ За моју испитаницу Султану Савић, која је већину свог живота провела као чобаница, везивале су се сеоске приче о томе да је певала као вила.

*Свадилеј лемир лесе
двије ацамиј мимир мије,
двије ацамије...*

(Јанићијевић 1987/88: 59)

*Огрејајамирјала сјајна месечичимиричина,
сјајна месечина...*

(Исто: 68)

*Пошетаја ћалалеј ћала љуба Павлови
вијалај виџа, љуба Павловиџа...*

(Исто: 80–81)

2.3.2. Пажњу привлачи и баладична песма коју сам забележио у Мрчу, од Султане Савић (Радић 1990: 71–72). Ова архаична песма, која је свакако претрпела извесна оштећења, има осамнаест целина (строфа), и по казивању испитанице певала се на славама. Она говори о „Радулу чобанчету“ која заробљавају „из горе ајдуци“, као и о његовој „љуби“ која узалудно моли хајдуке за мужевљев живот. Песма се завршава трагично, и помало необично, тако што хајдуци не удовољавају молбама Радулове љубе („Ал кајдуци то несу веровали“, већ је хватају и вешају („Ухватише ој, па је обесише“). Чини се да мотив хајдучке одмазде над таоцем, који не искуљчује жене, има ширу балканску културолошку позадину (исп. VII.2.7). Песма није без старих слојева, на шта упућују и могуће митолошке одредбе, као „маглита планина“, „зелена ливада“, Радуово „сребрано свирајче“, „из горе ајдуци“, што је можда све део поетске рефлексије везане за познати чобански митолошки пар – Радоја (Влашића Радула) и Јању (исп. Nodilo 1981: 416). У копаоничкој фолклористици, поред „Радула чобанчета“ и „Радета чобанина“, присутно је и име чобанице Јане (исп. Јанићијевић 1987/88: 60, 61, Марковић 1969: 149, 155). У балканском дивониму Јана (Јања) поједини истраживачи виде везу са Дијаном, античком шумском богињом и заштитницом тројанског јунака Енеја (Павловић 1970: 148). За њу и њене хтонске и лунарне митолошке атрибуте,

који би могли имати извесне одразе у песмама овакве тематике, констатована је управо честа веза са древним рудиштима (Исто: 151). Нису искључене ни историјске рефлексије ових ликова, везане пре свега за влашког војводу Радула, за кога предање говори да се оженио Јелицом из црногорског племена Црнојевића (Maretić 1966: 203–204). Две жупске народне песме говоре о „детету Радоју“, чобанину, и његовој „сеји Јелици“ (Марковић 1969: 166–167).

Када је реч о основној структури ове песме, она је у бити такође десетерачка („Тамо горе маглита планина / ју планине зелена ливада / ту ми пасу Радулове овце“, итд.). Но, у њој се након прва четири слога, на месту цезуре, јавља припевни елеменат „ој“ („Тамо горе ој“, „ју планине ој“, „ту ми пасу ој“), док се у другом стиху понављају речи (синтагме) које су се нашле иза цезуре. Следећи, трећи стих најчешће је комбинација прве половине првог стиха (нпр. „Тамо горе ој“) и припевног рефрена „ој девојко моја“.

Наводим песму у целини, са стиховима композиционо распоређеним према овим запажањима:

*Тамо горе ој, маглића јланина
Маглића јланина
Тамо горе ој, ој девојко моја

Ју јланине ој, зелена ливада
Зелена ливада
Ју јланиће ој, ој девојко моја

Ту ми јасу ој, Радулове овце
Радулове овце
Ту ми јасу ој, ој девојко моја

И код њима ој, Радуле чобанче
Радуле чобанче
И код њима ој, ој девојко моја

„Ју рука му ој, сребрано свирајче
Сребрано свирајче
Ју рука му ој, ој девојко моја*

*Кад засвири ој, долеко се чује
Долеко се чује
Кад засвири ој, ој девојко моја*

*Чак су чули ој, из горе ^хајдуци
Из горе ^хајдуци
Чак су чули ој, ој девојко моја*

Чим су чули ој, одма доћрчали
Одма доћрчали
Чим су чули ој, ој девојко моја

*Везаше му ој, руке наоћако
Руке наоћако
Везаше му ој, ој девојко мој*

*Љуѓо љисну ој, Радуле чобанче
Радуле чобанче
Љуѓо љисну ој, ој девојко моја*

Чак је чула ој, љуба Радулова
Љуба Радулова
Чак је чула ој, ој девојко моја

*Чим је чула ој, одма доћрчала
Одма доћрчала
Кад је чула ој, ој девојко моја*

*Љубиљо моли ој, из горе ајдуће
Из горе ајдуће
Љубиљо моли ој, ој девојко моја*

*Пуштиши ми ој, Радуле чобанче
Радуле чобанче
Пуштиши џе ми ој, ој девојко моја*

*Ал кајдуци што несу веровали
Несу веровали
Ал кајдуци што несу веровали*

*Не юшишие ој, Радуле чобанче
Радуле чобанче
Не юшишие ој, ој девојко моја*

Ухваћише ој, шу његову љубу
 Ту његову љубу
 Ухваћише ој, ој девојко моја

 Ухваћише ој, ја је обесише
 Па је обесише
 Ухваћише ој, ој девојко моја.

Пошто је песма и тонски забележена, музиколошка анализа је показала да је реч о приповедној песми (балади) која припада српској сеоској певачкој традицији. Карактеристике забележене мелодије откриле су висок степен сличности са музичким идиомом сеоске вокалне традиције ибарске долине (Лешак, Жеровница), али су присутне и паралеле према динарској сеоској музичкој култури. Неки елементи скоро дословног понављања могли би имати далеко порекло у обредној пракси.²¹⁰ Прилажем и основу нотног записа песме:

2.4. На језичко-стилском плану може се издвојити низ одлика копаоничке лирске поезије. Оне, у основи, припадају кругу архаичних фолклористичких особина.

²¹⁰ Ово је део музиколошког коментара који сам добио љубазношћу мр Јелене Јовановић (Музиколошки институт САНУ). На моју молбу, колегиница Јовановић је сачинила и нотни запис ове песме. Више података о песми в. код: Јовановић / Радић 2009.

2.4.1. Уочава се, најпре, велики број усталјених синтагми, са тзв. стајаћим епитетима: *шанке косе, шанки кључи* (56), *ситна књига, ситан везак* (64), *верна љуба* (56, 76), *рујно вино* (77), *леста девојка* (57, 63), *млађана невесића* (55), *ћребијела вила* (74), *сиња кукавица* (57), *сиви соколови* (61), *љуби бојак* (57), *сјајна месечина* (68), *гајишан веђе* (62), *синџир гвожђе* (56), *Косово равно* (57) (Јанићијевић 1987/88), *грло бијело* (29), *бели двори* (73), *бела вила* (267), *златне кључе* (18), *злаћана јабука* (59), *вино ладно* (29), *љубио йисну* (147) (Марковић 1969).

2.4.2. Посебно се истичу примери тзв. етимолошке фигуре, познате и античком песништву: *Ој, Обрене, обрн се код мене* (70), *Анђелија, анђели са тобом* (73), *Гранула се грана јоргована* (74), *Гледајући зијан зијанила* (80), тад је мене зора зазорила (61), исп.: *Смиље била / смиљевала, Драго била / драговала* (65) (Јанићијевић 1987/88), *Три девојке збор збориле* (235), *сал тек Јово болес' боловаше* (98), *Ој војводо, водо на ливаде!* (68), исп. *Смиље бере Смиљана девојка* (239), *Бор садила Борика девојка* (240) (Марковић 1969).

2.4.3. На традиционални фолклористички миље указују уобичајени синтаксички и фразеолошки стилеми: *Што ћеш*, *што ћеш* (55), *Мријав ћаде, мријав ћроговара* (56), *љубио куне и љубио ћрквиће* (66), *љуби бојак бије* (57), *ја чујем и ћричају ми* (78) (Јанићијевић 1987/88).

2.4.4. Словенска антитеза је уобичајено стилско средство у овим песмама:

*Што Морава мутна тече,
мутна тече свако вече?
Да л делије коње ћоје,
да л ми везир војску води?
Ний делије коње ћоје,
нији ми везир војску води –
бањају се две девојке,
обадвема једно име:
дилбер Стојна и Стојана...*

(Јанићијевић 1987/88: 54)

*Шїа се оно бели у ливаде:
Ил' је вода, ил' су лабудови?
Ний' је вода, ний' су лабудови,
Већ је оно војводина војска.*

(Марковић 1969: 66)

2.4.5. Својим језичко-стилским карактеристикама, на пример употребом стајаћих епитета, етимолошке фигуре, или словенске антитезе, копаоничка поезија се представља изданком старе српске косовскометохијске поезије. О томе данас уверљиво сведочи близост ових песама са фолклористичким збиркама са косовскометохијског терена (исп. Бован 1989-I). Овим језичко-стилским особинама могу се, наравно, прибројати и друге, као што је појава вокатива у функцији номинатива: и погибе српски цар *Лазаре* (57), Кад је Раде био *чобанине* (60), Купи молбу *Ђаконе Јоване* (77) (Јанићевић 1987/88), или употреба краћег множинског наставка код именица мушких рода на консонант: *Јадна Јано, јадни твоји дари* (175), све би *сваће* цветом закитио (108), а деверу *кључе* од рајева (177), те поплави *дворе* Јованове (153), узе *суде* па оде на воду (217) (Марковић 1969). На овај круг појава указују и сачувани елементи парадигме придева неодређеног вида: Пуче пушка из зелена луга (36), још толико преко поља *равна* (74), она спава на *меку душеку* (59), Пливај венче, до *Ђурђева* двора (111), и доведо' једног врага *млада* (298), но од *пуста* зуба *девојачка* (306), Уз ракију, дивна ми *Јело? / Бела* сира, *Јело!* (26) (Марковић 1969). Овде се може прикључити и бројна конструкција са предлогом *до*: и украде *до ћери* коња врана (Јанићевић 1987/88: 60, Требиња), Код *Ђурђа* су *до ћери* веселости (112), Лазар има *до две, до ћери* мане (121) (Марковић 1969, исп. VII.2.7), итд. Све ове појаве уклопљене су у метричку структуру песме и често су и непосредно њоме условљене.

2.5. Језичке особине ове поезије указују на висок степен дијалекатске уједначености, где се, пре свега, истичу дијалекатске одлике копаоничког типа (исп. III).

Фонетика

2.5.1. Копаонички екавизми, које представљају следеће категорије:

2.5.1.1. Негација глагола *јесам*: *Несам* љуба Краљевића Марка (56), ми ти *несмо* три грлице (76) (Јанићијевић 1987/88), Нема града 'де ја био *несам* (27), *Несмо* брале, тебе смо чекале (197), ми се *несмо* видели одавно (198) (Марковић 1969).

2.5.1.2. Наставак за компаратив придева: Ја имам сеју *стареју* (Јанићијевић 1987/88: 80), Млађи браташ *старејем* говори (256), а *млађеје* живота и здравља! (23) (Марковић 1969).

2.5.1.3. Наставци за дат.-лок. јд. именица а-парадигме: ти не кажи *мајке* моје (55), погазили *Милице* босиљак (66); Пораниле три девојке (...) / по *ливаде*, по *шланине* (75), Лепо пева у *горе* Милева (66) (Јанићијевић 1987/88), ти си моме *брале* омилела (34), Благо *сеје* која је нијала (88); на *ливаде* члебија Јово (29), Расти, боре, највећи у *горе* (240) (Марковић 1969).

2.5.1.4. Наставци за дат.-лок. личних заменица 1. и 2. л. јд.: сакуј *мене* од злата јунака (67), но смо *штебе* три здравице (76) (Јанићијевић 1987/88), рано *мене* снајку доведите (75), Мила снале, то се *штебе* пева! (44); на *штебе* је госпоцко одело (87) (Марковић 1969).

2.5.1.5. Наставци за дат.-лок. јд. ж.р. заменичко-придевске деклинације: једна *друге* / наздравиле (71), ти не кажи *мајке моје* (55) (Јанићијевић 1987/88), чобан каже *девојачке мајке* (200); Савила се грања божурова, / те девојку по *штанке* мараме (147), Младо момче, у *штоје* градине! (192) (Марковић 1969).

2.5.1.6. Наставци за дат.-инстр.-лок. јд. мушког и средњег рода заменичко-придевске деклинације: када стигнеш *белем* двору (Јанићијевић 1987/88: 55); Волим с *драгем* с листа воду пити (187); на *шрвем* су кићени сватови, / а на *другем* девер и девојка (125), на сваком момку кошуља, / на *њојнем* *јаднем* пелена (302) (Марковић 1969).

2.5.1.7. Наставци за ген. (-лок.) мн. заменичко-придевске

деклинације: Ова кућа богата, / пуна јсуће дуката (Јанићијевић 1987/88: 75), 'Ранила Миља славуја / за јуне девет година (Марковић 1969: 113).

2.5.2. Губљење, односно супституција фонеме *x*: пружила лада до града (57), Са вра му бисер капље (64), на две коре орове (74); ел се игра вијор код пенџера (73) (Јанићијевић 1987/88), Кoj' у здравље пије 'ладно вино (23), Ти обучи *ру'о* неношено (38); то су мене буве по дворани! (311), но по твојем *тијом* разговору (34) (Марковић 1969).

2.5.3. Чување сонанта *l* на крају слова, у лексички ограниченим примерима, исп. Купи молбу Ђаконе Јоване (Јанићијевић 1987/88: 77), Молбу купи Милојане бабо (Марковић 1969: 149).

2.5.4. Устаљен систем консонантских група, на пример:

2.5.4.1. Група *cīl* → *c* у финалној позицији: у *порас* већа од мене (Јанићијевић 1987/88: 80), сал тек Јово болес' боловаше (98), то је *жалос'*, Миле, међу нама (166) (Марковић 1969).

2.5.4.2. Група *shī* (← *cīl*): прва ти је – да *крићаваш* (76), златном жицом коње *премешћају* (60) (Јанићијевић 1987/88), *Пушћај* момке, осташе девојке (291), треће му је чедо *некрићено* (112) (Марковић 1969).

2.5.4.3. Група *īč* (← *īsh*): да им никне *īченица* (Јанићијевић 1987/88: 75), И *īченицу* бијелицу (Марковић 1969: 13), исп. *измрցаћу* – маклену мараму (са *цг* ← *жсг*) (Јанићијевић 1987/88: 68).²¹¹

Морфологија

2.5.5. Наставак *-ем* у инстр. јд. именица м. (и с.) рода: *лебем* да се рани (Јанићијевић 1987/88: 63), но ме боли срце за *јунакем* (213), ваздан дуги за *шојасем* (...) ваздан дуги за *образем* (145) (Марковић 1969).

2.5.6. Аналошки пренети сибиланти из номинатива у

²¹¹ Исп. и групу *cīl* (м. *шīl*): Дај ми, љубо, *осīlре* ноже (Јанићијевић 1987/88: 76), ни од пушке, ни од *осīlра* ножа (Марковић 1969: 306), а на морфемском споју групу *кч* (← *шч*): Донеси, момче, *којсукче* (58), или *љ* м. *вљ*: *устīлаља* коња да збори (80) (Јанићијевић 1987/88).

акузатив мн. именица мушких рода: редом *момце* бирала (58), редом *момце* преварила (62) (Јанићијевић 1987/88), Гради, ба-бо, коледо! / Бел' *таресеце*, коледо! (19), Нове госте, *прошенице!* (244) (Марковић 1969).

2.5.7. Енклитика ју у дат. личне заменице *она*: под главом *ју* снопак детелине (Марковић 1969: 32); присвојна заменица *њојан*: А ја велим *њојној* стрини (Исто: 204), као и енклитике *ни, ви и не, ве* за 1. и 2. л. мн. у дативу и акузативу: Домаћине, донеси *ни* вина! (24), Облаци *не* претекоше (17), зар *ве* није сунце огрејало (86) (Исто).

2.5.8. Инфинитивни облик без финалног *-и*: кад га не сме ни на воду *трайтий* (55), и са овна *скинути* меденицу (66) (Јанићијевић 1987/88), Може л' *дворети* свекра и свекрву? (51), она ће се за другога *венчати* (54), Благо цуре која ће те *љубити* (97) (Марковић 1969).

2.5.9. Употреба аориста и имперфекта (у 1.л. мн. без ста-рог *x*): Ми *идо'мо* у додоле (15), у огњу *бе'мо, не изгоре'мо* (21), шербет *ши'мо*, шећер *вечера'мо* (218), Делибоша под божур *се-ћаше* (69), Он се *њојзи* *кунијаше* (28) (Марковић 1969).²¹²

Синтакса

2.5.10. Предлог *к(а)* у конструкцијама са дативом циља: Једну праћам, коледо! / *Ка овцама*, коледо (18), Нисам мале, ни *к воде* содила (146), Стара мајко, *к мени* га донела! (213) (Марковић 1969).

2.5.11. Директна негација у перфекту: Отварали *не мога-ли* (56), До подне је жела *не ћевала* (77) (Јанићијевић 1987/88), И она је прећи *не могла* (214), у двору се воде *не десило* (217) (Марковић 1969).²¹³

²¹² Исп. и пример са проширеном основом код именица средњег рода: у *гњездећу* соколићи (Јанићијевић 1987/88: 77), као и примере синкремизма у ген.-лок. множине: Барјактару, дико у *свајпова* (70), Како ти је, Маро, у *Бу-гара* (48) (Марковић 1969).

²¹³ Исп. и пример са обликом датива у посесивној функцији: далеки су *нашем браћу* двори (Марковић 1969: 73), повратног глагола у пасивној конструкцији: Синоћ ми *се* гаће *украдоше* (Исто: 312), као и имперфекатски облик у модалној употреби: *ћаше* *се* Неда *обесићи'* (Исто: 272).

Творба речи

2.5.12. Усталјен инвентар суфикса и префиксa:

2.5.12.1 Суфикс *-(a)k*: Лети *летећи рак* преко планине (79), де мој драги љути *бојак* бије (57) (Јанићијевић 1987/88), под главом ју *снојак* детелине (32), за дан, за два, једва *стручак* (145) (Марковић 1969).

2.5.12.2. Суфикс *-je / -'e*: У виле је златно *руковеђе* (74), у марамче набрале му *гроже* (66) (Јанићијевић 1987/88), Сеја брату уз *рукавље* ('узрукавље') везе (Марковић 1969: 125).

2.5.12.3. Суфикс *-че*: На свако *момче кошуљче* (58), у *марамче* набрале му *гроже* (66) (Јанићијевић 1987/88), Будило је најмлађе *браћанче* (32), *Пасићирче* младо и мило (203), не дам тебе ни *шиквенче* (309) (Марковић 1969).

2.5.12.4. Префикс *ио-*: вечерало па је *иосијавало* (Јанићијевић 1987/88: 66), Снајка ће ти дворе *иошићијати* (78), како ми се овце *иојагњиле* (137), што сам моје стадо *иогубила* (138), Обадве се *иоболеше* (268) (Марковић 1969).

2.5.12.5. Префикс *c(a)-*: *Саломила* с руке белензуке, *Сагубила* иглу од бильура (80), а момцима *сагорелу* проју (67) (Јанићијевић 1987/88), Соко ју је грање *саломио* (256), Молбу купи, молбу *сакутио* (149) (Марковић 1969).²¹⁴

Лексика и фразеологија

2.5.13. Препознатљив лексички и фразеолошки инвентар, исп.: зелен бор у *бајче* (63), јер нема *бралу* ни селу (58), Сви су лепи, сви су *гледни* (69, исп. 76), усталја коња да *збори* (80), *Искочили* ('изашли') коњи Богданови (66), Те *кобогда* (= ако бог да, 'куда'), Инка? (65), бранише, *мале*, бранише (58), *нарусише* Павлу вино (76), *сал* би ти воде пио (58, исп. 56) (Јанићијевић 1987/88), Невесте ме *грубо* носе (145), Шураци ме вином и ракијом, / *дед'* и *баба* лијепом девојком (56), Наше поље *жудно* воде (14), још је лепша *инђа* у инђама (82), *Ласно* тебе код мајке лудоват' (276), шта је нама мајка *наручила* (73),

²¹⁴ Исп. и творбене моделе глаголске перфектизације и имперфектизације са суфиксом *-ну*: *угризнући* – два ђула румена (Јанићијевић 1987/88: 68), одн. суфиксом *-'ава*: сву ноћ спавам, ал ти не *прењавам* (Исто: 73).

Нама суша одоле (14), да седимо и да работимо (163), Слегни, Миле, низ то поље равно (198), Ваздан данак улицу брисала (35), Ој девојко, често руковеђе (131), А штиркиња, коледо! / Два јагњета, коледо! (19) (Марковић 1969).

2.6. За копаоничко-метохијску област већ је констатовано да је њен говор некада био „тешње везан за динарску групу наших говора“ (Елезовић 1932: XIII). Разумљив је отуда низ језичких подударности између копаоничког говора (исп. III) и српских народних песама вуковског културолошког круга. Те подударности су присутне на различитим језичким плановима, а илустроваћу их на материјалу једне такве антологије епских песама, исп. Ђурић 1977.

2.6.1. На фонетском плану и овде се бележи: губљење или супституција фонеме *x* (дајдер мени дивит и *аршије*, 443; од *сирраа* ћеш пасти са коњица, 489; јеси л' турску *уводио* војску? 263), асимилација сонанта *j* на морфемском споју, иза палatalних консонаната (у *наруче* зета загрлише, 236; Црн ти образ на *божем* дивану, 432), група *sh* (← *cī*) (чиста свила до земље *сушћена*, 669), *cīr* м. *шир* (а пињале *остре* за појаса, 249).

2.6.2. Морфолошки план указује на присуство проширење основе са *-eī* у зависним падежима код именица средњег рода (те отиох граду *Једренеīу*, 245), разлагање консонантске групе из финалне основинске позиције у ген. (-лок.) множине именица а-парадигме (један калпак, девет членака, 459), именички наставак *-a* у лок. (и ген.) множине (зидаше те кули у *шемеља*, 191), именички наставак *-i* у ген. и лок. множине (Ви нејмате таковијех цркви, 212; Кад је био чардаку на *враīи*, 270), дужи заменичко-придевски облици са покретним у (ја се деси у двору *твојему*, 335; у *нашему* бијелу Леђану, 164), компарација са *боље* и *грђе* (те их паша *боље миловаše*, 575; Тад јунаку *грђе* жсао било, 193), инфинитив без финалног *-i* (ни *донијеī* мајсторима ручак, 192), укључујући и аналошко ширење завршетка *-cī(i)* (хоћу *исиī* Арапу на мејдан, 359).

2.6.3. На плану синтаксе препознаје се датив циља са предлогом *к(a)* (Кад дођете ка *Костију* граду, 304; Хоћу њега

ка цару водити, 570), инструментал средства уз употребу предлога (покривене *са сувијем злайом*, 259), месна конструкција са предлогом *ио* (*ио хайдуци*, по лошу занату, 455), темпоралне конструкције са предлозима *за* + ген. и *о* + лок. (да те љуби *за живошта мога*, 466; учинићеш крвцу *о ѡразнику*, 329), пасивне конструкције са повратним глаголима (ал' *се* Марко љуто *изранио*, 302; но *се рани* Шарићу Цвијане, 523), директна негација у перфекту (на оџаку нико *не осішао*, 245; што *не могла* ватром сагорети, 186; да од срца сузе *не ћустшила*, 286).²¹⁵

2.6.4. Творбени инвентар указује најпре на продуктиван именички деминутивно-хипокористички суфикс *-(а)к* (тешко ме је *санак* обрвао, 216; Можемо ли с Турци *бојак* бити? 263; отимати *ловак* од другога, 337; златан сјаје на плећима *штишак*, 429). У глаголском систему посебно се издвајају префикси *ио-* (злађенима да *ијободу* ножи, 204; па је часно кнеза *ијодврио*, 210), *об-* (далеко би коња *обгонио*, 220; тако ће се темељ *обдржати*, 189), *уз-* (Цетиња *се* вода *усиљускује*; 422, те *усијури* златали-мараме, 429), као и суфикс *-ну* код тренутно-свршених глагола (ал' га лоша срећа *усрећи*нула, 185; *настануће* пошљедње вријеме, / *несстануће* овце ившенице, 198).

2.6.5. На лексичком и фразеолошком плану овде бележимо: *а-да* (А да рече Змајогњанин Вуче, 387, исп. Мили боже, да луда каура!, 367), *женска сјрана* (Женску страну ласно преварити, 252), *за крв* (исп. јер је многу крвцу учинио, 304), *закон* (по закону и по обичају, 300), *здрав си* (Здрави сте ми, моја браћо драга!, 538), *ласно* (ја ћу ласно копље окренути, 172), *метаћ (се)* (метаху се камена с рамена, 568), *милос(иј)* (и милост ми сваку доносила, 396), *надвор* (обје очи надвор искочише, 395), *наручити* (њему царство царе наручио, 206), *наслужити* (исп. па све цару чашу преслужује, 196), *нејак* (каде дође нејаки Јоване, 194), *носити* (води свате и носи ћевојку, 474), *ојравити* (није мене царе оправио, 163), *оџак* (на оџаку

²¹⁵ Овде свакако има и особина које припадају старом поетичком инвентару. Таква би могла бити појава инверзије у придевско-именичким синтагмама: „б'јел Вилиндар усеред *Горе Светије*“ (212), „ил' јабуку, или *јрсјен злайтан!*“ (225) (Ђурић 1977, исп. V.2.1.9), али и низ других особина са различитих језичких планова.

нико не остао, 245, од оца Краљевића Марка, 330), *йогубић* (да погубе цара у столици, 199), *йодворић* (па је часно кнеза подворио, 210), *йожалић* (мислиш ли ме мртва пожалити, 240), *йозамећинућ* се (исп. опиће се, заметнуће кавгу, 165), *јо(х)де* (исп. у походе око огња живог, 539), *јрав* (исп. већ и Марко остави за правду, 345), *јус(ић)* (скаче пуста под њим бедевија, 314), *свакојаки* (по њој плива риба свакојака, 182), *светловати* (752, Речник), *седећ* (Сједе Марко три мјесеца дана, 323), *снага* (ману главом и осталом снагом, 187) и др.²¹⁶

*

2.7. У досадашњем излагању већ је указано на ставове који говоре о прелазном карактеру делова ове области према динарском антрополошком типу (Цвијић 2000-II: 413, 432–435), односно према динарској групи српских говора (Елезовић 1932: XIII). То као да објашњава и многе тематске и језичко-стилске подударности између копаоничке поезије и оне западнијег исходишта, на пример вуковског културолошког круга. Можда је оваква подударност остварена не само близином и непосредним додирима, или чак и заједничким српским лингвистичким супстратом, већ делом и прастаром тежњом да усмене уметничке творевине буду обједињене посебним језичким и поетичким кодом. Реч је о обједињујућим, наддijалекатским језичким елементима који учествују у формирању својеврсног поетског језика (гр. *koinē*), познатог Балкану од античких времена, и тако добро исказаног артифицијелним идиомом Хомерових спевова, обележеним својеврсним „сливањем дијалеката“ (Ђурић 1990: 64).

Чини се да на трагове једног таквог поетског језика у копаоничкој области упућују и ијекавизми у овдашњој поезији.

²¹⁶ Међу овим подударностима налазимо и оне које данас можда не карактеришу шире копаоничке области, као што је глагол *в'олећ* у старом значењу 'више волети' (тј. више 'љубити'), исп. „Воли да брстј шуму, него да ју даш лёба“ КБ, „Волим с драгем с листа воду пити“ (Марковић 1969: 187) : „Волим дати коња на размјену“ (Ђурић 1977: 170, исп. Карадић 1852: волећти). Многе од ових језичких одлика бележе се у фолклористичким збиркама из удаљенијих области, укључујући и оне приморске (исп. Богишић 1878).

ји. Иако се добар део копаоничких обода карактерише миграционим струјама којима су данас својствени ијекавизми (исп. V.1), при чему се они спорадично бележе и у широј копаоничкој области, чини се да су ијекавизми у прошлости шире функционисали као део овдашњег стилистичког инвентара. На то нас наводи једна Елезовићева констатација која је требало да буде аргументација за непостојање изворне десетерачке поезије у косовскометохијској области. Аутор, наиме, као доказ за своју тврђњу наводи спорадично присуство ијекавизама у тамошњим песама („талог из јекавског говора“), као и речи страних овом говору „које народ, не разумећи их, изопачава и мења често без сваког смисла“ (Елезовић 1935: 547). Иако ово не може бити потврда ауторовом ставу о неизворности овдашње десетерачке лирике, његово запажање о језику овдашњих десетерачких песама који је „изопачен“ и „без сваког смисла“ – биће да говори о траговима једног артифицијелног, поетског језика који је у средњем веку обитавао на овим просторима. Преношење усмене књижевности уз одређен степен неразумљивости појединих деоница, које попут општих места временом постају својеврсно средство у функцији поетичке узвишеноности, познато је многим старим културама. Штавише, у оваквом стилистичком дискурсу „obične riječi su se izbjegavale ili vještački mijenjale“ (Jespersen 1970: 51). Наравно, у овакав поетички миље укључивали су се и други, неретко супротстављени процеси, јер једном створен култни однос према епској народној песми није дозвољавао превише слободе народном певачу (исп. Бован 1989-I: 25).

Што се овдашњих ијекавизама тиче, употребљених у јекавском фолклористичком миљеу, чини се да они својом функцијом управо указују на поетичку одредбу дискурса. Они се, тако, јављају у облицима који улазе у категорију стајаћих, тј. стилских средстава у широј косовскометохијској области (исп. Бован 1989-I), па и источније од ње (Младеновић 1968: 278–279, Златановић 1987: 37, 39). Поред тога, ијекавизми, као и низ других језичких средстава (краћи или дужи множински облици именица, одређени или неодређени придевски вид

и др.), имају често и значајну улогу у обезбеђивању потребне метричке форме (в. V.1.1).²¹⁷ Не изненађује, отуда, чињеница што су се у културолошким и фолклористичким пројекцијама међу разнородним народима овог дела Балкана нашли и србизми овог типа.²¹⁸

²¹⁷ Говорећи о тек релативно стабилном старогрчком коинеу, М. Будимир истиче да је језик античких рапсода путника „могао [...] примати локалне особине и са метричких разлога“ (Будимир 1969: 65). Забележено је, на другој страни, да поједини српски певачи екавци истрајавају на ијекавским облицима чак и ако њима „кваре класични десетерац“ (Младеновић 1968: 278). То, међутим, такође иде у прилог поетичке функције оваквих облика.

²¹⁸ На то као да упућују и језичке одлике шиптарских северногегијских свадбених песама (исп. *gjever*, Станишић 1995: 97).

IX. ДИЈАЛЕКАТСКИ ТЕКСТОВИ

1. БРЗЕЋЕ (2007)²¹⁹

Из народне медицине

3: Јâ знâm брадâвицу да лêчим. Јâ ста... јâ нêшто ўзнем... јâбуку – тô нîшта нîе ѡпасно – којâ процветаља, а онê мëке нê знам, овô ки што е мëне тô вîдиш тâ мëка. Тô не мôже нико да скîне, сâмо сас нôжем. А јâ онê процветаље брадâвице, јâ тô знâm, обâем и полêк, полêк – сâм вîдиш да е нестâне. И лîшај знâm ђисто да... да лêчим. Ђисто, обâем и прôђе. Долâзи ми народ с^а свâке стрân, живôта ми! И тô на кâmену, сîне. (...) А? Па кâзала ми мôја зâва. Њê искочио лîшај на обрâзу, и Ѹна долâзи код мëне, моја зâва, и велî: „Гôрче, ћјде да ми обâеш ти „вô!“ „Јô, реко, сêјо...“ – сêја сам је звâла – „шта знâm ја, рêко, т^и обâем, рêко... шта знâm јâ о лîшају ти ба ем?“ Кâже: „Ај ти кâжем, а тî бâj!“ И Ѹна ми, срêћо, кâза [шапуће]. Па долâзе ми из Нêмачке, пâ из Рашке, пâ из Краљева, па Београд, па Нîш, па Бла це, па Бру ... Па нê зна се колико с^ам ја дêца

²¹⁹ Овај избор копаоничких текстова чини један мањи део (мање од 1/10) обрађеног аудио-материјала. Овде су представљени само текстови из централне копаоничке зоне, при чему је више простора дато насељима са косовскометохијске стране. Приликом одабира текстова трудио сам се да они буду репрезентативни не само по основи језичког материјала, већ и са других аспеката (пол испитаника, говорне форме, тематика и сл.). У текстовима сам тежио да сачувам што изворнији испитаников говорни ток. У угластим заградама дати су моји коментари који се углавном односе на окружење у којем делује испитаник, његово понашање и сл. Оваквим заградама су представљене и веће паузе, као и неразговетни делови говора, или облици који се нису могли потпунно разумети. Ради уштеде у простору, питања, одн. потпитања истраживачâ се не наводе, али се назначују облим заградама (са три тачке) које се налазе непосредно испред реченице (одговора), док су од претходне реченице одвојене каквим интерпункцијским знаком, обично тачком. У разговору са испитаницима спорадично, коментарима или упадицама, учествују и други чланови породице, пријатељи или посматрачи, што овом приликом неће бити посебно назначавано.

од тога излѣчила! Ћеј, бреее, то... то знам ки руком. И, каже, човек кад мора, еј, сине, можда виј то не вѣрујете, а ја њимам седамдесет и двѣ године, ћеро, мора нѣшто да се вѣрује... Узни, златно мое, узни ки код твоје мајке, срећо моја, само још требало да стой да се исцеди, знаш. Каже нѣма... љима и чиње, немо да те вара нико. Јима, народ свашта знам. Народ илобазан данас. Направи ти народ свашта. (...) Илобазан – не мож да те гледа. Не мож да те гледа, сине. Ја, на пример... Шта е то: лекар не може, сине, ништа, кружки се ондо... лишај, ондо пучка се и ондо, знаш. И дође код мени и ја шапнем нѣшто, шапнем с иглом или... шијком и закрстиш, рѣкнем по двѣ-три речи и на камену у Столовачкој стени... дѣкоја се стена не помера, знаш шта е столовачка стена?! (...) И ја то закрстим, сине...

Нјавећи буџевани доводе мени дечу... код мени. Ја сам за то чувена. И ја то, сине... е па некоме нѣће [шапуће]. Или не вѣрује у бoga, или не вѣрује у то, не могу му ништа. А куј вѣрује у то, сам полек, полек, полек – престане. Или Доса нек ти каже, нек ти каже Стана, то ја радим ки руком кад померам, јес богами! Е тако, народ знам у чињи и то западљиво народу нѣшто у кућу да не мож народ да подигне главу. (...) Па имала раније двѣ жене. Овем моем Досе мајка што је била [шапуће]. Ми тѣрамо стоку дечака, она овако искриви главу, гледа, гледа, гледа, гледа – крава пос нѣ мож да прѣђеш к ње да... И још једна од у селу, ал обе умрле, умрла и овако и та. Знале. А сад нѣшто и ни... нѣ знам, нѣ знам. (...) Па љима жење, имала једна тамо Јока што у Лисине живела стогдесет година... и она знала то, да скیدа [шапуће]. Набаце жење крв у су... у сир, у млеко...

Из последњег рата

З: Како е то, ћерко, грозно гледат! И, кукњава и цељу ноћ ја не лежим у кревет, кукам и вићем једни од нас на чаче: „Искочите, сине, да видимо де... де е, како е Кр... на Крушевац...“ А они све слушају, ондо причашају, каже: „Ево и над Крушевац... ево и над... над... каже, над овдје... како се зове, над Јас... над Јастребац. Ево и, каже, иду прем Копаонику!“ – И све чујемо ми, каже, прем Копаонику... А ја... а чује се

онô... нêма у Крûшевцу. Јao мëне, друѓу ноооћ, майко моја... Четрнести – тû ми ћерка ради. Јao майко, разрùшили, бомбàрдовали „Четрнести. Тê жалости! У срëд центра Крûшевца! Кукам ja, да... дàл су ми жива дëца... Ja да зoем телефонem, телефони... телефони не раде! Па свë н" уништено, па, дòђе мој син тû, а трёба д-и"м... вòди ме код лекáра... Кад бîмо дòл" н" онем мосту на језеру – „Тû ме, майка, најгоре стрâ!“ Ел бêше онам једна девојчица погинула у... тåмо у Варваринu на мосту. Погинули пùно льуди ћонда, знаш... и наши... И тû свë кôj имао једно дете, оно му било на ратишту, и оно погинуло! Свë, градни, тô изгинули. И, е... тेरу од отуда... – и наши квárни били, сине [шапућe]... Укraли трактор, ukraли козу, турili на трактор и тेरу с тракторем козу... Ова вели: „Шта сте тô урадили?!“

Д: Ја велим: „Шта ће ви коза?!"

З: „Шта ће ви коза?! Што е не закластe, кâже, у лугу да појете [...]?"

Д: ...Брûка, брûка! Тेरаш козу, јеби га, ка кûћe! Јебем ти козу!

З: „Нико, кâже, за козу ви нêће ништа д" испечте и да појете...“

Д: У лугу...

З: „Али, кâже, трактор! Спам ве било, кâже, што узимате... Нêма вëзе је" Шифтар, ел је... којa e вëра! Сваки је човек – човек.

Д: Ja вельу: „Шта ће ви коза?!"

З: Јер сви льуди, сине, имау своју душу. Свачие је дете – дете! Мое дете мòжда е најгоре за тебе, ал за майку нêма вëћега блага. Ђисто е... муслимân – муслимân, али... његово е дете за љёга злато, највеће богаство. Шта имаш слаје од твоје дëца? Па шта ћеш, данас у цели свет дëца грешају. Свачие дете данас греша, сине... И никад немо се насмејеш, сине, ничијем детetu, да рëкнеш данас овако: „Ja, како е онô Гборин син, ел ћерка, е" унучићи...!“ Глëа [?] посо па ћутi! Свë се, сине, врати: Чим, кâже, подсмениут, тêm понуђен – тô знате и сами, тô сте чули од... (...) Кâже, чим подсмениут, тêm понуђен. На

при́мер, јā се сāд тēбе смēјēм, али тō мi сe вrāти, сiнко, кāд te тāд. Тō сe вrāти ȶбавезно! [...] Нēма вēze когā. Тō мi сe вrāha кāд te тад... Дōбpo чiни, дōбpo сe нāдаj! Нiкaд ne пlāши сe, сiне... Jā сe не пlāшим нiкомe... mōem pūтнику кад mi наiñje и jā ga зōвнем: „Сврati, сiне, попi кāfu, умбрaн si!“ Нēma вēze kō e. Ёво, дēце mi mōe. И свrāti... kāже: „Kāko tī, kāже, mājko, da зōвеш nāc nīkad u живōtu vīdela nēsi?“ Нēsam i vīdela nīkad, al jā ȶmam mōega sīna Míku, стālno mi na pūtu, ȶm^am hēрku, ȶmam moe zlātne unūchihe... Ôn mi shōfer, vōzi стālno... Jā cē svē nādam da hē i mōem sīnu da ga dōchēka nēko ki jā wāc. A ãko nēhe. Dōju мuslimáni, сrēhe mi, спāvu kod nāc, Драгиша велi: „Стāvte пиштōль, kāже, под гlāvu, kāже, заклō... заклъчāте вrāta...!“ [...] Прeжiveli smo тō... rāt, вrāno па без йch бéлогa, a и ne вāљa nāše... nāshem nārodū. (...) Bez йch бéлогa! Вrāno, bez йch бéлогa! Тō smo прежiveli, тō e, nē daj bōже, помénuло сe, nīkad сe не повrātiло, da nāshu dēcu сacūva, и da nāsha dēca ne bīdnu скrēnuti iz pameti. Mlōgo dēca скrēnula ȶnda. И nārod i жēne i лjūdi mlōgo скrēnulo od rāta. И svē otērashē nāše...

Д: У Xāг... [...] Си глēдалa? Бомбāрдоваo не и... e да-nāc... и ѡпет Солāна! Од имали smo јēдногa одбóрника ѿсто Петровићa Мијајла, ки овōга Солāну. Сāmo te tāpše и grli te, znāsh, a pōs позáди ovāmo... jebē ti nānu... u дūpe... (...) Пo-lijiticari, dabōme. Pa neee, ȶzbiљno ti казjum!

Загорка Костић (1935) и Драгиша Костић (1930)

2. КНÉЖЕВО (2007)

О јелима и божићним обичајима

Ј: Па сад kāko... (...) Постiли smo, нō! Тō e постiо тāj nārod... Ovā pōs... Njē божiтњи но онā brē... што сēдам nē-deљa. Постē! (...) Joj mēne, па шtā, dēte... Skūamo... skūamo пасuљ, кромпир, удробиш лūка... Kad ȶmаш зејtйna mālo за-пrжиш, kad joč - ráco, паприку, чörbanu... папричану чörбу... Skūwаш цeo компир... jēdesh, и такo. (...) Dābōme, u пa-пrijчанu "nō тüriш. Tad njē сe туралo u тēgle kи "вb сāde! (...)

Него јо д т јшло у ъачицу! Да. И к ъпус к ъсю ѿзнеш. (...) Оо, па т ѡсле се спр ѡма праце, спр ѡма се Б ѡдњи д а... до бро т ѡпет... (...) Знало се, знало се. Св ё на ѡосно, све ѡосно: с арме, м ельан пас ѡль, паприка ѡосна, то св ё... п ите на куп ѡсу, на пиринчу... (...) Св ё смо т ѡ спавали у кр ѡвет, али с ам о столици смо ов ёваке т ѡ се св ё сакриу. Сакриу, к аже [смеје се]... (...) Т рон ѡшке. (...) Бреее, па шт а знам ј а, в ѡровало се н ѡшто. К ѡ зн а! Н ѡшто... Так ѡ му т ѡ! К аже, не в аља на и га ла да ти остане, на куд ѡлье, на... [не] тр ѡба д а остане да... да остане, к аже, да ти в ата Б ѡжић! М и т ѡ св ё уработимо. (...) Пр ѡ, пр ѡ! И так ѡ на Б ѡдњи д а... (...) Т ѡ раб ѡту, т ѡ што смо пл ѡли, пр ѡли и так ѡ. И так ѡ т ѡ се спр ѡм ало ѡосно. Ўјутру сабајле се уст ане на Б ѡжић па се печ ѡваче. Н ѡху се ѿндак, М ѡловане, п ѡкло! Ти н ѡ знаш. Ј ао м ѡне... т ѡ п ѡшке, т ѡ кад се скид а печ ѡваче, с ам о прааа! Ј ес... С ёв се т ѡ скине се печ ѡваче. Ўјутру о ѡсече се в р ѡхе печ ѡваче. Пр ѡво се ѿзне с ѡр, па к аже да с ё омр ѡсим... пр ѡво с ѡр, п а ѡосле с ѡво м ѡко и т ѡ – п а печ ѡваче! И ок ѡдимо се. Е ѡсле д ању п ѡимо у сл ѡву. П ѡсле м и т ѡ... Па, оти ѡу л ѡуди о ѡсечу т ѡмо од х раста. Одн ѡесу ѡвас и кола чи и в ино, т ѡмо о ѡсечу и... Ет ѡ т ѡ прел ѡу т ѡмо, шта знам ј а и... и дон ѡесу и т ѡ... На Б ѡдњи д аин д ѡгто седимо, знаш, не... не л ѡгне се рано. (...) Н ѡсмо [чули за бадњачицу]! (...) Ј ѡдан, а м а са... ма тр ѡ! Т р ѡ ун ѡсими, ј ѡдну... Т р ѡ, т р ѡ гра ѡе, т р ѡ, т р ѡ! Т р ѡ! Пр ѡво, па ѡсле м ѡшко ун ѡси... Т ѡ сад н ѡте ѡв а д ѡца. (...) Знаш шта р ади – т ѡ ста ре ж ѡне, т ѡ... т ѡ ѿзну б ѡнду, ј ак... н ѡшто шта б ило и о гр ѡне с ё, о гр ѡне се озгр ѡ, к аже да се в ата к ајмак [смеје се]! И ов амо ј ѡдно к ѡе ж ѡнско, ѿно ч ѡка, т ѡри му ж ѡто, ѡвас у... с ѡто. (...) Па... он ај што ун ѡси. Ј ес, ј ес...

Е ѡсле т ѡ ун ѡсемо т ѡ тр ѡ бадњака м и. Оо, к аже [смеје се]: „Д ѡбро в ѡче, до ѡшо Б ѡжић!“ М и в елимо: „Б ѡг ти пом ѡго!“ – и т ѡ так ѡ и м ѡтнемо он а ѡвас... Е ѡсле, на ѡзад сл ѡму! Т ѡ саде не... сад т ѡ сл ѡбо, знаш, и... т ѡ бр ѡм иште св ёжу, ј ао м ѡјко [смеје се]... велико... кад сам ј а б ила т ѡм у р ѡду. См ѡ... Св ёже м ѡј ѡтац т ѡ бр ѡме шум ѡ и... И он т ѡ ун ѡсе т ѡ, а м и г рдни чуп ај ѿн о, т ѡрај... бауу, иии, бааа! Т ѡ бојаги да се пил ѡи пил... п ил еж, ј агаци, т ѡлаци и т ѡ так ѡ. И т ѡ пр ѡстрено,

турити се, и тô нêма да се седî за стô, него на зëмљу, дôле на пâтос и тô... врëћа бýла – што смо звâли врëће нèке тô. Као цâк онâко... ко... кôјзно неко. И тô се прôstre и тû вечëрамо и тâkô. [...] Сëднемо дôле на °nô... ни столице ни нiшта ки онô Шиптáри [смеје се]! (...) Нё, нё, ўвече [о стављању бадњака на ватру]! Ўвече, послë изјûтру " јöпет! Дijжемо се прê сûнца. И јëдан кûj e... тô се дiгне и ўзне... (...) Нiе, јöк [о обичају купања]! И тô такô послë онâ уjûтру устâне и мi тô прê сûнца сë окâдимо [тишим гласом]... Јар... еeej! Па тô см° уводiли говëда у... на прâг, у кûhy! Дамо овâmo у бûчукъ жiто те јëде. Кûд сад òde тî, Драгiша, срëћe тi? (...) Окрûгло овâko [показује] умëсимо... (...) Па... нêма тô, нêма [име]! Нбжñице, ёма! (...) Даш бвçама, кräвема „járam“ (...) A-a, тô напrâвимо нëкако и дân-danâc тô грâде... И „járam“. (...) Йсто, дамо кräвема. Òde овiй и дân-danâc уносе járam. Говëда ѡок! А па јëс тô, jâ пâнтим, брë! Тô, Драгiша, бýло кад и öни бýли у зâдруге...

О земљотресу

J: А знâш кâко ^e то бýло, кад је зëмљотрес... Мî смо тû у стâре кûhe jâ и Драгiша спâвали тâmo, a... Јесте, òde јëдна деверiчанка... И öne °stâle tû, глëдале онôg, онôga, брë, онôga Бôшка Бûху, кâko зовете онô...? E, и дëца ôte то да глëду. А Mîlan бîo у вôjskê у Бëограду. Зôрица бýла у Brûsu. Jao мëне тô тек докле стiже, jâ rëko дëца изгîнула... докле jâ и Драгiша... Велiм бëжи, rëko [...] Jao мëне, mäjko mõja, и öni grđni уграбили... набiли се под aстâl... Ал ôn пâo оvâko, знâsh [показује], са Ѯoшka на Ѯoшak. И, брë, после тi мi tûnâ... a оно grđna кад grûnu! Mî почëmo јëdни, d^a опростите [...] онâko свë... смо gôli... Кад смо тû изâшли, кад stâla stôka тô да рiчe... A брë, мi vëlimo сâd Ѯe дôle da сe отvori! A плâmien cåmo ci'ya! °dâklae онô bëshe, dâl... Одovûda, el dôle? Нё знам одâklae бëshe. Grëje тô, jao mäj... [смеје се] (...) Kâo... кi °nô mûje... (...) Tô nôhu býva! Ўвече ôdma с vêcheri, ўвече! A mõja châ... A мi tûnâ öno... кад stâde тô да lomâ stakli'he, кад stâde тô да lomâ... ovô, брë... нё знам онô... Tô srûshi свë тô што сам имâla по stalâjâ, тô cåmo vri. A ўnuku смо °stâvili лêk пâra, grđni, да my prâtimo z^a u vôjsku [...] Jao, grđna, jâ brjke

нѣкако улетѣ те узѣ то, успѣ тѣ пâра лѣк... А ѿно ўдри, ўдри, ўдри... Нѣ дај б҃оже!

Д: (...) Еееј, па тѣ дрмало, брѣ едно... кѣки!

Ј: Тѣ нѣх, тѣ не дай б҃оже!

Д: Па тѣ мѣсец дâна нїе престајало, само после мâње. Вâла б҃огу, којâ ли му є онô снáга. Мî од побегом гôре и скûпимо се тўна...

Ј: Заложимо ѡгањ...

Д: ...И наложимо ѡгањ и којâ ли му єонô снáга... Пóђе овâj Никола [...] кад ѿно бре поче оздоле подиже земљу. Е тâд сам се уплâшио! Онô што дрм^a... јâ... дрма – нїшта, а кад он поче да диже земљу – јâ рѣко, дал овô нêће вулкан, б҃ога му љубим?! И лепо оздол овако подиже земљу [показује]. Сила! Онô е сила! Каже овô – онô! Онô е, онô е страшно...

Јелена Цветковић (1937) и Драгиша Цветковић (1944)

3. СУДИМЉА (2001)

О рођењу детета

Да почнем...? Па ёто, кѣкав је ѡбичај. Кад се рôди мала б ба... Па мî смо... Мî нýсмо ђшли да не... порâђа б бица, но смо у сёло. И б ба кад се рôди... (...) Само дёте се рôди! (...) Па добро, нѣка жёна посїпе дёте, те сâмо... да се оп ре. И в же му се пўпче! Е дâ, в же му се пўпче, стави му се в сак на пўпче и не смѣ да се... кад се... и мала б ба се пребрише, прво. И, кад..., не смѣ једно тр , ч тири дâна не смѣ да се кўпа, да му с^c н  уквâси пўпче. Кад одрасте ѿно се кўпа лепо, повије се у чисте пел енице. Мâло по мालо, мâло по мालо одрасте. Кад б идне четрдесет дâна ѿно већ почиње да се смѣјка! И, ѣјд-ѫјд, ѣјд-ѫјд, стави се... једно кад б идне тр  месеца, ставимо га у дубак и ѿно навикне, испрѣља н гице. И шёта по мâло. Па смо носили и у њиву, б гами, па и у ливаду. Па понесемо онâј дубак, па т мо ставимо... у поље. (...) Српом, српом се пресече [пупак]! Сад сечу макасема, а мî онда несм^o имали макасе. Тô, каже, нѣчисто! Српом. (...) Донесе једна жёна прво б бине, колач леба, нѣшто са колач. И таکо, стакленце ракиу, благо-

сîльу тûнâке. Бëпче мáло, породîљка се породиља. И ѯдемо дâље, тô се накùпи, док мâло одрасте – крстíмо дёте. Кад је крштéње дâвамо чâс, домаћини дâвају чâс лéпо. Па се нанëсе пôвојница, па пûно и пûно и пûно. (...) Погâче! Погâче, пîте, грûдице [?] што се зòве. И се... па бôгами... и понапîвују се које дођу на бâбине. Па смëшка... и лéпо па, такô ° свë бýло. Па смëшка, па пôвојнице, па...

Е кад се... па се крстí! Пôп кад га крстí надëне му ѹиме. Кôj Ѯе како ѹиме надëне му. (...) Па кад се... кад ўзме се водîца код пôпа... Да, тô смо заборâвили [о првом имену]. Прво и прво, кад се рôди ѹде се код пôпа, ўзне се водîца. И тô се дёте омîе водîцом и тô е пречîсћено, и дёте и породîља. Е, дâ! И после донëсе... пошто се ўзне водîца, донëсе жёнска – бâбине. Колâче лéба, тô е прво и с лéба... са колâче штâ ѹма пôнела. Дâ и детêту. И тâко тô дёте, повijа се у чисто. Па мî нîсмо имâли ко сâđ... Но, ej... па смо ткали мî пелëнице. Ткали! Па вûнене, па тêжане, па нêшто мëко за °ко детêта, и такô. Нâс очували па чврсћи бîли, но овî сâđ. Дâ, дâ, јесте! (...) Прво ѹиме кâжу, ал после кад се крстí они му промëне ѹиме. (...) А, кâко kô °ohe! Нëко крстí брзо, нëко... сâđ па ѻично кад му бûде рôђендân, цéла гôдина. А мî тад нêсмо тâко. Мî смо што прê крстили дêцу. Велî, да се крсти мâло дёте, не вâља вêће дёте, урôче га. (...) Па нëко кô ѹма злë очи, оно после плаће. (...) Бâбе угљëвке бâцају. Нëка бâба ѹма угљевâрка и тô ѹдемо код тê бâбе... и кад га тô мî омîемо са тû вôду ѿно детêту прôђе єрок. Тâко бýло од старî^a, сâđ тô нêма. (...) Кад проxода после мâло по мâло... рâстê. И после упîшу га... упîшемо га у школу, и ѹде док завrши школу.

Стојка Исаиловић (1917)

Из свадбених обичаја

Ёто ти, ѹшо мôj ѹтац у свâтове. И тâmo у... девôјка искочила... да дочёку свâтове тâmo пред кûђу и девôјку сакрîли у онê... у онê друѓе девôјке. Сакрîли је. А ѡна спрêмîла єзду кад нађиће мômак да га... да г^a удâри оном єздом. А мôj ѹтац онако (...) па увâти онû єзду (...) и нîе ју дâо да удâри мômка. Е ѡна пос, кад не мôгла оном єздом ѡна брзо извâди босîљак

па да га удари онем босилькем, а он исчупа онам босильак и тури под капут, и ние дао да... да га опчиши. Ние ју дао да га опчиши. И, поседали тамо (...) „Па после свуд редом сам извадио онам босильак, па: Деш си снашоо, шта си хала с овем? Деш си, деш си?!“ [смеје се] И тако то, смејали се.

О „откупљивању“ и „здравицама“

Откупљује се... води се у реку, па се... па га веже за ногу десну... за врбу. За врбу га веже и пита га: „Ко ти е најпре ўмро?“ Ти мораши да кажеш. Куда је најзад, куда је... колико су ти помрли? Она, бре... (...) Каако се зову... све она прича. Ал и да ли ти причам каако се зову? (...) Не мора речи?! И она прича све каако се та зове и мётне по један жут цвёт низ реку. Каже: „Иди ти, жут цвёт, за мртвема, а бели да се врне за живёма.“ Па опет пита: „Куда још ўмро и куда још ўмро?“ Ја казујем то – куда ўмро и куда. И она опет мётне онам цвёт низ реку и каже опет: „Ностре, мртви, та жут цвёт, а овај бели нек се врне за бео свет!“ Јисто тако, по пешес пута тако мётне та жуте низ реку, а беле враћа ка мёне, те ми да. И после онам цвёт низ реку и онам пару и мётне низ реку: „Ите..., ите, касе... иди ти све ка тема мртвема! Немо да се враћаш више ка живема [смеје се].“ (...) Пресече се на праг, секиром [о пари која се употребљава]. Па на праг пресечеш, па вратиш оноб... Оноб што пало у кућу да га мёне, а оноб што пало на поље носимо у реку. И тако се то откупљује, враг га знам (...) Не може друкуше!

Кад носи здравице, она понесе једну свеђу. И запали онам свеђу под каламак, под јабуку неку лепу, неки леп каламак. И запали онам свеђу и простре један чис пешкир и тури три... три чашице вина... онде. И изброяти та бројаницу. Каже да добију виле, да донесу лек овоме болесноме. Трипут она казује: „Да добију виле да донесу овоме болесноме лек. Да се излечи.“ Опет тако. Трипут она каже то да се донесе та лек: „Виле да донесете лек да излечимо овога болесника!“ И то ставе тунама ту свеђу, гори маљо и угасе и оставе ту, и ту редну [?] кочјску плочу. Оноб што се кову кочји, на онам пешкир... И клинци. И клинци има у онем плоче. А они... Кад они ноћу... нощу нешто

дoшlo и извaдило онe кlinце из плочe. И траjila... Стojка траjila, траjila, ja joj poménu, и ne mögli te klincu da nähju. A ono víno ūzeli... ono ïma nèke lèpe ljasnici, nèke lèpe bubiče, one ljasne. Popadale po čaše. Õna ūzne to pa izmèli i pomésha to víno i dâ onome bollesnom te popije i posle se izlèchi. Ozdravi!

Драгослава Исаиловић (1924)

Зидање Скадра

Некад... И ние баш одавно. Kô znâ... Бýli trî brata... pravili kûlu. И, daňu je начине, nohj cê obâli. Õpet drûgi dan je начине, õna se nohj obâli. Неколико daňa takô. Oni kâjku: „Нiшta mî drûgo ne möjemo, no ajde da rešimo kojâ žena donëse jûtre rûčak da je uzidamo te da ni ostane kûla!“ Aли tvrđi da bîdnu da ne kazuju jêdan drûgom... da ne kazujuженама нiшta. Oni dvâ... nésu teli da kâjku... Ovaj najmlađi нiće kteo da kâже, oni dvâ kâzali. Najmlađi нiće. I sâd pêd bîlo na najstarej, da donëse. Õna rækla: „Nosi tî!“, kâже, ne znam kâko je pozvala. „Pa kâko da nôsim, kûj da mi okupa chêdo?!” Malo deťe imala. „Jâ hý!“ A нiće ju pêd bîlo. E sâd ona veli, štâ he, pristala... to nekad bîlo môra se slûša, нiće k i sâd. Õdnela ona rûčak... A reko ju čovek ujutro: „Jâ sam, kâже, nohac loš sának t“ sâňao. Нiшta mi ne vâљa!“ E pa sâd, on to sâňao, al ona ne зна, ne cëha se, al on se cëha... štâ razgovârali. Kâd je vido tam (...), on se sve obeznânio, kudê he! Rûčali, ona he da se vrati. Kâje: „Tî sâd ne mož da se vratiš! Môramo da te uzidamo da ni se kûla ne obaljuje.“ „A kâko hý, kâje, kad mi chêdo malo ostâlo?“ „Môra jêtrva da ga chûva.“ I, tûrili je u sîd, sîdaли je do koléni, sîdaли, ona mîsli da he da je pûste. Нiшta, oni na više, na više. „Ostâvte mi, kâje, bârem dojke na prizorke kad mi chêdo donësu da ga podbim!“ Ej, žalosti! Odavno to bîlo. Oni ostâvili. Zîdaли до glâve naviše. „Ostâvte mi, veli, bârem очи на прозорке да glêdam chêdo kad mi donësu.“ I to ju ostâvili. Takö nekoliciko, petnâes daňa, mëseč daňa i više... Нije mögla da... môrala da... da ugine...

Анђелија Митровић (1926)

4. БЛÂЖЕВО (2001)

Чобани и вуци

О м  ем д  живљају, ј  л? (...) Ћто, ј   кад сам б  о млад, ј   сам... школу н  сам учио, сиром  шан сам б  о, т  рали ме т  мо... Чувао сам шт   сам ст  го, к  зе,   вце, гов  да. Сир  ма сам б  о, к  ћа сл  ба, н  е има  . Живео сам у кошаре ј  дне он  ко тек м  ло... покрив  но папрад  м, м  чио сам м  ку. У школу н  су м  гли родитељи да ме д  ду, сиротиња б  ло, ћто тако  , док сам м  ло ст  го. Б  о сам и сл  га, пога  о сам се, чувао сам дру  гема   вце, гов  да, к  зе, шт   су ми нар  дили т   сам м  рао да сл  шам... (...) Кад сам пред... кад сам пр  до д-  дем у школу, т  д сам има   једно десетина, петна  ес к  з   (...) Сена н  с  м има   з  ми да и полагам, шт   ј   зн  м, него сам т  ро, св   сам креса  о т   б  укве... ели тр  ње ели н  што т   кр  шем коз  ма те т  ... С т  м сам и... с т  м... брсљикема остале живе и тако   сам то чува  о, гин  о, м  чио.

Ј  дне пр  лећи пот  рао сам к  зе, ћно м  ло с ј  дне стран б  да б  о сн  г, с друге стран б  ло к  пно. И ј   чува  о, неста ми п  -ше   к  за, ј   в  би, в  би,   не... н  ма и! Ј   ћаде по  о да в  дим, он   остави, по  о да в  дим д   су. К  д тамо у сн  г в  дим... б  гали... б  гале к  зе низ   сн  г. Њй... т  рао и в  к т  нак  , шапа в  лика за њ  ма. Ј   кр  нем тамо доле м  ло, в  дим ј  дна удављена и в  к ст  о и... узо од он  ј (...) тр  с   и ј  . Ј   поч   да в  чим на њ  га: „А, бр  , а бр  ...!“ Он се са   измаче и ст  че и поч   да ме гл  да. Ј   поч   да к  кам: „Ааа, јма-л д   к  , поједе ме в  к, а, бр  !“ И уз   доле н  ки... по н  кем шовељаку неке гр  ње поч   да к  пим, бојаги. Како ј   он   гр  ње поч   да к  пим, он ов  ко... ки он   ч  век... и у ш  му полага  цко   тиде. Ј   по  сле кр  нем те т   ј  дну на  гем, а он т  ро ј  ш д  ле он   тамо доле, подавио и све, п  т њй е подавио р  дом. Како коју ст  зо тако   д  вио, журн  о за он   на  задњу   ре, те пој  о... те ј  . Ј   по  сле, к  кајући на  ем он   и от  ра и ка к  ће тамо к  кајући. П  сле в  кам м  јку и ћоца и ћони д  ђоше тамо и ћони те т   на  оше т   к  зе. С њ  ма ј   и к  за д   су пој  дене. Ќои и ћони к  кај, т   смо живели (...) од ст  ке, н  смо има   да... п  ру за шта д-  знemo, него ко јмаш ј  ре да продаш, ели к  зу, ели...   вцу, ели... в  ну ели н  што

тô... од тôга смо се... нêшто да єунеш, ѕли жîто, ёли нêшто да кûпиш штâ бýло нêгде ко си имао. И такô сам тê мûке (...) Тад у тô врёме кад трёба да отиднем у школу мён^е несу мôгли да ме дáду у школу, сиротиња бýло, незгодâција... Свакојако сам прôшо у тê мôle млâдости. Нїе грђе бýло никоме.

О рату и вашкама

Тेरали ме тâд тô. Нéсмо имали нî парионице, нî да тô нêгде опêремо те ципиле, нî^т да се преобûчено, нîт... Сâмо дê... дê те увâти нôћ, тû си мóрао да конâчиш, да лежиш... Напâтила се животиња, вâшка бýла млôго. Тô бајаѓи нêки комадаんти наређivали и командири тîх чёта да се трêбимо. Нêки се трêбили, нêки несу. Тô бýло улежéду вâшке, чâк су имали поëду, кôј имао пâрче лêба у тórbë, напûn^иле су се п^о онêм лêбу вâшке. Тô комадањт после тô ѹде нêшто тûжи онôга, кâже, ене пûн (...) Он бие тêма мôtкема по гла́ве, мачûгом. Мî смо се свîj трêбили дôста. Тô, де гôћ см^о имали мâло ôдмор мî смо тô трêбили тê наше кошûље и тô бîли тê вâшке. А јëдан имао... нїе се трêбио такô, носио јëдну тôрбицу од козê, тô козињâva се тórba зvâla, и тê вâшке му се запâтиле после бvдê по лêбу, по свûд. Сëли смо на ёдну мëсту да одмâрамо, кâd он после извâдио мâло лêба да јê, кâd по онêm лêbu... оно и по лêbu вâшке. Е после онî нêки кâжу, комадањт бригâде кад вîđo де тô ђима вâшке по лêbu, он єuze јëдну ма... штâп кâже: „Шtò се нîс трêбио, но јêш вâшке!“ Па онôм мачûгом по гла́ве! Јзудара, јзудара, свê kрv my из ôбразa, разûмеш, тô e такô бýло. Мórao си... да се трêbi од вâši, da сe чîsti, de гôћ сêđne, eli тô сe пâтило ki онô што kâju плêva... Têjak жîвot бîjo. Parionice нesu имаle, нiшta нiе ni имаlo da сe нêgde тô отrebi, da сe тô, него смо trpeli тê mûke takô, têr^ali свакојако тê бôrbe с têma вâshkema чiñli... Lôš жîvot бîjo.

Са сремског ратишта

...Одâтле јëдно јутро се спрêмили камиόни на ѹлице тâmo, одâтле не покûпili у тê камиόne и отêr^ali на срêmski фrônt. Ôдma из камиόna у рôвове. Тû смо бîli двâ-trî më-seca, свê u тê рôvova водили бôrbe tâmo сa Нêmciма. Нêmcii

бýли укóпани. Тáд, овáј, имáли ћни њíне бúнкере, у близíне смо бýли. Њíни бúнкери бýли обезбéђени, свé тó од бетóна. Тáмо имáли и фурóне, имáло и... доле на душéце гázили. Имáли четýри митрольéза у тé бúнкере кóим су тó ћни водíли бóрбе с нáма. Мí сáмо голорóк^и отídнемо с оружје тáмо. Нáс врапчали да тáмо... вáтамо и жíве да и побíемо, нáш ни јéдан се не врати. Од петнаæс, двæс нáши кóй кréну тáмо на тé бúнкере, нијéдан се жíв не врати. Такó тó гíнуло, гíнуло, гíнуло тунáке... Кó знá колíко е младића погíнуло. Допуна долázila свé од Нýша, Срби нéки, младићи, тó стálно се допуњáвали. Јéдна чéта сарањíвала тáмо на јед... јéдну пољáну, свé тó грóб на грóб. Нéкоме запíсали ђиме комé нáшли, нéкоме нéсу. Тý сáмо вршили сáхрану. Тé смо се тý... гíнули, гíнули докле нéкад рóуски авиóни дóшли. Кад су дóшли рóуски авиóни дóшли ћни тó пос порúшише нéколико тé бúнкере, нéколико и ћни обáлише авиóна тудé по тém кукурúзу. Е мí смо посље јуришáли тудé мáло по тé бúнкера. Вíдели смо посље... Мо... мóгли смо да ђдемо пошто и... пошто и авиóни срушили, а прé нéсмо мóгли нíшта. Е, док се тá рáт тáмо срéмски заврши, и нáс посље... Мóју јединíцу повратили отúд, тý нáшу Четврту црногóрску бригаду (...) да се вратимо на Кóсмет, д-ђдемо овáмо да чистимо терéн.

Милорад Мијајловић (1922)

О сеоској жени

...Е, кад се сáмне отíђу, jâ и моj свéкар цпет изјúтра мóрамо д-устáемо рáно да ђдемо да кúп^имо тó сéно. А свé смо га са вíлема кúпили и носíли и денúли на пláстове нáко, кó сéно. Тó надéнемо по једно дéсет пláстá, па посље вúчéмо са кráвема, па дéнемо опет на сéно, па цпет моj свéкар, кад тó заврши, цпет ћи удáри те кóси, ели зóве косáче ели кáко, те цпет за по едно сéно докле сreди. Мí двойца смо свé тó та-кó рáдili, кúпили, денúли. Е кад завршimo сéно, посље стíго кукуrуз да се кúпи. Ђупет jâ са свéкrem мóрала сам да ђдем да кúпимо кúкуrуз, свекrва кúћи, мýж на поссо... Мí смо двойца свé тó рáдili, кúпи кукуrуз, кúпи тíкве, вúчи са кráвема. Свé смо са кráвема вúкли и рádili мý двойца.... Штá Ѯ сáд [ти-

шим гласом]. Једва сам чекала кад ће тај рâђр да се заврши. Е, тô смо таман завршили све, стигле шљиве се купе, опет мора – шљиве, јабуке, крушке... Опет морамо мî све тô да скупљамо сâми. Имање смо вељико имали и мî двојца смо највише тô радили. Друго нî^e имао кô, заве за стоку, мûж на посо, дêца мала, свекrva куhi и мî двојца смо највише тô радили. Скупимо јабуке, шљиве, крушке, ораe, све тô скup["]mo, e, све смо тô завршили, моj свекar kâже мора сâd да се бре. J^aoo, ja мислим па дâl ћu се кад одмôrit od тôga tvoeга râha više, da ja 'uvrek moram da radim nêšto! Е после 'remo цélu јесен мора да се бре. Ja пред краве, он бре, од ујутру до 'вече 'remo, сејемо жito. Направе од трња бránu. Трње узне, насече, направи бránu. Увâти краве п^o онêm орању с тêmвлâchi тô пошто посече жito. Ќde п^o онêm, ja moram d-идем пред краве и 'вече сам мртва умбрна! Изјутра не могу д-устанем. А и сваки дân ме посо чекa, сваки дân. Докле се још тô орање заврши, е после вишe нî^e имали штâ да се ради... Посте зими преди тежину, преди вуну, ака, пекља, ткî! Платно ткî, сукно ткî, простираче ткî, черге ткî, сукње ткî, све живо смо ткали. Плëти децама цемпere, чарапе, сукње... Moja дêца су... по шес године мои синови имали, они сукње морали да носе. Они нису знали штâ су панталоне, него сукње. Ако су мушка то дêца!

Јефтимија Ђорђевић (1919)

5. ЛУКОВСКА БАЊА (2007)

О римској секири и златном рударском колу

...Па било є рûде, они су ђшли, брê, па тî рôбови после што су радили тî... тî Саси и тô, тô се рâд["]ло, они су у тóрбу износili ту рûду. (...) У тóрбу! Али су они, кâжем ти, дирекно ђшли са тê љихове тóрбе, да виш чûда, нê знам баш кâke су, нисмо и ни налазили, али смо налазили љихову секиру, љихов крâmп... шпîц смо налазили, све је тô... Е сâd, знâsh штâ, чуо са^m... најгено је... тô дôста оксидирало... наши тô све... али се види љихово. (...) Па, ние ђista, друкш'a e тâ секиra... A ђima... тô су... эээ... тô рачунамо да су Римљани... A ja сам имао ту секиру, ал нê знам де ми е... (...) Pa ђima

нੇгде те... нੇгде од пôла... сёдамсто грâма трêба д-їма. (...) Јесте, тêжа... Она е овако дугачка, а поуска... а-аа, а тêшка е, и... са свим, мîсим, тамо ўши и онô што се зове и тай дeo... друкшиа од овê, наше. И онî ўши, бôгами, јâча, јâча од наше секире! (...) А, ўши їма дôбре, тûпе, али... мôре, знâш штâ, на рашљу ўши... А, нê мош тî... Код наc, на пример, с онî ўши удариш – она ôже да прсне, овô нêже да прсне! Тûко сам jâ, їмаш оволику дебелу...

Рýмљани имали своју топионицу гôр у Штаве. И имали златно коло на той топионици. Кад је била поводња, њима тo однёсе свë и то златно коло донёсе и гôре у један бûк... Дотле га... трчали и пратили га, ал тû е пропало и нису више могли да га виде. Тô, на пример, старî... од старих лјуди сам чуо куи су имали ондак, кад се то причalo, кои су имали онда седамдес-т-осамдесет гôдина! (...) Златно коло, тo је било, кажу, ааа... у тû, брê, у тû топионицу, што е топила рûду! Тo е њикова топионица била. (...) Па, као окрêhalo се то коло се окрêhalo, вâльда е прâвило нёки дeo... ааа... као вётра... да, на пример, сагорëва дрво и тo, да прâви вëху температûру да се топи руда! (...) Да, тo е тo! Да, и они су тако то радили па нёка... кад је ударила нека киша, поводња, тo е свë однела. Свë, каже, однела и нёмalo тû нiшта, е после сâмо што їма шљакна и то дe їма шљакна.

Па, слушај тî, мî смо то утврдили да су они били бољи стручњаци, од наc. На пример, они су били бољи стручњаци. Ама он са брда ишо дôвде, на пример, са брда дôђe тû. И тû му рûда! А наши јôк, наши... Їма, на пример... Не могу то мlôgo да ти... показуем кoe жiце дe тû їма, каке су и на основу чега се одређујe тâ rûda да e... Чук, па се тâ rûda mâlo расkopa, па дâл се шiри, па колико се шiри тâ жiца и ондак се обращунâ. Па од онo бrđo тâ жiца колико мôж да бûde широка. И ондак се одовуд... или се ђde жiцом, или ако е мlôgo жiца тû, їма се крахи пût. Глëа се крахи пût.

Рударска вера

Па инима тoга... да тu jâ kâjêm... Виш тî да и тoга їма. На пример, дôбрим дêлом їмаш тî... эээ... тê планине, па

јимаш дѣ то рударст^во изгїне масовно. О том си чуо... да ма-совно изгїне. (...) Да. И то е. Јмаш тї нѣко нѣопседно мѣсто, та-ко ре-хи. (...) Опседно [понавља за саговорником], како се то назива... И, сад кад се на-и-х-е тї, тї се тѣшко пролази. (...) У руднику, у руднику... у руднику! Не може се. Јако се про-и-х-е, нѣко мора да настрада. Обавезно! (...) Нѣшто по-стое, ре-цимо и тї, у тој самој земљ-е, у том са-мом брду... де нѣгде нѣшто постое кое се не... лако не превла-х-ава. На нѣки начин, нѣшто се ўвек испили, нѣпланирано. То се дешава, то се дешава. Нѣпланирано. И да ти ја кажем, по-сле то-га и свѣ мѫгу-ће, нас рударе, као... Мало мї на та-кво мѣсто се и пла-ши-мо! Нѣгде се на-и-х-е, знаш, ђде с-е т既 овако, ви-диш га да нѣшто ђде... контра. Тї ђ-е-ш овако, оно ђде овако, тї ђ-е-ш овако, оно ю-вако. На сопр нѣшто нѣ-ћ! (...) Па нѣшто, нѣко ѡ-аво ѹма, љл^и се испили нѣшто нѣгде, љли се чуе нѣгде нѣшто, ѹма свѣ. (...) Но! Пречуеш нѣшто! Ил ти с-е учини да нѣшто чуеш, у ствари ниси... Ка-ко, да-л си чуо овако, да-л онако, да-л нѣшто т-и се учинило да е... ка-о писнуло, ка-о да е прегово-рио нѣки! Тако по-чнеш да приви-ћаш тѣ ствари ко-и су код човѣка, ре-ц-и-мо, и тї не по... и ту постое... мї та-ко га зо-вемо нѣособ... нѣосебно мѣсто. Не мѫгу пог... нѣм зубе. (...) Да, нѣосебно мѣсто. (...) Да, мї че-шће пута, на при-мер, на-и-х-еш дѣ на-и-х-еш, тек нѣки каже: „Чуо сам то! Чуо то. Чуо сам то...“ Мѣ-ћ-утим, то ѹмаш [...] па нѣки то чуе више, нѣки не чуе, а нѣки мѫж и да про-и-х-е да не чуе. Мѫже, то с-е дешава, да про-и-х-е. Мислим нѣкад то у руднице та разговор и то, ал то, то не мѫже...

Нѣко каже нѣма бoga, нѣма овога, нѣма онога... То „нѣ-ма“, није та-чно. То мѫж да при-чамо мї, мѫж да при-чамо, а иначе – оно што трѣба вѣроват мора-ш вѣроват, ако ђеш. Ако нѣ-ћеш не мора-ш ни да вѣруеш. Али, то свѣ ѹма, нѣма то! (...) Да, то ѹма, само то, на при-мер, тї, што се ти-че, у јами и то, то... слабо то, мислим, и мѫже и да успе. А то, ако ђеш то нѣгде ^ако си наилазио на нѣшто... овако на нѣке ствари ко си наилазио, да се нѣшто чуе, да нѣшто да се преви-ћа, да ти нѣшто излети... излази према тѣбе, да-л је то била ^птица, да-л је то била ма-чка, да ли кѹче, да ли штаб било, нѣ знам штаб – ондак кад тї наилазиш трѣба преврнут оде-ло [шапуће]. Ах...

О цркви Свети Мина

Црква овâ што е у Штâве, што се зđве Ми... зđве се Мîна, дâ. Ёна е бýла óвде у сёлу Мрчу. (...) Тû у сёлу Мрчу бýла, дê горé ђма једно црквиште, тâмо... Прошли сте вî крај њёга тû, гđре. Тô црквиште тû ёна бýла тû. Мeђутим, Штâвљани, село Штâвљани, штô е Штâва – ёни се дîгли и укрâдû тû цркву. И пресёле је у Штâву де јёсте сâд! (...) Укрâду лêпо нoћу и пресёле! Штâ бýва? Бýва нёки, а вâльда бýло тô... кoјe гđдине и кâко e бâš нё знам, али бîо јe нёки вoјсковођa, Mрча. По том се и Mрче нâзвало. Mрча. Опасан вoјско [?] бîо и имao вoјску – дoђe " врати цркву на мëсто, дê и бýла, свë... онo вратио! Кâd је вратио цркву ёно тâmo стојalo тô мaло врëме, kôлko e бâš тô стојalo нё би тô знao, да ти kâжem, Штâвљани дoђu и ўzну је јopet! Тû цркву, и укрâdû. Он... дoђe и сёло покupи. Нeћe д-je цркву да и врне, нёка јe! Ukrâli јe – ёни постâve kâmen-цrквишte и тû и стой и ёни тû... Mîsim, д-йdu... kô ђde – ђde у цркву! И ёндак он... А kâже ћhe да и dâ на прокlëtstvo! И, сâd, kâko су и dâli тô прокlëtstvo, količko и kâko su и tô dâli... U stvâri da i se, kâje, mûško dëte ne rôdi ni održi! Mêju tîm, tô nё знам kôlko prôšlo gôd"na – mûško dëte se nîje rodilo u Shtâvi, niti je mogglo da se [...] Odma móralo da umre, móralo nêšto da bûde sa njîm. Nîkako nîje mogglo! Oni pôsle, kad su tô vêh vîdeli i znâli tô lêpo, ёni se dîgnu lêpo pa okûme Mrchan. I svâki iz Shtâve ђma kumstvo, svâki iz Mrcha kumûe Shtâvљanima! Svâki to... ђmash rêdom, el znâš?! To odâvde pûno ljuđi, mlođgo njî [...] samo nёki znâju zâšta, a nёki nё znâju zâšta e tô kumstvo takô, a znâju da se drjê. I tô e kumstvo, kâju, nepobâzivo. El tô kumstvo vrôlo opasno, kâje. I, tâd se pôsle pônovno pôchnie da rođêvaju mûška dëca, u Shtâvu, i da se pâte tâ dëca po Shtâve. Takô ti e tô býlo.

Миле Савић (1931)

О здрављу, ракији и ракијским чашама

...Ајде испijte па да турите... ќe дa угрејemo по јednu? (...) Jâ nîkad nêsam piila... A i sâd ovô piem te vrâže lêkôve... Nadôšla mi mûka onomâd, nё знам ку... кудê hû. Rêko – што

не смѣм да попијем јѣдну... јѣдну, ракију, біло би боље [смеје се]! Нѣкада у живоћу нѣсам... нѣсам пїла, мїслим... А сад, ёте, тѣ... Г҃одине чине своє и... не м旤же. Нѣти ти одговара да пијеш, ни да јѣдеш, ни да... свѣ ёто... живи се под зор (...). Сїпајте... испї тѣ па ј... наслужи, не вѣдим ја да... Ама... нѣ, да знаѣ штѣ... ја вѣше, извѣните, мѫжда сте вѣ лекари, ја млѫго, овѣј, сам сѣбе лекови сїма прѣвила. Мѣрао си сїм доктур... што ти... што ти не прија немо да јѣдеш. И мѣраш да... да се упраѣљаш да живиш... баш кад не мѫжеш нѣшто, д-отиднеш [лекару]. Али, бੋгами, ђскрана мнѹго значи, мнѹго значи прима својој снази и прима ўкусу, тѣ се упраѣљај онако како... и г҃одина да се краниш, а кад баш дѣ зор – и код лека... и код лекара се ђде! Ранїе, овѣ ме капрѹ: „Нѣћеш, каже, тѣ да пијеш лекове!“ Па добро, вѣльда сваки зна за сїбе штѣ му трѣба (...) Сїде ни дѣца нису... нису... нѣсу довољно... како тѣ трѣба (...) Послужите се, сїпајте ракију, не мѹгу ја ђу покварим посо, не вѣдим. (...) Нѣ, нѣ, испїте тѣ и сїпи, да попијете по трѣ, код нац се тѣ каже – трѣ... трѣ ракије, тѣ маљо [смеје се]. Ајде, сїпи, сїпи, наслужите! Ја сам разговараја са једнога лекара. Тѣ из Игришта... Пётровић Милентије, мѫжда да га и знаѣ. Он је добар лекар (...) па смо разговарали, а и врсњаци смо, како и дѣца, како и овако били, каже: „Знаш штѣ е – ракија е, каже... нисе рђава, здрavo пије, чисто пије. Боље, каже, једну ракију да попијеш ујутру, нѣго нѣкџи [смеје се]!“ (...) Ал тѣ ово чисто пије, као мї горе у Игриште што смо имали, чиста шљива, чиста крѹшка, овѣј, дивља... Тѣ е најбоље за ракију.

Има људи попију... Узне се рукатка вѣлика,²²⁰ кад је ста-реј човек. (...) Чаша вѣлика! Чаша вѣлика па ѡма дршку. Мї је зовемо рукатка [смеје се]. (...) Ќима... ьма... прво ђде једна мања – рукачица, са дршку, па после трћу кад узну – рукатка вѣлика. Сїде нѣмају тѣ ни да се купе те чаше. Ја ьмам једну, донела сам из Параће и кад је нѣки скѹп, па трћају двѣ чаше, долаže код мѣне узну онѣ [чашу].

Валина Вучковић (1923)

²²⁰ Односи се на божићне обичаје.

6. МРЧЕ (1987)²²¹

Живот на граници

Двâнâ^есте гôд^ине помôр^ена гр^аница одânде^к. Е, ёво е гр^а-ница, онâј грёбен и онâ Пилатовица штô е. Тû е... двâнâ^есте гôд^ине одâтле помôрени Шîптари. И напräвили границу, овâ што е дâнас. Овîй кîи су бîли владари рание, краљеви... владари углâвном. Тô тåмо шîптарско бîло рание. Па и сâд га већ освâју. Јмају и нâши тåмо зёмљу, овîй нâши тû из сёла... Да вîш тî нîйне волôве кâk^и су, овô мôје нîшта! Па и онâко мршави. Ал код нîй је са стôку спêцијално... овâј, за стôку. А овâко да рођёва слâбо, компîр мâло, али питомо за стôку, тô краве, говëда, ôвце... Јма пашњак дôбар, плац, нêма трье, питомиња. Јагње ньегово бар^абâр с ôвцом сâд, нê мож да разлî-куеш. Мî до сâд бîли смо... нêма прôблëма до сâд. Само сâд не ђемо, знâш. Ал до сâд нîje им бîло лôше нîшта. Не смéју ђони нîшта мîс^им да... поготôву овîй што ђиму ливâде гôре. Нîшта, ки тî кад чуваш говëда, ки jâ, ки ôн, ки jâ, исто, нê, тû нêма. Само тåмо дâље, прäве прôблëма овëма... Тû овîй... нêhe овîй. Тû мâло кûха ђима, једно пê-шêс кûха... Овîй бôдена, а дôл^е овîй по Лâбу, овîй дôле дрûго су. Овîй дôле ђимају свê, сâмо... Овîй узнемирâву. Па причо ми, тû из Бâбице, кâже, пуштио го-вëда ньегòва, уишla у кûпus у бâjчу – а знâш у бâjчу кад уйже говëdo штâ мôж да напräви штëту! Тô нîje ливâда, да пâсе трап-ву и... и нîшта. А у бâjчу се тô бројalo... да ти погâзи кûпus, чâс побëре онô... И кâj^е: „Не смêм д-истëрам говëда из бâjчу. Те me убîj^е! Из мôе бâjче!“ – кâже.

Из старих ратова

...Па после ўвати рât. Мî пâ и нêсмо баш... Пô нêсмо бîли на пûту. Сâмо од овê голамфера смо осêхали. Крађу, убýсто... ко изâђу... Кад косиши ливâду, убîjе te. А од Нêмаца нêсмо мî тû нîшта, овâј, оштëхени, прäво ти кâжем. Јес да е нêпriјeteль бîо и заûз^о зёмљу и бogaст^о тô. А тû мî, као сёло, колко рание тô паљено... Тô четрдесет од... не вîди се одâвде,

²²¹ Део текстова из Mrча штампан је у Радић 1990: 64–72.

четрдесет, овâј, Бûгари утёрли у кошâру. Мî з вемо кошâра овô што пр вљено за ôвце. С амо, тû, додуше, и њин војник погинуо. И четрдесет запалili живе те погорели. И, стражар стојао на врати, онâ е тेरао ки онô ôвце кад затвараш унутра, у штalu, и бô. И куй је, овâј, м ње убоден, онô како почело да гори онâ кошâра, онâ папрад, слама, знаш, кошâра... Мî тô с амо гр де и покривено сламом, знаш. Н  знаш тî штâ е кошâра, па и н ма са  тô да в диши. К акем ти, с амо ов ако р гови, ки онô кроб на к уђу, па покривено сламом и папрадем и... сламом већином, и папрадем. И тû ут рали тај народ и стражар бô кад улазili на врати. И куй е био м ње убоден... кроз онâј дим једно двѣ особе, баш ов ем што е к уђа... Жике, Живота овâ што ради доле, овâј, Жикина м јка... Она м ње била убодена и побегла и остало жива. Жикина м јка. Животе ба ба, Животинем ѿцу м јка. Е, и још једна, тû ѡдата била, она ѹмрла... Па и овâ ѹмрла, Жикина м јка. Е, и још једна м ње убодена, овâј, била млађа особа... Овô друго сагорело, сагорело ки онô кад турши н што у тупин, сагорело нач... Четрдесет и двâ тû убачено, и сагорело. Од Бугара. А тô било... н  знам к е г дне, трин... н же тринаесте... тринаесте в льда било м јку му. Заборавио сам, четрнаесте тр ба да е.

Добросав Милановић (1926)

О кумству и кумовању

Па ел крстите ви д цу т мо код в с? (...) Па и оде, бре, сад у цркву јок. В диш како, зна се кум... Узне онô д те, купи м тар платна, купи м тар платна и узне онô д те у наручу кум кой е... држай и поп т мо... Али сто љлада узне, домаћину двѣста љлада узне, а куму сто љлада узне што крсти д те! (...) Јес, живота ми! Па тô... седи да ти причам... Е, и после кум завије онô д те у онô платно што он купио и дада га, м јке т мо, и тако и она после донесе дар н што те дарује кума, на пример кошуља ели н што. Ко е жена, на пример, рекло, ел ов ако, ако е мушко – кошуљу и тô тако, и после тô се зову кумови, тô каже – мое кумче, мое кумче, тô тако. (...) Сад мој ѹнук овâ кад се регристију, он ће д-има кума, на пример, и после поштује

тѣга кѣма и дарива га и он му после дѣцу држї, ки тѣ ја сад с тѣбе тѣ што причам. Он му дѣцу пос кад м^у се роѓи дёте он тѣ кумује, држї тѣ дѣцу он тѣ... И кум тѣ се поштуе, тѣ се дарива... кум валь се поштуе. Јес, јес, бoggами! (...) И љйна дѣца после ђисто да кумују љёга, немо друѓога да мѣњу. Не валь друѓога кум да мѣњу! (...) Па штѣ, тако велѣ – не валь кумст^во да се мѣња, каже. (...) Јма љеки да променю, па каже ние му добро, па родило му се без очију, па родило му се без рукѣ, па... Кумови брѣ... не знам код вац, ал код нац кумови су... Тѣ тешко мобра да га признаеш и мобраш да га поштуеш [шапуће]. (...) Е кад шиша, кад крстї, на пример, дёте, куму валь да дѣдр, кад шиша дёте љегове фамилије свема дар! Тѣ се вди ред код нац, српски ред, тѣ Србија, брѣ! (...) Не може с кумом да се шали! Нема тѣ с кумом да се шали. Онако може, онако... поштено речи да вако, а не поштено речи – боже сачув!^a! (...) Баш кум дар! (...) Како знა да изабре – кум изабре љиме, после нема... нема родитељи да мѣњу тѣ љиме, на пример, љегова мајка или отац. Тѣ како реко кум, тѣ... тѣ љим остане. (...) Свиђало му се – не свиђало. (...) Тѣ може, да пита, на пример, мајку ели отац, на пример: „Како ви волите...?“ Кад би они казали... Може тѣ да бидне, кум ће да пристане. Може старавац на четири... четири детета горе једнem држao и шишao и све. Још љима тамо, де зовемо Сеоце, неко кумсто, па тамо... како он умре ја нисам ишла... Јима двада да се крстете. Тѣ једно већ пошло, још ние кршиено. (...) Па маља дѣца кад су... тако, месец дана да прође кад се роѓи и одма се после крстї. Тѣ поп, поп тѣ крстї дёте. Поп. (...) Кад... кад... на пример, кад жена роѓи дёте, па кад ону водицу тѣ узиму, каже на водице тѣ даду љиме, на водице, е, на водице, каже, даду љиме тѣ. Али после к-оће кум да прекрши, он прекрши, ко нѣће, он онако љиме. На пример и поп овако да рекне – тако и тако – па да виши, оће кум да уважи, тѣ да рекне тѣ љиме. Па каже: „Попово љиме добро, каже, шта ја да га мѣњам!“

...Па виши како се даду, ки овоб, на пример мёне што сам ја, на пример, Гордана, ^aко е женско Гордана, Загорка, Милијана, овай, мушко кад је Гран, Гриц... женско Грица... Зборан, ки овоб наш Славомир, може Ђурђе, може... а Небој-

ша... Мôj стâрац једнóме надéнуо њиме Н бојша, да се не бой нíкоме, Н бојша. Е, на прýмер, свакојáко њиме њима. Јма, "вâj, Драгиša, њима Љубиša, њима кáко б еш! Лéпа имéна љима. Лéпа имéна ов мо код наc љима. Српска имéна лéпа, брê, св  тô српска имéна, па лéпа тô... Тô као онô под старински, нéма тô с дек да су тô рђава имéна (...) К ко се з ву твоја д ца? (...) Б рис? Е... (...) Ej, б же, Сања!? Ej б же... А к j тô над ва, с ми в ?

Султана-Сутка Савић (1903)

7. ТРЕБИЊА (2003)

О момцима и девојкама

Јâ сам из Бл ж во от д р дом, па сам т  удата. Већ љима пед сет г дина како сам овде до ла. (...) У два с и дв . (...) Па дал ко е Бл ж во, али зн ш к ко е т  вр еме б ло, ишли смо по с бора. Мî смо дол зили на Ђурђевдан, на Преобр жење, на Петровдан. Т  су с бори. Ђурђевдан у Бању, Преобр жење у Шт ву, Петровдан у Л уково. Е т мо мî у с ло смо т  имали цркву у Г ранци. В скрс – с бор, Госпођиндан – с бор, Мл денац – с бор. И тако. Они дол зили т мо, мî смо ов мо. Онда зн ш онô у коло смо, м мак и девојка йгру и разгов ру... Па ни , б гами, Јасмина [одговора на упадице]...! Јâ се к рам с д, ов  е ужас жива. Тô љима м мци на ши, неж єни! Бр , Бл га М ра с бор б о у Гужвеник. Тô се ноге ломиле, иду... М мци, бр , сед  туд на!? Св ти Илија у Бл ж во с бор, огроман с бор. Они сед  т ! А, ј бо ве, р ко, б г т мо в с, в й м слите с аме те да ви до у?! Е па н ма в јде од т га, е па н ма в јде! Ђид у коло па разгов рај сас девојком. Н ма коло?! Па ко н ма коло изв ди је н где т м па разгов рај с с љом, мајка му ст ра! Н си м тав! Дан с су д ца (...) Али ц бе, оставше непож єни. А мî у т  вр еме н смо (...) Јма јд у ов  на ш з с ок четв рица, непож єни, г убе г дине. И т , б гами, д обра, с ила д ца! С ила! (...) И р дно, и к утњо, и ст чно. Ов  Л зини р де на по со, ов  В ulinи ни ј дан не р ди на по со, т  е код к уће. Али р ди код к уће, љима св . Јма и трактор, љима и в р шилицу... и св  живо љимају. Јређаји св  у к ућу. Телефоне с д

овѣ ўмау. Свѣ жи́во (...) Ймамо свѣ, ал џабе, остане непоже́нени (...) Девојке нёма ѿвде код нац нёудате. Онâ генерација прва ѿде. Күј ўграби па се ѡжени – ѡжени, күј се нё ожени... Овѣ после ѿдоше у школу. Из школе после којâ е... нёће се врâха тû! А слабо и контактиру, мислим. Јесте.

О задружном животу и „работању“

„Од имаљо, море, дванаесет чељади. Имаља сам три дёвера и две заве, свекра и свекру, деду и бању. (...) Била прва снаја њйна бања. Мî смо јетрве, па њйна бања била прва снаја. Јесте. И Милка била рођена кад сам ја дошла. Чорица била. (...) У то време била чорица, девојчица, чорица. Јесте у то време она мала била. (...) Живели смо заедно триесет година. Седам дечака смо издржале мî јетрве у куће. Никад се мî јетрве несмо посважали, као негде онб да јму да се јетрве сважају. Мислим, око дечака, око овога, око онога. Редак слушај за тê триесет и неколико година да смо мî се посважали. Мî смо тема свем седам децама одредили ред сватовски, и испратили војнице у војску, и дали сватовски, и узели сватовски, и све смо мî тê редове поредили па смо се поделили. (...) Е овена мајка она завршила школу и ние се запослила, побегла за овена оца доле. Е мој овâ син најстареј ми, он у то време заврши ёкономску школу, а она млађи, он, дадомо га доле у Куршумлију те ѹзгуби годину. Не кте да иде, напушти... И он годину дана био доле и некте, врну се. Е ћерку у то време несам ни дала у школу. Она по слаб ћак била јер онда е било да се спреми девојка. Работале смо, работале смо... Ономад кад ју дошло Миле шес ћелима отерао и пешес однела била прe, кад је се ѹдала. Па ћелиме, низальке, трикобе, јастуце. У последње време дosta и ово везено се куповало па се везло. Чарапе, грудњаце овена женске, све живо. (...) Шта су низальке?! Сукње оне старинскe, низальке. (...) И то за ћерку. Ткале смо у то време. Ткала она! Спремале смо ваздан. И на врат и на нос. И то све према лампе. Ономад вели тунâ: „Јао, мајка, што е била жива жалос, ово є жалос, а шта ће ми да га вучем там!“ Па ја вељу, па сад смо постарели, послабели. Ћутити ју то у шифоњеру. Не могу ништа да турим у шифоњер...

Овце и јагањци

Ма имали смо по шесет, седамдесет брâва смо имали у прво врёме. Па у последње врёме кад смо се поделili стô трी-ес брâвâ, несмо више имали. Поделili. Е после, мî чим смо се поделili, мî смо наше продали. Дечка ми била у Бању, мî несмо могли да чувамо овце, мî смо Ѧдма продали. А овî и сâd чуву. (...) Па јагњиле се од Божића па овамо, од Богојавца, од Свега Саве. Јагње се овце, мора се гледа у ноћи, мора се дође јагаци, мора... Тô се мучило млôго, дан – ноћ. Ладно, киша, топло. (...) Одважали смо јагаце од оваци... Увече и одвомо, јутро и пуштимо. Дању ѯду са овцама. Увече опет одвомо. Тô се музле овце... Мани... Ћuti, богати, мучило се кô... (...) Но шта смо радили?! Прво било онo од Цветнице... што почисчамо. Увati овцу па завали, па јој ошишaj реп и задњи... па после пушти. (...) Почисчанje оваци! (...) Јесте, око вимена. Е после шишашање око младог Стог Николе. Увati овцу, све четири ногe јој вежки и завали је и чучи поред њe и шишашaj! (...) Несмо купали, само смо шишали. Свашта смо радили. Ћuti! (...) Белица, Калуша, Бальуша, Зрња... [смеје се]. Ето тако! (...) Није се јагњила?! Као е зовемо? Двишче, кад онако нешто..., двишче. (...) Мî велимо копилila се [кад се двиска ојагњи]... Копилче га мî зовемо. (...) Јма и сугарчићи, е, јагње онo кoe се каcно ојагњи, мî велимо сугарче. (...) Близначе, кoe сe облизни... ко ојагњи двâ mî га зовемо близначе. (...) Врло ретко се тo код наc дешава [за троје]. (...) Јелонja! (...) Вoш јел...! И крају Јелка смо ѹсто звали. А дошо овâ мoj син старej, мали, а тu сe једна краја тeliла. А он био у вe-це, дiго сe отуд па био у вe-це тунаке. Кад сe врну отуд па добијe тamo у кuћe, он: „Maaj-kaaa, окотила сe Јелка!“ А мî смeј, смeј... Мî велимо отелила сe краја, а он мали, па не зна, но: „Maj-kaaa, окотила сe Јелка!“

Из погребних обичаја

Стављали заставе, па за ово врёме неkoliko венце... Застава ѹде... ѻбавезно из кuћe. А други готово све венце. Е сад укинули венце па сe заставе. Сад укинули, не даду. (...) За-

става трбобјка. На врју мјодро, преко средине бео, на дно... црвено. Нама дно црвено. (...) На гроб никад несмо стављали са звездом. Никад. Ако је било ово време ние стављано са звездом. Само онда, крстови, онда знаш. (...) Носимо све. Све живо носимо. И цврће и храну. (...) Једу! Преко гроба узну понешто и послие онда шену с гроба. Код гробља има сирова, и седну уза сирову. (...) Тамо код гробља, јесте. Е кад се онда вечера, долази се код куће послие, и овамо се кади, пие се за покод душа, и овамо се исто спрема те се једе. (...) Па ако е и прва субота, исто тако. (...) Прва субота, па дваесетак, па четрдесетак. Тако излазимо, мислим. Од премо то излазили по каснеје. Мислим онда, које је време како, али по каснеје смо премо излазили на гробље... Сад мложо рано, лепти дани. Отидну рано на гробље. Е послие овамо кад дођу ка куће онда ред не може се реди без комшијака. Па комшијак, село, а сад се омалило па сваки код стоке, не може д-остави. Онда својта и онай народ се окреће по авлије, онда, мислим, не одговара. А ми од премо јок, по каснеје на гробље. И с гробља код куће, и код куће се омиша и седа и кади се. Има тамо свећа, има коливо, има... Окаде се, има панија, вино. То пореде. Па се турни мезе, па послие прође једна, па друга, па трећа кад бидне сирова и тако. (...) Исто, исто [у Блажеву]. Мене брат лани умро. Ја сам венац носила... Ал тамо заставе! Свастике и тазбине све заставе донели (...) Својта која је сваки заставу. Свастике, шурњае, тазбине. Мой брат, он двапут се женио, од обе тазбине свастике му дошли и шурњае и донеле заставу. Наше сестре од тетака, сестре од јака, они дошли и донеле заставе. И јуна му донела заставу, снага за брата од јака. Све они заставу донеле. (...) Од премо се куповало платно, па се шило. Сад има куповано, да се купи сашивено. Сам на ону маџугу сенатуче. (...) Све на гроб. Има побивено коле горе, па се то пободе. Пободе се за годину дака. Е, на годину то пообальјују, поломе ону маџугу, поред гроба упали. (...) Венце шенили од премо, палили, а заставе јок. (...) Несу заставе, а венце јесу. Исто, и тамо и оде. Све то једно исто. И ајдете сад д-имо да попијемо по једну кафу. Доста се испричамо.

8. ЗЕМАЊИЦА (2001)

О гуслама

...Па кад сам имао своје шеснест година. (...) Док нисам отишао у војску. (...) Немам... кад је оног слава и твој ствари, неки воли гусле, ови стари људи гусле. Све то слуша - ја гусле! За једно време, после полако, полако, произшло тог, рецимо, хармоника била. То је посље... и твој гусле ми тај узе. „Вратићу ти, вратићу ти!“ (...) Гусле ми дао... оставио деда покојни. (...) Па ние знајо, али имао твој гусле од некога. (...) Неки његов, вјальда, му оставио твој гусле. Његов... Направио му неки гусле, даровао га са твој гусле, у ствари, разумеш? Као дар дао твој гусле! (...) Еи^{*} [= наравно], биле лепе, оне... јунаци они, косовски јунаци били на... на... на све... (...) Па то је... гусле су од једног дрвета, разумеш, све. Рецимо, овога дебљине, и то се искоњи овако, то... видела си гусле? Па онда стави се овако ту. (...) Јесте, као штило горе, па се овде пробије, и на дно овде обога корита ту. (...) То је... па оног што држи оне длајке коњске? Ђаво би знајо како се зове... вјальда држач, који држи... Длајка одавде иде, овде и овде се затеже, разумеш? Овде јма на ону кожу... (...) Ђаво би га знајо, шта би мога... како би могли да назовемо то! (...) Длајке! Коњске длајке! (...) Е, то се зове кобиља, кобиља од на... на... на... на... на ону кожу. (...) То су гусле, целокупне гусле! То не би мога да ти кажем, него гусле, то... ако би ми рекли то, она је слично карлици, разумеш? Али то се каже гусле! Е ово је кобиља, ту је кобиља, кожа овача, од зеча, обично од зеча, кожа се ту напрви... (...) Јавор... од јавора. (...) Гудало... гудало је лесково, углјавном. Од леске. (...) Јисто коњско, коњско, исто-исто коњско. (...) Јесте, твој гусле мој деда имао, је посли...

...Е, пјесме сам, рецимо, каже ми неки, ја препишихм и... учио сам пјесме, рецимо. Моја мајка знала пјесме! (...) У стиховима ми је она то причала, разумеш, ја посље сам оног полако, полако, па сам слушао. Имао један у Копарић тамо де се моја се... Па то је све своје имао... У Копариће имао један добар гуслар. Он је отишао за Немачку, а од њега сам ја то чуо ко дете. И он ме подстреко, рецимо, кад се моја сестра удала, ја сам чуо

од њёга тô и... и тê гûсле сам пос"е ráдио на тê гûсле. М'ёне нё би пâло на ўм! Е од љёга сам јâ чуо тâj мёлос, рёцимо, и тô, и тâko дâље. Е, од љёга. (...)

Рёцимо, прво онô што е бýло, кâже:

*Гусле моје, дрво јаворово,
А гудало од лескове гране,
А длачице од кобиле вране...*

... Јисто... кâко пёвам, гûслама ђисто прâтим. Разûмеш? (...) Пô гûслама. Пô гûслама. Нâђем онô... онâj глâc на гûсле и глâc ђисто. Разûмеш? (...) Па, ђисто... ђисто краj... кâко почнеш, такô завршиш, нёма тû нёка церемôниа. (...) Сâмо кад о"свîраш єно, рёцимо, имâла пâуза, рёцимо, онâko једно пёшес речёница кâжеш, па ѡнда одгûслаш мâло – на-aaa, па ѡнда настâвиш дâље, кâo стрôфица нёка, па одгûслаш мâло, па ѡпет стрôфица, па ѡпет... (...) Кâko се почне, такô с"е заврши. Ђисто, ђисто тô свё. (...) Па, по слâвама, рёцимо... Знâsh кâko, јâ мёе гûсле нйсам носио. Али кад вîдим дê ђима гûсле тâmo и јâ отîднем на слâву и ѡни знâdu да јâ гуслам: „Дâj, дâj Зорану дâj!“ (...) Па, такô би се рёкло. Смê, ал... [о изношењу гусала из кућe] (...) Обёшене на... на чивîлук. (...) На чивîлук, а"aa! (...) На зîду, на зîду, тâmo се обёси... гûсле. Ал знâ се гûсле... тâчно гûсле дê е љ"има мёсто. (...) А нё, тô мâло прљавом рûком да увâтиш онê жîце, ѡне нёте. Нё, нё, тô... Ђима тâмјан па се... тâмјан ѡн очисти тô лêпо, инâче да с"е у"ати... (...) Сâмо свирâч, ѡн лêпо опёре рûке, обриште рûке, не смê да су знојаве, не смê нйшта. А инâче мâло да се улêпе, ѡн"е нёте. (...) Дê ђима гûсле, ѡни ми дâду, те „Ајде, ајде, Зоране...“

Зоран Планић (1942)

Стока и божићни обичаји

... А за... за вôла умёси колâч, окрûго колâч, а овâко, д^a извîнете, ѡвде пробîвен, рûпу ђима. Е ѡнда довёдеш и стâвиш онô с"ито да мâло јёде вô унûтра у кûћu, уводиљи унûтра. И, на јёдан рôg^k, на дëсан рôg стâвиш колâч, а на лёви свéћu. И пûстиш га, истёраш га из... из кûћe онâko и кâже кôи, ели га јûg^k ели сёвер, ели кôи га вётар, овај, угâси, за гôдину дâна влâда

тâj в тар п сле. (...) Ј ст^е, он ѹде, гор  св ча и колач стой на р г кад га ист раш из к че, в ла. (...) Ј сте, па тако смо м  т  практиковали, и ј  сам практиковао. С д и ј ... (...) Н , н ће он [о штети коју може да направи]. Ј де м ло он  ж то и окр не се... Н сиш ул р он , пов деш га м ло и он из же. А погот ву... поготову [смеје се], к же, н ће да се ус ре у к чу, к же, д  ће се ус ре... берић тна ће г дина! Па причам шт  е б ло, ђистина... Да б де берић тна г дина. (...) Ђично д сног ув димо у к чу, не л вог.

О социјалистичким границама

В дите, ћово св  припада с лу... с лу Зем нице, св  до цркве. И ѵспод цркве доле дв  к че су Т сићи, шт  су, т  е б ла Ѳпштина Бл жево. (...) Да, да, да. Е, са т м Ѳпштина Бл жево припадала то са т  стр н Коп оника б ла и м  смо св  до педесет и тр ће г дине б ли под... под Бл жево. П десет и тр ће г дине када је П тар Ст мболић, шт  е б о ч ли сте, зна те, в  сте т  учили школу, зна те с игурно, 旑ај, е, он је на р дио... Тр бала да остане Ѳпштина, єл да остане у Л посавић^е... 旑ај, у Л шку, ел^и у Л посавић. Е ѩонда је р ко П тар Ст мболић, к же: Н , него да се остави Ѳпштина у Л посавић^е и да се приподи 旑ај д о Срба у... уз К сово и т  да б де под К сово и на  ѩонда преб це... У ствари сам т  см тио в с, на пример н е... б аш тако... него не преб це у ср з... Ср з студенички...

...Ч кај м ло... И ѩонда на  преб це... преб це па у Ср з студенички. Е из Ср за студеничког преб це на  под К сово педесет и тр ће г дине и д н д нас остало смо под К сово. Е, педесет тр ће г дине! Е, од т г д ба. Е, св  је т  б ла гр ница т де, м сим, 旑ај, К сова и... (...) В дите... овим б рдом т ... па доле, низ он  т мо, и п сле све... скр тала па на в ше, на Р вне љ иве г ре, ако сте... (...) Н , т  је б ло под... под Р шку [Лешак, Дрен]. Ђод Др на па т мо. Т мо... не  знate в , љма доле жандам рија... ст ра д  е б ла, т ... т  е б ла, б р. Ј  п мтим, б р, св ... шта п мтим, причам ј .

Сретен Планић (1933)

О невести и именовању укућана

М: Па имајло. (...) Па пита, па као да бира како ко ђе.

Ж: Па неко каже мілоза^ова, неко каже деверза^ова, неко т^и каже дикозава, неко девер, неко шећердевер, мілодевер... [смеје се], дикоза^ова...

М: Зави^hзава [?], цвѣће, лѣпоцвѣће.

Ж: Лѣпоцвѣће, ранодика, лѣподика [смеју се].

М: Голубак имајло, то звали голубак, соколак. Мене она зове деверзаша^ова [смеје се].

Ж: Ја сад никад не могу да ју рѣкнем „Маро!“ То сам на вѣкла. Дечка више пут кажу: „Па шта се, майка, млатиш, каже, зови е Мара, кака деверзаша^ова!“ [смеје се] (...) Остаете то тако.

М: А ја сам волела да ме зове милозаша^о. Била сам мајла и ја ѿнда милозаша^о, а они кажу нема она девера, него да те зове деверзаша^о. Ја, ја плачем, кака деверзаша^ова [смеје се]! (...) Па деверзаша^ова ме зове и сад, а није тела милозаша^о.

Ж: Па нису ми рѣкли... Тако рѣкли и та^ко остало.

Марија-Мара Планић (1942) и Живка Планић (1934)

О сеоској цркви и литијама

Стой, била е оронула доства, па е сад обновљена, је ли. (...) Обновљена, само споља још да се омалтерише, покривена е, сигурна... (...) Свети Никола, Свети Никола. Сабор је Цвети и Преображење. (...) Јисто е било, исто, само се купило масовније рање, је ли?! На прости начин, али е ту, бвај, била, бвај, друга музика и играница, то се ломило од подне до... до мрата. Но. А сада е некако на други начин, то се одседа вѣдите како. С једне стране кад се погледа, као оноби пјијац неки велики, с друге стране, то су совралуци, шатори, пие се, гозба, као оноби ресторани. (...) Прѣ не! Сваки свој... (...) Знам од... од дваеседме године ја све знам. Јер ја сам таکав таленат био, интересовало ме. А и майка ми е била таленат таکав... (...) Но. Майка ми е много познавала и памтила пропшлост. И од ње сам ја највише добио пропшлост у знанју, не од баца. (...) Е, јесте. Ја сам

мâјку мнôго волêо и слûшао сам је, ћна ўвече прîча (...) и тåко тô, јëсте. (...) Јисто... Цвёти мâњи сáбор бïо. Али, вîдите кâко, свâки домâchin отиђе, напрâви соврâлучић јëдан, скрòман, и тû прîма гôсте из друѓих сéла. Тû се пîе, тû се јëде, тû свë тô тåко. А сâда нè. Сâда гôсти... па дôђу тû код... свâки код свôга нêкога. И тû рûча и тåко тô, а доле шâтори. (...) Готово се нôсило, овде се спрêми па се тåмо однëсе. (...) Па носило се, вîдите кâко, пîта, бôгме и мëсо се спрêмalo, ћnда ракиâ... пîво нîje имâlo. Пîво нîje имâlo, вîно нîje имâlo, сâmo ракиâ. Нêки лjуту, нêki мëку. И лëба се понëсе и... пûњена пâприка, и тåko тô. Јëste. И oдсêдало се. (...) Па знâло се мëсто. Тô се развâли, 旑vaj, нêkако... прôсто се тô напрâви, отêше се, кâko да kâjêm, 旑vaj, od dâske us... ùzane, соврâluk od ùzanë dâsaka се напрâви, закòве се и тû oдсêда (...) Hò. (...) Пòсe сe тô разvâli. (...) A, имâla свôe мëсто [свака породица].

Мôj ћataц је имâo... сêham сe и dânaс onôga mësta, bâš dê onô... dê onô шâtor onâ vêliki bïo, тû e bïo... nâš соврâluk, onde. (...) Јëste, вîdите kâko, obično tî iz Špištine bi dôshli (...) posêdaju ћni mòem ћuци u соврâluk, sêdne ga u čelo sôvre, тô сe зvâlo. E pošle sêdaju ženе dôle, mâlo nijje u... posêdaju. Жenе nîsu sêdale u... u... u čelo sôvre kâo тô. Na prîmer sâda naša kûma tû kad dôđe, ћna e... začeliila совру, a tâda nè, ženе nè. Жenе su bîle, kâko da kâjêm, ponižne, po... poçeñene i... dök sâda drûgo. Môja súpruga ovâ, sâd bâba што e bôlesna, ћna bi otišla, заčeli sôvre, pôpnie rukâtku onû rakije, veselij se i svë tô tåko. E i naša kûma je tâkva јisto. Juhnâk, јëste.

О светим дрветима

...Нê, не смê тô да сe дîra [дрво у које удари гром]. (...) Па kâko да вам kâjêm... (...) Pa zòvu ga, obično, ceròvo drivo, ceròvo... dûb kôj je izráco i vêkovima žîvî. A dök, 旑vaj, srchewâk kôj ïma srce, тô сe sêche za dûge, za... prâve lûdi bûret^a za râkiu, za... (...) Brâsta hrâsta, samo bn ïma svôe srce, de tô ne trûne kô znâ kolîko. (...) Spêcijalno, spêcijalno [vrsta hrasta]. Têhничко drivo, 旑vaj, srchewâk, што сe kâже. Јëste. (...) Jasika. E tô, tô lûdi vêruju da ne trebâ da se uređu y... 旑vaj, y... na kûhy. Tô izbegâvu lûdi, veñ jâ nê znam kô tô möže

да угради. (...) Врбá... јóк! (...) Нíе. (...) Ма јóк, м ње е тô, ћали јасїка е дрѹго. (...) Пoштуе сe. (...) Па к же... ма тô к ао да ъима тô дрѹво н ке магн те, к ко да к жем. Јављау сe зв ци н ки из ънѣга, ако угр ђено. И л уди су избегавали тô. Ј дни су прїчали сa религиозне стр не, дрѹги, к же, ѡволи сe довикују преко т旤а дрѹвета, н ! (...) Бр с^т, што е сe см трао ъисто и бр ст св то дрѹво, нарочито ко е ист кнуто в лика кр на. Док с ад је т  бр ст ишч зо већ^к. Н ка е болес у ънѣга завл дала и пос шили сe. Јесте. (...) Јóк, ѡбично дрѹво [буква]. (...) Др н сe см тра за дрѹво,  в ј, за ъсхрану, ъима р д он  л п и т ко тô. Кор стило сe тô сe пр вило б рдо он  кад сe ткало. Од др на искључиво он  з пци... Посл жите сe, посл жите сe!

Из пчеларства

Е, в дите, ј  сам им о б ле пч ле. Ёво, с -ху вам... П чио сe пр венац, ѡгромно ј к пр венац, ј два сам гa см стио у т мку. За д сет, п тнес д на попу јена т мка св  и м тица зал гла и пусти копиљака. Копиљака. Е, он  копиљак н кад ов мо к сно пушти, бр , и он пр венца – тô сe з ве б ла пч ла. Он  копиљак кад сe изрои т  г дине ъисто. Тô мi е б ило осамд сете г дине и в ше од т д н мам ов ке г дине. (...) Па рачунали л уди тô сu младе пч ле, б ле пч ле. Младе пч ле, ѿне су ств рно м ло... дол зе т ко... белуња е, к  да и ч век посиpo брашном. (...) Ёто код м не, осамд сете г д не тô б ло. (...) О, тô е д бар... тô е д бро за породицу и за св . (...) Е, он ј Срејо г ре д  сте б ли и ј ... Йдемо сpосла и, бр , р ј ј дан, скр ман р ј, н е б гзна к ко в лик над наc ов ко [показује], пр ви кр г ј дан, д в-д в-д в-д в и уби е сe, пода ише сe. Тô е гл дна г дина. (...) Гл дна г дина за пч ле. И в дите, тô е б ло... пода ише сe, ѿне знају за катастрофу, предос јају. Ќоне ос јају с шу унапр д. Пч ла је ѹнсекат, али п метан ѹнсекат. Ј  сам им о... Пч ле су најбоље крст че к о є укр штају с ће на ср д . ьоне су најменоносније, м е пч ле су б ле т кве, еee! Јесте. (...) Па н е, с амо гл дна г дина за ън . Н ма, н ма м да да уб ре. ьона не пол же наdу у чов ка, него у с бе.

Душан-Душко Јовановић (1923)

О орлу и врани

Їма тâ прїча, што нàши прїчàли. Ørào, између Петровдана и Илїндана не мòже да пїе вòду. Цвилї, цвилї, а нїгде не мòжє да сїђе да пїе вòду. Каже, ћваж... Он... он пра... опрàљао вòде, опрàљао, а врâна мутїла. Али тâмо пред бòгом врâна тўжїла гавр... овòг óрла да... да е он мутїо вòду. И њёму бòг забрâни да он између Петровдана и Илїндана не мòжє да пїе вòду. И он за тâј мëсец дâна по цёо дân цвилї, не мòже вòду да пїе. А врâна ништа. (...) А ћrào, ствâрно, он цвилї, цвилї, цвилї цёо мëсец дânâ. (...) Ствâрно цвилї, а дàл пїе, дàл не пїе – нё знам, а углâвном цвилї. Знâш кàко цвилї!? И тô цд Петровдана до Свêтог Илїе. Е, посе га нêма.

Марија-Мара Планић (1942)

9. ГÔРЊЕ ГРАНЇЧАНЕ (2001)

Камен-црква

...А їма ѹисто једна црквина дё су овê дâнас бíле, тўна ѹисто ѹизмеђу тòга сёла и Јелàкца, тўна код рекê. Тô прїчу тâј кàмен тўна... Сâмо један кàмен їма, ал онако заравањак згурдан. (...) Стржин. Е сâд, тâј кàмен, прїчу нàши стâри, а вâльда су ѹисто љихови стâри љима прїчàли, па они нàма преносили – да су га носили Бошњáци у Јелàкце, у друѓо сёло гòре. З-инат га однèсу. Па он је као овâ стô овâко тâј кàмен, и оваж... па постô тû [одговара на мужевљеву упадицу]. И они га однèсу гòре и нòђу се врати, на тô место дё сâд. Трипут га носили и кад се вратио више нису га носили. И сâд тû ѹидемо тô, оваж, мâом пётком. Па бýло и дâнас [одговара мужу], ал мâом пётком ѹидемо тû кад је прâзник, у тû црквицу, ал ёне дâнас ѹишли. И тô су прїчàли за тâј кàмен да се сам врат... (...) Па, ѹодемо, запâлимо свéђу и, ћвај, постоймо. (...) Стâвимо пâре, стâвимо овâко нêшто од рûкâ. (...) Па црква зòвемо, црква! Црква. (...) Па, молитва тô е друѓо [...] Дâ, дâ, дâ, дâ, па кажем ти, ёто, овê баш дâнас ѹишли, – а тô е сâмо кàмен један у једнем, овâко... тô обришемо тўна и намёштимо и тû пâлимо свéђу, стâвљамо пâре... Али су прїчàли стâри да е тô нòшено у друѓо сёло, тâ

к амен. От ру га сас воловима и... н ођу се врати [шапатом]. Која га сила врати...! Трипут га т ерили, в ше се м нули.

О старом деверовом „праву“

...Д вер, али... али т  е... и т  е гл п обича  б о. И ел зн ш да се тр фило у на шем с лу да е д вер... ов ј, покушао сна  н ођу да... да силу  и св  је изуједао, јутру ни  м гла да устане. Т  е толико гл п обича  б о да м бр о д вер прву н ођ да... да сп ва за вр ме сва бе ко л гне сна ша са сна шом прво д вер, па... п  младож ња. (...) Ба ш да сп ва! (...) Пр , пр , т  од вно. П сле како в ћ... те сам ј ... (...) Па т у  так о гл по б ило, к же, д вер да сп ва, али... Ама ћи бр  у б жју м тер, м чи ми се т амо нем  да си д садан так  [на мужевљево добаивање]! Еее, што е бр лив ч век, б же л пи [љутито]! И, ов ј, к же, т  так , шт  зн м! Ваљало се т  так , обича  т ј б о. Ал п сле в ћ, от д у т  кра  како е т  б ило, в ћ п сле... (...) Не т ела и пожалила се. (...) Они су т  ка  р зл зи б или, ов ј, т  ка  валь  се д вер да... да сп ва да п сле јма т  сна ша пород... кра сан. (...) Ал ћто [смеје се], ал н  да... да ради [...], него с л он ко да сп ва! А т ј к укавац... Т  су пр вили т ј обича , али ка ... он да леж  с њом, ал да не см  да е д ра. (...) Н , н , н ! С амо т ј један покушао. (...) А, н , н , н ! Да... да... да леж  он с њом т  н ођ, али да... да не д ра сна шу. А ј  б  р екла, па ј бо и ѡтац бл сави, па к  е л уд да леж  поред љ  и да... да е не д ра [смеје се]. (...) Па овде како сам ј  чула, с амо т у у на ше с ло, ка  и зрелий д вер б о. Већином су св уд ов ко... мла да дечица. (...) Па д , д , а т у б о т ј зрелий и та у  т у  испа ло. И т  е п сле м ло б ило... брука мало б ило... см ј м ло... Е в ше н ће да покушу да сп ва с д верем...

Младенци и црна магија

Па ѡткуд зн м, на разне на чине су га т  р адили, свакојако. Па ов ј, највише б ило [...] те не угр б  пре, да ћни, ов ј, т  поку де. И кад б идне да се ј зну и да пр ђу сва тови... Има е су т  же е ко  су так  б иле бакс зн , и к е су т  р адиле... Ов ј, ј зне, к же, кат нац и кљ ч, па откљ ча, и он  кат нац откљ ча с ј дне стр н п ута, а ст ви кљ ч с друге. И кад пр ђу

свâтови тû, тêm пûтом, и Ѹна тô ѻзне, састави и нôси и закôпа у нêзнан грôб. (...) У нêзнани грôб! У нêки грôбак. И овâj, тô рéтко се одржî бrâk, и ко се одржî, или нêму дêцу или нêшто. Имâло е свакојâке дûшâ. (...) А jâ нêшто тô нê би пâ у тô ни вêровала, али, ёто, кâжем ти, такûо се тûo рâdillo. йзели такô, на приýмер... Jâ једну стрîну што сам... Еј што... Да е Ѹна пûста жýва, да Ѹна истбрîју испрîча, што е тâ свë знала о свâчemu. И Ѹна би ми... свë би ми Ѹна тô приýчала. И сâd, кад се ѻзне мômак и девôjka, нека жêна прокlêta, mrzî што се Ѹни ѻзели, и Ѹна, као, ђe да донêсе kolâch онê невêste. И Ѹна ѻзне, ѡма превrнuto cito, просcëe бrâšnjo, a превrнут tanûr... Tî tô môjda и нê знаш шtâ e, tô su od prê od dâske tanûr kôj e bîo, и кои се лêb stâvљao, па се stâvљa после u crêpûlu kad сe mësilo. И, кâжем, на превrнuto, oвâj, cito просcëe бrâšnjo и на превrнут tanûr stâvi tâj lêb, nâopako umësi, и превrнутu тепси... ovû... crêpûlu ѻzne te испêche и однêse tô snâsh. И бôже склôni, нêшто môra da сe превrne kod nyâ, da... da nîe како трêba и гôtovo! A jâ свë sam tô volêla d-ubíram, али нêшто pâ и ne вêruem u tô. A имâlo e dôsta свâчегa!

О повратку душе

Па мëне мôja ѻjna приýčala тû из oвôg сûсednog сêla, из Kîevchića, kâje: „Eee, бôже, velî, двáput mi mój stâraç dolâ-
zio прê четрêc dânah!“ A jâ ju: „Бôga ti, ѻjna, nemô se mlâtiš!“
„A jêste, dête, jêste, jâ lêpo chûjem nakašљâva сe, и ђde otûde
каo ѻвече. Їde, ђde и сêdne ónde – Jâo, bâba, што sam umôran,
ja môra сe преobjujem и да ђdem!“ „Pa c'l ga vîdiš?“ „Ne vîdim,
но... но сâl chûjem.“ „Ђuti, реко ѻjna, mólim te, nemô da shulê-
tash [?]!“ „Jêste, dête, jêste [smeje сe]!“ „...A, реко dôšo stâ-
raç... ђuti, mólim te!“ A Ѹna: „Jêste, па jâ ti йstinu приýcam!“
(...) Шtâ znâm... (...) Pa ёto, kâжem тi, „one тô приýchu, te oвô
се вîделo, te онô сe вîделo. E, па бôgami, тô kô e grêshan. Tâ,
velî, сe вampiři, тâ dolâzi, тâ... (...) Pa kâo kâjku kôj e nêшто
grêshan, тâ сe вampiři. Ne môже тô свâki da сe подвampiři.
A тû из сûсednog сêla једan чîcha e приýčao, kад mu bâba ѻmrla:
„Ama lêpo chûjem, velî, dôje, чeparâ, velî, u nyênu kórpú de ju
ÿgle стоê.“ „Ma kâko, ma...?!“ „Pa, velî, lêpo chûjem trâжи...“

„Јес, рέко, ће баба Милица да плетê.“ „До четрêс дâнâ велî свë сам такô чуо. И по тâвану нёшто чепарâ. А после четрêс дâна нёма нîшта.“ (...) Па још једна жëна е причала, доле из Субочанице, али кào, ^вај, њен мûж кад ўмро и после, ^вај, пред четрêс дâна тô бýло, и кào једно јутро кад устâла, а нöху мâло као сањала да е вïдела нёгде као у сâну тôга мûжа, ал кад устâла ујутру као нашла вëзëну чарапу љегòву у кревет којû су му убûли кад ўмро. А јâ нешто и тô не вёруем. Дôшо и осталा му чарапа у кревëту! [...] А тû жëну после зафракáли: „Ма кô знâ кôти е тô тёбе долâзио, и, велî, осталा му чарапа!“ А она се јâдна заклîњала: „Од мœега мûжа, јâ што сам везла чарапу, кâже, кад смо му убûли кад ўмро.“ (...) Па, кào лептîр кад дôђе, они: „Евë е онâ дûша!“ Баш тê мœе сн^аê тâ сîн што е ўмро, па... смо спрëмали за љёга [...] дâћe, и брê један лептîр се најмио и најмио и цéло вëче, јâ реко: „Ој, бôже, што е дôсадан!“ А сëти се да љê нёшто... ће да бûде криво. Она велî: „Нёка га, сëјо, нёка га [шапатом], кô знâ, тô е Слâђанова дûша!“ Реко: „Ајд^е море Душка, онô Слâђанова дûша?!“ И она, грдна, вîђу, свë... за онëм лептîром, ђде као нёшто... предосћëа ју се да тô нёшто... А јâ велîм... (...) Па нешто бûбе... па и нисам баш тô преченила да... да њма. Ал лептîр нај такô тô може да дôђе. (...) До четрдëсет дâнâ они тô велî мôж да се врâха. А пошто прôђе четрдëсет дâна више нёма од тôга нîшта.

Миладинка Мишковић (1937)

О отетим косметским Србима²²²

М: Прîча, причा, Радûна, не бôj се!

Р: Јшла... тâmo рâдила дâвно, дваес гôд^ина како тô рâди. И она крёне да ђде, по тôме ѯшла. И онда преко КФОР-а ушла код њь^х. Дáла тâmo, нё знам колко, пîше тû колко... три кîла дрёге дâла да ўђе код њь, тâm^о у тâj затвор. И они тâmo кад ўшли свë на шиптарска имёна про... измëњени. И свë њимена њма у новине... како се зòву свî. И она записала "вë... с^ве од

²²² Разговор се води на сеоском гробљу. Тема су заробљени (отети) Срби у време напада НАТО-авијације и шиптарских терориста на српске војне и цивилне циљеве на Косову и Метохији, 1999. год.

јੇдног до друੱгог, како се кой звਾо. И она запਿਸਾਲਾ. Јма Мија-
товић Зоран [...], а тਾਮੋ свੇ на шਿਪਤਾਰਕਮ. А С਼ਾਵੋਲੂਬ ਕਾਜੇ
ਮੌਮਿਆ, ਨੇ ਮੋਜੇ ਓਨਾ, ਨੇਮ... ਨੇਮ... ਨੇ ਜਨਾ!

М: Јਾ с਼ੇ, ਓਵਾਯ, ਨਿਸਾਮ ਬੁਭੇਹਨਾ ਦਾ... ਦਾ ਸੁ ਜਿਵੀ.

Р: ਓਨਿ ਸੇ ਗ੍ਰਦਨੀ ਬਾਸ਼ ਭਰਾਵਾਲੀ ਬਿਲੀ...

М: ...Шਤਾ ਇ, ਸ਼ਵੇਲੇ? [наилази женска особа] (...) Ама,
ਨੇਕੋ ਨੇ, ਸ਼ਵੇਲੇ, ਅਪਟੁਜ਼ਿਓ, ਓਵਿ ਦੋਖਲੀ ਦਾ ਮੇ ਉਝ੍ਹੁ, ਹੇ ਮੇ ਵੰਦੇ ਯ
КФОР [у шали]!

С: ਤਾਮੋ ਇਮਾ ਪਾਰੇ... ਦੋਲੇ!

М: Аа, ਇਮਾ ਪਾਰੇ ਕਲਿਨਾਤ, ਦਾ ਹੇ ਮੇ ਓਨਿ ਦਾਦੁ ਪਾਰੇ, ਨੇਗ^o
ਅਪਟੁਜ਼ਿਲੀ ਦਾ ਮੇ ਵੰਦੇ ਮੇ ਜਾਤਵੋਰੇ!

С: Да ਨੇ ਦਾ ਬੋਗ...!

М: [...] Мੋਜੇ, ਵਿਦਿਖ ਕਾਕੇ ਮੋਜੇ!

С: Самੋ ਨੇ ਮੋਜੇ ਤੋ ਤਾਕੋ ਬਾਸ਼.

Р: ...ਕਾਦ ਮੇ ਪਿਤਾਯੁ ਓਨਿ ਦਾ ਤਵੋਗਾ... ਦਾ ਓਵਾ ਯ ਨੋਵਿਨੇ...
ਨਾਨਾ ਮੇ ਪਿਤਾ... ਦਾ ਜ਼ੋਰਾਨਾ...

М: ਪਾ ਰੇਕੋ ਬਾਸ਼ ਸੇ ਭਰਾਵਾ, ਪ੍ਰੇਕਿਊਚੇ ਮੀ ਸ਼ਨੇਝਾ ਮੋਯਾ
ਰੇਕਲਾ...

С: ਪਾ ਜੇਸ, ਇਮਾ, ਇਝਾਲੇ ਨੋਵਿਨੇ...

М: Зੋਕਾ ਜੁ ਰੇਕਲਾ, ਓਨਾ ਰਾਦੀ ਦੋਲੇ ਯ ਜ਼ਾਵੋਦ. ਇ ਰੇਕਲਾ: „Еј,
ਸ਼ਨੇਝਾ, ਇਝਾਲੇ ਨੋਵਿਨੇ!“ Еј, ਰੇਕੋ, ਪਾ ਕਾਦ ਬਿ ਦਾਂਡੋ ਬੋਗ, ਗ੍ਰਦਨੀ,
ਬਾਸ਼ ਬਿ ਸੇ ਸ਼ਵੀ ਭਰਾਵਾਲੀ.

С: ਆਮਾ, ਬੋਗ ਮੀ, ਲਾਜੇ ਸੇ ਓਵਾ ਦੋਸਤਾ.

М: А, ਵਾਲਦਾ ਨੇ ਮੋਜੇ ਇ ਔਬਿਲਾ ਸ਼ਵਾਰ ਦਾ ਸੇ ਲਾਜੇ, ਮੁਕਾ
ਗ ਉਬਿਲਾ!

Р: ਓਨਿ ਇਮਾ ਦਾ ਸ਼ਵੇਮਾ ਇਮੋਨਾ ਤੁਹਾਨਾ!

С: ਇਮਾ ਦਾ ਇਮੋਨਾ ਇ ਦੇ ਸੁ...

Р: ਯ ਸ਼ੁਵੁ ਰੇਕੁ, ਜੇਲ?

С: ਹੀਏ.

Р: ਹੇਗੋ?

С: ਯ ਅਲਬਾਨੀ.

М: ਯ ਅਲਬਾਨੀ ਜੇਦਨੀ, ਅ ਇਮੁ, ਵੇਲੇ, ਜੇਦਨੀ ਯ ਸ਼ੁਵੁ ਰੇਕੁ.

С: ਯ ਅਲਬਾਨੀ ਜੇਦਨੀ ਰਾਦੇ ਯ ਰੂਦਨਿਕੀ! ਯ ਰੂਦਨਿਕ. ਪ੍ਰੋਮੇ-
ਨੀਨੀ... ਇਮੇ ਪ੍ਰੋਮੇਨੋਨੋ ਇ ਅਭੁਚੇਨੀ ਯ ਨੀਨੀ ਓਦੇਲੋ, ਅਲੀ... ਜੇਦਨਾ
ਜੇਨਾ ਪ੍ਰਾਨਾ. ਕਾਜੇ, ਯ ਅਲਬਾਨੀ ਦ੍ਰਾਵੇਸ ਗੋਦਿਨਾ. ਓਨਾ ਓਦ ਕੁਰ-

шумлије. Тамо... јашла тамо... Како е то отишла, ја не знам.

Р: Па не би, Нано, вальда то лагали да причају...?

М: Па ја вељу вальда нису луди озбиљну ствар да... да... да слажу, мјака га убила!

С: И она сарађивала са руководиоцима и уашла у тај затвор тамо и видела све. Али, јма и... и приватни затвора још јима.

М: А ништа не пише да постоји могућност да може како да се избаве. Да може како да се...

С: Па постоји могућност кроз пешес дана да ће КФОР то, ЈУНИК да обавесте свема родитељима куј... куј још жив.

М: Е, боже...

С: Као... са нашем... са нашим преједником.

М: Ёно штада горе раде у Грачаницу, брет! И штрафк глажу и свашта да би се то пронашло дје е кад, ал... сад...

С: Видећемо...

Миладинка Мишковић (1937) са пријатељицама,
Радунком (Радуна) и Цветанком (Свеле)

Из агинских времена

Ја кад сам била мала знам да... да су аге се звали, некад ти Албаници – аге! Они су имали кње, брет, неке пусте мазге се звали. Уши, оволики, тајко, право на више држай. И ми кад смо жели и покојни моя стриц и отац: „Етети аге, оне да је узну...“ Сад трећи сноп они најма узимали. (...) Кад најњемо снопове, и сад трећи сноп њин. (...) Сваки трећи! Сваки трећи њин. И дођоше њини: „Добар дан!“ „Добар дан!“ Беле оне капе, оне мараме... завили са оне чалме: „О, комшијо!“ Моя отац: „Чуем!“ „Колко снопи?“ Он прича тамо... „Трећи је сноп наш!“ Каже: „Све да одвоите, немо ѡаво да ве носи да слажете. На... глава на вак бити неће! Но да одвоите трећи сноп. Двама, трећи наш. Да здениете стог, ваше овршите, наше нека га, па ћемо ми да вршемо.“ И тако су наши и урадили. (...) Претата, прет...! Прет носто што је Немац доодио. Прет носто што су Албаници дошли, мала сам ја била. (...) Не знам, знам да дођоше отуд однекуд, од Лозно, од... онамо Кнежевога брда, отуд од

Б рчана. Шт  зн м ј ! Е т , л по се с хам ка" с д. Т  е пуста ј дна б ла кобилчина, висока, н ке пусте н ге њма, колико т  врат , а ўши пр во на в ше увр ти. А ј дна жута. Копите ка" ова бакал. Тако н ге, б п, б п, тр п, тр п, тр п... Ёто, т д зн м т  ј ге. Е, посем он  Т рци кад попал ше, Алб нци. Оде несу прел зили, а он м у С виће запал ше дв  к ће, м  поб гомо тамо г р ка Ќклице.

О вучарима

Кад убиу в ка, ёни... од ру га и напуне га слам  и пр ту као р жањ м тку кроз љ га, н ге му д ле ка  в се... Ост вили му р п и н ге и єста и св  т мо к жу он  л по ѕдрили, ђисто к  да е ж в. И нат чу га на м тку и н си га ј дан. И... и ј дан ч век се напр вио сн ша. Љ га напр вили сн ша и ёни н се он га в ка и п вају:

*Д јште в ку в нице да не к ље ј нице,
Д јште в ку љ рице да не к ље ј рице,
Д јште в ку раки  да ви не ђде ђо шт ле као раније.*

П вују т  тако и н се он га в ка и... од к ће до к ће. Наб у се у к ћу... Ј дан н си своно, д нгара, д нгара, д нгара, д нгара, д нгара. Т мо б де: „Д јте в ку сланине да не ђде... к  раније... Д јте му ов , он ...“ – н  знам и ј  сам забор вила к ко... су св  в кали! И ёни д ју по један комат сланине, м есо, в ну, п ре. Ёни у др гу к ћу тако. И к ња пов ли, бис зе, и тур ју т  д р св . (...) А н си га ј дан ч век, н си га т  на м тку, ел он н е т жак. (...) Па с д, ёни се пок упе л вци... колико љ  има ... ловака и... и ёни с д з едно ёни ђду, л вци. М ожда п т, м ожда д  сет, м ожда... С д к ј ђе да се придр жи с љ ма м же! (...) А а, одрасли, одрасли! (...) Па, ёни ђду из с ла у с ло. (...) А а, ђду... нее... ђде ѿно... Дошо из Б рчана, па у Гран чане, па у... у К вчиће, па у Л посавиће, па у С чаницу па... Ђду ёни из к ће... из с ла у с ло. Ни... н е в жно д  ђду ёни с м... (...) С д, шт  ти га ј  зн м, ђду на по п -шес с ла! П т, ш с с ла... с д... у ј дној ѡпштини, т  ѡколина што ћ, ђду! Баш т  ск ро има  на телевизор... (...) Па м  смо од пр  кад смо б ли ма ли в дели смо т . Н се в ка, нат кли на

мόтку, носе га. (...) Па, најпре нас дечу стра било, стра не... (...) Пред күћу. Стоё Ѹни, не улазе у күћу. Стоё пред күћу и онा� домаћин изаже, онा� с онो своно – таќа, таќа, таќа, таќа... „Газда, газда, дайте вуку вунице, дайте вуку ракије, дайте неку... парице да не коле јариће, дайте вуку кајмака, дайте вуку...“ Све Ѹни ишту, мислим, све штат има се... (...) Па само, ето, купи тё ствари [„снаша“] и луби ў руку, па штат дай. (...) Само за тё и... и Ѹће по неку снашу кад нађе, младу снашу, кидише да уштип... Смеју се, циркус се прави! Е, и Ѹни знаш, ето бегају онे женске младе, бегају од љеѓа, а он као снаша бајаги, да се пољуби са љима. Ма јок, брё, каки! Знаду он да є човек! И он ону пусту сукњу... сал вртб по дупету [смеје се], а дол пантоне, каки! Смешно тё било. И тако ти є народ радио.

О вештицама и караконџулама

...Па ништа, не мож да се свађаш с ъом ти. Ћутиш, не смеш... Па и тад имаљо, ако те тужи, мож да одговараш. Не смеш никога да опадаш. (...) Само знамо на кога сумњамо. И Ѹна кад ти додје, Ѹна никад није дошла овако... но тако – прекршћене руке. (...) Ђаво да га знам! Тако Ѹна, прекршћене ъодне руке... И де Ѹе ти Ѹна седнут – на праѓ! Ќона ти неће на столицу никад, само на праѓ седне. (...) Па не знам! (...) Па штат Ѯш ју! Ќона како додје: „Добар дам!“, „Добар дам!“ – и Ѹна се Ѹдма скљобка на праѓ. „Ајде, седни жењо на ст...“, „Јок-јок, добро мени и ѡд, добро ми ѡд, добро ми ѡд!“ И тражи ти ўвек нешто. Ако ју не треба, ели врећа, ели ѿзица, ел... нешто ти тражи, обавезно. (...) А ми не би ју дали тё кад... кад знамо. А кад се занесемо нешто, ми дамо! [...] Па кажу од прем караконџула имаља. Кажу тё око Божића не би смели да излазе најпоље, штат знам ја, има караконџула. Тё су лагали, ја вијела несам! (...) Кажу, као жења нека, бања, груба. И, каже, увјати кад изаже најпоље у недобо, Ѹна увјати, појаше га и отера га у воденицу, под букву. (...) И туту га остави, вели! Док се самне ту пљуска га вода пељу нөћ. (...) И ујутру се врне ка күће. „Де си био?“ Каже: „Отерала ме караконџула!“ (...) Е, само у тё вреће. (...) Ваљда... од Божића до... до Васиљевдана. (...) Постеши не чувамо... (...) Па јок [о женском ручном раду]! (...)

Због караконцуле јоک [смеје се]! Несу нामа дали од прे, а садеке нико не фермâ. (...) Несу дâле бâбе тô: „Нее, грди^a мâјке, караконцула сâд ђма!“ (...) Штâ знâm јâ?! Кô знâ, мòжда би се ђистина десило?! Од прे се дешаваљо, виђиш, свашта, а садеке, овô последње врёме, како јâ пâнтим, па и јоک, нîшта. Једино овî ратови и тô.

Заштита од грађа

Мî ўзнемо бâдњак и грању од бадњâка и машемо са онû грању: „Ааа, Милениа...“ – једна удавила се, Милениа се звâла... Мî вîчено:

*Aaa, Милениа, врни тâ облак тâмоо,
овамо е грђе чудо,
окойилila се девојка
од седам гđдина,
у црне га ћелене завила,
црнem ирâmem йокрила,
тие наше ћолье склонила.
Врни тâмо у Туртêлово...!*

...Неко Туртêлово се звâло, нека планинा... И тô вîчено: „Врни у Туртêлово!“ И ўзнемо ономе домаћину кашику и још две кашике и тањир и туримо пárче лëба и једно зрно соли и изнëсемо на кишу тâмо... сôвру. Од пре имала сôвра, знâш, онâ округла, па столице овâке, ние имала клупа. И сад изнëсемо онû сôвру и туримо тû тâ тањир, те кашике, тâмо: „Ёво ти ручак, врн се, врн се [смеје се]!“ Те вратимо бајаги тâ облак. И, кад пођемо у цркву, тâмо, јâ умëсим трî поскуре. И понећем свë трî до дрвета. Сад, онд^e онамо крај љиве, ел ко ђемо бде гòре ки до овога рâста, јâ једно стâвим на рâс, а онे две однëсем у цркву, па кад се врнем из цркве, јâ ўзнем онû поскуру. И остâвим је тâмо у крёданац те ми стой, па кад се наоблâчи јâ: „Врни тâмо тâ облааак, врни, овâ се поскура врнùла из цркве, врни се и тî тâm!“ Ткô тô радимо. Сад се већ и изгубио адёт, кâки! Нëма тô вîше. Још по нека бабетина блесава [смеје се], ки овô...

Из љубавне магије

...Е ѩма и, брѣ... ћјд да се замлѣтим... Слѣпи мїш! Још тô да ти... [смеје се] Ќма слѣпи мїш! Кô може да г-увати... Он на свѣтло долетї, тај слѣпи мїш но... ноћу, на свѣтло, он слѣп и кад вїди да сјай, он мїсли дан. И тû улетї. И да уватиш тога слѣпога мїша, срѣбрнем дїнарем да се закоље. И посен за куга волиш да отиђеш, ел ко не живиш са мѫжем, ели... Да ти тû бая... приччу испричам. Од тога слѣпога мїша да му турши у нѣшто, да рѣкнеш: „Заслѣпeo ка^и овâ мїш, тако тî за моном!“ Велe после те слуша, само т^акô. (...) П^а дã, дã, за кога ђеш! И за мѫжа и за... мѫж за жену и за... (...) Може, може. Може мѫж да дã жене и жена човеку... [...] И ѩма дрво. Овде састаљено и овде састаљено. И провучеш шећер ели сô, ели... ко волиш за некога да с-удаш, преставимо... Тî ниси девојка, али єто причам. Да... да му даш, велe... „Кад се овї двâ дрвета раздвоили, таd се мї раздвоили!“ И, велe, посен она отиђе за онога младића, кад му дала та шећер те појео. (...) Па ѩма, єво моја јабука ѩма тунâ. (...) А^ха, направи рупу, оно тû зарасло, и од зарасло... (...) А^ха, грана урасте и остал^а овамо рупа. И, стока кад се бије, даље га било, говедо, ели волови, ели... тô провучу тунâ и после... (...) Мї тô зо^вемо срасак. (...) Срасак. Тако се тô дрво звáло. (...) Дã, дã, дã. И тако му се тô... Ђ-да, свакојако, мое дете, било... Свашта, свашта ѩма на овем свету!

Милосава-Мишка Исаиловић (1927)

X. ЗАКЉУЧАК

Говорни тип који налазимо на Копаонику и његовим падинама, посебно оним североисточним, сведочи о високом степену постојаности. И када је реч о утицају суседних српских дијалеката, забележено је да на овом правцу доминирају индигени дијалекатски наноси (из области Лаба, Метохије, Жупе), који нису могли битније нарушити дијалекатску основу копаоничког говора. Ипак, миграциона изукрштаност на појединим деловима копаоничке области, посебно испољена у XIX и XX веку, оставила је и трагове другачијих дијалекатских наноса, који су стизали српским миграцијама из области Пештера и Сјенице, из околине Новог Пазара, а нешто касније и из Црне Горе и Херцеговине. Но, ово становништво се лако укључивало у домаћи дијалекатски миље, чиме је још једном потврђена асимилациона моћ стариначког становништва, давно уочена у науци. Паралелно са овим миграцијама кроз читав средњи век ишла су и кретања шиптарског живља према северу, углавном на рачун српских станишта, чему су ишли у прилог и друштвеноисторијске околности. Општине са југоисточне копаоничке стране (Подујево, Вучитрн, Приштина), које припадају косовскометохијској области, етнички су данас готово потпуно шиптарске, те је овдашњи српски језички материјал, на који се ослањам у књизи, мање-више историјско-документационог карактера.

1.1. Да је средишња копаоничка област у основи сачувала свој старији дијалекатски профил сведочи данас њена прилично изражена језичка компактност, као и заступљеност низа типичних, неретко архаичних језичких црта које су овде, у односу на друге косовско-ресавске дијалекатске зоне, најизразитије. Сакупљена дијалекатска грађа показује да је језичка разведеност овде сведена на најмању меру. За већину копаоничких села се, тако, као доминантан и прилично уједначен,

може узети већи број језичких особености са различитих језичких планова.

1.2. Копаонички говор познаје стабилан троакценатски систем, са два силазна и дугим узлазним акцентом (*извôр, оби-чâj, родî; децâма, ђичења, ложиџа; рођeвали, сугáрче, ђикé-мо*), чemu се прикључује прилично стабилан предакценатски квантитет (*брâo, млeчњâjка, удвôрî*). Овај говор чува остатке метатонијског акута, тј. прасловенског неоакута насталог процесима метатоније. Иако се бележи и његово аналошко ширење у акценатском систему, те приближавање другим акцентима, основна физиолошка одлика овог старосрпског акцента је тонски дисконтинуитет, односно изразито изломљена интонација и битно нижи тон следећег слога. Акценат се чешће јавља на вишесложним речима, ретко на последњем слогу (*йричам, љлайши; гвôже, ћрње, камење, нôж, зûб, пасûль, ђетиљи; се-љâчки, крмниčки, девејто*).

1.3. Једна од битних одлика овог говора је очуван прилично доследан екавизам, који се, поред тога што се бележи у коренским речима (*секира, корење, смeјem сe*), јавља и у једном броју наставака, укључујући и оне у којима је екавизам успостављен по основи аналогије. Копаонички екавизам јавља се, тако, у низу категорија: а) у одричним облицима глагола *јесам* (*нeсам, нeсмо, нeсу*); б) у наставцима за компарацију придева (и прилога) (*јефшињeје, ладnjeје, најважнeјeјe*); в) у дативу и локативу једнине именица а-парадигме (*прôдо се Ђмерике; полêгâу по слâме*); г) у дативу и локативу личних заменица 1. и 2. лица једнине (*мёне, ћёбе*) и заменице *себе*, као и у дативу и локативу једнине женског рода заменичко-придевске деклинације (*дâj тôj стâре бâбе; по Крîве Рéке*); д) у дативу, инструменталу и локативу једнине мушкиг и средњег рода заменичко-придевске деклинације (ка *рôднем крају; сa једнem детeтem*; по *бёлем свéту*); ђ) у генитиву и локативу множине свих родова заменичко-придевске деклинације (*имa дiвљe свiњâ; по râzne ђe плâнина*); е) у дативу, инструменталу (и локативу) множине свих родова заменичко-придевске деклинације (*младожeњскемa мôмцима; безобрâзнемa рéчи-ма; по ђeм склоништима*).

1.4. На морфолошком плану, у систему именничких наставака, бележе се: а) наставак *-ем* у инструменталу једнине именција мушких и средњег рода (са *бура́зёрем*, са *злайшем*, *вийнем*); б) наставак *-ема* (када није под акцентом) у дативу, инструменталу и локативу множине именција а-парадигме (даљи *кравема*; са *сёнема*; по *глáвема*); в) уобичајен наставак *-а* у локативу (као и генитиву) множине именција свих родова (у разне *ойанака*, по друге *држава*, на своје *нога*); г) спорадично учешће наставка *-и* у генитиву множине сва три рода код једног броја именција (кољко *йуши*, миђу *колéни*, испод *сени*), итд. Уобичајен је акузатив множине именција мушких рода са аналошки пренетим алтернативама (сибилантима *и*, *з*, *с*) из номинатива множине (*ойанце*, *бáрјаце*, *заси́рүзе*, *сиромáсе*), а у зависним падежима код једног броја именција средњег рода јавља се проширење основе са *-ей* (звонёшем звонимо, два врећенёшта, код *вимета*). Развијена је употреба множинских облика на *-иhi* код именција средњег рода (*пилёхи*, *гурёхи*, *гњёздёхи*, *сийши*, *свонёхи*).

У заменичкој и придевској сфери бележи се инструментал личне заменице 1.л. једнине – *мёном*, као и дат.-лок. личне заменице за женски род у једнини *ње* (*њё* није пријатно; на *њё* *хуты*), чemu се прикључује и енклитика *ју* у дативу (тём *ју* пребио руку). Јављају се показне заменице *овё*, *шё*, *онё* у конструкцијама са бројевима (*шё* трћи баљака, *шё* два мое братанчёта) и општа заменица *свеши́та* (*свёши́та* ради, бивало *свёчега*). Појачано је учешће придевског компаративног наставка *-ии* (*бёлии*, *здрёвиши*, *младиши*), као и присуство аналитичких модела глаголске компарације са *боље* (позит.) и *грёже* (негат.) (исп. *вёли* и *боље* него *сёнове*, *ја грёже* *њёму* не *мёгу* *ниши́та*).

Глаголски систем се карактерише инфинитивним обликом без финалног *и* (*бийш*, *вийдеши*, *казаш*, *изаћи*, *дёхи*), односно упрошћеном финалном консонантском групом *сїи* (*јёс*, *дёвес*, *тиомус*). Међу инфинитивним облицима факултативно се учвршћују поједини морфолошки типови, као *ойиц* (/ *ойићи*), *ийис* (/ *ийићи*). Помоћни глагол *хїши* јавља се у облицима *ошие*, *нёшие* (/ *нёшие*) у 3.л. множине презента (*ошие* да *иду*, *нёшие* да *раде*), односно у краћој форми *шие*, углавном у облицима футура

(‘они *т̄е* т̄о после, гости *т̄е* да дођу). Поред употребе аориста (‘огањ *се* ѡгаси, *д̄дреши* *се* врёћа), говор се карактерише употребом имперфекта проширеног *ћа*-секвенцом (лáни мировá-ћàу, чúваћау ѿвце, *д̄аваћу*).

1.5. На синтаксичком плану бележи се појачана употреба облика датива у посесивној функцији (кўм *м̄оем М̄лê*, стân *т̄дме учїшьељу*, *Стојању ўнук*), као и појачана употреба конструкције *ио* + локатив (жíвѣ *ио Лáбу*, отоше *ио д̄ивљака*, скнїће *ио жéнâ*). Уобичајено је учешће предлога *к(a)* у конструкцијама са дативом циља (да бëгам *ка м̄ое күћe*, сврће *к нâма*, мбра *ка лекáру*), као и неутрализација граматичког односа између акузатива, као падежа правца, и локатива (и инструментала), као падежа локације (исп. жíвим у *М̄рче*, под брđо седëо). Присутна је спорадична (хипер)употреба предлога уз инструментал средства (*са сламом* покривëна, ‘оре с *илùгем*). Повратни глаголи су појачано присутни у различитим функцијама, посебно у пасивним конструкцијама (да *се юшиште* *к^а* *күћe*, па *се сâда заївâрају* професори). Имперфективски облици глагола *хїшети* јављају се у модалној употреби за неизвршену (тј. умало извршену) радњу (*ићáше* вода да однëсе свë, *ћàу* мûве да не *иојéду*). Уобичајена је позиција помоћног глагола испред повратног *се* и заменичких енклитика у конструкцијама са перфектом (млôго *е* *се* *рâдило*, како *е* *га* прëшо), а бележе се и конструкције са директном негацијом у перфекту (кад ми брат *не м̄ого*, *не кїшëла*, *не умёле*), итд.

1.6. Творба речи и лексика указују на посебно богатство. Док се у творби намеће низ архаичних творбених типова (нпр. у префиксацији), дијахрони пресек копаоничке лексике упућује и на разнородну лексичку слојевитост. У њој се могу издвојити три основна слоја: а) словенска лексика, као основни слој, у којем се налази и знатан број лексема (локализми, архаизми), односно значења која не познаје шира српска језичка територија (вéшишти *се*, глëдан, грëдом, гûре, жéљка, извéчашти, обијођишти, ћрëзрећти, ћрзâк / *рзâк*, рîнућти, ро-шоћиња, рûшан, селëкче / *селёче*); б) стари несловенски лексички слојеви, грцизми и романизми, те различити остаци

старобалканског супстрата (*баланџа, балјас, веља / вилија, вунија, дерлетеља, кóрам / кóрэм, љéзић, љóскура, ћrаса, сугáре / сугáрче, фáл, штийркиња*); в) турцизми (*бýрвакаћ / бирвá-каћ, кóца, мари́већ, мусáфер / мусáфир, рáаћ, сагlам, сéбећ, шаксирáћ, шалбуáна, ћућек, чáре, чúрук / чурúчан*).

Ове три групе копаоничких лексема у доброј мери су распоређене према различитим цивилизацијским слојевима. Словенски облици углавном су добро заступљени у оквирима лексике која се односи на област домаћег живота, патријархалну и митолошку сферу, на бильни и животињски свет, те на пољопривреду. Стари балкански лексички слојеви везани су претежно за присуство, односно посредништво грчких и романских језичких елемената од којих су први, чини се, посебно оставили трага у религиозном, хришћанском животу, а други у области сточарства. Турцизми су обележили присуство оријенталне културе у различитим доменима људског живота, у области куће и покућства, друштвеног живота и обичаја, али и човекових физичких и духовних особина и др.

2.1. Поред заједничких језичких особености средишње копаоничке области, које несумњиво чине прилично целовит, копаонички дијалекатски тип, већ у овој области се срећу и језичке особености које указују на извесну дијалекатску разведеност, а свакако на неуједначену заступљеност низа типичних особина. Овде спадају: а) икавски рефлекси јата у низу категорија (нпр. през.: *нýсам, нýсмо*; комп.: *круйñе, обло-жñие*; дат.-лок. јд. именица а-парадигме: према *Шићачини, по ливáди*); б) наставак *-ом* у инструменталу једнине именица мушких и средњег рода (са *сýном, овýм брðом*, али и *ишићиљом, пред мртвáцом*); в) наставак *-ама* у дативу (-инстр.-лок.) множине именица а-парадигме и у случајевима када није под акцентом (*кráвама, млозиñама, сабñицама*); г) збирне именице на *-ад* (*жёрад, ћrасад, ћёбад*), и др.

2.2. Несумњиво је, међутим, да ова разведеност посебно долази до изражаваја у рубним копаоничким областима, у појединим случајевима управо представљајући прелаз од копаоничког према суседним говорима. Ове области обележене су

већ и присуством миграционих струја са запада и југоистока, које су донеле две основне врсте дијалекатских наноса. Међу наносе са запада, на пример из суседних новопазарско-сјеничких говора, који и непосредно захватају делове ибарске долине, могу се убројати: а) ијекавизми и јекавско јотовање (*īrije*, *dvīe* девојке, *ħē*); б) облици са икавизмима пред сонантом *j* (*cījaњe*, *vījēm*); в) облици са наставком *-ija* (/ -*ije*) у ген.-лок. множине заменичко-придевске деклинације (од *mūškiјa* глáва; у *ovī'a* опāнака); г) презентско *vīju* у 1. л. једнине и још присутније *vēљu*, и др. Важна је са културолошког аспекта чињеница да су ијекавизми присутни и у фолклористичком дискурсу (исп. „*öne dvīje* што пēваше мāло īrije“, „*nīesīj ga* из *rōda* донéла“, „*Za ъним сеја ручак йонијела*“), што захвата делом и говоре који су типични представници копаоничког дијалекатског типа.

2.3. У нешто другачијем правцу одвијали су се међудијалекатски процеси у делу јужне, и посебно југоисточне копаоничке области, у близини призренско-јужноморавског дијалекатског коридора. Из ових говора, у ширем распону језичких појава, од прозодијских до синтаксичких, улазе аналитички структурни модели који се у највећем броју могу подвести под тзв. балканизме. Овакви аналитички процеси системски се одражавају на више планова: а) поколебаност у флексијском систему и појава тзв. општег падежа (исп. ген.: чанāкче *vōsak*, инстр. повёжу са *najlōn*, лок. kūpīla у *Kruščūmlī'y*), б) појачана употреба предлога, односно снажење њихових падежних функција (*ħérka od onðga čīče*), те нагомилавање и мултиплексирање предлога (испраћа з-у бóјску; био *sac* њом, как мёне рӯke да шири); в) потискивање инфинитива конструкцијом *da* + презент (поћне *da se smējka*, којū те *da ūznu*); г) партикулизација (уопштавање) 3. л. јд. помоћног глагола у футурским конструкцијама (и мёне *ħe* запознаеш, май *ħe* да ти кাজемо); д) појава аналитичке компарације придева и прилога (свéтак *īd lōš*, *najnēzgodno*); Ѯ) удвајање објекта (он *īte* *ħēbe* упратио); е) постпозиција атрибута, односно атрибут у позицији иза управне речи (коиūље *īkāne*, *vēnaç* *stārīnskīj*), и др.

Посебно су значајне појаве морфосинтаксичке неутрализације између инструментала и локатива једнине (исп. инстр. под тим *прийшику*, лок. по *старим начином нашим селјачким*), те и употреба везника *што* у изричним (као и узрочним) реченицама (знале *што* ће да и закуну). У широку скалу језичких иновација укључио се и низ других, углавном аналошких појава, као делимично проширење наставка *-ема* на друге именичке парадигме (дат. *муслімáнема*, инстр. *овёма каменема*, лок. *зїдовема*), или преношење сибиланата из акузатива множине у друге падежне облике (ген. мн. за врёме *Týраца*, из тî *rûдница*).

3.1. Широк распон балканских језичких црта указује и на некадашње присуство других балканских народа и њихових језика у овој области, односно на елементе својеврсне лингвистичке и културолошке симбиозе. Јер, зна се да је управо копаоничка област морала бити повољно станиште разнородним сточарским народима (Власима, Саракачанима). Поједине фонетске карактеристике копаоничког говора (нпр. спорадична дифтонгизација дугих *e* и *o*, фонетске елизије, нестабилност једног броја консонантских група), а пре свега низ морфолошких и морфосинтаксичких црта, указују на посредну или непосредну везу са старобалканским романизованим становништвом. О томе сведочи низ лексема из сточарске терминологије (исп. *йкра* / *ира*, *коийчье*, *сугárре* / *сугáрче*), као и разграната група имена за крупну стоку од корена *баль-* (*Бáлья*, *Бáльс*, *Бáльшко*, *Бáлько*, *Бáльга*, *Бáльша*). На овакве трагове упућује и топонимијски материјал (нпр. *Бисаг*, *Тенишиштие*, *Урсловац*, *Цуцуља*, *Чкала*), који сведочи о миксоглотским преплитањима у овој области, а ни област антропонимије није без оваквих трагова. У оквиру сточарских кретања Балканом вероватно треба посматрати и појаву шиптарске лексике у овдашњој топонимији (*Арбанашка*, *Гуришиштие*, *Укине ливаде*). Да су се у различитим периодима делови копаоничке области одликовали различитом етничком структуром, добро сведоче и топоними са етнонимом у основи (*Римско куйатило*, *Влашко село*, *Арнавуцко гробље*, *Шифтарско гробље*, *Турска воденица*, *Цинџарско ђирло*, *Цигански лаз*, *Чивуцко гробље*).

3.2. И са других аспектата, на пример рударско- занатског, копаоничка област је од античких времена била привлачна за бројне народе из ближег и даљег окружења (нпр. Келте, посебно Римљане). Кроз готово читав средњи век у овом крају раде многе рударске пећи, доносећи велику добит српској држави. Отуда и низ топонима који указују на то да им је семантичка мотивација рударско-геолошке природе (*Жутни криш, Златина раван, Златина чука, Златиорија, Сребреница*), док бројни топоними, као *Руја, Рује, Рујача, Рујине, Рујчина* (српсл. **руј** па 'рударско окно'), или *Вигњишиће, Штапол, Шљакмишиће, Велика шљака, Мала шљака*, и непосредно упућују на рударску делатност на овом терену. Међу копаоничким рударима чувају се предања о старом германском народу Сасима, а од овдашњих се мештана и данас могу забележити бројни рударски архаизми (стручни термини), међу којима и стари германизми (*аушиц, кілавица, штапло* и др.).

4.1. Копаоничка област је необично богата духовна ризница српског народа. „Анонимност“ у којој се одвијао тамошњи народни живот, ма колико била резултат неповољних друштвоисторијских услова, омогућила је, на другој страни, да се до у освите III миленијума очувају стара, средњовековна етничка и културна обележја овдашњих Срба. Копаонички масив је, захваљујући својим надмоћним врховима и богатим рудиштима, лако похрањивао старе митолошке представе у овдашњем народу (исп. митолошку конотацију везану за лексеме *биковий, вучар, йојас, тиртеза*, изразе *божса соа, римско време* и др.). Многа копаоничка веровања и обичаји у вези су са неговањем традиције и колективне свести овдашњих Срба. О томе нам ваљано сведоче многе лексеме и њихова значења, исп. *зáвѣтъ* (1. 'завештање, обећање'; 2. 'обичај'), *зáкон* ('обичај, обред; правило'), *йоштоловатъ* ('славити') итд. Лексеме *држатъ / чўватъ* у значењу 'поштовати, неговати нешто као обичај, као ред', елементи су вокабулара везаног за друштвену организацију (исп. *држава*). У складу са тим су и бројни топоними који говоре о друштвоисторијском миљеу средњовековне Србије (*Царицки брег, Кнегжево, Кнегжевица, Трговишиће, Градац, Градачки йошток*, али и: *Кула Милана Тойлиће, Јеринин град,*

Маркова ѯлоча и др.). Но, лексички материјал говори и о патријархалном оквиру у којем је живео копаонички свет. Овде је донедавно био у активној употреби читав систем хипокористичких речи и израза из области сродствене терминологије, везан за имена која доведена невеста „надева“ укућанима (нпр. деверима, заовама, јетрвама). Међу тим именима, често архичним облицима, налазе се: *милдёвер, шёхердёвер, милозâва, лейзâва, деверзâва, дикозâва, милојёйрва, драгојёйрва, мîлоцвёће, дикоцвёће, лейодика, раномîље* и др.

4.2. Копаоничка област сведочи о богатом фолклору, негованом нарочито у претходним временима. На давнаше присуство десетерачке епске поезије у овој области указује растућост десетерачких стихова у различитим фолклористичким формама, па делом и у слободном говору, у оквиру у обичај узетих речи и израза. Сачуван култ гусала иде у прилог томе. Нешто је другачија ситуација са лирским песмама. Иако је и овај опус недовољно истражен, оно мало забележених песама (углавном љубавне, породичне, посленичке и обредне) представљају издanke богатог народног стваралаштва које остаје у оквирима српске фолклористичке традиције. Ове песме садрже бројне мотиве који сведоче о некадашњим временима и старој српској држави. У њима се јављају цар Душан, кнез Лазар, Милош Обилић, браћа Југовићи, Сибињанин Јанко, Марко Краљевић, Реља од Пазара, Муса Арбанаса, Карађорђе, а помињу се и други, у српској епци уобичајени мотиви, – о Косову, Крушевцу, Београду, Романији, Будиму граду, Солуну, Цариграду, о реци Морави, Дунаву, Сави, Босни и др.

Бројни су мотиви ових песама који сведоче о устаљеним копаоничким реалијама, чији су превици и данас присутни у овој области. Међу тим мотивима су сточарски („Често блеји овца старуница“), земљораднички („Мајка Јову на орање спрема“), социјални („Има мајка две девојке“), обредни („Да су виле откуп узимале, / сву би гору златом позлатиле“). Мотив хајдуковања („Никад није гора без ајдука“) такође је део традиционалних копаоничких друштвеноисторијских реалија, у којима није тешко назрети ратничко-митолошку компоненту. Дубоко у основи ових песама сачувани су стари митолошки

обрасци у којима препознајемо мотив соларности („сакуј мене од злата јунака“), шумских демона („већ су виле Мару уграбиле!“), мотив мора („Паде ми Јани прстен у море“) итд. Својим језичко-стилским карактеристикама, на пример употребом стајаћих епитета, етимолошке фигуре, или словенске антитезе, копаоничка поезија се представља издankom старе српске косовскометохијске поезије. О томе данас уверљиво сведочи близост ових песама са фолклористичким збиркама са косовскометохијског терена.

4.3. За копаоничко-метохијску област већ је констатовано да је њен говор некада био тешње везан за динарску групу српских говора, па је отуда разумљив и низ језичких подударности између копаоничког говора и српских народних песама вуковског културолошког круга. Те подударности су присутне на различитим језичким плановима, на фонетском, морфолошком, синтаксичком, а прате их и оне са творбеног и лексичког плана. Можда је оваква подударност између копаоничке поезије и оне западнијег исходишта остварена не само близином и непосредним додирима, или чак и заједничким српским лингвистичким супстратом, већ делом и прастаром тежњом да усмене уметничке творевине буду обједињене посебним језичким и поетичким кодом. То као да објашњава многе тематске и језичко-стилске подударности. Реч је о обједињујућим, наддијалекатским језичким елементима који учествују у формирању својеврсног поетског језика (гр. *koinē*), познатог Балкану од античких времена. На трагове једног таквог језика у копаоничкој области упућују и ијекавизми у овдашњој поезији, који су, чини се, у прошлости шире функционисали као део овдашњег стилистичког инвентара. Употребљени у екавском фолклористичком миљеу, они својом функцијом као да указују на поетичку одредбу дискурса: јављају се у облицима који улазе у категорију стајаћих, тј. стилских облика у широј косовскометохијској области, имајући често и значајну улогу у обезбеђивању потребне метричке форме. Не изненађује, отуда, чињеница што су се у културолошким и фолклористичким прожимањима међу разнородним народима овог дела Балкана нашли и србизми овог типа.

XI. ЛИТЕРАТУРА, ИЗВОРИ, СКРАЋЕНИЦЕ

1. Библиографски радови

Алексић / Вукомановић 1966: Радомир Алексић, Славко Вукомановић, *Основне особине александровачког и бруског говора*, Анали Филолошког факултета, 6, Београдски универзитет, Београд, 291–320.

Антонијевић 1982: Драгослав Антонијевић, *Обреди и обичаји балканских сјочара*, Српска академија наука и уметности – Балканолошки институт, Посебна издања, књига 16, Београд.

Антуновић Коблишка 1982: Милован Антуновић Коблишка, *За ћравилно штамчење значења и порекла неких старих рударских и штойионичарских назива*, Ономатолошки прилози, III, Српска академија наука и уметности, Београд, 169–186.

Аргировски 1998: Мито Аргировски, *Грцизми је во македонскиот јазик*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Посебни изданија, книга 29, Скопје.

Арсовић 1973: Југослава Арсовић, *Главне фонетiske особине говора Блаца и околине*, Прилози проучавању језика, 9, Катедра за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 55–78 (+ карта).

Асенова 1984: Петя Асенова, *Към характеристика-та на балканския езиков съюз (фонемна, морфемна и именна система)*, Годишник на Софийски университет „Климент Охридски“, Факултет по славянски филологии, том 74, 1, София, 177–267.

Barjaktarević 1964: Danilo Barjaktarević, *Jezičke osobine Leposavićke komune*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, VII–VIII (1962–1963), Priština, 417–434.

Барјактаревић 1966: Данило Барјактаревић, *Новојазарско-сјенички говори*, Српски дијалектолошки зборник, XVI, Институт за српскохрватски језик, Београд, XIV–178.

Барјактаревић 1977: Данило Барјактаревић, *Дијалектиолошка истраживања*, Јединство, Приштина.

Барјактаревић 1979: Данило П. Барјактаревић, *Говор Срба у Метохији*, Јединство, Приштина.

Белић 1958: А. Белић, *Периодизација српскохрватског језика*, Јужнословенски филолог, XXIII, Српска академија наука – Институт за српски језик, Београд, 3–15.

Белић 1972: Александар Белић, *Историја српскохрватског језика, књ. II, св. 1: Речи са деклинацијом*, Научна књига, Београд.

Белић 2000: Александар Белић, *О дијалектима*, Изабрана дела Александра Белића, десети том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Бјелетић / Влајић-Поповић... 1–2: Марта Бјелетић, Јасна Влајић-Поповић и др., *Етимолошки речник српског језика*, Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик САНУ, Београд, 2003–2006.

Бован 1989: Владимир Бован, *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији, I–II*, Јединство, Приштина.

Богдановић / Вељковић 2001: Недељко Богдановић, Драгана Вељковић, *Жујски виноградарски речник*, Александровац.

Богишић 1878: В. Богишић, *Народне јјесме из старијих, највише ћиморских збирки*, Гласник Српског ученог друштва, X, Биоград.

Божовић 1993: Маринко Божовић, *Говори средњега Ибра*, Универзитет у Приштини, Приштина.

Божовић 2005: Григорије Божовић, *Косовска претка*, Политика – Народна књига, Београд.

Борисављевић 1987/88: Драган Борисављевић, *Говор Прокупља и околине*, Ток – часопис за културу, књижевност и друштвени живот Топлице, Прокупље, 83–124.

Будимир 1969: Милан Будимир, *Са балканских источнонекрника*, Српска књижевна задруга, Београд.

Букумирић 2003: Милета Букумирић, *Говори северне*

Метохије, Српски дијалектолошки зборник, L, Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик, Београд, 1–356.

Вајганд 1997: Густав Вајганд, *Аромуни*, том II, Српско-цинцарско друштво „Луњина“, Београд.

Вемић 2005: Мирчeta Вемић, *Етничка карта дела Старе Србије – према југоистичу Милоша С. Милојевића 1871–1877. год.*, Географски институт „Јован Цвијић“, Српска академија наука и уметности, Београд.

Vest 2008²: Rebeka Vest, *Crno jagnje i sivi soko, Putovanje kroz Jugoslaviju*, Mono i Manjana, Beograd.

Vlahović 1984: Petar Vlahović, *Narodi i etničke zajednice sveta, „Vuk Karadžić“*, Beograd.

Вукановић 1974: Татомир Вукановић, *Етногенеза Јужних Словена*, Посебан отисак из Врањског гласника, књ. X, Врање.

Вукићевић 1993: Милосав Вукићевић, *О говору околине Куриумлије*, Огледи из дијалектолошких истраживања, Приштина, 7–41.

Вукићевић 1993а: Милосав Вукићевић, *О акцен ту у вучитирском говору данас*, Огледи из дијалектолошких истраживања, Приштина, 67–76.

Вукићевић 1993б: Милосав Вукићевић, *Особине говора Доње Брњице код Приштине*, Огледи из дијалектолошких истраживања, Приштина, 85–97.

Gashi 1984: Skënder Gashi, *O nekim saskim onomastičkim i leksičkim ostacima i o albansko-saskim dodirima na Kosovu*, Onomastica Jugoslavica, 11, Zagreb, 29–78.

Geografija 1969: *Enciklopedijski leksikon Mozaik znanja – Geografija*, Interpres, Beograd.

Gołąb 1984: Zbigniew Gołąb, *The arumanian dialect of Kruševo in SR Macedonia, SFR Yugoslavia*, Macedonian academy of sciences and arts, Skopje.

Грицкат 1975: Ирена Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Народна библиотека СР Србије, Београд.

Грковић 1968: Милица Грковић, *Неке особине говора села Лукова*, Прилози проучавању језика, 4, Катедра за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 121–131.

Грковић 1970: Милица Грковић, *Микротојоними извршине областii Тойлице*, Прилози проучавању језика, 6, Катедра за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 183–202.

Грковић 1971: Милица Грковић, *Дијалекатски текстиovi са Койаоника*, Прилози проучавању језика, 7, Катедра за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 157–166.

Грковић 1983: Милица Грковић, *Имена у Дечанским хрисовуљама*, Филозофски факултет у Новом Саду – Институт за јужнословенске језике, Нови Сад.

Грковић 1986: Милица Грковић, *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског власиелинсства у XIV веку*, Народна књига, Београд.

Деретић / Антић 2009: Јован И. Деретић, Драгољуб М. Антић, *Србица*, Сарденија, Београд.

Драгин 1997: Гордана Драгин, *Студенички говор на западној ивици косовско-ресавског ђодруџа*, Дани српскога духовног преображења, IV, Деспотовац, 99–104.

Драгин 2005: Гордана Драгин, *Неоакућ у студеничким говорима*, Србистички прилози, Зборник у част професора Славка Вукомановића, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 89–92.

Ђорђевић 1984: Тихомир Ђорђевић, *Наши народни живоћи*, I–IV, Просвета, Београд.

Ђорђевић 1988: Драгутин М. Ђорђевић, *Српске народне љриповећке и љредања из лесковачке областii* (прир. Нада Милошевић-Ђорђевић), Српска академија наука и уметности, Београд.

Ђурић 1977: Војислав Ђурић, *Антиологија народних јуначких љесама*, Српска књижевна задруга, Београд.

Ђурић 1990⁶: Милош Н. Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Ђуровић 1996: Радосав Ј. Ђуровић, *О акцениту села Дренче (код Александровца Жујског)*, Шест огледа о српским акцентима, Учитељски факултет – Културно-просветна заједница, Ужице, 9–37.

Ђуровић 2000: Радосав Ј. Ђуровић, *Летнички говорни шири*, Филолошки факултет Приштина, Врање.

Еlezović 1911: Гл. Елезовић, *Извештај са дијалектологашког штавања од Вучитурна до Пећи*, Српски дијалектолошки зборник, II, Београд, 464–473.

Елезовић 1932–1935: Гл. Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта*, 1–2, Српски дијалектолошки зборник, IV, VI, Српска краљевска академија, Београд.

Енциклопедија 2008: *Енциклопедија српског народа*, Завод за уџбенике, Београд.

Златановић 1987: Момчило Златановић, *Епске народне песме југоисточне Србије*, Народни музеј у Врању, Посебна издања, књ. 11, Врање.

Ивић 1929: Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини*, Матица српска, Нови Сад (репринт).

Ивић 1954: Милка Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој*, Српска академија наука – Институт за српски језик, Београд.

Ивић 1957: Павле Ивић, *О говору Галичских Срба*, Српски дијалектолошки зборник, XII, Српска академија наука, Београд, XXII–520.

Ивић 1985²: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, Увод и штокавско наречје, Матица српска, Нови Сад.

Ивић 1986²: Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Српска књижевна задруга, Београд.

Ивић 1994: Павле Ивић, *Неоакути на љадинама Койаоника*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXVII, Нови Сад, 239–246.

Ивић 1999: Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација (II)*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLII, Нови Сад, 303–354.

Ивић 2002: Павле Ивић, *Жутски говор као најстарији чинији предстарник косовско-ресавског дијалекта*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLVI/1, Нови Сад, 7–13.

Ivić / Remetić 1981: Pavle Ivić, Slobodan Remetić, *Srbovac, Fonološki opisi srpskohrvatskih / hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih opštesslovenskim lingvističkim atlasom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. LV, Sarajevo, 568–569.

Ivšić 1913: Stjepan Ivšić, *Današnji posavski govor*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 196, Zagreb, 124–254.

Илић 1905: Радомир М. Илић, *Ибар – анатропогеографска проучавања*, Српски етнографски зборник, VI, Српска краљевска академија, Београд, 521–692.

Istorija 1970: *Enciklopedijski leksikon Mozaik znanja – Istorija*, Interpres, Beograd.

Јанићијевић 1987/88: Тихомир Јанићијевић, *Народне песме из Топлице*, Ток – часопис за културу, књижевност и друштвени живот Топлице, 20–21, Прокупље, 51–82.

Јашовић 2007: Голуб Јашовић, *Микротопонимија околне Крушиумлије*, Докторска дисертација (у рукопису), Универзитет у Приштини – Филозофски факултет, Косовска Митровица.

Jespersen 1970: Otto Jespersen, *Čovječanstvo, narod i pojedinač sa lingvističkog stanovišta*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.

Јиречек 1981: Константин Јиречек, *Историја Срба*, I–II, Слово љубве, Београд.

Јовановић 2007: Гордана Јовановић, *О јовељи царице Маре од 15. априла 1479. године*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, L, Нови Сад, 327–331.

Јовановић / Радић 2009: Јелена Јовановић, Првослав Радић, *Тамо горе маглића Јланина: етномузиколошко-филолошки прилог о једној песми из копаоничког краја*, Музикологија, 9, Музиколошки институт Српске академије наука и уметности, Београд, 153–164.

Јовић 1968: Душан Јовић, *Трсћенички говор*, Српски дијалектолошки зборник, XVII, Институт за српскохрватски језик, Београд, 1–240.

Јовић 1969: Душан Јовић, *О језику „Закона о рудницима“ Десетоћа Стефана Лазаревића*, Јужнословенски филолог, XXVII/3–4, Београд, 365–456.

Караџић 1852: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник исਟу-
мачен њемачкијем и лајтинскијем ријечима*, Беч (фототипија, Нолит, Београд 1975).

Караџић 1957: Вук Стеф. Караџић, *Живот и обичаји на-
рода српскога*, Српска књижевна задруга, коло L, књига 340, Београд.

Кљакић 1992: Љубомир Кљакић, *Културни еволуциони-
зам*, Catena Mundi – Српска хроника на светским веригама, књига I, Ибарске новости – Краљево, Матица Срба и исеље-
ника Србије – Београд, 31–45.

Конески 1966: Блаже Конески, *Историја македонског
језика*, Просвета – Београд, Кочо Рацин – Скопје.

Конески 1982: Блаже Конески, *Граматика на македон-
скиот литературен јазик*, Култура, Скопје.

Костић 2000: Радоје Костић, *Косаничани у ослободилач-
ким ратовима српског народа 1912–1918*, Куршумлија кроз векове, Завод за уџбенике и наставна средства – Историјски институт САНУ – Туристичка организација општине Куршу-
млија, Београд, 153–162.

Крстановић 2000: Божидар Крстановић, „Динарска дво-
делна кућа“ у обласћи источне Србије, Гласник Етнограф-
ског института, XLIX, Српска академија наука и уметности – Етнографски институт, Београд, 207–216.

Кулишић / Петровић... 1998: Шпиро Кулишић, Петар

Ж. Петровић и др., *Српски митолошки речник*, Етнографски институт САНУ – Интерпринт, Београд.

Лилић 2000: Борислава Лилић, *Куриумлија и Горња Топлица у савременика у време ослобођења од Турака*, Куршумлија кроз векове, Завод за уџбенике и наставна средства – Историјски институт САНУ – Туристичка организација општине Куршумлија, Београд, 95–122.

Лома 2002: Александар Лома, *Пракосово – словенски и индоевропски корени српске епике*, Српска академија наука и уметности – Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 78, Београд.

Лутовац 1980: Милисав В. Лутовац, *Жућа александровачка, Антаројогеографска истраживања*, Српски етнографски зборник, књига ХСШ, Српска академија наука и уметности, Београд.

Љушић 1986: Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, књига 12, Београд.

Mallory 2006: James P. Mallory, *Indoeuropljani. Zagonečka njihova podrijetla – jezik, arheologija, mit*, Školska knjiga, Zagreb.

Malmberg 1979: Bertil Malmberg, *Moderna lingvistika, Slovo ljubve*, Beograd.

Maretić 1966: Tomo Maretić, *Naša narodna epika*, Nolit, Beograd.

Марјановић 1980: Слободан Марјановић, *Антаројоними међу штојонимима Горње Топлице*, Втора југословенска ономастичка конференција, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 173–182.

Марковић 1969: Милош Марковић, *Народна лирика Жуће*, Багдала, Крушевац.

Марковић 2007: Милош Марковић, *Неакцентиоване дужине у говору Жуће*, Жупски зборник – часопис за историјска, културолошка и природњачка истраживања Жупе, 2, Александровац, 87–112.

Marković 1988: Jovan Đ. Marković, *Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije*, Svjetlost, Sarajevo.

Maћејка 2000: Миливоје Маћејка, *Toјличке бање крајем XIX и у XX веку*, Куршумлија кроз векове, Завод за уџбенике и наставна средства – Историјски институт САНУ – Туристичка организација општине Куршумлија, Београд, 229–252.

Милићевић 1884: М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд.

Милићевић 1894: М. Ђ. Милићевић, *Живоӣ Срба сељака*, Српски етнографски зборник, књига прва, Српска краљевска академија, Београд.

Милорадовић 2003: Софија Милорадовић, *Уђоћреба љадежних облика у говору Параћинског Поморавља, Балкански и етномиграциони астеки*, Српска академија наука и уметности – Етнографски институт, књига 50, Београд.

Miloradović 2006: Sofija Miloradović, *Iskazivanje posesivnosti predlogom od u srpskim narodnim govorima*, Slavia Meridionalis, 6, SOW, Warszawa, 57–64.

Милошевић 1936: Милорад Јел. Милошевић, *Народне љразноверице у койаоничким селима у Ибру*, Гласник Етнографског музеја у Београду, XI, Београд, 46–53.

Михајловић 1977: Јован С. Михајловић, *Лесковачки говор*, Библиотека Народног музеја у Лесковцу, књ. 24, Лесковац.

Мишић 2004: Живојин Мишић, *Moje усјомене – Поменик*, Фондација „Војвода Живојин Мишић“ – Институт за савремену историју, Београд.

Младеновић 1968: Живомир Младеновић, *Вукове народне њесме у интарђирацији једног јужноморавског љевача*, Здружение на фолклористите на СР Македонија, Рефрати XIII Конгреса Савеза фолклориста Југославије, Скопје, 275–290.

Московљевић 1940: /Извештај г. Милоша Московљевића/, Годишњак СКА, свеска седма (1939), Задужбина Саре и Васе Стојановића, Београд, 57–60.

Московљевић 1960: М. С. Московљевић, *Сећање на једну дијалектиолошку екскурзију с професором Белићем*, Наш језик, X, св. 3–6, Београд, 81–83.

Мршевић-Радовић 2008: Драгана Mrшевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд.

Настев 1988: Божидар Настев, *Аромански студии, Прилози кон балканистика*, Огледало, Скопје.

Николић 2001: Видан Николић, *Моравички и горњостуденички говори*, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, серија IV, број 3, Београд.

Николић-Стојанчевић 1985: Видосава Николић-Стојанчевић, *Тојлица – етнички процеси и традиционална култура*, Српска академија наука и уметности – Етнографски институт, Посебна издања, књ. 28, Београд.

Новаковић 1875: Стојан Новаковић, *Српски имена XV–XVIII века*, Гласник Српског ученог друштва, књига XLII, Београд, 1–152.

Новаковић 1888: Стојан Новаковић, *Српска краљевска академија и неговање језика српског*, Глас, X, Српска краљевска академија, Београд, 5–87.

Новаковић 1898: Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског, 1349 и 1354*, Издање Задужбине Илије М. Коларца, Београд.

Nodilo 1981: Natko Nodilo, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Logos, Split (репринт).

Okuka 2008: Miloš Okuka, *Srpski dijalekti*, SKD Prosvjeta, Zagreb.

Павловић 1948: Радослав Љ. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, Насеља и порекло становништва, књ. 30, Српска академија наука, Београд, 217–444 (+ карта).

Павловић 1957: Радослав Љ. Павловић, *Сеобе Срба и Арбанаса у ратовима 1876 и 1877–1878 године*, Гласник Етнографског института, IV-VI (1955–1957), Београд, 52–104 (+ карте).

Павловић 1970: Миливој Павловић, *Говор Јањева, Међудијалекатски и миксоглоски процеси*, Матица српска, Нови Сад.

Панчић 1893: Јосиф Панчић, *Из природе – мањи стисци*, Српска књижевна задруга, књига 13, Београд.

Петровић 2008: Снежана Петровић, *О турцизмима гаваз / каваз, голсуз / колсуз, гумрија / кумрија*, Зборник Института за српски језик САНУ, I, Београд, 429–434.

Петровић / Гудурић 2008: Драгољуб Петровић, Снежана Гудурић, *Неоакути на северном подножју Рудника*, Зборник Института за српски језик САНУ, I, Београд, 419–428.

Пеко 1971: Asim Peco, *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*, Naučna knjiga, Beograd.

Пеко 1978: Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd.

Пеко 1987: Asim Peco, *Tragovi metatonijskog akuta u srpskohrvatskoj štokavštini*, у: Iz jezičke teorije i prakse, Naučna knjiga, Beograd, 252–257.

Польоска 1998: Агим Польоска, *Лексичка интерференција на македонскиот и албанскиот дијалектичен јазик*, Мено-ра, Скопје.

Попов 1984: Бојан Попов, *Положај српскохрватског језика у балканском језичком савезу*, Јужнословенски филолог, XL, Институт за српскохрватски језик, Београд, 21–43.

Радић 1987: Првослав Радић, *Творбено-семантичке особености изведенница са суфиксом -че на делу балканизираних јужнословенских говора*, Анали Филолошког факултета, 18, Београдски универзитет, Београд, 227–236.

Радић 1990: Првослав Радић, *Цртице о говору села Мрче у куриумлијском крају*, Српски дијалектолошки зборник, XXXVI, Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, Београд, 1–74.

Радић 1993: Првослав Радић, *О српско-македонским лексичким паралелама (дијалектиолошки аспекти)*, Јужнословенски филолог, XLIX, Институт за српски језик САНУ, Београд, 113–136.

Радић 1995: Првослав Т. Радић, *Балканистичке појаве на јлану суфиксације у македонском и српскохрватском језику*, Докторска дисертација (у рукопису), Универзитет у Београду – Филолошки факултет, Београд.

Радић 1996: Првослав Радић, *Из балканске фразеологије (Саборни зуби)*, Српски језик, I, Филолошки факултет, Београд – Филозофски факултет, Никшић, Београд, 381–387.

Радић 1997: Првослав Радић, *О говору Горње Тошиће*, Дани српскога духовног преображења, IV, Деспотовац, 55–68.

Радић 1997а: Првослав Радић, *О неким појавама у деклинацији косовско-ресавских говора (У свејлу синкрејитично-аналитичких процеса)*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XL/2, Нови Сад, 227–240.

Радић 2000: Првослав Радић, *Трагом једне Белићеве дијалектиолошке екскурзије, О појасијребачким говорима*, Српски језик, V, Филолошки факултет, Београд – Филозофски факултет, Никшић, Београд, 381–406.

Радић 2003: Првослав Радић, *О два аспекта балканизације српског књижевног језика*, Јужнословенски филолог, LIX, Институт за српски језик САНУ, Београд, 105–152.

Радић 2004: Првослав Радић, *О говору јагодинског краја*, Живот и дело академика Павла Ивића, Градска библиотека Суботица – Српска академија наука и уметности и др., Суботица – Нови Сад – Београд, 251–272.

Радић 2004а: Првослав Радић, *Глаголске ће-конструкције у говорима Косова и Метохије*, Јужнословенски филолог, LX, Институт за српски језик САНУ, Београд, 135–145.

Радиќ 1998: Првослав Радиќ, *За еден начин на експериментализација во балканословенскиите говори, Придевски образувања со завршок -осан*, Македонски јазик, XLV–XLVII, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје, 179–186.

Radoičić 1996: Ivana Radoičić, *Fonološki opis govora leposavičke okoline*, Прилози проучавању језика, 27, Одсек за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 32–52.

Радуновић 1996: Милорад Радуновић, *Осіала је реч – српске народне умотворине из Метохије*, Српска књижевна задруга, Београд.

Remetić 1981: Slobodan Remetić, *Drenča*, Fonološki opisi srpskohrvatskih / hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih opštесlovenskim lingvističkim atlasom, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. LV, Sarajevo, 570.

Реметић 1981: Слободан Реметић, *Дашић-инструментал (-локашив) множине именица а-основе са наставком -ема у говорима косовско-ресавског дијалекта*, Зборник за филологију и лингвистику, XXIV/1, Матица српска, Нови Сад, 165–169.

RJAZU I–XXIII: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1880–1976.

PMC 1–6: *Rечник српскохрватског књижевног језика*, Матица српска, Нови Сад 1967–1976.

РСАНУ 1–17: *Rечник српскохрватског књижевног и народног језика*, Српска академија наука (и уметности), Београд 1959–2006.

Рудић 1978: Вујадин Рудић, *Становништво Топлице*, Српска академија наука и уметности – Етнографски институт, Посебна издања, књ. 17, Београд.

Самарџић 1990: Никола Самарџић, *Велика сеоба Срба 1690.*, Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристагодишњици Велике сеобе Срба, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 53–62.

Sikimić 2004: Biljana Sikimić, *Etnolingvistička istraživanja skrivenih manjina – mogućnosti i ograničenja: Čerkezi na Kosovu*, Скривене мањине на Балкану, Српска академија наука и уметности – Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 82, Београд, 259–281.

Симић 1972: Радоје Симић, *Левачки говор*, Српски дијалектолошки зборник, XIX, Институт за српскохрватски језик, Београд.

Симић 1994: Радоје Симић, *Морфонолошки процеси у српскохрватском језику*, ИТП „Унирекс“, Никшић – МХ „Актuel“, графички атеље, Земун.

Симић 2005: Радоје Симић, *Једно поређење жујског прозодијског система са левачким*, Србистички прилози, Зборник у част професора Славка Вукомановића, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 231–241.

Skok I–III: Petar Skok, *Etimolijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1971–1973.

Smailović 1977: Ismet Smailović, *Muslimanska imena orientalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo.

Собољев 1997: Андреј Собољев, *О синтакси јужноцрногорских и источносрбијанских говора са гледишта балканологије*, Дани српскога духовног преображења, IV, Деспотовац, 9–20.

Станишић 1995: Вања Станишић, *Српско-албански језички односи*, Српска академија наука и уметности – Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 59, Београд.

Станишић 1998: Вања Станишић, *Неколико дијалекатских текстова из Крагујевачке Лейенице*, Српски језик, III, Филолошки факултет, Београд – Филозофски факултет, Никшић, Београд, 535–550.

Стевановић 1939: Михаило Стевановић, */Извештај г. Михаила Стевановића/*, Годишњак СКА, свеска шеста (1938), Задужбина Саре и Васе Стојановића, Београд, 56–69.

Стијовић 1982: Светозар Стијовић, *О једном специфичном типономастичком моделу у сливу Белог Дрима*, Јужнословенски филолог, XXXVIII, Институт за српскохрватски језик, Београд, 123–130.

Stojanović 1997: Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi – Prva i poslednja Evropa, Equilibrium*, Beograd.

Стојановић 2000: Зорица Стојановић, *Историјско-јолитичке трактике миграција у Тойлици за време турске влада-*

вине, Куршумлија кроз векове, Завод за уџбенике и наставна средства – Историјски институт САНУ – Туристичка организација општине Куршумлија, Београд, 57–70.

Тодоровић 1938: Пера Тодоровић, *Одломци из дневника једног добровољца, Усјомене из српско-турског рата 1876 године*, Српска књижевна задруга, Београд.

Тома 1998: Пол-Луј Тома, *Говори Ниша и околних села*, Српски дијалектолошки зборник, XLV, Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, Београд, 1–473.

Томашевић 1992: Ђорђе Вид Томашевић, *Велика сеоба Срба (1690)*, Catena Mundi – Српска хроника на светским веригама, књига I, Ибарске новости, Краљево – Матица Срба и исељеника Србије, Београд, 520–530.

Томић 1992: Јован Н. Томић, *Погрешке историографије*, Catena Mundi – Српска хроника на светским веригама, књига I, Ибарске новости, Краљево – Матица Срба и исељеника Србије, Београд, 518–519.

Томовић 2000: Гордана Томовић, *Тојлица у средњем веку*, Куршумлија кроз векове, Завод за уџбенике и наставна средства – Историјски институт САНУ – Туристичка организација општине Куршумлија, Београд, 13–21.

Трајановић 1889: Сима Трајановић, *На Којаонику*, Отаџбина, Књижевност, наука, друштвени живот, Година седма, књига двадесет прва, Београд, 248–263.

Тројановић 1925/26: Сима Тројановић, *Прилог тајним језицима*, Јужнословенски филолог, V, Београд, 222–226.

Тројановић 1935: Сима Тројановић, *Психофизичко изражавање српског народа йоглавићо без речи*, Српски етнографски зборник, књига LII, Српска краљевска академија, Београд.

Урошевић 1957: Атанасије Урошевић, *Косовска Мићарвица (антиологеографска исхицивања)*, Гласник Етнографског института Српске академије наука, I–III (1953–1954), Београд, 187–211 (+ прилози).

Урошевић 1965: Атанасије Урошевић, *Косово*, Српски

етнографски зборник, књига LXXVIII, Српска академија наука и уметности, Београд.

Цвијић 1922: Јован Цвијић, *Међанаселазичка крећања – њихови узроци и последице*, Насеља и порекло становништва, књига 12, Београд.

Цвијић 2000-II: Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Сабрана дела, књига 2, Српска академија наука и уметности, Београд – Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Цвијић 2000-III: Јован Цвијић, *Говори и чланци*, Сабрана дела, књига 3, Српска академија наука и уметности, Београд – Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Цвијић 2000-IV: Јован Цвијић, *Антропогеографски и етнографски списи*, Сабрана дела, књига 4, Српска академија наука и уметности, Београд – Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Catena Mundi 1992: *Catena Mundi – Српска хроника на светиским веригама*, књига I, Ибарске новости, Краљево – Матица Срба и исељеника Србије, Београд.

Чајкановић 1994: Веселин Чајкановић, *О врховном богу у стварији српској религији*, Сабрана дела из српске религије и митологије, књига трећа, Српска књижевна задруга – Београдски издавачко-графички завод – Просвета – Партенон М.А.М., Београд.

Шаркић 1995: Срђан Шаркић, *Средњовековно српско право*, Свезнање Матице српске, књига 4, Нови Сад.

Škaljić 1979⁴: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svetlost, Sarajevo.

Weinreich 1953: Uriel Weinreich, *Languages in Contact, Findings and Problems*, New York.

www.prologdoo.com

2. Дијалектолошки извори

Б – Првослав Радић / Јасмина Мијајловић / Јасмина Несторовић, *Блажево* (Брус), аудио-материјал.

Ба – Милосав Вукићевић, *Баћлјава* (Подујево), Упитник

за српскохрватски дијалектолошки атлас, Београд 1985, инв. бр. 154.

Баћ – Првослав Радић, *Баћоглावа* (Куршумлија), аудиоматеријал.

ББ – Ивана Радоичић, *Бело Брđо* (Лепосавић), Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас, Београд 1996, инв. бр. 164.

Бз – Гордана Драгин, *Брёзна* (Краљево), Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас, Београд 1996, инв. бр. 172.

Бл – Југослава Арсовић, *Блаце* (Блаце), Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас, Београд,²²³ инв. бр. 170 (исп. Арсовић 1973).

БП – Првослав Радић, *Бело Полье* (Куршумлија), аудиоматеријал (исп. Радић 1997).

Бр – Првослав Радић, *Брзéћe* (Брус), аудиоматеријал.

В – Емилија Миловановић, *Војмиловићи / Војмиловићe* (Рашка), Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас, Београд 1985, инв. бр. 167.

Ве – Душан Јовић, *Велўћe / Велўћe* (Трстеник), Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас, Београд, инв. бр. 178 (исп. Јовић 1968).

Вр – Првослав Радић, *Врёло* (Куршумлија), аудиоматеријал.

ГГ – Биљана Сикимић, Марија Илић, Јелена Мартиновић, *Горње Гранчиће* (Лепосавић), аудиоматеријал.

ГЛ – Милосав Вукићевић, *Горња Лойашићица* (Подујево), Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас, Београд 1983, инв. бр. 156.

Д – Првослав Радић, *Дрење / Дрење*, заселак *Бикчићи* (Александровац), аудиоматеријал.

ДЛ – Првослав Радић, *Доње Левићe / Доње Левићe* (Брус), аудиоматеријал.

²²³ У једном броју упитника не налази се податак о времену када је вршено истраживање.

Др – Радомир Алексић, *Дрёнча* (Александровац), Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас, Београд, инв. бр. 173.

ДР – Милосав Вукићевић, *Доња Рेंа* (Подујево), Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас, Београд 1984, инв. бр. 158.

ДТ – Првослав Радић, *Доње Точане* (Куршумлија), аудио-материјал.

Ж – Првослав Радић, *Жүч* (Куршумлија), аудио-материјал.

Же – Првослав Радић, *Жегрёва* (Куршумлија), аудио-материјал.

З – Биљана Сикимић, Марија Илић, Јелена Мартиновић, *Земаница* (Лепосавић), аудио-материјал.

Ј – Првослав Радић, *Јелакци / Јелакце*, заселак *Прибáновићи* (Александровац), аудио-материјал.

К – Првослав Радић, *Ковачи*, посебно заселак *Пойе* (Рашка), аудио-материјал.

КБ – Првослав Радић, *Куришумлијска Бања* (Куршумлија), аудио-материјал.

Кн – Првослав Радић, *Кнéжево* (Брус), аудио-материјал.

Ко – Радомир Алексић, *Кобилье* (Брус), Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас, Београд, инв. бр. 171.

КР – Првослав Радић, *Крива Река* (Брус), аудио-материјал.

ЛБ – Првослав Радић, *Луковска Бања* (Куршумлија), аудио-материјал.

Ли – Првослав Радић, *Лисине*, заселак *Чајетина* (Рашка), аудио-материјал.

Љ – Првослав Радић, *Љуша* (Куршумлија), аудио-материјал.

М – Првослав Радић, *Мрче* (Куршумлија), Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас, Београд, 1987/1988, инв. бр. 163 (исп. Радић 1990).

Ме – Првослав Радић, *Meђурече* (Краљево), аудио-материјал.

МП – Југослава Арсовић, *Мала Плана* (Прокупље), Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас, Београд, инв. бр. 169.

Н – Бранислав Милановић, *Нјујаре / Најујара* (Крушевица), Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас, Београд 1977, инв. бр. 177.

П – Првослав Радић, *Пачараћа* (Куршумлија), аудио-материјал.

Р – Првослав Радић, *Равни* (Краљево), аудио-материјал.

С – Драгана Исаиловић, *Судимља* (Брус), аудио-материјал.

Се – Првослав Радић, *Селова* (Куршумлија), аудио-материјал.

Т – Првослав Радић, *Требиња* (Куршумлија), аудио-материјал.

Ш – Ивана Радоичић, *Шићчина* (Рашка), Упитник за српскохрватски дијалектолошки атлас, Београд 1996, инв. бр. 165.

XII. THE KOPAONIK SPEECH ETHNOGEOGRAPHICAL AND CULTURAL APPROACHES

Summary

Kopaonik is Serbia's highest and largest mountain. It is situated between the Ibar, Aleksandrovačka Župa and the Kosovo Basin. It runs in a north-south direction, reaching almost a hundred kilometers in length, and its highest point is Pančić's Peak (2017 m). The largest part of the Kopaonik area is inhabited by the Serbs, and the population gravitates towards several greater settlements, like Brus, Kuršumlija, Kosovska Mitrovica, Leposavić and Raška, positioned on the brims of Kopaonik. The municipalities on the southeastern side of Kopaonik (Podujevo, Vučitrn, Priština), belonging to the Kosovo-Metohijan region, are nowadays ethnically almost entirely inhabited by the Shqiptars. After the civil war in the SFR Yugoslavia, its breakdown, and the subsequent NATO occupation of the southern Serbian province, Kosovo and Metohija, the internal boundary between the central part of Serbia and this province has been gaining more prominence as the state and ethnic border between Serbia and the self-proclaimed state of Kosovo, i.e. Albania. Thus the Kopaonikans, like on many other occasions in history, have again become Serbian frontiersmen, living on the frontier, i.e. on the Serbian border.

The Kopaonik area has long been a mystery to Serbian philology, but the very first research indicated that the central parts of the Kopaonik speech were part of the Serbian Kosovo-Resava dialect. Research then showed that the Kopaonik speech type, including the territory to the northeast and to the West Morava, demonstrated a high degree of territorial compactness. Moreover, the geographical configuration of the Kopaonik area also made it possible for this territory to preserve numerous linguistic archaisms at various linguistic levels (accentual, phonetical, morphological, etc.). They include, for example, the old Serb acute accent (e.g. *kljūč, pasūlј, kaměnje, devěto, pričam, plātim*), originating from

the processes of accentual metatony, a more consistent ekavian substitution of the old sound *yat* (e.g. in the present: *nésam*, *nésmo*; comparative: *toplěje*, *pametněje*: dative/locative *prôdo se* *Āmerike*, *rādio u Rùsije*), syncretism in the genitive and locative plural (cf. locative *bìo po čètnika*, *příčam o kónja*) and similar. A series of linguistic traits like these are also present in mediaeval Serbian monuments written in these parts (e.g. in *Dušan's Code*, or in the *Code on the Mine* by Despot Stefan Lazarević). In the lower Kopaonik zones, which are exposed to large-scale migratory encounters, we can notice the linguistic traits that relate these speeches to the adjacent dialects, first and foremost to the Zeta-Sjenica and Prizren-Timok dialects. For that reason this study registers them both as western influences (e.g. ijekavisms, jekavian jotation), and southeastern influences, among which there are a large number of so-called Balkanisms (increasingly analytic declensions and comparisons, supplanting of the infinitive, etc.). Although the inventory of Balkan phenomena in this dialect has a considerable distribution, certain morphological features, like the process of neutralisation between the instrumental and locative cases (e.g. *ïde onôm bìdom*, *po kîm ga bèu pràtili*), offer direct evidence of the mechanisms through which the analytisation of the local case system is carried out.

A broad spectrum of Balkan traits also indicated the possible presence of other Balkan peoples and their languages in this area, i.e. the elements of a specific linguistic and cultural symbiosis in some zones. It is a fact that the very area of Kopaonik was a favourable place of residence to various cattle-breeding peoples (e.g. the Vlachs or the Sarakatsani). Even some phonetical traits of the Kopaonik speech (like the sporadic diphthongisation of long central vowels, phonetic elisions) directly or indirectly point to a possible connection to the Romanised Old Balkan population. The cattle-breeding lexis speaks in that favour as well (e.g. *sugâre* / *sugárče*, *kopilče*, *ïkra* / *ïra*), and a developed group of nouns for bovine cattle derived from the root *balj-* (*Bálja*, *Baljös*, *Baljöško*, *Báljko*, *Baljúga*, *Baljúša*). In other aspects like, for example, coalmining, the Kopaonik area has been attractive to many distant or neighbouring peoples since antiquity (the Celts, and especially

the Romans). Almost throughout the Middle Ages many mining furnaces operated in this region, yielding a large income to the Serbian state. A large number of recorded place-names in the Kopaonik area reveal a semantic motivation of mining-geological type (e.g. *Žuti krš*, *Zlatna čuka*, *Zlatorija*, *Srebrenica*). Kopaonik miners also preserve to this day in their cant a group of archaisms, among which there are old Germanisms handed down from the Saxon miners (cf. *äušpil*, *kīlavica*, *štīlo*).

The area covered by Kopaonik is a particularly rich spiritual treasury of the Serbs. The mountainous isolation where local folk life took place, no matter how far it was brought about by the inauspicious social-historical setting, made it possible, on the other hand, to preserve the old ethnic and cultural characteristics of the local Serbs at the turn of the third millennium. Thanks to its commanding peaks and rich ore deposits, the Kopaonik massif easily preserved old mythological conceptions among the inhabitants. Christian consciousness, testified by numerous monasteries and churches and other places of worship throughout the Kopaonik area, easily expanded that groundwork. Many local beliefs and customs are related to the preservation of tradition and collective consciousness of the local Serbs. That is certified by the rich Kopaonik lexis (e.g. *závet*, *zákon*, *dřžat*, *pōštovat*, *čívat*), and by place-names as well, in which we can clearly see the social-historical milieu of mediaeval Serbia (cf. *Caricki breg*, *Kneževo*, *Kneževica*, *Trgovište*, *Gradac*). However, the lexical material also testifies to the patriarchal milieu in which the Kopaonik population used to live, within their extended families, the so-called family communities (*zadruge*). All until recently in this entire area, a whole system was in use of pet names and expressions from the field of kinship terms related to the names that the newly wedded bride gives to the household members, participants in the *zadruga*, for example to her brothers-in-law, husband's sisters or brother-in-law's sisters. It is a rich, sociolinguistically structured and stylishly nuanced vocabulary which also appropriated a group of archaisms (e.g. *mīlodéver*, *šēcerdéver*, *miloszáva*, *deverzáva*, *dikozáva*, *mīlocvěče*, *dikocvěče*, *lepodíka*, *ranodíka*).

This area also testifies to an abundant folklore, cultivated especially in earlier times. The long-standing presence of decasyllabic epic poetry is indicated by the dispersion of decasyllabic lines in various folkloric forms, even in common speech, within bywords and phrases. The preserved *gusle* cult makes it additionally credible. The situation of oral lyric poetry is somewhat different. Although this corpus has not been sufficiently researched, the few recorded songs (mostly amatory, familial, entertainment and ritual songs) are the offshoots of a copious folk endeavour that remains within the confines of Serb folkloristic tradition. These songs contain numerous motifs which testify to the past times and old Serbian state. The songs feature Tsar Dušan, Prince Lazar, Miloš Obilić, Janos Hunyadi, Prince Marko, Karageorge Petrović, and other stock epic motifs, related to Kosovo, Kruševac, Belgrade, Budim, Salonica and Constantinople. There are many motifs of these songs that reveal something of the local population's way of life – for instance, cattle-breeding, agricultural, social, ritual and other motifs. The brigandage motif (cf. *Nikad nije gora bez ajduka*) is also part of traditional Kopaonik sociohistoric realities of life, in which it is not difficult to discern the warrior-mythological component. In its linguistic-stylistic traits, for example, the use of standing epithets, etymological figures or Slavic antithesis, Kopaonik poetry is a direct descendant of old Kosovo-Metohijan poetry.

It has already been ascertained that the Kopaonik-Metohijan area had a speech more closely related to the Dinaric group of Serb speeches, which makes it more understandable to find a series of linguistic similarities between the Kopaonik speech and Serb folk songs of Karadžić's cultural circle. Those congruences are present at various linguistic levels, first of all at the levels of phonetics, morphology and syntax, which is also followed by numerous congruences at the derivational and lexical levels. Perhaps this closeness between the poetry of Kopaonik and that of the western regions was realised not only through proximity, but also through direct contacts, or even through a common Serb linguistic substrate, but also partly through a primaeval desire to have oral artifices united in peculiar linguistic and poetic codes.

That seems to explain many thematic and stylistic-linguistic congruences between these folkloristic corpora. The point at issue is the unifying, supradialectal linguistic elements taking part in the formation of a peculiar poetic language (cf. Greek *koinē*), familiar to the Balkans since the time of antiquity. The traces of such a language in the Kopaonik area are also indicated by ijekavisms in local poetry, which apparently in the past functioned more widely as parts of the local stylistic inventory. Used in the ekavian folkloristic milieu, they point through their function to the poetic characteristic of the text, having often an important role in securing the required metric form (e.g. nosite li *lijepu* devojku, i *bijelim* lebom naranile, ide li mu *vijernica* ljuba). Therefore it is not surprising that even the heterogeneous peoples of this part of the Balkans, in their cultural and folkloristic integrations – also have Serbisms of this type (cf. Serbian *đever* in Shqiptar folk songs).

Индекс цитираних аутора

- Алексић, Р. 14.
- Алексић, Р. / Вукомановић, С. 13, 75, 114, 151-153, 155, 192, 194, 195, 215, 228, 230, 260, 261.
- Ан드리ћ, И. 12, 266.
- Антонијевић, Д. 27, 226, 269.
- Антуновић Коблишка, М. 236.
- Аргировски, М. 130, 131, 229.
- Арсовић, Ј. 14, 35, 157, 163, 183, 186, 188, 227, 230, 238.
- Асенова, П. 191, 194-197, 203, 215, 230.
- Барјактаревић, Д. 52, 64, 78, 101, 142, 144, 163, 172, 176, 179, 181, 182, 184, 186, 188, 195, 196, 198, 215, 217, 218, 220, 231.
- Белић, А. 20, 43-45, 47, 49, 52, 65, 79, 193, 207, 211.
- Бјелетић, М./Влајић-Поповић, Ј... 130.
- Бован, В. 182, 211, 217-219, 222, 238, 258, 265, 266, 269, 277, 285.
- Богдановић, Н. / Вељковић, Д. 155, 232.
- Богишић, В. 237, 245, 251, 255, 256, 271, 284.
- Божовић, Г. 216.
- Божовић, М. 14, 16, 21, 25, 35, 37, 50, 55, 58-63, 65, 70-76, 83-85, 87, 140, 141, 144, 146, 173, 182, 185, 189, 191, 210, 213, 223, 224.
- Борисављевић, Д. 157, 186, 199.
- Будимир, М. 242, 245, 255, 262, 265, 286.
- Букумирић, М. 43, 55, 140, 179, 184, 211.
- Вајганд, Г. 226, 236.
- Вемић, М. 29, 233.
- Vest, R. 235, 246, 255.
- Vlahović, P. 234.
- Вукановић, Т. 221.
- Вукићевић, М. 13, 14, 21, 36, 41, 44, 47, 76, 163-172, 175-179, 182, 184, 187, 199-204, 213, 218, 261, 266.
- Вукомановић, С. 200.
- Gashi, S. 222, 235, 236.
- Gołąb, Z. 131, 227, 231.
- Грицкат, И. 219, 220.
- Грковић, М. 13, 14, 35, 37, 58, 59, 64, 71, 74, 75, 84-87, 95, 96, 99, 101, 103, 129, 140, 142, 188, 189, 192-198, 223, 225, 226, 228, 230-232, 234, 235, 240, 244, 249, 250, 253, 257, 260, 261.
- Деретић, Ј. И. / Антић, Д. М. 221, 253-255, 267.

- Драгин, Г. 43, 51, 174, 178, 181, 188.
Ђорђевић, Т. 231, 233.
Ђорђевић, Д. М. 132, 203, 219, 238, 245.
Ђурић, В. 193, 246, 255, 257, 263, 271, 282-284.
Ђурић, М. Н. 268, 284.
Ђуровић, Р. 43, 44, 47, 53, 151, 155, 176, 178, 179, 200.
Еlezовић, Гл. 21, 24, 34, 38, 43, 46, 51, 52, 78, 127-133, 135, 145, 163-172, 178, 182, 184, 188, 193, 199-203, 210, 212, 219, 223, 225, 229, 231, 237, 238, 241, 243, 250, 258, 265-267, 269, 282, 284, 285.
Златановић, М. 258, 265, 285.
Ивић, А. 27.
Ивић, М. 193.
Ивић, П. 14, 17, 41, 43, 44, 46-51, 53, 71, 73, 74, 144, 145, 156, 173, 179, 180, 183, 185, 188, 198, 207, 210, 214, 216, 217, 223, 224, 231, 238, 259.
Ivić, P. / Remetić, S. 21, 173, 175, 182, 185, 191.
Ivšić, S. 205.
Илић, Р. 51.
Јанићијевић, Т. 14, 26, 183, 188, 220, 230, 232, 237, 242, 244, 245, 251, 256, 259, 260, 262, 267-270, 272, 276-281.
Јашовић, Г. 14, 35, 74, 78, 91, 97, 129, 222, 224-228, 231-235, 248, 249, 253, 257.
Jespersen, O. 19, 20, 39, 285.
Јиречек, К. 25, 229, 234-236, 240, 244, 246, 248, 250, 252, 255-257, 259, 260, 269.
Јовановић, Г. 194, 259.
Јовановић, Ј. / Радић, П. 275.
Јовић, Д. 14, 44, 152, 155, 187, 188, 193, 205-209, 218, 222, 223, 229, 253.
Караџић, В. С. 130-132, 223, 230, 239, 245, 260, 284.
Кљакић, Љ. 254.
Конески, Б. 131, 191-194, 213, 217, 220, 237.
Костић, Р. 27.
Крстановић, Б. 189.
Кулишић, Ш. / Петровић, П. Ж. 232, 240, 241, 243, 245.
Лилић, Б. 239.
Лома, А. 255.
Лутовац, М. В. 28, 36, 156, 188, 254.
Љушић, Р. 29.
Мажуранић, И. 255.
Mallory, J. P. 242, 264.
Malmberg, B. 20.
Maretić, T. 265, 267, 273.
Марјановић, С. 14, 35, 36, 229, 232.
Марковић, М. 142, 151, 152, 154, 155, 183, 197, 207, 213, 229, 237, 241, 244, 245, 249, 253, 256, 257, 259, 260-263, 267-270, 272, 273, 276-282, 284.
Marković, J. Đ. 24.
Maћејка, М. 234.

- Милићевић, М. Ђ. 13, 14, 25, 145, 245, 246, 254, 261, 163, 267, 268.
- Милорадовић, С. 15, 81, 193, 201.
- Милошевић, М. Ј. 242, 243, 246.
- Михајловић, Ј. С. 165, 179, 207, 220.
- Мишић, Ж. 233.
- Младеновић, Ж. 207, 217, 265, 285, 286.
- Московљевић, М. 44, 141, 217.
- Мршевић-Радовић, Д. 258.
- Настев, Б. 131, 228, 237.
- Николић, В. 51, 174, 181, 197, 231.
- Николић-Стојанчевић, В. 25, 26, 28, 32-34, 36, 37, 145, 187, 189, 226, 233, 244, 259.
- Новаковић, С. 19, 20, 193, 205-208, 210, 218, 230, 258, 259.
- Nodilo, N. 243-246, 249, 251, 271, 272.
- Његош, П. П. 252.
- Okuka, M. 191, 258.
- Павловић, Р. Љ. 13, 25, 26, 28, 30, 32-34, 36, 37, 145, 181, 227, 232, 249, 250, 254, 256.
- Павловић, М. 52, 130, 179, 198, 211, 222, 272.
- Панчић, Ј. 12, 24, 130, 216, 226, 250, 268.
- Петровић, С. 235, 429-434.
- Петровић, Д. / Гудурић, С. 53.
- Ресо, А. 14, 42, 44, 53.
- Платон, 251.
- Польоска, А. 131, 228.
- Попов, Б. 194, 213.
- Радић, П. 14, 17, 25, 31, 33, 35, 44, 47, 49, 50, 53, 54, 59, 86, 106, 111, 124, 130, 132, 134, 137, 156, 157, 179, 186, 189, 196, 198, 199, 210, 215-219, 225, 228, 230-232, 234, 257, 272, 305.
- Радичевић, Б. 244.
- Radoičić, I. 14, 16, 44, 51, 66, 70, 77, 82, 85-87, 101, 132, 142, 173, 185, 191, 194, 195, 197, 212, 218, 219, 227, 242, 264.
- Радуновић, М. 129, 182, 203, 218, 223, 228, 244, 258, 261, 263.
- Реметић, С. 16, 17, 44, 155, 173, 175, 182, 185, 191.
- Рудић, В. 25-27, 31, 34, 37, 184, 189, 233.
- Самарцић, Н. 27.
- Sikimić, B. 15, 17, 233.
- Симић, Р. 47, 145, 155, 210, 225.
- Skok, P. 67, 127-131, 133, 135, 228, 229, 235, 241, 253, 268.
- Smailović, I. 259.
- Собољев, А. 191, 198.
- Станишић, В. 53, 131, 132, 191, 209, 228, 229, 256, 286.
- Стевановић, М. 218.
- Стијовић, С. 74.

- Stojanović, Т. 26.
Стојановић, З. 26, 28, 31, 33.
Тодоровић, П. 233.
Тома, П. Л. 234.
Томашевић, В. Ђ. 27.
Томић, Ј. Н. 27.
Томовић, Г. 269.
Трајановић, С. 26, 226, 235,
243, 248, 256.
Тројановић, С. 38, 264, 271.
Урошевић, А. 28, 30, 34, 38,
233, 236, 258.
Херодот, 261.
Хомер 284.
- Цвијић, Ј. 12, 24-28, 33, 34, 37,
38, 129, 156, 171, 172, 174,
178, 189, 190, 199, 222, 223,
226, 227, 235, 251, 257, 259,
261, 266, 267, 284.
Чајкановић, В. 241, 242, 254.
Шаркић, С. 26, 39, 130, 231,
235, 236, 239, 244, 245, 251,
253, 256.
Шекспир, В. 234.
Škaljić, А. 31, 132, 133, 135,
258.
Weinreich, U. 193.

СИР - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
811.163.41'282.2
81 : 39

РАДИЋ, Првослав

Копаонички говор : етногеографски и
културолошки приступ / Првослав Радић. -
Београд : САНУ, Етнографски институт, 2010
(Земун : Академска издања). - 365 стр. :
геогр. карте, ноте ; 20 см. - (Посебна
издања / Српска академија наука и уметности,
Етнографски институт ; књ. 70)

На спор. насл. стр.: The Kopaonik Speech. -
Тираж 500. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија: стр. 338-
356. - Summary: The Kopaonik Speech :
ethnogeographical and cultural approaches. -
Регистар.

ISBN 978-86-7587-058-6

а) Српски језик - Говори - Копаоник и
околина
COBISS.SR-ID 173676300